

Володимир Мільчев

Соціальна історія запорозького козацтва

кінця XVII – XVIII століття

джерелознавчий аналіз

Zaporozhia National University
The Zaporozhia scholarly society of Y. Novitskyi
The Institute of the Ukrainian archeographical
and primary sources studies of M.S. Hrushevskyi
(National Academy of Sciences of Ukraine) – the Zaporozhia branch
The Kowalsky Eastern Institute of Ukrainian Studies – the Zaporozhia branch

VOLODYMYR MIL'CHEV

**Social history
of Zaporizhzhia Cossacks
at the end of XVII – XVIII ct.:
analysis of sources**

Zaporozhia
AA Tandem
2008

УДК: 930.2:94-058.229 (477.64) «16/17»
ББК: ТЗ (4Укр-4 Зп) 46. 01
М-607

Мільчев Володимир. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII століття: джерелознавчий аналіз. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 369 с., іл.

У монографії аналізуються джерела з соціальної історії запорозького козацтва кінця XVII – XVIII ст. Розглянуто стан наукового дослідження проблеми, історичні умови та специфіка формування джерельної бази, основні архівні зібрання України та інших країн Центрально-Східної Європи. Значну увагу приділено з'ясуванню інформаційного потенціалу виявлених джерел.

Рекомендується науковцям, аспірантам, студентам – всім, хто цікавиться історією запорозького козацтва.

Рецензенти: д.і.н., професор Ю.Мищик
д.і.н., професор Г.Швидько

Затверджено до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (протокол № 3 від 12 червня 2008 р.).

Підготовлено та видано за фінансової підтримки
Канадського Інституту Українських Студій

ISBN 978-966-488-049-4

© В.Мільчев, 2008
© ЗНТН, 2008
© АА Тандем, 2008

Зміст

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ІСТОРИКО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИХ СТУДІЙ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Огляд історико-джерелознавчих студій	7
1.2. Методологія та методи дослідження	51
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ УМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ З СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРИЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА	57
2.1. Запорозьке козацтво в системі адміністративної влади держав Центрально-Східної Європи	58
2.2. Специфіка продукування документальних джерел	103
2.3. Напрямки створення наративних джерел	133
2.4. Особливості створення та побутування усно- історичних і фольклорних джерел	180
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ АРХІВНІ ЗІБРАННЯ ДЖЕРЕЛ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРИЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА	205
3.1. Архівосховища України	205
3.2. Архівосховища Російської Федерації	214
3.3. Архівосховища країн Центрально-Східної Європи (Польща, Туреччина, Хорватія, Сербія)	236
РОЗДІЛ 4. КЛАСИФІКАЦІЯ ТА АТРИБУЦІЯ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРИЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА.	246
4.1. Класифікація документальних і наративних джерел	246
4.2. Особливості формуляру документальних і наративних джерел	254
РОЗДІЛ 5. ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРИЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА	283
5.1. Трансформація соціального устрою запорозької громади	283
5.2. Соціальні рухи у середовищі запорозької громади: гайдамацтво	307
5.3. Характерні риси етосу запорозького козацтва	333
ВИСНОВКИ	345
ДОДАТКИ	358
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	368

Вступ

Вісімнадцяте століття стало переламним періодом історії українського народу за багатьма ознаками. В цей час, під натиском російської імперської експансії, відбулася остаточна втрата залишків колишніх свобод, здобутих у горнилі Визвольної війни. Послідовно зникли з політичної карти Гетьманщина та Вольності ВЗН. Не в останню чергу ці, негативні за змістом та катастрофічні за наслідками, зміни було викликано трансформацією традиційного соціального устрою Запорозжя, яке впродовж кількох століть відіграло роль авангарду українського етносоціуму, послідовного захисника його інтересів. Студіювання запорозької історії, які велися впродовж XVIII – XX ст., звісно ж, не могли полишити поза увагою проблему соціальної природи запорозького козацтва. Як наслідок, у історіографічній традиції з'явилося кілька усталених типажів, що характеризували соціальний устрій січової громади.

Так, згідно праць істориків першої половини XIX ст. «державницького напрямку», чію точку зору було найповніше висловлено А.Скальковським, Запорозжя ще й у XVIII ст. являло собою ніщо інше, як рицарський чернечий орден, головною соціальною функцією якого було боронити рубежі християнського православного світу від зазіхань з боку ісламу та католицизму. Поступовий занепад його, за часів Нової Січі, був викликаний, в першу чергу, послабленням «рицарського» компоненту серед січових козаків та збільшенням питомої ваги «розбійницького» – гайдамацького, та «гніздюцького» – зимівникового елементів.

Натомість, представники «народницької» течії у вітчизняній історіографії другої половини XIX – початку XX ст. (Д.Яворницький, Ф.Щербина та ін.), не відкидаючи «орденської» суті ВЗН, неодмінно наголошували на соціальній однорідності запорозького козацтва часів Нової Січі, нівелюючи відмінності його соціальних груп та відкидаючи можливість будь-якого антагонізму між ними, за аналогією з XVII ст.

Типаж соціального устрою Запорозжя, що з'явився у XX ст., за радянських часів, несе на собі виразні штампи марксистсько-ленінської ідеології, крізь призму яких розглядалися соціальні (соціально-економічні) процеси у середовищі козацтва (М.Слабченко, Н.Полонська-Василенко, О.Рябінін-Скляревський, В.Голобуцький та ін.). Соціальна модель Запорозжя постає як дуалістична система, яка впродовж всього періоду існування Нової Січі, піддається наймовірніше потужним відцентровим впливам, які були викликані боротьбою експлуатованої сіроми з експлуататорами-старшинами. Останні, в той же час, згідно норм формаційної теорії, були й носіями прогресивних, у порівнянні з оточуючою феодальною системою, форм капіталістичної ідеології та економічних моделей господарювання.

У працях вітчизняних та зарубіжних істориків, які з'явилися впродовж останніх 15-20 років, і стосуються історії запорозького козацтва у XVIII ст. також

не було створено принципово нового типу соціального устрою запорозької громади. Це не дивно, якщо врахувати, що узагальнюючого дослідження з соціальної історії Запорозжя у XVIII ст. ще й досі не з'явилося. Не в останню чергу це пов'язано з тією кризою, що виникла в українській історичній науці внаслідок ревізії методологічних підходів. Відхід від світоглядних засад попереднього періоду розвитку суспільних наук не завжди супроводжується виробленням якісно нових принципів дослідження. Особливо ж це стосується міждисциплінарних галузей. У тому числі й соціальної історії. Моделі соціальної історії, що з'являлися у працях українських дослідників дуже відрізняються від загальноприйнятої у світі концепції соціальної історії.

Певні застійні явища, що ми спостерігаємо у справі дослідження соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., пов'язані із тим, що на сьогодні так і не визначено, які ж саме групи та різновиди джерел становлять потенційну джерельну базу досліджень з даної проблематики; якими факторами визначалися особливості руху потоків документації, що супроводжували соціальну та політичну діяльність ВЗН у XVIII ст.; врешті-решт, у яких архівосховища знаходяться основні масиви джерел, що мають бути використані при проведенні дослідження.

Спробам істориків відійти від типажів соціальної моделі запорозького козацтва, створених у попередні історіографічні періоди, заважає відсутність узагальнюючого дослідження комплексу джерел з соціальної історії січової громади у XVIII ст. Отже, існує потреба у появі аналітичного дослідження, яке б на засадах історії, соціальних наук та джерелознавства, змогло випрацювати та запропонувати єдину концепцію виявлення, обробки та інтерпретації джерел з соціальної історії запорозького козацтва у завершальний період його історичного існування.

Наприкінці автор хотів би висловити саму щиру подяку за моральну підтримку та практичну допомогу своїм друзям-колегам – колективу кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін і всього історичного факультету Запорізького національного університету, а особливо, своєму дорогому шанованому вчителю – професору Анатолію Васильовичу Бойку. Не менш теплими словами хотілося б подякувати вчених-істориків Віктора Брехуненка, Тараса Чухліба та Івана Синяка (Київ), Сергія Лепявка (Чернігів), Ігоря Лимана (Бердянськ), Владислава Грибовського (Дніпропетровськ), Олену Бачинську та Олександра Прігаріна (Одеса), Дмитра Сеня (Краснодар) і багатьох інших.

Розділ 1

ОГЛЯД ІСТОРИКО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИХ СТУДІЙ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Огляд історико-джерелознавчих студій

Аналіз стану наукової розробки проблеми, в контексті джерелознавчих та історичних студій, в межах даної наукової роботи спрямований на виконання наступних дослідницьких завдань:

- реконструкція процесу історіографічного засвоєння джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.;
- визначення основних напрямків розвитку актуалізованої джерельної бази та становлення традиційної джерельної бази досліджень з соціальної історії Запорожжя;
- дослідження еволюції методичних і методологічних засад аналізу й використання джерел з історії низового козацтва XVIII ст.

Брак спеціальних історіографічних та джерелознавчих досліджень, присвячених соціальній історії запорозького козацтва досліджуваного періоду, значно ускладнює реалізацію цих завдань. Відтак, логічним шляхом подолання проблеми є розширення меж дослідження до вивчення всієї історіографічної традиції з історії Запорожжя XVIII ст. В центрі уваги при цьому залишатиметься розвиток студій саме із зазначеної тематики. Подібний крок є цілком виправданим, оскільки розвиток історіографії вузької тематичної ділянки – соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. – є складовою загального процесу актуалізації джерел та становлення історіографії історії Запорожжя.

Ще однією особливістю згаданого процесу було те, що історіографія запорозького козацтва перебувала під впливом притаманних конкретним історіографічним періодам оцінок та підходів у висвітленні історії козацтва (сукупності козацьких спільнот) в цілому, визначенні його ролі в соціальних структурах держав, в сфері військово-політичного впливу яких перебувало ВЗН впродовж усього досліджуваного періоду.

Попри те, що в певні хронологічні проміжки часу впродовж XVIII ст. – в 1709–1734 рр. та після 1775 р. – запорозьке козацтво повністю, або ж частково знаходилося під кримською та османською протекцією, цей факт не посприяв тому, щоб запорозькі сюжети знайшли місця в історіописанні османських (турецьких) авторів. Причиною подібного стану речей було не тільки те, що в самій Османській імперії того часу історична наука все ще знаходилася в зачатковому стані, не вийшовши за межі літописання, але й те, що «гяурська» тема (йдеться, насамперед про християнських підданців Османів), традиційно

знаходилася на маргінесі цього процесу¹. Стосовно ж кримської складової загально-османської історіографії, слід зауважити, що більшість із праць кримських істориків XVIII ст. не збереглися до нашого часу й, відповідно до цього, не стали згодом надбанням євроцентричного та загальносвітового історіографічного простору, за винятком кількох щасливих виключень². Втім, навіть ті взірці кримської історіографії, які дійшли до нашого часу, висвітлюють історію ВЗН більш ніж поверхнево, приділяючи увагу лише епізодам, пов'язаним зі вступом та виходом запорожців у/з-під підданство Гіреїв³. Тож, не є дивним, що переважна більшість історичних праць, чия поява в часі повністю або частково збіглася з історичною діяльністю запорозького козацтва, пов'язана саме з вітчизняною (українською та російською) та, ширше, з європейською історіографічною традицією.

Перший із виокремлених нами періодів історіографічного засвоєння джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва припадає на середину XVIII – початок XIX ст. Він характеризується, з одного боку, започаткуванням традиції наукового підходу в оцінці місця й ролі запорозького козацтва в соціальному устрої тогочасного суспільства, з іншого ж – присутністю в наукових працях тієї доби багатьох рис публіцистичних творів, що пояснювалося існуванням соціального замовлення на подібне історіописання з боку державних структур.

Слід відзначити, що в самій Російській імперії першої половини XVIII ст. історична наука тільки-но інституціалізувалася, переймаючи досвід європейського історіописання. Історія ж окремих неросійських народів, що її населяли здавалася (а фактично й була) суцільною *terra incognita*. Тож не дивно, що вже перші роки після повернення запорозького козацтва під протекцію цієї держави позначилися значним інтересом освіченої частини російського суспільства до певних сюжетів історії цієї козацької спільноти, а також до найбільш прикметних особливостей етнографічного характеру. Логічним слідством подібного інтересу стала поява кількох творів, присвячених описові запорозької громади.

Однією з перших за часом свого написання стала «*История о казаках запорожских*» князя Семена Мишецького – російського офіцера, який тривалий

---

¹ Babinger Fr. Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Mit einem Anhang: Osmanische Zeitrechnungen von Joachim Mayr (Walchsee). – Leipzig, 1927. – P. 1-477.

² Халим-Гирай, султан. Розовый куст ханов, или История Крыма / Под общ. ред. Н.С.Сейтягьяева. – Симферополь: РИА «АЯН»-ИД «Стилос», 2008. – 289 с. (публікація перекладу праці «*Гюльбюн-и ханан яхуь Кырым тарихи*»); Келлнер-Хайкеле Б. Кто был Абдулгаффар ал-Кирими (заметки о крымско-татарском историке XVIII века) // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223–1556. – Казань, 2001. – С. 378-390 (йдеться про працю «*Умдет ал-ахбар*», згаданого історика).

³ Халим-Гирай, султан. Розовый куст ханов, или История Крыма. – Симферополь: РИА «АЯН»-ИД «Стилос», 2008. – С. 115, 128.

час перебував на Запорозжжі та спостерігав різні боки життя січової громади. Попри свою інформативність і той факт, що вміщений у ній матеріал було використано пізнішими авторами – Г.Мілдером, Н.-Г.Леклерком, О.Рігельманом та іншими, – в якості основи для компіляції власних праць, *«История»* С.Мишецького через її здебільшого описовий характер і слабку аналітичну складову, лише почасти може сприйматися в якості історичного дослідження. Вона, радше, відноситься до зразків «переднаукового історіописання», а тому й проаналізована нами у відповідному розділі, присвяченому специфіці побутування наративних джерел (див. Розділ 2.3).

Виходячи з цього, можна вважати, що витoki саме наукової традиції висвітлення історії запорожців та основи для пізніших компіляцій та досліджень було закладено працями російських істориків (переважно іноземців на російській службі) – Г.Юнкера, Г.Міллера, Н.-Г.Леклерка та інших.

Науковий доробок Готліба-Фрідріха-Вільгельма Юнкера (1703 – 1746) за темою дослідження завдячує своєю появою на світ збігові випадкових обставин. Виходець з Саксонії, Г.Юнкер виїхав на російську службу в 1731 р. Хоча основною його спеціальністю було влаштування ілюмінацій та фейерверків, молодий ад'юнкт, подібно до багатьох науковців XVIII ст. мав численні таланти та наукові зацікавлення не тільки в цій сфері. Завдяки вправності в складанні віршів німецькою мовою він потрапляє в фавор до фельдмаршала Бурхарда-Христофора фон Мініха. З початком російсько-турецької війни Юнкер отримує місце при штабі головнокомандуючого російськими військами та приймає участь в марші армії теренами Запоріжжя й Кримського ханства впродовж весни-осені 1736 р. Результатом цього вояжу стала поява його праці *«Обстоятельное описание о народах и землях, между Днепром и Доном находящихся»* (німецькою мовою, з рукописною копією російською), вперше представленої на засіданні Петербурзької Академії Наук 27 лютого 1737 р. та опублікованої у академічному бюлетені (повний текст її заслуховувався та обговорювався на 12 засіданнях)⁴. Фактично праця являла собою детальний опис топографії, флори та фауни, мінералів, населення, історичних стародавностей та просто цікавинок, які довелося побачити під час подорожі⁵.

Перебування в складі діючої армії не могло не привернути увагу професора Юнкера на запорозьких, малоросійських і слобідських козаків, які воювали разом із російськими військами. Третій розділ своєї праці він присвятив описові України-Малоросії та її населення⁶. Достеменно невідомо, чи довелося Юнкерові побувати в самій Січі. Найбільш вірогідним виглядає припущення про те, що свої знання про історію, побут та звичаї запорожців він отримував від котрогось з козаків, які бували при штабі та виступили в ролі інформаторів.

⁴ Копелевич Ю.Х. Основание Петербургской Академии Наук. – Л.: Издательство «Наука», 1977. – С. 147.

⁵ РГАДА, ф. 199, оп. 1, портфель 342, ч. 1, д. 6, лл. 1-112.

⁶ Ibid. – Лл. 9-23 об.

Попри те, що описові власне Запорожжя вчений присвятив лише три аркуші своєї праці, поза його увагою не залишилися такі характерні риси козацького побуту, як традиція січового целібату, розподіл козацької громади по куренях (Юнкер перелічує назви всіх тридцяти восьми) та виборність козацької старшини. Крім того, Юнкером було здійснено короткий опис найбільших запорозьких селищ – Старої і Нової Січі, Гарда, Кодака та Самари⁷. Фактично, праці Г.Юнкера сприяли започаткуванню традиції застосування наукових, критичних прийомів дослідження джерел з козацької історії.

Дослідження запорозької проблематики було продовжено в працях професора, академіка Петербурзької Академії Наук Герарда-Фрідріха Міллера (1705 – 1783). За традицією, саме праці Г.-Ф.Міллера відносять до витоків критичної історіографії, якими було започатковано наукову традицію сприймання Запорожжя в російській історіографії. Такому стану речей сприяла не тільки більша відомість його праць науковому загалу (в порівнянні з працями того ж Г.Юнкера), але й наближеність його до придворних кіл і достатньо високий соціальний статус придворного історіографа Катерини II.

Коло наукових зацікавлень Г.-Ф.Міллера було достатньо широким: мінералогія, етнографія, картографія, історія... З кінця 1750-х років Міллер починає збирати матеріали, які стосувалися історії козацьких окраїн імперії, в тому числі й Запорожжя. Попри те, що академіку Міллеру довелося під час наукових експедицій відвідати найвіддаленіші куточки імперії, зокрема Сибір, на Запоріжжі він ніколи не бував. Науковий інтерес до нього, скоріш за все, слід розглядати в загальному контексті зацікавлення історією та етнографією «неросійських» частин держави. За таких умов Міллерові приходилося звертатися до доробку попередників.

Головним джерелом інформації про січову громаду для нього стає «список» праці С.Мишенського, який зберігався в особистому науковому архіві Г.-Ф.Міллера (відомому як «портфелі Міллера»)⁸, та який було використано ним для написання своїх праць *«Известие о запорожцах»*⁹ та *«О происхождении казаков»*¹⁰ (1760). Використання це носило характер компіляції а подекуди й неприхованого плагіату. Втім, нічого екстраординарного в цьому не вбачали як сам історик, так і його сучасники: дослівне переписування праць попередників або ж вставлення окремих частин їх у власний текст були звичайним (і характерним) явищем для тодішньої практики історіописання. Однак, це дало

---

⁷ Ibid. – Лл. 10-10 об., 11.

⁸ РГАДА, ф. 199, оп. 1, портфель 342, ч. 1, д. 2, лл. 1-32 об.

⁹ Миллер Г.-Ф. Известие о запорожцах // Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие. – СПб., 1760. На сьогодні праця більш відома по републікації Й.Болянського: Миллер Г. Ф. Известие о запорожцах // ЧОИДР. – 1846. – Кн. 5. – С. 58-64.

¹⁰ Миллер Г.-Ф. О происхождении казаков // Собрание русских историй. – СПб., 1760. – Т. 4. – С. 365-411.

підстави дослідникам наукової спадщини Г.-Ф. Міллера для того, щоб оцінювати його «Известие» лише як редакцію «Истории» С.Мишецького¹¹.

Це лише частково відповідає дійсності, адже, окрім даних запозичених у Мишецького, Міллер залучив для створенні своїх праць документальні джерела та усний наратив. За останній слугувала інформація, отримана ним від запорозьких депутатів і посланців, які перебували в різних справах в Санкт-Петербурзі. Крім того, не виключено, що Міллер не був обізнаний з тим, хто ж насправді був автором «Истории», оскільки в його архіві цей твір зберігався в копії, в якій не було зазначено авторство¹².

Як провідний «фахівець з козацького питання» Міллер з початку 1770-х фактично стає науковим консультантом Катерини II та її найближчого оточення у справах Запорозької Січі. У 1775 р. Міллер перероблює свій твір згідно «вимог часу». В пізнішій редакції він відомий під назвою «Рассуждение о запорожцах»¹³. Оцінюючи особливості суспільного устрою Запорожжя, Міллер перебуває на позиціях популяціонізму та фізіократії, які за часів «просвіченого абсолютизму» Катерини II виводяться в ранг державної ідеологічної доктрини: відсутність нормального інституту шлюбу, а відтак і джерел природного наповнення січової громади, незмінно ведуть до переманювання інших підданців імперії, через що держава втрачає не тільки людський ресурс, але й фінансовий, через відтік платників податків.

Фактично, на історіографа було покладено важливе завдання – створити ідеологічне підґрунтя для ліквідації ВЗН. Саме в цьому корініться пояснення трансформації поглядів Міллера на запорозьке козацтво – на відміну від тексту першого варіанту, другий вирізняється чітко висловленою антизапорозькою спрямованістю. З завданням академік упорався повною мірою: його «Рассуждения», представлені на розгляд канцлера імперії Микити Паніна, прислужилися останньому для обґрунтування необхідності «рішучих заходів» по відношенню до Січі на засіданнях Державної Ради при імператриці Катерині II. Крім того, Міллер був одним з співавторів «Маніфесту» 1775 р.¹⁴

Ще одним із авторів, які присвятили в своїх працях увагу різноманітним проблемам історії запорозького козацтва (в тому числі й соціальному аспекту), був Олександр Рігельман (1720 – 1789). Виходець з обрусілого німецького дворянського роду, Рігельман зробив достатньо типову для того часу кар'єру: випускник Шляхетського корпусу воював з турками під час воєн 1735 – 1739 та 1768 – 1774 рр.; керував будівництвом укріплених ліній і фортець на південно-східних кордонах Російської імперії; рухався вгору службовими щаблями і,

¹¹ Полонська-Василенко Н.Д. Історики Запорожжя XVIII ст. / Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 15-17.

¹² РГАДА, ф. 199, оп. 1, портфель 342, ч. 1, д. 2, л. 1.

¹³ Міллер Г.-Ф. Рассуждение о запорожцах // ЧОИДР. – 1847. – Кн. 5. – Смес. – С. 58-68.

¹⁴ Полонська-Василенко Н. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей / Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 138-180.

зрештою, вийшов у відставку в генеральському чині¹⁵. Оскільки значна частина військової служби та життя О.Рігельмана були пов'язані саме з Україною, то не було нічого дивного в тому, що допитливий та освічений офіцер впродовж кількох десятиріч накопичував в власному архіві матеріали, які пізніше лягли в основу написання його фундаментальної праці *«Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще...»*¹⁶, яка писалася автором з 1770 до 1778 року¹⁷. Описові побуту й соціального укладу запорожців Рігельман присвятив тридцять сьомий розділ своєї праці – *«Продолжение, касающееся до сего летописного повествования, как-то: особое описание о бывших запорожских козаках, жительстве, поведении и обычаях их»*. Основу для його написання склали матеріали з *«Истории»* С.Мишецького, на що вказувала ще Н.Полонська-Василенко¹⁸. Разом із цим, важко погодитися із думкою цієї дослідниці стосовно того, що з боку Рігельмана мав місце виключно прямий плагіат і він не додав у текст нічого нового, зокрема й власних вражень від знайомства з запорожцями. Текст зазначеного розділу праці Рігельмана радше являє собою авторський переказ (хоча й з розлогими цитуваннями), перемішаний особистими оцінками стосовно особливостей побуту та звичаїв запорожців. Зокрема, на увагу заслуговують спостереження О.Рігельмана за особливостями взаємовідносин Коша та російського уряду впродовж 1768 – 1774 рр. в площині вирішення конфліктної ситуації з приводу збільшення кількості посполитого населення Війська за рахунок поселенців Новоросійської губернії. Позиція автора є безсумнівно проурядовою – ліквідація ВЗН, на його думку, була подією очікуваною і закономірною¹⁹.

В цілому, державницькому, імперському напрямку російської історіографії доби Просвітництва, найбільш повно репрезентованому працями Г.-Ф.Міллера та О.Рігельмана, була притаманна тенденція до заниження соціального статусу сучасного їм козацтва та апологія централізаторської політики уряду стосовно нього. Критика подібних поглядів з'являється з дещо несподіваного боку – в

¹⁵ Бодянский О. М. Историческое сведение об А. И. Ригельмане // Чтения в Обществе Истории и Древностей Российских (ЧОИДР). – 1848. – Кн. 6. – С. 235.

¹⁶ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как то: Черкасские или Малороссийские и Запорожские, а от них уже Донские и от сих Яицкие, что ныне Уральские, Гребенские, Сибирские, Волгские, Терские, Некрасовские и пр. казаки, как равно и Слободские полки // ЧОИДР. – 1847. – Кн. 5, 6, 7, 8, 9 (з передмовою Йосипа Бодяньського).

¹⁷ Тодийчук О.В. Украина XVI – XVIII вв. в трудах Общества истории древностей российских. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 94.

¹⁸ Полонська-Василенко Н.Д. Историки Запорожжя XVIII ст. / Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 20-25.

¹⁹ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России // ЧОИДР. – 1847. – № 9. – С. 135: *«И так всякий благоразумный человек, рассудить может, что сборище оное достойно было давно, как домашнее государству зло, искоренено быть, но сами они, через непокорство, злодейство и плутовские поступки свои, понудили к тому Россию»*.

творах їх колеги за цехом, іноземного вченого, який певний час перебував на російській службі.

Француз Ніколас-Габріель Клерк (Леклерк)²⁰ (1726 – 1798) – лікар, науковець і письменник, перебував у Російській імперії двічі: у 1759 – 1763 рр. та в 1769 – 1777 рр. За ці два періоди часу Леклерк встиг попрацювати викладачем медицини в Кадетському корпусі, стати особистим лікарем гетьмана Кирила Розумовського та великого князя Павла Петровича, дійсним членом російської Академії Наук та Імператорської Академії мистецтв. Роки, проведені в Російській імперії, до його остаточного повернення до Франції в 1777 році, дозволили Леклерку зібрати важливий документальний матеріал з географії, флори і фауни, історії та етнографії всієї обширної країни, який він згодом уміло використав при написанні своїх праць.

Шлях Леклерка до історіописання, при цьому, був достатньо звивистим, оскільки його базовою освітою була освіта медична й природнича. Перші його праці написані на «російському» матеріалі, здебільшого, були присвячені традиційній для іноземців того часу екзотиці, на кшталт описів місцевих бань, в яких спеціально навчений *mougik* (мужик), озброєний знаряддям *venik* (віник), змоченому у відварі трави *miata* (м'ята), завзято виганяє із людських тіл підступну місцеву інфлюенцу під назвою *prostuda*²¹. Втім, за мірою ознайомлення із країною та її мешканцями, вони стають дедалі детальнішими й демонструють гарне знання місцевого життя, суспільного устрою та функціонування державних інституцій²². Вінцем же досліджень Леклерка у галузі історії стали шість томів присвячених розглядові давньої та нової історії Русі (йдеться про всі східнослов'янські землі в цілому)²³.

Шостий розділ третього тому «Нової історії» – «*Observations interessantes sur l'Ukraine, la petite Russie et ses Habitans*», – присвячено історії України в цілому та Запорожжя, зокрема. Стосовно «українського» періоду в житті цієї особи нам достеменно відомо, що Леклерк, як особистий лікар К.Розумовського, разом зі своїм патроном бував у глухівській резиденції гетьмана. Разом із цим, припущення стосовно того, що Леклерк на початку 1760-х років міг відвідати

---

²⁰ У вітчизняній історіографії переважно використовується форма прізвища, утворена прямою й повною транслітерацією – Леклерк (Le Clerc).

²¹ [Le Clerc]. Histoire naturelle de l'homme considéré dans l'état de maladie ou La médecine rappelée à sa premiere simplicité. – Paris: chez Lacombe, 1767. – Tome II. – P. 56-58.

²² Les plans et les statuts, des différents établissements ordonnés par Sa Majesté impériale Catherine II. pour l'éducation de la jeunesse et l'utilité générale de son empire. – Amstardam: chez Marc-Michel Rey, 1775. – Tome I-II. Цю працю було написано у співаторстві з відомим діячем російського Просвітництва, І.Бецьким (1704 – 1795), особистим секретарем імператриці Катерини II (у 1762 – 1779 рр.) та президентом Імператорської Академії мистецтв (у 1763 – 1795 рр.).

²³ [Le Clerc]. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie ancienne. – Paris-Versalles, 1783–1784. – Tome I-III; Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie moderne. – Paris-Versalles, 1783–1785. – Tome I-III.

Запорозьку Січ, зроблене пізнішими дослідниками, здається нам більш ніж сміливим і не підтвердженим документально.

У Глухові вчений француз, безсумнівно, мав змогу не тільки користуватися бібліотекою, але й вживу спілкуватися з козацькою старшиною (гетьманською та запорозькою). Окрім інформації отриманої напряму від респондентів, основні відомості для написання відповідної частини свого твору Леклерк бере з рукописної копії «*Истории...*» князя С.Мишецького. Таким чином, джерелами написання відповідного розділу праці Леклерка стали, в основному, письмові й усні наративи.

Новаторська сутність праці Леклерка полягала в тому, що вона стала антитезою працям російських авторів XVIII ст. Леклерк, як носій передових ідей Просвітництва, виступав проти кріпосництва, неосвіченості пануючої верстви, жорстко критикував існуючий в Російській імперії лад в цілому. Тож не дивно, що праця Леклерка здійняла хвилю обурення в російському суспільстві своїми загальними висновками експансіоністську й деспотичну сутність тогочасного політичного режиму.

Майже синхронною реакцією імперських кіл на твір Леклерка стали «*Примечания на историю Леклерка*» І.Болтіна. Іван Болтін (1735–1792), розпочинав свої історичні дослідження в якості аматора, для якого знайомство із першоджерелами та накопичення історичного фактажу, по перших часах, були нічим іншим як хобі, приємним додатком до основної діяльності в галузі митної справи та юриспруденції. Слід відзначити, що І.Болтін, як типовий представник бюрократичної верхівки імперії, генерал-майор, приятель та сподвижник Г.Потьомкіна, керувався поряд із становими також і особистими мотивами. Авторитет Болтіна та тяглість російської імперської історіографічної традиції надовго зумовили нехтування джерельним та історіографічним потенціалом праці Леклерка²⁴.

Попри те, що твір Болтіна мав своїм завданням критику; його автор в широко використав накопичений ним запас знань і спостережень. Національний характер є для Болтіна фундаментом, на якому будується державний лад. Ці теоретичні погляди Болтін застосовує до пояснення російського історичного процесу. Росія «ні в чому не схожа» на інші європейські держави, тому що дуже різні її «фізичні місця» розташування і зовсім інакше склався хід її історії.

Болтіним наголошувалося на неможливості будь-якого діалогу із запорожцями: запорожці, на його думку, були абсолютно деструктивним соціальним елементом, які не давали ніякої користі суспільству, вдовольняючись бездумною обороною своїх незаселених земель від урядової, імперської колонізації. Разом із цим, для висвітлення власне історії Запорожжя І.Болтін не додав нічого нового, вдовольнившись виключно посиланнями на відомий і йому рукопис С.Мишецького, причому автор цього рукопису для нього є анонімним.

---

²⁴ Примечания на историю древняя и нынешняя России г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтиным. – СПб., 1788. – Т. 1-2.

Слушною видається точка зору Н.Полонської-Василенко, яка на підставі віднайдених нею джерел із одеських і симферопольських архівосховищ, дійшла висновку, що Г.Потьомкін-Таврійський, фактично, замовив І.Болтіну написати зауваження на працю Леклерка, особисто читав їх рукописний варіант та додавав свої ремарки. На думку вченої, за написання своїх приміток І.Болтін, разом із власним зятем – П.Соймоновим (статс-секретарем Катерини II), одержали 24 тисячі десятин землі в околицях Херсона²⁵.

Слід відзначити, що за своїм походженням автори цього кола відзначалися неабиякою строкатістю за своїм етнічним походженням і релігійною належністю. Так, до них можна віднести й католицького єпископа Станіслава Богуш-Сестренцевича (1731–1826). Його праця – *«История о Таврии»*, в соєму рукописному варіанті, була написана спеціально до початку подорожі імператриці Катерини II південним краєм у 1787 році. Не обійдено в ній увагою й «запорозьку» проблему: згідно з С.Сестренцевичем, козаки, після ліквідації Січі ще довго не могли зайняти суспільно корисної ніші, вдовольняючись непевними заробітками, й лише завдяки материнській опіці уряду Катерини II змогли перетворитись на лояльний і корисний для держави соціальний елемент²⁶.

Отже, на першому етапі – середина XVIII – початок XIX ст. історичні роботи носили не стільки науковий, скільки прагматичний характер і були пов'язані більше з вимогами та завданням реального життя ніж з намаганнями зрозуміти історичну дійсність. Разом із цим, кінець XVIII – початок XIX століть позначилися суттєвими якісними змінами в процесах історіописання. Серед них найважливішою для розуміння історіографічної традиції історії Південної України стало розширення соціального кола істориків.

Наступний, другий, історіографічний період, який розпочався з другої третини XIX ст. та тривав до початку XX ст., протікав у достатньо специфічних історичних умовах, які не могли не позначитися на історіографічній ситуації в цілому. Розвиток історичних студій в краї, поява нової когорти істориків, чиє життя було тісно пов'язане з регіоном, а творчість базувалася не на описовій, а науковій основі, було безпосередньо пов'язано із інтенсивною урядовою колонізацією Півдня, становленням в його містах освітніх і наукових центрів. Впродовж другої чверті XIX століття наявним став комплекс умов, які сприяли б становленню регіональних історико-археографічних студій. Значною мірою цей процес стимулювався існуванням «соціального замовлення» з боку імперських структур, які відчували гостру потребу в обґрунтуванні легітимності всіх перетворень, що їх проводила російська держава на землях інкорпорованого Запорожжя. Також слід враховувати фактор нагальних потреб тогочасної бюрократичної машини, її зацікавленість у комплексній інформації стосовно

²⁵ Полонська-Василенко Н.Д. До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя (Леклерк та Болтін) / Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. I. – С. 28-44.

²⁶ Богуш-Сестренцевич. История о Таврии. – СПб.: Печатано в типографии Шнора, 1806. – Т.2. – С. 32, 44, 45, 382.

походження, традицій, побуту населення колишніх Вольностей ВЗН, яка б ставала додатковим аргументом прийняття тих чи інших управлінських рішень.

Можна стверджувати, що саме останні обставини вплинули на започаткування традицій регіонального історіописання, їх наукову тематику й дослідницькі напрямки. Подібні завдання можна було покласти на досить вузьку групу місцевих інтелектуалів. З одного боку, вони мали б бути державними службовцями та чітко усвідомлювати собі мету наукових студій, їх практичний зміст та ідеологічні засади, з іншого ж – вони мали б бути максимально відірваними від місцевого ґрунту, від козацької (запорозької/«малоросійської») культурної традиції. Одним словом, бути тими істориками, з-під пера яких, з великою долею вірогідності, вийшла б історіографічна продукція необхідного гатунку. Цілком природно, що першими імперськими «геродотами» Півдня стали вихідці з інших регіонів імперії, наближені до вищої адміністрації краю, внаслідок свого службового становища.

З врахуванням усього викладеного вище, життєвий шлях, службова кар'єра і творча діяльність Аполлона Скальковського (1808 – 1898) виглядають достатньо очікуваними й закономірними: чиновник з особливих доручень при новоросійському генерал-губернаторі, за походженням дрібнопомісний шляхтич-поляк з Житомирщини. А.Скальковський здобув достатньо гарну класичну освіту у Вільно та Москві. Здібний юнак, після закінчення Московського університету у 1827 р., розпочинає службу в канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М.Воронцова, яка мала своє місце розташування в Одесі. Приїзд Скальковського до цього міста співпав із часом виходу в світ перших номерів газети «*Одесский вестник — Journal d'Odessa*». Оскільки засновниками часопису та його авторами були, в більшості своїй, чиновники все тієї ж губернаторської канцелярії, Скальковському не залишалося нічого іншого, як прийняти участь в редагуванні вісника та написанні матеріалів до нього. Саме це й підштовхнуло А.Скальковського до занять статистикою та історіописанням, причому із неабиякими успіхами. Безпосереднє начальство дуже схвально поставилося до обраного молодим чиновником напрямку діяльності та всіляко сприяло йому в цьому.

Саме за сприяння й патронажу, та внаслідок безпосереднього завдання, генерал-губернатора М.Воронцова, в травні 1835 р. А.Скальковський вирушив у подорож губернськими й повітовими містами Південного краю й провів активні евристичні пошуки матеріалів в архівосховищах Ольвіополя, Єлизаветграда, Крилова, Крюкова, Катеринослава, Новомосковська та Павлограда²⁷.

Результатом подібної археографічної експедиції, яка тривала майже три місяці, стало виявлення величезної кількості до того часу неописаних матеріалів у поточних архівах катеринославських губернського правління та казенної палати. Результати евристичного пошуку були тим більш вражаючими, якщо зважити на

---

²⁷ Хмарський В.М. А.О.Скальковський-археограф. Серія: Проблеми едиційної та камеральної археографії. – К., 1994. – С. 5.

те, що Скальковський на той час ще був абсолютним початківцем у справі архівістики, й не мав ані найменших навичок практичної роботи в цій галузі, не кажучи вже про ази спеціальних теоретичних знань. Евристична робота, проведена А.Скальковським, вже через рік конкретизувалися появою його першого масштабного історичного дослідження – *«Хронологическое обозрение Новороссийского края»*, – в якій дослідником вперше, хоча й дуже побіжно, в ретроспекції, було заторкнуто тему запорозької спадщини в історії південного регіону²⁸.

Зацікавлення Скальковського дослідженням запорозької історії, сигнальний вияв якого було продемонстровано вже в першій з його історичних розвідок, через кілька років актуалізувалося появою низки спеціальних праць. Звернення дослідника до даної проблематики не було випадковим, адже саме А.Скальковському, належить честь бути фактичним рятівником і першим упорядником і дослідником унікального комплексу документів – Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Перші документи цього зібрання потрапили до рук дослідника вже у 1835 р., під час подорожі краєм. Впродовж наступних десяти років за безпосередньої участі, а також завдяки його опікуванню й контролю, Скальковському вдалося виявити представницький масив джерел – майже дві сотні в'язок документів XVIII ст.²⁹. Саме вони й стали об'єктом дослідження вченого впродовж наступних п'ятдесяти (!) років.

Весь історико-археографічний доробок А.Скальковського з історії запорозького козацтва XVIII ст. розподіляється на власне історичні праці та публікації джерел (паралельно, зауважимо, що переважна більшість робіт у обох випадках має комбінований характер).

Серед праць першої категорії найбільш помітне місце, поза сумніву, належить його *«Истории Новой Сечи...»*. У 1841 р. А.Скальковський вперше видав свою працю присвячену історії Нової Січі³⁰. У 1846 р. він значно доповнив свою роботу новими документами та розширив до тритомного формату³¹. Найбільш змістовним з усіх видань було третє (1885 – 1886 рр.)³². Наявність у розпорядженні дослідників трьох авторських редакцій однієї й тієї ж самої монографії, виправленої та доповненої, дає змогу не тільки простежити еволюцію

---

²⁸ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823. – Одесса: Гор. типогр., 1836-1838. – Ч. I. – 300 с. та Ч. II. – 256 с.

²⁹ Історичний начерк архівного фонду Коша Запорозької Січі / Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713 – 1776. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 14-16.

³⁰ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожскаго. Извлечена из собственного запорожского архива. – Одесса, 1841. – 437 с.

³¹ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожскаго. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива. В 3-х частях / Изд. 2-е, исправленное и значительно умноженное. - Одесса, 1846. – Ч. 1. – 367 с.; Ч. 2. – 367 с.; Ч. 3. – 294 с.

³² Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожскаго. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива. В 3-х частях / Изд. 3-е. - Одесса, 1885-1886. – Ч. 1. – 1885. – 302 с.; Ч. 2. – 1885. – 358 с.; Ч. 3. – 1886. – 330 с.

його поглядів на окремі аспекти соціальної історії січової громади впродовж досліджуваного періоду часу, але й проаналізувати процес актуалізації А.Скальковським комплексів джерел з історії запорозького козацтва XVIII ст., насамперед Архіву Коша Нової Запорозької Січі.

Зауважимо, що в першій редакції своєї *«Истории»* А.Скальковський не приділяє великої уваги соціальній історії Запорожжя, віддаючи перевагу висвітленню подій історії військово-політичної. Картина ж соціального устрою зображена великим мазками, та є надзвичайно пасторальною, романтичною. Як це видно з тексту, найбільш цікавою темою для самого історика залишалася проблема соціальної сутності та формаційної природи запорозької спільноти. Звідси й постійне порівняння запорозького козацтва з рицарськими орденами католицького світу (насамперед з Орденем Св. Іоанна (Мальтійським)). Висвітлюючи взаємини всередині запорозької громади, автор, переважно, користувався усним наративом – розповіддю колишнього запорожця Микити Коржа (1731 – 1835), записаною у 1828 – 1831 рр. катеринославським архієпископом Гавриїлом (Розановим) та переданою ним Скальковському для публікації³³. При цьому, розповіді Коржа користувалися абсолютною довірою Скальковського, який вказував на зроблену ним верифікацію даних, хоча й не наводив конкретних прикладів цього³⁴. За умов такої довіри до інформатора корпіти над актовими джерелами здавалося йому справою зайвою: вірогідно, що за задумом автора, вони мали стати основою для більш «серйозної» справи – створення історичної хроніки Запорожжя часів Нової Січі.

Подібний підхід суттєво вплинув на характер відбору автором джерел, що заклали основу дослідження: насамперед, це актові та справочинні документи – накази, ордери, рапорти, розпорядження та т. ін., які було випродуковано кошовою адміністрацією, російським військовим і цивільним командуванням південного краю. Рівень використання та авторської інтерпретації відібраних автором документів, однак, був ще достатньо низький – давалися взнаки відсутність ґрунтовної освіти та тривалих навичок роботи із джерелами: документи переказувалися близько до тексту, або ж взагалі вставлялися в текст великими цитатами згідно хронології³⁵. Невпорядкованість справ січового архіву, що потрапили в розпорядження Скальковського, відсутність складених описів до них, були причиною того, що текст монографії не було споряджено відповідними посиланнями на використане джерело. Так само відсутніми були й легенди до

---

³³ Устное повествование бывшего запорожца Н. Л. К. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1838. – № 6; 1839. – № 2 (видано окремою книжкою чотирма роками пізніше: Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Михайловича Коржа. – Одесса: Городская типография. 1842. – 95 с.).

³⁴ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива. – Одесса, 1841. – С. VII: «...всякое почти его слово подтверждается находящимися у нас письменными свидетельствами...».

³⁵ Ibid. – С. 53-54, 300-301.

документів, опублікованих у додатках³⁶. В кращому випадку додавалася примітка – «*Списано с оригинала*»³⁷. Й якщо компетентність Скальковського як історіографа зростала від видання до видання його праці – збільшувалася кількість використаних джерел та, відповідно до цього, висвітлених сюжетів запорозької історії, – рівень археографічного опрацювання документів залишався незмінно низьким. Те ж саме можна сказати й стосовно підготовлених ним публікацій окремих документів і збірок із кошового архіву, а також розлогіх цитат, із них, імпліментованих автором у текст численних історичних розвідок³⁸.

Гайдамацька проблематика досліджувалася А.Скальковським паралельно його студіюванню історії та історіографії запорозького козацтва. Ретельний текстологічний аналіз трьох редакцій «*Истории*» дає підстави для твердження про те, що погляди А.Скальковського на гайдамацтво XVIII ст. зазнали певної еволюції в своїй оціночній частині: якщо в першому виданні часто висловлюються думки про епізодичну участь запорожців у гайдамацьких виправах, мінімізований вплив соціальних процесів, що відбувалися в січовій громаді на розвиток гайдамаччини³⁹, то в останньому – третьому, – виданні А.Скальковський висловлює думки стосовно нерозривного зв'язку цих процесів між собою. Пов'язано це, не в останню чергу, було із тим, що в розпорядженні дослідника з'являється дедалі більше джерел, актуалізованих ним в процесі розбору та опрацювання документів січового архіву, в результаті чого екскурс присвячений гайдамацтву розростається з невеличкого нарису (1-ше видання) до окремого розділу другої частини (3-є видання) з промовистою назвою «*Черные дни Запорожья: гайдамаки*»⁴⁰.

Спроби А.Скальковського осягнути соціальну сутність гайдамацького руху сповна представлені у ще одній із його ранніх праць – «*Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии*». У цій, спеціально присвяченій історії гайдамацтва роботі, дослідником були використані не тільки документи січового архіву, але ж і усні наративи, зафіксовані цим дослідником від старожилів краю в процесі здійснених археографічних експедицій кінця 1830-х – початку 1840-х

---

³⁶ Ibid. – С. 381-428.

³⁷ Ibid. – С. 427-428.

³⁸ Скальковский А. К истории Запорожья. Порубежные любезности // Киевская старина. – 1882. – № 4. – С. 159 – 166; Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы // Киевская старина. – 1882. – № 7. – С. 106-132; Скальковский А. К истории Запорожья. Внутренние распоряжки // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 527-537; Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамаччины // Киевская старина. – 1885. – № 10. – С.277-318; Скальковский А. Секретная переписка Коша Запорожского (1734–1763) // Киевская старина. – 1886. – № 2. – С.327-349; Скальковский А. Как судили и радили в Сечи Запорожской // Киевская старина. – 1886. – № 12. – С. 327-349.

³⁹ Ibid. – С. 281-293.

⁴⁰ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива. В 3-х частях / Изд. 3-е. – Одесса, 1885-1886. – Ч. 2. – 1885. – С. 321-350.

років⁴¹. Гайдамацтво у висвітленні Скальковського постає як вияв темного, анархічного боку вдачі народу руського, викликаний до життя утисками з боку панівної верстви. Разом із цим, наголос робиться на тому, що й основна маса селянства й козацтва Польської України не підтримувала гайдамаків, вбачаючи в них елемент деструктивний, такий, що стоїть на перешкоді загального добробуту й спокою. Останню тезу Скальковський підкріплював спогадами осіб, що були безпосередніми свідками гайдамацьких виправ на Правобережжі в другій половині XVIII ст.

Відзначимо, що дослідження гайдамацької проблематики було достатньо складною справою для А.Скальковського не тільки як для історика, але й як для людини. З одного боку, дослідник походив з полонізованого й покатоличеного шляхетського роду – неприязнь до козацько-гайдамацької вольниці, вірогідно, культивувалася в його родині, подібно до інших польсько-шляхетських родин Правобережжя й була засвоєна з дитячих років. З іншого ж боку, успішна кар'єра Скальковського-чиновника, чий початковий період припав на час між двома польськими повстаннями, та його успішна інтеграція до правлячої верстви тогочасного російського суспільства (заради цього А.Скальковський навіть переходить у православ'я), могли бути реалізовані за умови його абсолютної лояльності до імперії та толерантного ставлення не тільки до антипольської політики її правителів, але ж і до аналогічних виявів з боку народних мас. Відповідно до цього, Скальковському доводилося йти на компроміс між власними поглядами на минувшину й офіційно-припустимою версією історії. Разом із цим, розглядаючи гайдамацтво виключно як прояв «споконвічного» козацько/русько-польського антагонізму, Скальковський так і не наближається до розуміння його справжньої природи: звідси його шире здивування від згадок у документах XVIII ст. про запорожців-гайдамаків аж на східному узбережжі Азовського моря – на кубанських косах, й не менш шире здивування з приводу описаних фактів пограбування гайдамакуючими січовиками своїх православних одновірців – грецьких купців – на Очаківському степу⁴².

Праця А.Скальковського з історії гайдамацтва не залишилася непоміченою сучасниками й спричинила появу достатньо великої кількості відгуків та рецензій. Полишаючи поза увагою суто емоційні оцінки літераторів і публіцистів, що не мали під собою жодного наукового підґрунтя, зауважимо, що в тих із них, що вийшли з-під пера осіб дотичних до історіографічного процесу, сповна відбилася полярність оцінок з позицій українського⁴³ та польського⁴⁴

⁴¹ Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733 – 1768. – Одесса, 1845. – 230 с.

⁴² Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива. В 3-х частях / Изд. 3-е. – Одесса, 1885-1886. – Ч. 2. – 1885. – С. 329-331.

⁴³ Максимович М.А. Известия о гайдамаках: (Замечания на кн. г. Скальковского «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст., 1733 – 1768») // Собр. соч. – К., 1876. – Т. 1. – С. 572-594.

національно-ліберальних рухів. Й з одного, й з іншого боку, загальна картина козацько-шляхетського протистояння впродовж XVIII ст., зображувалася абсолютно дуалістичною й, відповідно до цього, саме вона зумовила напрямки й тональність наступних досліджень гайдамацької проблематики вітчизняними й польськими науковцями впродовж наступних історіографічних періодів.

Підводячи підсумок, відзначимо, що А.Скальковський не був професійним історіографом навіть у розумінні найближчого оточення. Створюючи «*Историю Новой Сечи*» він був безмежно далекий від методології та методів наукового дослідження, які вже напрацювала тогочасна вітчизняна й зарубіжна наука. Відповідно до цього самі перші його праці з історії Запорозжя є нічим іншим як звичайними хроніками. Однак, при всій їх описовості, А.Скальковський сконцентрував у своїх працях величезний фактичний матеріал, який став основою для подальших студій з історії (в тому числі з соціальної) запорозького козацтва.

Саме на його дослідження спиралась історика наступних поколінь. Він першим звернувся до розгляду таких проблем як соціальні структури Запорозжя, соціальні рухи в середовищі запорозького козацтва, інкорпорація представників січової громади до імперського суспільства після 1775 р. При цьому він намагався поглянути на сутність будь-якої проблеми з позицій кількох сторін – запорозької та російської (польської, кримської), – зважити всі *pro* та *contra* й винести власний вердикт у справі (залишаючись, як правило, на позиціях апологета інтересів імперії). Наприклад, у розгляді питання стосовно можливості толерантного співіснування та інтеграції запорозької козацької громади до соціальних структур Російської імперії, А.Скальковський робить висновок: така можливість була, але виключно за умови скасування споконвічних засад і докорінного реформування.

При тому всьому, А.Скальковський чи не першим з вітчизняних дослідників зайнявся історіописанням конкретного колективного суб'єкта історичного процесу – ВЗН, – й тим самим фактично започаткував напрямок регіональних історіографічних студій. Не в останню чергу саме завдяки йому в вітчизняній історичній науці другої половині XIX століття стрімко розвивається й поширюється регіональна спеціалізація історіописання. Таким чином, праці А.Скальковського заклали основу для об'єднання в одне ціле процесу вивчення соціальної історії козацьких Запорозьких Вольностей та імперського Південного краю (Новоросії), які розглядалися в тогочасній історіографії, як не пов'язані між собою теми.

Наукові дослідження історії запорозького козацтва в цілому та гайдамащини, зокрема, розпочаті А.Скальковським, сприяли появі багаторічного інтересу широких кіл громадськості до даної проблеми, задовольнити який першими поспішили представники української творчої інтелігенції. Серед тогочасних рефлексій на дослідження Скальковським історії запорозького гайдамацтва

---

⁴⁴ Kraszewsky J.I. Zaporozze // Athenaeum. – 1846. – Т. 5. – S. 11-64.

достатньо згадати хоч би появу поезії Тараса Шевченка «Холодний Яр»⁴⁵, повісті Григорія Данилевського «Уманская резня. (Последние запорожцы)»⁴⁶ та багатьох інших літературних творів. Вони були своєрідним висловленням громадянської позиції їх авторів на наукові заняття А.Скальковського, кінцеві висновки якого вони не могли та не хотіли сприйняти.

Причиною, за якою ці роботи згадані нами в огляді історичних і джерелознавчих студій, є те, що для їх написання автори широко використовували матеріали усної історії – свідчення ще живих на той час очевидців подій та їх нащадків. У цьому ряду слід розглядати й появу праці Данила Мордовцева (1830 – 1905) – «Гайдамачина», – про популярність якої свідчить те, що вона витримала три видання лише за життя автора⁴⁷. Попри те, що сам автор вважав свою роботу історичною монографією, погодитися з цим можна лише по часті: нагромадження великої кількості фактів, віднайдених автором серед опублікованих історичних праць (того ж А.Скальковського), мемуарів XVIII ст. і, що найголовніше (!), власноручні записи фольклорних переказів про запорожців-гайдамаків, зроблені Д.Мордовцевим, слугували лише основою для літературизованої оповіді⁴⁸. Характерною особливістю монографії був і стиль її оповідання – далекий від академічного, жвавий і образний.

До цього ж ряду слід віднести й науковий доробок Пантелеймона Куліша (1819 – 1897), зокрема двотомну збірку фольклорно-історичних і етнографічних матеріалів, зібраних, літературизованих, впорядкованих і виданих ним – «Записки о Южной Руси»⁴⁹. Опубліковані Кулішем матеріали, що стосувалися здебільшого історії запорозької гайдамаччини та повсякдення січовиків, стали основою для власних висновків і узагальнень дослідника. На відміну від негативних оцінок місії козацтва по відношенню до основної, селянської маси українського народу в

---

⁴⁵ Шевченко Т. Кобзар. – Спб., 1860. – С. 47; Вже давно хрестоматійним стали рядки, адресовані А.Скальковському: «“Гайдамаки не воины – / Разбойники, воры. / Пятно в нашей истории...” / Брешеш, людоморе!».

⁴⁶ Данилевский Г.П. Княжна Тараканова: Ист. роман; Уманская резня. (Последние запорожцы): Ист. повесть. – СПб.: Изд. А.С. Суворина, 1886. – С. 167-234.

⁴⁷ Мордовцев Д.Л. Гайдамачина: историческая монография в двух частях. – СПб., 1870. – 484 с.; Мордовцев Д.Л. Гайдамачина. Историческая монография. Издание второе, исправленное. – СПб.: Типография Н.А.Лебедева, 1884. – 346 с.; Мордовцев Д.Л. Гайдамачина: историческая монография в двух частях / Собрание сочинений Д.Л.Мордовцева. – Т. XXVI-XXVII. – Спб.: Издание Н.Ф.Мертца, 1902. – 270 с.

⁴⁸ Мордовцев Д.Л. Гайдамачина: историческая монография в двух частях / Собрание сочинений Д.Л.Мордовцева. – Т. XXVI-XXVII. – Спб.: Издание Н.Ф.Мертца, 1902. – С. 99-105. Наприклад, детальний переказ оповіді про гайдамацького ватага запорожця Найдю, Мордовцев завершує таким посиланням – «Этот эпизод из истории гайдамачины записан нами от г.Калиновского. 1859 г.» (С. 105).

⁴⁹ Записки о Южной Руси. Изд. П. Кулиш. – Т. 1. – СПб., 1856 – 324 с.; Т. 2. – СПб., 1857. – 355 с.

XVII ст.⁵⁰, він не екстраполював цих положень на XVIII ст.: Куліш був переконаний, що не винісши ніяких уроків з Хмельниччини, панівна верства Речі Посполитої остаточно згаяла свій шанс, а гайдамаччина, очолювана запорожцями, була нічим іншим, як «протидією нестерпному злу», яке панувало в тогочасному суспільстві⁵¹.

Фактично, зазначені історико-публіцистичні та історико-літературні праці були лише першою реакцією національно налаштованих кіл на «державницьку» версію запорозької історії А.Скальковського. Наступним кроком стала поява ґрунтовних історичних досліджень з даної проблеми, які репрезентували погляд на ту ж саму проблему з позицій інтересів Запорожжя, й українського народу в цілому – «народницьку» версію історії. Відтак, 1870-і роки стають своєрідним рубежем припинення монополії державницької школи у вітчизняній історіографії, початком жвавої наукової дискусії між двома напрямками та появою десятків істориків, дотичних до студіювання різноманітних аспектів історії запорозького козацтва.

Серед корифеїв вітчизняної історичної науки другої половини XIX ст., які відзначилися в дослідженнях соціальної історії запорозького козацтва, особливо помітною є фігура Володимира Антоновича (1834 – 1908). З 1863 р. і аж до 1880-х років Антонович був головним редактором археографічної серії «*Архив Юго-Западной России*», яка видавалася Тимчасовою комісією для розбору давніх актів (Київською археографічною комісією) при київському генерал-губернаторі. Ним особисто було впорядковано дев'ять з п'ятнадцяти томів цієї серії, до більшості з яких ним же було написано ґрунтовні аналітичні передмови, що, по суті, являють собою окремі монографії. Такою є й вступна стаття В.Антоновича до «*Актов о гайдамаках*» – чергового тому АЮЗР, виданого в 1876 р.⁵² (окрім цієї праці, проблеми пов'язані з соціальним устроєм Запорожжя було розглянуто в окремих наукових статтях, циклі лекцій з історії козацтва⁵³).

Стосовно методологічних засад праць В.Антоновича, можна стверджувати, що він стояв на позиціях позитивізму. В основі його занять історією, перш за все, лежав документалізм, переважання використання актових джерел над наративним, завдяки чому став можливим відхід Антоновича від зайвих емоційності, етнографізму та описовості, настільки притаманних працям його колег-сучасників (наприклад, тому ж Д.Мордовцеву). Фактично, текст передмови-монографії спирається на опубліковані в томі документи. Основу публікації склали актові джерела – витяги з гродських, земських і магістратські

⁵⁰ Куліш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654) В трех томах. – Т. 3. – М.: Университетская типография, 1889. – С. 90-92.

⁵¹ Записки о Южной Руси. – Т. 2. – С. 107-108, 139-141.

⁵² Антонович В. Предисловие // АЮЗР. – Ч. III. – Т. III: Акты о гайдамаках (1700 – 1768). – К.: В Университетской типографии, 1876. – С. I-CXXXVIII.

⁵³ В.А. Поселения запорожцев в Банате // Киевская старина. – 1882. – № 6. – С. 549-552; В.А. К биографии Саввы Чалого // Киевская старина. – 1892. – № 8. – С. 259-262; Антонович В. Бесіди про часи козацькі на Україні. – Чернівці, 1897. – 159 с.

книг міст Вінниці, Житомира, Ізяслава (Заслава), Кременця, Летичіва, Овруча, та їх повітів за все XVIII ст., писані латинізованою польською та староукраїнською мовами⁵⁴.

Теорія «факторів впливу», яку В. Антонович обрав у якості фундаменту занять історією, поставила в центрі його дослідницької уваги історію соціальних рухів (у тому числі гайдамацького) та соціальних відносин між основними групами тогочасного суспільства (й в першу чергу, козацтва, яке він вважав найголовнішою з рушійних сил вітчизняної історії)⁵⁵. В комплексі, з традиційними «народницькими» (анти-державницькими) поглядами, сприяло перебільшенню егалітарності козацького стану в тогочасному етносоціумі, фактичному зведенні його з рицарського п'єдесталу (на який воно себе ставило) на рівень провідника «загальнонародних» інтересів⁵⁶.

У той час, коли наукова діяльність А. Скальковського фактично входила в свою завершальну фазу, а В. Антонович вже зарекомендував себе як «фігура першої величини», розпочалася доба не менш блискучого дослідника історії Запорожжя – Дмитра Яворницького (1855 – 1934). Той факт, що Яворницький походив з козацько-старшинського роду, наклав відбиток не тільки на формування його як особистості, але ж і на шлях обраний у житті – полум'яний патріот усього українського ще з юнацьких років вирішив присвятити себе дослідженню історії своїх славетних козацьких пращурів.

Наукова діяльність вченого впродовж кінця XIX – початку XX ст. відзначилася появою великої кількості історичних і фольклорно-етнографічних публікацій, присвячених історичному Запорожжю⁵⁷. Тож, цілком закономірним є те, що місце доробку Д. Яворницького в дослідженні історії запорозького козацтва неодноразово ставало предметом дослідження та критичного розбору істориків – як сучасників ученого, так і більш пізніх⁵⁸.

⁵⁴ АЮЗР. – Ч. III. – Т. III: Акты о гайдамаках (1700 – 1768). – К.: В. Универ. Тип., 1876. – С. 1-773.

⁵⁵ Кіян О.І. Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи Володимира Антоновича // УІЖ. – 2006. – № 2. – С. 159-174.

⁵⁶ Антонович В. Предисловие // АЮЗР. – Ч. III. – Т. III. – С. XXV-XXX.

⁵⁷ Эварницкий Д. Остров Хортица на реке Днепр (из поездки по запорожским урочищам) // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 41-90; Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб.: Изд-во Пантелеева, 1888. – Ч. I-II. – 257 с.; Эварницкий Д.И. Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края. – СПб.: Изд-во Пантелеева, 1889. – 195 с.; Эварницкий Д.И. Вольности запорожских казаков. Историко-топографический очерк с приложением трех карт. – СПб., 1890. – 384 с.; Эварницкий Д.И. По следам запорожцев. – СПб.: Тип. П.И. Бабкина, 1898. – 324 с.; Яворницький Д.І. До історії Степової України. – Дніпропетровське: Друкарня «Пам'яті Перекопу», 1929. – 536 с.

⁵⁸ Авчинников А.Г. Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий: К 30-летию литературно-ученой деятельности. – Екатеринослав, 1914. – С. 10-12; Шубравська М.М. Д.І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972. – С. 18, 23, 42; Абросимова С.В. Дмитро Яворницький. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997. – 60 с.

Поява трьохтомної «*Истории запорожских казаков*» Д.Яворницького стала важливим кроком на шляху подальшого наукового освоєння проблематики⁵⁹. Базою для написання робіт дослідникові слугувала сукупність різноманітних типів та видів історичних джерел: неопублікованих до нього документів центральних російських архівосховищ, публікацій мемуарної спадщини XVII – XVIII ст., прозового та пісенного фольклору (як вже опублікованого, так і зафіксованого ним самим), колекцій предметів матеріальної культури козацької доби, зібраних у результаті його власних польових досліджень. Фактично, Д.Яворницький одним з перших застосував на практиці методику комплексного дослідження історії запорозького козацтва⁶⁰.

Аналізуючи історію появи трьохтомної «*Истории*» можна дійти висновку, що робота над нею фактично збіглася в часі з підготовкою до друку найбільш вагомої археографічної праці Д.Яворницького – тематичного видання «*Источники для истории запорожских казаков*»⁶¹. Сам Д.Яворницький вважав «*Источники*» однією з найважливіших праць свого життя.

Попри те, що від часу публікації другого та третього томів «*Истории*» (1895, 1897), створених переважно на документальному матеріалі, до виходу в світ «*Источников*» (1903) минуло відповідно 5-8 років, алгоритм творчого пошуку та синтезу Д.Яворницького був традиційним і незмінним для всіх науковців-істориків: написанню монографічного дослідження передувала робота в архівах з виявлення, відбору та аналізу документальної бази. Факт появи археографічної публікації кількома роками пізніше пояснювався не тільки бажанням дослідника розширити її за рахунок включення додатково віднайдених документів, але й звірити вже опрацьований матеріал з архівними оригіналами. Не останню роль відіграли й матеріальні негаразди, які переслідували Д.Яворницького в зазначені роки⁶².

Фактично, в «*Источниках*» було опубліковано ті ж самі, документи, які було використано при написанні «*Истории*». Стиль викладення інформації, обраний Яворницьким виглядав дещо застарілим для його часу – вчений достатньо часто удовольнявся не тільки переказом документів, але ж і простим вставленням їх у текст. Значна кількість цитованих витягів з документів, часто давала сучасникам Д.Яворницького привід для того, щоб розглядати його праці виключно як

⁵⁹ Эварницкий Д.И. История запорожских казаков. – СПб.: Тип. И.Н.Скорородова, 1892. – Т. 1. (С 22 рисунками). – VII+542 с.; Эварницкий Д.И. История запорожских казаков. – СПб.: Тип. П.И.Бабкина, 1895. – Т. 2. – 624 с.+1 карта; Эварницкий Д.И. История запорожских казаков. 1686–1734. – СПб.: Тип. П.И.Бабкина, 1897. – Т. 3. – I+IV+646 с.

⁶⁰ Абросимова С.В. З історії видання монографії Д.І.Яворницького «Історія запорозьких козаків» // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2008. – С. 5.

⁶¹ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. В 2-х томах. – Владимир: Тип. Губернского правления, 1903. – Т. 1. – С. II+I-1072; Т. 2. – С. 1073-2107.

⁶² [С.Абросимова, В.Мільчев]. Від редакційної колегії / Джерела до історії запорозьких козаків. / Дмитро Яворницький. Твори у 20 томах / Ред. кол. П.Сохань та ін. – Т. 3 (Книга 1). – К.-Запоріжжя: Тандем-У, 2008. – С. 7-9.

компіляції. Наприклад, той же О.Лазаревський в своїй рецензії відзначав: «...остальные главы... также точно не представляют собою какой либо самостоятельной работы, а состоят из выписок, кое-как соединенных между собою...»⁶³. Й дійсно, позитивізм дослідника щодо історичного дослідження часом виходив за припустимі межі – це ставало на перешкоді сприйняття його наукового доробку колегами-сучасниками в якості аналітично-критичного, а не тільки описового: в окремих частинах тієї ж «*Истории*» були майже повністю відсутні критика джерел, власні оцінки досліджуваних явищ і подій⁶⁴. Разом із цим, якщо говорити про археографічну сторону праці, то тут Д.Яворницький значно просунувся вперед у порівнянні з тим же А.Скальковським: в посиланнях по тексту праці Д.Яворницьким було подано легенди документів (хоча й без посилання на конкретні аркуші архівної справи), а в самих текстах часто цитованих документів було збережено орфографію оригіналу.

Стосовно внеску Д.Яворницького в справу дослідження соціальної історії січової громади можна констатувати, що єдина концепція з цього приводу в дослідника була відсутньою. Так, окремі нариси присутні у відповідних розділах першого тому «*Истории*», присвячених засадам на яких існувало ВЗН, морально-етичним характеристикам січовиків та козацькому повсякденню. Загальна описовість роботи, про яку вже йшлося вище скрашувалася вмінням Яворницького захопити читача, запропонувавши його увазі сюжети не тільки інформативні, але й захопливі. До слабких місць відповідних розділів першого тому слід віднести те, що дослідник практично не залучив для їх написання виявлених ним в центральних російських архівосховищах документів. Їх було здебільшого використано при роботі над другим та й третім томами, у той час як серед джерел написання тому першого переважали мемуари, наративи й незначна кількість опублікованих актових джерел⁶⁵.

Слід відзначити, що негативні рецензії на «*Историю*» з боку О.Лазаревського таки суттєво дезорієнтували Д.Яворницького – розпочинається період невпевненості у власних цілях, розмірковування над доцільністю продовження роботи в тому ж напрямку. Зрештою, зроблений вченим висновок був цілком логічним – треба конструктивно виправляти власні помилки та недоліки в роботі. З 1896 р. вчений продовжує доопрацьовувати в Москві профільні за темою фонди: Архіву Міністерства закордонних справ (нині Архів зовнішньої політики Російської імперії Історико-документального департаменту МЗС Російської Федерації – фонд 124), Архіву Міністерства юстиції (нині Російський державний архів давніх актів – фонди 123, 124) та Архіву Головного Штабу (сучасний Російський державний військово-історичний архів – ф. 52). Кінцевою метою було

⁶³ Лазаревский А.М. История запорожских козаков. Д.И.Эварницкого // ЧИОНЛ. – 1896. – № 10. – С. 3-23.

⁶⁴ Лазаревский А.М. Д.И.Эварницкий. История запорожских козаков. 1686 – 1734. // Киевская старина. – 1897. – № 12. – С. 76-81.

⁶⁵ Эварницкий Д.И. История запорожских козаков. – СПб.: Тип. И.Н.Скорородова, 1892. – Т. I. – С. 155, 281, 302.

виявлення і копіювання документів для публікації другого, доповненого та виправленого, видання *«Истории»* (включно з четвертим томом, який мав бути присвячений часам Нової Січі) та підготовки до друку *«Источников»*⁶⁶.

Вже у травні 1897 р. сам Д.Яворницький відзначав, що вже фактично зібрав із московських архівів (Міністерства іноземних справ, Міністерства юстиції та Головного Штабу) всі матеріали, які тільки стосувалися запорозьких козаків⁶⁷. Попри надзвичайно ґрунтовну роботу історика з фондами, все ж таки зауважимо, що то було явне перебільшення. Якщо брати самий лише Архів міністерства юстиції, то поза увагою Яворницького залишилися цілі фонди, в яких переховується значна кількість джерел з історії запорозького козацтва: Правлячого Сенату (частково опрацьовано матеріали по Малоросійській експедиції)⁶⁸, Архіву Коронного Варшавського (на той час перебував в складі згаданого архівосховища)⁶⁹ та багатьох інших.

Восени 1903 р. *«Источники»* потрапили до рук читачів, які отримали змогу оцінити виконану Д. Яворницьким археографічну роботу. Переважну більшість цього видання склали актові документи – грамоти, службові інструкції і листи, а також документи судочинства і дипломатичних відносин. Загалом, збірка вмістила 302 тематичних блоки (більше 900 документів): 213 блоків документів: за період 1681 – 1708 рр.: 29 за період 1709 – 1733 рр.: 60 за 1734 – 1788 рр. Окрім вказаних архівів, до збірника ввійшли документи з приватних архівів а також з колекції самого Д.Яворницького. Тогочасне наукове співтовариство, на загал, дало високу оцінку виданню документів. Це видно з листів таких знаних науковців, як В.Біднов, Б.Грінченко та М.Слабченко, писаних ними до Д.Яворницького⁷⁰. На відміну від рецензій та відгуків на монографію (перше видання) несхвальних відгуків не було.

Масмо констатувати Д.Яворницький зарекомендував себе як значно сильніший археограф, аніж історик. Попри те, що в розпорядженні Д.Яворницького опинився значний масив джерел з історії запорозького козацтва періоду після 1734 р., четвертий том *«Истории»* так і не був ним написаний. Серед причин, які стали на заваді його написання, сам вчений називав недоступність для нього матеріалів Архіву Коша Нової Запорозької Січі, які на той час зберігалися у А.Скальковського, та в безкоштовному доступі до яких йому, ніби то, було відмовлено останнім⁷¹. Зауважимо, історія ця видається дещо не безсумнівною, з огляду на те, що приятелів Яворницького – Якову

⁶⁶ Епістолярна спадщина Яворницького (ЕСЯ). – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 4. – С. 28.

⁶⁷ ЕСЯ. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 4. – С. 31.

⁶⁸ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 2. – С. 1701.

⁶⁹ Archiwum glowne akt dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym / Opracowanie zbiorowe pod redakcja Doroty Lewandowskiej. – Warszawa: AGAD, 2008. – S. 42-50.

⁷⁰ ЕСЯ. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 26, 122, 123, 125, 426, 499; Вип. 3. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 162.

⁷¹ Авчинников А.Г. Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий. – С. 11.

Новицькому, – Скальковським у подібному ж проханні відмовлено не було, завдяки чому той зміг опублікувати значний масив документів з січового архіву⁷². Очевидно, що причини відмови корінилися не тільки в зверхньому ставленні метра до молодого науковця, але ж і в певних рисах характеру останнього.

Таким чином, попри те, що Д.Яворницькому не вдалося створити узагальнюючої аналітичної праці з історії запорозького козацтва (в тому числі історії соціальної), у порівнянні зі своїми попередниками, йому вдалося значно розширити джерельну базу дослідження історії запорозького козацтва (в тому числі соціальної історії) не тільки шляхом введення до наукового обігу нових комплексів архівних документів, використаних при написанні його капітальної праці з історії Запорожжя, але ж і завдяки публікації їх у ґрунтовній археографічній збірці, що зробило ці малознані дослідницькому загалу документи доступними для подальшого опрацювання та створення синтетичних наукових праць базованих на якісно нових методологічних засадах.

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. у вітчизняному історіографічному процесі позначилися не тільки діяльністю окремих дослідників історії запорозького козацтва, але й формуванням на теренах українських земель наукових осередків, які займалися вивченням питань пов'язаних з історією південноукраїнського регіону в цілому, та запорозького козацтва, зокрема. Такими центрами стають Одеса, Київ, Катеринослав.

Початок діяльності Одеського товариства історії та старожитностей (1839) сприяв появі на сторінках його друкованого органу – «Записок», – значної кількості історичних праць, в тому числі й археографічного спрямування. Вже в перші роки свого існування одеське Товариство гуртує навколо себе коло дослідників, які спеціально студіюють історію запорозького козацтва. У цьому напрямку дослідження історії починають активно працювати А.Скальковський (творчий доробок якого вже став предметом деталізованого огляду), М.Мурзакевич, В.Розанов (Гавриїл), О.Маркевич, П.Іванов, О.Флоровський, Є.Загоровський та ряд інших дослідників.

Наведемо ряд найбільш характерних публікацій подібного роду на сторінках «Записок». Так, предметом дослідження О.Флоровського стала участь депутатів від ВЗН в роботі Уложеної комісії 1767-го та наступних років. Дослідник детально проаналізував як тексти наказів від Війська в цілому, так і окремі законотворчі ініціативи запорозьких представників у Комісії, зокрема, «Представление» депутата М.Скапи, зроблене 23 липня 1768 р., в якому той виступав з поясненням укладу життя Війська Запорозького⁷³. Безпосередньо до стосунків Коша й російського уряду звернувся інший дослідник – Є.Загоровський, – у своїй праці «Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти», опублікованій у XXXI томі часопису. В контексті

⁷² Новицкий Я.П. Материалы для истории запорожских казаков // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. 1-99.

⁷³ Флоровский А.В. Депутаты Войска Запорожского в законодательной комиссии 1767 г. // ЗООИД. – Т. XXX. – 1912. – С. 365-377.

розвитку російської територіальної політики в регіоні він проаналізував політику П.Румянцева щодо Запорозжя⁷⁴.

Окрім суто аналітичних статей за темою дослідження на сторінках «Записок» з'явилося й чимало археографічних публікацій. Про активність діяльності членів Товариства на археографічному напрямку говорить той факт, що у тридцяти трьох томах його «Записок», виданих з 1844 по 1919 рік, було здійснено публікацію значної кількості документів, дотичних до соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.

Зокрема, заслуговують на увагу ґрунтовні добірки документів (переважно з київського «древлехранилища», з фонду Київської губернської канцелярії), опубліковані А.Андрієвським⁷⁵, П.Івановим⁷⁶, В.Розановим (Гавриїлом)⁷⁷, які за своїм потужним інформаційним потенціалом можуть прислужитися дослідникам багатьох тематичних аспектів запорозької історії.

Достатньо представницькими є й публікації документів, які стосувалися життєвого шляху окремих представників старшинської верстви Запорозжя часів Нової Січі: П.Калнишевського⁷⁸, С.Білого⁷⁹, О.Ковпака⁸⁰, М.Мартоса⁸¹, Г.Пластуна⁸² та ін.⁸³

Фактично, на сьогоднішній день сукупність аналітичних статей та археографічних публікацій вказаних дослідників становить органічно поєднане між собою ціле, яке слугує за основу наукових студій дослідникам, що займаються вивченням соціальної історії запорозького козацтва впродовж XVIII ст.

Проблеми соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. посіли чільне місце серед публікацій часопису «Киевская старина», який публікувався з 1882

⁷⁴ Загоровский Е.А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // ЗООИД. – Т. XXXI. – 1913. – С. 54-74.

⁷⁵ [Андриевский А.А]. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715 – 1774 гг. // ЗООИД. – Т. XIV. – 1888. – С. 283-719; Андриевский А.А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743 – 1767) // ЗООИД. – Т. XVI. – 1893. – С. 117-266.

⁷⁶ Иванов П.А. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи // ЗООИД. – Т. XXV. – 1904. – С. 20-40.

⁷⁷ Гавриил (Розанов). Всеподданейшее донесение императрице Екатерине II об уничтожении Запорожской Сечи // ЗООИД. – Т. III. – 1853. – С. 587-589.

⁷⁸ Маркевич А. Борьба запорожского кошевого П.И.Калнышевского с гайдамаками // ЗООИД. – Т. XX. – 1897. – С. 45-47.

⁷⁹ Белый А. Материалы для истории Запорожья: войсковой атаман Сидор Белый // ЗООИД. – Т. X. – С. 486-491; Белый А. Материалы для истории Запорожья: Сидор Игнатьевич Белый // ЗООИД. – Т. XI. – С. 501-502.

⁸⁰ Мурзакевич Н. Колпак Афанасий Федорович, новороссийский колонизатор // ЗООИД. – Т. XII. – 1881. – С. 462.

⁸¹ Мартос А. Материалы для истории Запорожья: полковой судья М.В.Мартос // ЗООИД. – Т. X. – 1877. – С. 482-485.

⁸² Аттестат есаула Григория Пластуна // ЗООИД. – Т. X. – 1877. – С. 210.

⁸³ Материалы для истории Запорожья: очерк запорожца // ЗООИД. – Т. VI. – 1867. – С. 543-546.

по 1907 рр. (в передостанній рік існування його було перейменовано на журнал «Україна»). Не буде перебільшенням сказати, що кожна поява в світ чергового числа «*Киевской старины*» ставала подією: наявність великої кількості історико-археографічних праць і аналітичних публікацій з досліджуваної проблеми, здійснених М.Костомаровим, М.Максимовичем, В.Антоновичем, О.Лазаревським, О.Андрієвського, Л.Падалкою, В.Ястребовим та багатьма іншими дослідниками, не тільки ввела до наукового обігу велику кількість нових джерел та окреслила нові напрямки досліджень, але й стала свідченням зростання інтересу дослідницького й читацького загалу до різноманітних аспектів історії Запорозжя. За предметно-тематичним підходом усі публікації з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. на сторінках «*Киевской старины*» відносяться до кількох категорій: соціальні структури січової громади, соціальні рухи запорозького козацтва, історія повсякдення і персоналії.

Спробу визначити соціальну сутність запорозького козацтва, вказати на соціальні верстви «волості» з яких воно живилося впродовж усього свого історичного існування, окреслити шляхи соціального розвитку й напрямки трансформації січової громади зробив у своїй праці Л.Падалка. Основні положення роботи, які базуються на ґрунтовній джерельній базі (переважно наративах) й історіографічному доробку попередників, є наступними: запорозьке козацтво по відношенню до козацтва українського є вторинною формацією, яка на фоні деяких специфічних умов свого утворення отримала певні, притаманні лише їй риси – неохильність до підтримання класичних форм сім'ї та напівкочовий спосіб життя⁸⁴.

Серед дослідників, які ставили собі за мету проаналізувати функціонування соціальних інституцій Запорозжя – потестарних, а також звичаєвого права та карної системи – слід відзначити роботи А.Д-нського⁸⁵ та О.Андрієвського⁸⁶.

Найчисленніші публікації – з історії запорозького гайдамацтва, відносяться до трьох тематичних блоків: ті, які висвітлюють участь запорозців у Коліївщині 1768 р., з історії гайдамацького руху впродовж усього XVIII ст., і такі, що присвячені його окремим персоналіям. Серед публікацій першої групи своєю ґрунтовністю виділяється історичний нарис Я.Шульгіна, присвячений коліївському повстанню 1768 р. та участі в ньому січовиків⁸⁷. Тій же проблематиці було присвячено й публікацію, підготовлену М.Максимовичем і здійснену В.Антоновичем вже після смерті останнього. В її основу лягли

⁸⁴ Падалка Л. Происхождение запорожского казачества // Киевская старина. – 1884. – № 8. – С. 580-608; № 9. – С. 27-52.

⁸⁵ Д.-ский А. Система карательных мер в Запорожье // Киевская старина. – 1893. – № 1. – С. 1-19; № 2. – С. 209-239; № 3. – С. 442-459.

⁸⁶ Андриевский А. Запорожские выборы и порядки половины XVIII в. (по современным описаниям) // Киевская старина. – 1883. – № 5. – С. 127-139.

⁸⁷ Шульгин Я. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов // Киевская старина. – 1890. – № 2. – С. 185-220; № 3. – С. 381-481; № 4. – С. 22-52; № 5. – С. 268-306; № 6. – С. 409-426; № 7. – С. 1-21; № 8. – С. 192-223.

документи з військово-похідної канцелярії фельдмаршала та президента Малоросійської колегії⁸⁸. В цілому, можна констатувати, що участь запорожців у Коліївщині традиційно знаходилася в центрі уваги авторів-дописувачів «*Киевской старины*» впродовж усього часу функціонування часопису⁸⁹. Публікації другої групи – з історії запорозької гайдамаччини XVIII ст. в цілому (за тематичними рамками Коліївщини) – в «*Киевской старине*» не носять системного характеру та представлені серією заміток, повідомлень, переказом окремих архівних документів і публікаціями пісенного фольклору⁹⁰.

Стосовно персоналій запорожців-гайдамаків, чий життєвий шлях став предметом спеціальних розвідок, можна зауважити, що комплексні дослідження з цього приводу були відсутні. Фактично, упродовж кількох десятиріч по крихтах, від факту до факту, відбувалося накопичення документальних, наративних і фольклорних джерел, на підставі введення до наукового обігу яких робилися лише певні узагальнення. Слід сказати, що й самі історичні постаті діячів запорозької гайдамаччини, більшість з яких на той момент вже стали легендарними – це гайдамацькі ватаги Сава Чалий⁹¹, Марко Мамай⁹², Максим Залізняк⁹³, Бондаренко⁹⁴, Семен Гаркуша⁹⁵ – як не найкраще сприяли збереженню постійного інтересу до своїх персон з боку дослідницького загалу.

---

⁸⁸ [Максимович М.] Румянцева П.А. графа, переписка о восстании в Украине в 1768 г. // Киевская старина. – 1882. – № 9. – С. 523-552; № 10. – С. 89-119; 1883. – № 9-10. – С. 254-286.

⁸⁹ Костомаров Н. Материалы для истории Колювщины или резни 1768 г. // Киевская старина. – 1882. – Т. 8. – С. 297-321; Материалы для истории Гайдамаччины // Киевская старина. – 1888. – № 11. – С. 307-325; Гр. Моз. Гайдамацкие движения XVIII ст. и монахи киевских монастырей // Киевская старина. – 1893. – № 5. – С. 228-242; П.-ко Вл. К истории Колювщины (материалы) // Киевская старина. – 1905. – № 3. – С. 236-242.

⁹⁰ Коленская книга и три бандуриста // Киевская старина. – 1882. – № 4. – С. 161-166; Журин Гр. Из рассказов о запорожцах и гайдамаках // Киевская старина. – 1886. – № 8. – С. 758-760; Полницкий А. Нападение гайдамаков на карантин в Ягодной долине в 1750 году // Киевская старина. – 1889. – № 5-6. – С. 332-379; Личков Л. Происхождение слова «мацапура» // Киевская старина. – 1901. – № 1. – С. 5; Ястребов В. Гайдамацкая песня // Киевская старина. – 1885. – № 12. – С. 766; Ястребов В. Гайдамацкая песня // Киевская старина. – 1886. – № 10. – С. 379-388.

⁹¹ В.Я. Народное предание о Савве Чалом // Киевская старина. – 1887. – № 9. – С. 194; Антоний И., д.-р. Савва Чаленко (из истории Гайдамаччины прошлого века) (перевод с польского) // Киевская старина. – 1887. – № 11. – С. 250-276; Щербина В. Савва Чаленко и Игнат Гольий // Киевская старина. – 1891. – № 10. – С. 119-122; В.А. К биографии Саввы Чалого // Киевская старина. – 1892. – № 8. – С. 259-262.

⁹² Левченко М. Гайдамацкий кут // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 345-349; Л.А. Мамаев дуб // Киевская старина. – 1891. – № 4. – С. 163-164; А.С. Мамай (изображение запорожца, 2 рисунка и статья) // Киевская старина. – 1898. – № 3. – С. 486-492.

⁹³ В.А. Железняк. Несколько данных о судьбе его после ареста в Умани // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 564-568; Грамота Максима Железняка // Киевская старина. – 1905. – № 3. – С. 243.

Теж саме можна сказати й по відношенню до козацьких старшин «військового рівня», які не були пов'язані з гайдамацтвом, та біографії яких було покладено в основу публікацій на сторінках «*Киевской старины*»: старшин ВЗН – Павла Глоби та Івана Головатого⁹⁶; запорозького й чорноморського старшини Антона Головатого⁹⁷; останнього кошового задунайських козаків-буткалів Йосипа Гладкого⁹⁸. Прикметною рисою цих публікацій стало те, що постаті згаданих козацьких старшин розглянуто фактично на мікро-рівні, завдяки чому стає можливим зрозуміти краще мотивацію їх вчинків, осягнути роль соціальних зв'язків всередині козацьких громад запорожців, чорноморців і задунайців.

«Мікро-історичним» рівнем відзначаються й публікації Л.Падалки, Я.Новицького та В.Ястребова з історії запорозького повсякдення⁹⁹. Попри їхні невеличкі обсяги, недооцінити їх інформаційний потенціал важко: подекуди лише подібні фрагменти документів або усних переказів старожилів є єдиними свідченнями стосовно цілих тематичних блоків соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.

З появою наприкінці XIX – на початку XX століть в містах Південної України губернських архівних комісій, зокрема й Катеринославської, процес дослідження історії Південної України останньої чверті XVIII ст. набув археографічної, історичної та джерелознавчої єдності. Процес наукового пошуку конкретизувався появою на сторінках «*Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии*» великої кількості синтетичних археографічних праць і наукових розвідок із соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. таких дослідників, як В.Біднов¹⁰⁰, О.Богуміл¹⁰¹, Я.Новицький¹⁰² та інших. Окремо серед них слід

---

⁹⁴ Сказание о Бондаренке по народным преданиям // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С. 530-537; Шиманский Ц. Поправка к рассказу о Бондаренке // Киевская старина. – 1882. – № 11. – С. 393-395.

⁹⁵ Кошовик К. Семен Гаркуша (1772 – 1784) // Киевская старина. – 1883. – № 3. – С. 528-554; Женильба разбойника Гаркуши после бегства его с каторги // Киевская старина. – 1895. – № 4. – С. 18-19.

⁹⁶ Ефименко П. Глоба, последний писарь Войска Запорожского // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 368-371; Лашкевич А. Сведение о Головатом Иване, бывшем судье запорожском // Киевская старина. – 1887. – № 6-7. – С. 586-587.

⁹⁷ Андриевский А. Запорожский старшина Антон Головатый в Киеве // Киевская старина. – 1890. – № 2. – С. 341-344.

⁹⁸ Василенко В. Из народных воспоминаний об О.М.Гладком и возвратившихся с ним запорожцах // Киевская старина. – 1885. – № 6. – С. 344-350.

⁹⁹ Л.П. Запорожцы посылают из Петербурга в Сечь за водкой // Киевская старина. – 1889. – № 1. – С. 224-225; Л.П. Акт «побратимства» в церковной метрике // Киевская старина. – 1887. – № 10. – С. 383-384; Новицкий Я.П. Из народных преданий о запорожцах // Киевская старина. – 1885. – № 10. – С. 349-353; Ястребов В. В запорожском захолустье // Киевская старина. – 1885. – № 12. – С. 721-729.

¹⁰⁰ Степовий В. [Біднов В.]. Запорожський зимовник (історичні відомості). – Катеринослав. 1916.

відзначити доробок В.Біднова, який проаналізував напрямки розвитку запорозької спільноти після ліквідації ВЗН, дослідив подальшу долю конкретних представників запорозької старшини¹⁰³.

У контексті викладення матеріалу даного розділу не можна оминати увагою діяльності «української школи» в польській історіографії. Найбільш помітною постаттю в ній був Францішек Гавронський (Равіта-Гавронський) (1845 – 1930). Оскільки сам він походив із польської шляхти Правобережної України, його наукові інтереси були зосереджені на історії українсько-польських відносин. Звісно, що оминати проблему ролі запорозького козацтва в гайдамацьких рухах XVIII ст. на східних теренах тогочасної Речі Посполитої, він не міг. Найбільш повно погляди Гавронського на сутність проблеми було відображено в його двотомній монографії «*Historya ruchow hajdamackich (w. XVIII)*»¹⁰⁴, а також у ще кількох працях більш пізнього часу¹⁰⁵. Козаччина у його викладенні постає ніким некерованою і нікому непідконтрольною анархічною соціальною групою, схильною до руйнації усталених суспільних норм і відносин – усі історичні події та явища автор оцінював з позицій інтересів Речі Посполитої, про що відверто задекларував вже у вступі до праці¹⁰⁶. Попри значну ідеологічну ангажованість, до сильних боків історичних праць Гавронського слід віднести те, що побудовані вони, переважно на актуалізованих самим автором архівних першоджерелах з таких відомих рукописних зібрань, як Бібліотеки Ягелонська та князів Чарторийських у Кракові, Бібліотека Осолінських у Львові та інших. Використання ним збірок опублікованих документів і наративів характеризувалося переважанням джерел польського й єврейського походження¹⁰⁷. Базування на подібних тенденційних джерелах, у свою чергу, неминуче оберталося тенденційністю викладеного матеріалу, оскільки критичний аналіз джерела для Ф.Гавронського – метод знань, але ж такий, до якого він вдавався виключно для критичного розбору документів, що походили «з протилежного боку». Так було у випадку з «золотою грамотою» імператриці

¹⁰¹ К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года / Собрал А. Богумил. – Екатеринослав, 1905. – 150 с.

¹⁰² Новицкий Я.П. Материалы для истории запорожских казаков // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. 1-99; Новицкий Я.П. Указ на ранговую дачу, 4500 дес., пожалованную полковому старшине Николаю Рудь, 29 мая 1779 г. // ЛЕУАК. – 1912. – Вып. 8. – С. 301-302.

¹⁰³ Беднов В. Последний кошевой атаман П.Калнишевский // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (ЛЕУАК). – Вып. 1. – Екатеринослав, 1905. – С.18-32; Беднов В. К биографии Лазаря Глобы // ЛЕУАК. – 1912. – Вып.8. – С.317-320; Беднов В. К истории бывших запорожских старшин и казаков // ЛЕУАК. – 1915. – Вып. 10. – С.217-253.

¹⁰⁴ Rawita-Gawronski F. *Historya ruchow hajdamackich (w. XVIII)*. – Lwow, 1901 (Brody, 1913). – Т. I. – 230 s., Т. II. – 148 s.; Rawita-Gawronski F. *Kozacyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku (zarys polityczno-historyczny)*. – Warszawa, 1925. – 240 s.

¹⁰⁵ Rawita-Gawronski F. *Geneza i rozwój idei kozactwa i kozaczyzny w XVI wieku*. – Warszawa-Kraków: Księgarnia J.Czernieckiego, 1924. – 152 s.

¹⁰⁶ Rawita-Gawronski F. *Historya ruchow hajdamackich*. – Т. I. – С. II.

¹⁰⁷ Ibid. – S. XI-XVI.

Катерини II, нібито виданою нею на ім'я кошового отамана П.Калнишевського, курінних отаманів і полковників ВЗН з дозволом на винищення католиків та іудеїв¹⁰⁸. Джерела ж які походять з польського середовища, особливо від магнатерії і шляхти для нього є абсолютно правдивими та такими, що заслуговують на повну довіру. Фактично, як історик Ф.Гавронський стояв на ідеологічних позиціях польської державницької школи та використовував методологічні засади класичного позитивізму XIX століття.

Початок XX століття ознаменувався застосуванням марксистської теорії у різних галузях гуманітарного знання, в тому числі й у історичній науці. На практиці це конкретизувалося розглядом історичних процесів, насамперед крізь призму економічних відносин, характерних для конкретних періодів суспільного розвитку. Зі зміною суспільного ладу та встановленням нових форм державності й суспільного устрою, марксистська доктрина перетворюється з початку 1920-х років на домінуючу, розпочавши, таким чином наступний – третій – період історіографічних студій і освоєння джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.

Процес її поширення супроводжувався, з одного боку, органічним постанням генерації дослідників, які від самого початку творять спираючись на теорію формаційного підходу та класової боротьби, з іншого ж, змушеним пристосуванням до «вимог часу» істориків, творчість яких розпочалася задовго до радянзації. При цьому, значна частина дослідників (Я.Новицький, Д.Яворницький та ін.) у силу різних причин, обставин і мотивацій, взагалі відходять від студіювання історії запорозького козацтва, сконцентрувавшись на едиційній археографії.

Серед «дореволюційних» істориків, які не покидають, або ж, навпаки, долучаються до дослідження проблем, пов'язаних із соціальною історією запорозького козацтва, був і Дмитро Багалій (1857 – 1932), який у попередній історіографічний період приділяв певну увагу дослідженню питань пост-січової колонізації колишніх Вольностей ВЗН в останній чверті XVIII століття¹⁰⁹. Оpubлікована в 1920 р. праця «Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку», стала своєрідним логічним підсумком попередніх студій¹¹⁰. Попри свій відверто несамостійний характер – робота несе виразні сліди компіляцій з праць попередників (насамперед А.Скальковського), їй притаманно й чимало новаторських рис, у тому числі й у сюжетній частині. Зокрема, Д.Багалій був одним із перших, хто розглянув урядову політику щодо уніфікації соціального устрою Запорожжя, у тому числі проаналізував хід та результати проведення

¹⁰⁸ Rawita-Gawronski F. *Historia ruchow hajdamackich*. – Т. II. – S. 104-106.

¹⁰⁹ Багалей Д. Наследники запорожских земель // Киевская старина. – 1885. – № 4. – С. 783-790; Багалей Д. Колонизация Новороссийского края и его первые шаги по пути культуры. – К., Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1889. – 115 с.

¹¹⁰ Багалій Д.І. Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку. – Харків: Вид-во «Союз», 1920. – 102 с.

перепису запорозького населення, здійсненого у другій половині 1775 р. генерал-поручиком П.Текелією на вимогу графа Г.Потьомкіна¹¹¹. Крім того, новизна дослідницьких підходів Багалія, проявилася в тому, що він чи не вперше подав безперервний нарис історичного розвитку степового краю, зумівши показати запорозькі витoki основних форм громадського співіснування на його теренах упродовж кінця XVIII та початку XIX століття.

Серед дослідників ранньої радянської доби, які зробили значний науковий внесок в дослідження історії запорозького козацтва, особливе місце належить Михайлові Слабченку (1882 – 1952). Наукові студії цього вченого були здебільшого присвячені дослідженню соціальних структур січової громади, її загальній соціально-економічній характеристиці, а також адміністративно-юридичному устрою Вольностей ВЗН. Переважна більшість праць Слабченка з історії Запорозжя, створених ним у 1920-х роках, була задумана як складова частина нарисів з соціальної, правової та економічної історії України ранньомодерної (пізньофеодальної) доби, що виходили в серіях «Матеріяли до економіко-соціальної історії України» та «Феодалізм в Україні».

У порівнянні з рештою дослідників того часу, М.Слабченко найбільш ґрунтовно поставився до проблем аналізу соціального розвитку Запорозжя в XVIII ст. В одній з перших праць з запорозької тематики, опублікованих М.Слабченком – «Соціально-правова організація Січі Запорозької» вперше в вітчизняній історіографії було зроблено спробу дослідити соціальні структури Запорозжя з марксистських позицій, у тісному зв'язку з аналізом господарського укладу. До честі М.Слабченка, слід сказати, що йому вдалося уникнути спокус застосування вульгаризованих концепцій теорії «торгівельного капіталізму», які деякі його сучасники застосовували при дослідженні історії козацьких спільнот. Заслуговує на увагу докладний аналіз первинної складової соціального устрою Запорозької Січі – січового куреня – як соціальної, військової і промислової одиниці. Цінним і по справжньому новаторським виглядає обґрунтування положення про перевагу інституції влади курінних отаманів («отаманії» за М.Слабченком) над кошовим отаманом за часів Нової Січі. Оригінальна концепція конфедеративного курінного устрою Січі, яку аргументовано довів учений, спиралася в своїй доказовій базі на численні документи з Архіву Коша, що зробило її практично невразливою для зовнішньої критики¹¹².

З-поміж усього представницького наукового доробка цього дослідника найбільш повно розкрила проблему соціального устрою Запорозжя його праця «Паланкова організація Запорозьких Вольностей». Це стало можливим не тільки завдяки широкому використанню нових, у порівнянні з попередниками – А.Скальковським, Д.Яворницьким та ін., – методів дослідження (наприклад, широко вживаного ним компаративного аналізу), але й завдяки введенню до

¹¹¹ Ibid. – С. 31.

¹¹² Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької (Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. – Т. 5. Вип.2.) // Праці комісії для вивчення західно-руського та українського права. – Вип. III. – К., 1927. – С.203-340.

наукового обігу значної кількості джерел різної видової належності – справ Архіву Коша Нової Запорозької Січі, збірок вже опублікованих джерел вітчизняної і зарубіжної мемуаристики XVIII ст., врешті-решт ґрунтовного історіографічного доробку тих же попередників¹¹³.

Стосовно новаторських підходів у методах дослідження М.Слабченка, слід наголосити на тому, що він одним із перших порівняв між собою процеси соціального розвитку Запорожжя з синхронними процесами на сусідніх українських (російських і польських), кримських (османських) землях, використавши нові для тогочасної української історіографії ідеї стосовно взаємовпливів між соціальними структурами та господарськими типами. Виходячи з цього, соціальний устрій Запоріжжя Слабченко трактував як «тип мусульманського феодалізму». До подібних висновків його призвів аналіз потестарних структур на Запоріжжі, специфіка яких, на його думку, була прямо пов'язана з переважанням у запорозькій економіці традиційних екстенсивних форм господарства – скотарства та рибальства¹¹⁴.

Загалом, перейшовши на методологічні засади марксизму, М.Слабченко відкинув погляди на егалітарний характер соціального устрою Запорожжя, натомість відстоюючи думку про його трансформацію впродовж XVIII ст., під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. У порівнянні з формально державницьким підходом А.Скальковського, романтизованими схемами Д.Яворницького особливо помітна цінність нової схеми історика.

Спробу переосмислити праці своїх попередників, ввести до наукового обігу нові джерела, та по-новому осмислити соціально-економічну історію Запорожжя в ці ж роки зробив ще один український радянський науковець – Михайло Кириченко, – який у своїй монографії «Соціально-політичний устрій Запорожжя XVIII ст.», значну увагу приділив висвітленню проблем соціальної історії запорозького козацтва¹¹⁵.

Оскільки цей історик відносив себе до науковців «нової формачії», свою головну мету і завдання він вбачав не тільки в тому аби якомога повно реконструювати плин соціально-економічних процесів на Запорожжі, але й у нищівній критиці своїх попередників. Зокрема, М.Кириченко вельми жорстко розкритикував свого старшого колегу, на той час вже академіка, Д.Яворницького за відсутність у його працях цілісної концепції соціально-економічної історії Січі, а О.Єфименко закидав ідеалізацію запорозької історії, оспівування нею удаваної

---

¹¹³ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей (Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. – Т.5. Вип.2) // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. VI. – К., 1929. – С.159-252.

¹¹⁴ Ibid. – С. 178.

¹¹⁵ Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя). – Харків-Дніпропетровське: Пролетар, 1931. – 172 с.

егалітарності Запорозжя та заперечення соціального розшарування всередині січової громади¹¹⁶.

Подібно до переважної більшості істориків-марксистів, М.Кириченко був затягим апологетом формаційної теорії розвитку суспільства й, відповідно, намагався будь-що апробувати її на запорозькому матеріалі. На його думку, за часів Нової Січі, а саме, з другої половини XVIII ст., саме завдяки розвитку капіталістичних відносин в економіці відбулася докорінна зміна політичних засад існування Запорозжя та його соціального устрою. Захопившись економічною складовою марксистської доктрини, М.Кириченко цілковито відкидав (а часом свідомо не звертав на них уваги) позаекономічні чинники трансформації традиційного соціального устрою запорозького козацтва, зокрема, таких як втрата теренами Запорозжя рис прикордонної території, неможливість для козацтва вести споконвічний спосіб життя та його змушену переорієнтацію від здобичництва.

До сильних сторін роботи М.Кириченка слід віднести здійснений ним ретельний аналіз процесів перетікання колишньої запорозької старшини до російського дворянства, шляхом нобілітації після 1775 р. Побудована на широкому фактичному матеріалі, в тому числі й на документах з Архіву Коша, відповідна тематична розвідка фактично започаткувала собою традицію науково дослідження запорозької складової південноукраїнської гілки російського дворянства. Разом із цим, включення старшинської частини колишніх січовиків у процес нобілітації він пояснював виключно бажанням запорозької старшини зберегти за собою власні зимівникові господарства, зображувані ним мало не як прообраз пізніших дворянських маєтків Новоросії. Тут не можна не відзначити певну хибність згаданих схем, оскільки переважна більшість нобілітованих запорозьких старшин, до самого отримання офіцерських чинів не мала значних земельних володінь, у масі своїй отримавши великі земельні пожалування значно пізніше – наприкінці 1770-х і на початку 1780-х років¹¹⁷. Знову ж таки – позаекономічні фактори які спонукали колишніх січовиків прагнути російського дворянства: традиційне віднесення себе запорожцями до шляхетської (лицарської) частини тогочасного українського суспільства; щире бажання частини старшин й надалі «відбувати козацтво», як характерна складова запорозького етосу й т. ін., залишилися поза увагою цього дослідника, як чинники не матеріалістичного, а ідеалістичного гатунку.

Серед загалу праць, присвячених запорозькій історії, час появи яких відноситься до 1920 – 1930-х років, винятковим явищем видається ґрунтовна стаття Олександра Рябініна (Рябініна-Скляревського) (1878 – 1942) – «Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст.». Ця робота свого часу мала вийти в серед решти статей збірки «Полуднева Україна» (1931), укладеної членами комісії з дослідження історії Степової (Полудневої) України Соціально-

¹¹⁶ Ibid. – С. 12-15, 20-25.

¹¹⁷ Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Частина I. Аграрні відносини. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997. – С. 161-170.

економічного відділу Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН), очолюваної академіком М.Грушевським, однак, через низку причин ідеологічного характеру її так і не було надруковано¹¹⁸. Майже через сімдесят років ця робота стала надбанням широкого наукового загалу завдяки републікації, здійсненій одеськими істориками Г.Малиною та І.Сапожниковим – дослідниками життя та творчості О.Рябініна¹¹⁹.

Попри те, що О.Рябінін достатньо пізно обрав історію запорозького козацтва за галузь своїх наукових досліджень, наявність кількох вищих освіт і досвід попереднього створення аналітико-синтетичних праць з військової історії та археології, дозволили йому достатньо швидко розібратися в специфіці проблеми¹²⁰. До цього слід додати те, що він тривалий час був працівником Одеського крайового архіву та головним упорядником опису фонду Архіву Коша Нової Запорозької Січі, який на той час зберігався там, достеменно знання змісту документів будь-якої із справ зазначеного фонду стало запорукою гарантованої якості написаної ним статті¹²¹.

Стосовно сюжетів, присвячених соціальній історії запорозького козацтва: О.Рябінін надзвичайно детально охарактеризував найбільш прикметні риси запорозького гайдамакування впродовж усього XVIII ст. Так, він спробував проаналізувати весь комплекс чинників – соціальних, релігійних, політичних, економічних та ін., які мали важелі впливу на розвиток цього явища. Також ним було розглянуто біографії конкретних запорожців – ватагів і рядових гайдамаків, вказано на існування сталих соціальних мереж, які поєднували в єдине ціле гайдамакуючи сірому з статечною військовою старшиною, духовенством православних монастирів і заможними козаками-зимівчанами¹²².

Досліджуючи зародження олігархічних старшинських кланів, які починаючи з 1750 х років утворюються на Запоріжжі, дослідник проаналізував біографії представників військової та паланкової старшини ВЗН за Нової Січі – кошових отаманів Ф.Шишацького, І.Малашевича та його братів, Я.Ігнатовича, Г.Лантуха

---

¹¹⁸ Швидько Г.К. Неопубліковані праці до історії Запорожжя XVII-XVIII ст. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип.1. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – С.166-171.

¹¹⁹ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття (Стаття для збірника «Полуднева Україна», 1932) // Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А.Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. – Одесса-Киев: Елтон-2 – Гратек, 2000. – С. 83-178.

¹²⁰ Малинова Г.Л., Сапожников И.В. Между Марсом и Клио // Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А.Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. – Одесса-Киев: Елтон-2 – Гратек, 2000. – С. 16-18, 23, 67-68.

¹²¹ Архів Запорозької Січі: опис матеріалів / Авт. опису О.О.Рябінін-Скляревський; авт. передмови М.В.Горбань; уклад. покажч. М.Ф.Тищенко. – К.: Археографічна Комісія ЦАУ України, 1931. – 167 с.

¹²² Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття. – С. 90-94.

та П.Калнишевського та ін. При цьому О.Рябініним було реконструйовано схеми родинних, кумівських, дружніх і службових зв'язків згаданих осіб, зображено їх роль у діяльності механізмів перетворення власної політичної влади на Січі на владу економічну і навпаки ¹²³.

Отже, можна стверджувати, що дослідження О.Рябініна в площині соціальної історії запорозького козацтва часів Нової Січі фактично окреслило напрямки подальшого наукового пошуку для його наступників: студіювання напрямків трансформації потестарних структур на Січі; персоналістика запорозької старшини; аналіз соціальних мереж усередині січової громади (в тому числі й на рівні мікрогруп). Мінімізована ідеологічна ангажованість автора та використання м'яких форм обов'язкової для всіх у ті роки марксистської економічної теорії робили його роботу взірцем для наслідування. Однак наслідувати її виявилось практично неможливим в умовах партійного диктату в історичній науці. Репресії влади по відношенню до самого О.Рябініна та його смерть в сталінських таборах стали прямим підтвердженням цього ¹²⁴.

З-поміж істориків тієї доби, які займалися дослідженням соціальної історії запорозького козацтва, особливе місце займає постать Наталії Полонської-Василенко (1884 – 1973). При цьому, роботи з історії Запорожжя часів Нової Січі становлять лише частину її наукової спадщини, присвяченої історії Південної України XVIII ст. в цілому ¹²⁵. Розпочавши займатися «історією Новоросійського краю» ще за Російської імперії, дослідниця в умовах історіографічної ситуації часів українізації гуманітарної сфери в УСРР вдається до переосмислення власного наукового досвіду і концепцій. Широкомасштабна урядова колонізація південноукраїнського регіону, який наступив після 1775 р. з початком 1920-х років перестає сприйматися нею (може й не шире, а вимушено), як цивілізаторська місія з боку імперії. Натомість наголос робиться на розграбуванні «запорозької спадщини» новими господарями краю, наступі на споконвічні свободи його козацького населення, насадженні феодальних порядків. Звідси логічно витікає інтерес до попереднього – запорозького – періоду, в історії краю, який і стає предметом наукових студій Н.Полонської-Василенко ¹²⁶. Справу

¹²³ Ibid. – С. 151-159.

¹²⁴ Малинова Г.Л., Сапожников И.В. Между Марсом и Клио. – С. 29.

¹²⁵ Полонська-Василенко Н.Д. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей // Записки Історико-Філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Вип. XII. – С. 166-203; Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці комісії соціально-економічної історії України. – К., 1932. – Т. 1. – С. 43-206; Полонська-Василенко Н.Д. До історії повстання на Запоріжжі 1768 року // Науковий збірник УВАН. – Нью-Йорк, 1952. – Ч. 1; Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен: «Дніпрова хвиля», 1965. – Т. 1. – 398 с., Т. 2. – 248 с.; Полонська-Василенко Н. Південна Україна після зруйнування Січі // Наукові записки Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1965. – Ч. 7. – С. 189-216.

¹²⁶ Швайба Н.І. Доробок Н.Д.Полонської-Василенко з історії запорозького козацтва в контексті історіографічної ситуації 1920 – 30-х рр. // Записки історичного факультету

полегшувала й та обставина, що ще у 1915 – 1916 рр. дослідниця тривалий час працювала в центральних архівосховищах імперії у Москві (Архів Головного Штабу та Архів Міністерства іноземних справ), та місцевих – Катеринославі та Сімферополі (архіви губернських правлінь) та мала в своєму розпорядженні достатню кількість матеріалів, які стосувалися, в тому числі, й історії запорозького козацтва¹²⁷.

Попри те, що наукові симпатії вченої від цього часу переходять на бік Запорожжя, вона була далекою від ідеалізації січового періоду та романтичних поглядів на запорозьку минувшину. Оскільки наукова платформа вченої формувалася під сильним впливом матеріалістичних засад наукової школи М.Довнар-Запольського (ученицею якого вона й була), то дослідження Н.Полонською-Василенко соціальної історії Запорожжя мало базуватися на з'ясуванні комплексу економічних (перш за все) й політичних чинників, які впливали на трансформацію соціального устрою населення Вольностей ВЗН впродовж XVIII ст.

Першою з робіт Н.Полонської-Василенко, присвячених історії запорозького козацтва, стала ґрунтовна праця «З історії останніх часів Запоріжжя» (1926). В центрі уваги – соціальні зміни, що відбулися в останнє десятиріччя існування Січі¹²⁸. На думку вченої, в цей час відбувається розшарування козацького загалу на три категорії: капіталістів – старшин, пролетарів – сіроми та прошарку середняків – володарів дрібних зимівників. Поява великих капіталів і земельних володінь у представників олігархічної верхівки, згідно цих теоретичних викладок, передувала узурпації влади старшиною влади на Січі. В цих постулатах сповна відбилася спроба апробації на матеріалах запорозької історії марксистської тези про первинність матеріальної основи – базису, відносно ідеологічної надбудови у вигляді політичних інституцій. Разом із цим, це не сповна відповідає дійсності, оскільки свідчення мемуаристів-сучасників дають підставу для твердження про те, що на початку 1760-х років, навпаки, відбувається конвертація старшиною своєї політичної влади в владу економічну, причому походження перших великих капіталів – П.Калнишевського, М.Касапа, І.Чугуївця, В.Пишмича, І.Глоби – мало здобичницький характер, коли кошти, отриманні від потурання гайдамацьким виправам на прикордонні, спрямовувалися в розбудову зимівникових господарств¹²⁹.

Констатуючи наявність розколу всередині власне «лицарської» громади дослідниця робить спробу окреслити шляхи розвитку іншої соціальної верстви населення Вольностей – посполитих, або військових підданців. Визначаючи шлях

Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Вип. 16. – Одеса: Астропринт, 2005. – С. 327-336.

¹²⁷ Полонська-Василенко Н.Д. Моя наукова праця (1913 – 1916) // Український історик. – 1983. – № 2-4. – С. 41-49.

¹²⁸ Василенкова-Полонська Н. З історії останніх часів Запорожжя (з мапою) // Записки Історико-Філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Ч. IX. – С. 278-331.

¹²⁹ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 78, лл. 13, 16 об.

її формування, історик використала відомості про збитки заподіяні запорожцями поселенцям гусарських і пікінерських поселених полків у 1767 – 1774 рр., складені Новоросійською губернською канцелярією. Згідно з Н.Полонською-Василенко, впродовж згаданого періоду Кіш перевів на свої землі та оселив у якості підданців 3901 особу (3405 чоловіків та 496 жінок)¹³⁰. Зауважимо, що тут дослідниця вочевидь використала неповні, проміжні, відомості, оскільки за зведеною відомістю, станом на початок 1775 р. кількість військовослужбовців, їх заступників («заступающих») і фаміліатів і гусарських і пікінерських поселених полків, а також поміщицьких підданців, загітованих або силоміць переведених запорожцями на поселення до Вольностей, сягнула більш значної кількості: самих лише чоловіків – 5374 (2881 у Єлисаветградській провінції і 2493 у Катерининській провінції Новоросійської губернії)¹³¹.

У своїх наступних працях, присвячених історії запорозького козацтва, які було написано в 1930-х роках, вчена продовжує розвивати тезу стосовно розвитку на Запоріжжі капіталістичних відносин, що спричиняло соціальне розшарування всередині козацтва. Ретельне опрацювання фондів Дніпропетровського крайового архіву надало в розпорядження Н.Полонської-Василенко представницький комплекс документів, які походили з архівів Азовської і Новоросійської губернських канцелярій за період після 1775 р.

Особливу вагу дослідниці привернули матеріали стосовно репресій російського уряду по відношенню до старшин, що брала участь «в буйстве Коша», зокрема ті з них, які стосувалися конфіскації зимівників та всього майна у військових старшин – П.Калнишевського, І.Глоби, П.Головатого та ін. Проаналізувавши розлогі описи численного старшинського майна, Н.Полонська-Василенко не тільки обґрунтувала свої попередні тези стосовно соціальної диференціації всередині січової громади, але й на конкретних прикладах описала процес люксерізації побуту запорозької старшини в останні роки існування Запоріжжя¹³².

Разом із цим, висновки дослідниці стосовно способів накопичення предметів розкоші серед старшинського майна, на нашу думку, є дещо поверхневими, оскільки їх походження Н.Полонська-Василенко пов'язувала виключно з економічною діяльністю зимівникових господарств, не враховуючи обставин війни з турками, яка щойно закінчилася з її широкими можливостями швидкого збагачення за рахунок захоплених у неприятеля трофеїв (це стосується не тільки предметів розкоші, але й головного мірила статку в Степу – худоби)¹³³.

¹³⁰ Полонська-Василенко Н.Д. З історії останніх часів Запоріжжя. – С. 292.

¹³¹ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 95, ч. 2, дл. 35-35 об. («Экстракт по ведомостям Новороссийской губернской канцелярии о количестве уведенных запорожцами поселяны»).
¹³² Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці комісії соціально-економічної історії України. – К., 1932. – Т. 1. – С. 195.

¹³³ Журнал военных действий Второй армии Ея Императорского Величества 1769 года. – СПб.: Печ. при Гос. Военной коллегии, Б.д. – С. XXX. Наприклад, 12 серпня 1769 р. під

Явним перебільшенням виглядає й теза Н.Полонської-Василенко стосовно того, що в останні два десятиріччя існування ВЗН постає «тип заможного поміщика» – запорозького старшини, який володіє великим зимівником-латифундією¹³⁴, та є представником торгівельної буржуазії – «заможної кляси нових запорізьких дідичів» – згідно її власного вислову¹³⁵. Проголошуючи появу поміщиків з старшин, на догоду власним концепціям Н.Полонська-Василенко не акцентує на тому, що попри значну концентрацію матеріальних цінностей в руках конкретних осіб, зимівниковим господарствам подібного типу все ж таки не були притаманні основні риси поміщицьких господарств. Більш того, характер соціальних відносин в зимівниках навіть великих старшин носить багато рис не стільки капіталістичного, скільки патріархального характеру: його мешканці часто були пов'язані між собою системою міжособистісних стосунків, традиційних для Запорожжя – вони є родичами (кровними та духовними), «товаришами» господаря, а не просто наймитами чи підсусідками. Методи позаекономічного примусу практично не знані в системі соціальних взаємин у зимівнику-латифундії: серед них можна хіба що згадати використання праці полонених (наприклад, тих же волохів), та й те не носить жорсткого характеру, а містить чимало рис патріархального рабства – вже після кількох років, проведених на зимівнику полонені (особливо ті, хто сповідував православ'я, або прийняв його) отримують волю та володіють власним майном¹³⁶.

Попри певні викривлення в оцінках процесу соціального розшарування на Запорожжі за Нової Січі, спричинених занадто ретельним слідуванням «букві» марксистської доктрини, студії Н.Полонської-Василенко вирізняються не тільки ґрунтовністю, але й послідовністю, бажанням дослідити будь-яке явище чи процес на всіх етапах його розвитку. Саме з таких позицій слід розглядати звернення до теми про подальшу долю запорозької старшини після 1775 р., зокрема про влиття її до лав російського дворянства, приєднання до земельних роздач та участь в поміщицькій колонізації краю¹³⁷.

Отже, підсумовуючи все сказане вище, ми можемо констатувати, що попри присутність певної складової кон'юнктурності у зверненні до наукових студій з

татарським селищем Хаджи-Гасан, поблизу Очакова, п'ятисотенна команда запорожців, з «партії», очолюваної військовим суддею П.Головатим, під проводом полковників З.Чепіги та О.Ковпака розгромила супротивника й захопила велику кількість воєнних трофеїв – майна, худоби, зброї, полоняників. За цей пошук П.Головатий отримав від графа П.Рум'янцева в нагороду 1000 карбованців (значна частина від суми, за традицією, дісталася йому особисто). Таких прикладів можна навести сотні!

¹³⁴ Полонська-Василенко Н.Д. До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя (Леклерк та Болтін) / Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 29-30.

¹³⁵ Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя. – С. 199-201.

¹³⁶ ДІМ, КП.-74232 / АРХ. 14531, арк. 25 зв.-26. («Копія. Опись хутора лежащего при речке Малой Терновке, писаря войскового Глобы, учиненной июня 8 дня 1775 года»).

¹³⁷ Полонська-Василенко Н.Д. Південна Україна року 1787 (з студій з історії колонізації) // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т. 2. – С. 91.

історії запорозького козацтва, Н.Полонська-Василенко, завдяки добрій обізнаності з джерельною базою дослідження, зуміла створити низку оригінальних наукових розвідок, присвячених соціальній історії січової громади в останні десятиріччя її існування. В цілому, праці вченої з даної проблематики, які цілковито вписалися в тогочасний історіографічний процес, попри певну ідеологічну ангажованість й концептуалізм, відзначаються системністю підходів, високим рівнем аналітичності, логічністю висновків.

В цілому традиція дослідження соціальної історії запорозького козацтва, з початку 1930-х років, навіть у порівнянні з уже згаданими роботами, усе більше базується на визнанні домінанти класового підходу в оцінці історичних подій та явищ. З метою доведення концептуальних положень поширюється практика вибіркового формування джерельної бази історичного дослідження: «незручні» документи, які прямо не підтверджують або взагалі спростовують положення про наявність соціального розшарування та класової боротьби всередині суспільства, «не помічаються» й замовчуються. В оцінці соціальних рухів – того ж гайдамацтва – всередині запорозького козацтва, на перший план висувається все та ж складова класової боротьби між експлуататорами й експлуатованими¹³⁸. Показовим є те, що подібний підхід застосовується не тільки у власне історичній науці, але ж і при створенні археографічних публікацій¹³⁹. При цьому це стосується усіх проблемно-тематичних публікацій з історії південноукраїнського регіону в XVIII ст. Як з'ясував у своєму фундаментальному дослідженні професор А.Бойко, слідством цього стала зміна принципу відбору документів, через що було порушено критерії представництва в узагальнюючих документальних збірках документів¹⁴⁰.

Класичним взірцем подібного підходу стали роботи Володимира Голобуцького (1903 – 1993). В контексті дотримання марксистської методології, автор звертав свою увагу майже виключно на дослідження соціально-економічної історії. Зокрема, В.Голобуцький досліджував різноманітні питання соціальної історії запорозького козацтва у багатьох своїх роботах: проблеми соціального розшарування в козацькій громаді, еволюцію традиційного соціального устрою, персоналії запорозького гайдамацтва¹⁴¹.

Найбільш повно та опукло погляди цього історика на соціальну складову запорозької і чорноморської історії було викладено в його роботах

---

¹³⁸ Суєлопарів М. Гайдамаччина в 80-х роках XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу. – К., 1928. – Кн. XIX. – С. 100-119.

¹³⁹ Гуслистий К.Г. З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60-70-х рр. XVIII ст. – К., 1933. – 284 с.

¹⁴⁰ Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. – К., 2000. – С. 33.

¹⁴¹ Голобуцький В. Социальные отношения в Запорожье XVIII в. // Вопросы истории. – Ч. 9. – 1948. – С. 71-84; Голобуцький В.А. Черноморское казачество. – К.: Изд. АН УССР, 1956. – 416 с.; Голобуцький В. Максим Железняк. – М., 1960. – 72 с.; Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734 – 1775. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 415 с.

«Черноморское казачество» (1956) та «Запорозька Січ в останні часи свого існування» (1961). Певна хронологічна невідповідність часу виходу в світ зазначених праць та досліджуваних у них історичних періодів пояснюється тим, що перша частина життя історика була пов'язана з Кубанню, й студіювати історію запорозького козацтва вчений розпочав з середини 1940-х років: тобто, до вивчення січової історії він приходив через дослідження чорноморської минувшини¹⁴².

Перша зі згаданих робіт є тим цікавішою, що перший з шести її розділів автором було присвячено висвітленню соціально-економічного розвитку Запорожжя в другій половині XVIII ст., тобто в останню чверть століття існування Нової Січі. Це дало йому змогу простежити процеси трансформації і подальшого розвитку запорозького соціуму впродовж усього XVIII ст. Втім, плин історичного розвитку запорозького козацтва для В.Голобуцького є цілком зрозумілим і заздалегідь визначеним – як сам він наголошує вже в першому абзаці своєї монографії, вже у вступі: «в результаті розвитку товарно-грошових відносин, намітилися помітні риси розкладу феодально-кріпосницьких відносин: ... козацька старшина, яка спромоглася на той час перетворити значну частину козацтва та селянства в своїх підданців, намагалася здобути від царського уряду зрівняння себе в правах з російським дворянством; ця вимога виходила з намагання забезпечити собі умови для ще більшого закріпачення народних мас...»¹⁴³. Відповідно до цього, будь який історичний факт інтерпретується Д.Яворницьким виключно в такий спосіб, щоб підтвердити вже задекларовану концепцію. У результаті, будь яка подія соціального характеру засвідчує факт нещадної експлуатації когось кимось. При цьому часто у ролі експлуататорів виступають не тільки запорозькі старшини, але й рядові козаки. Часто це приводить просто таки до абсурдних за своєю логічністю і абсолютно неетичних викладок: так, наведені ним факти привезення січовиками на Запорожжя малолітніх хлопців – племінників, хресників, сиріт і т.п. – автор пояснює виключно бажанням «підмовників» отримати дешеvu робочу силу. Вікова традиція, родинні зв'язки та й просто акт доброї волі та бажання допомогти, ним до уваги не беруться¹⁴⁴.

Разом із цим, слід відзначити, що як документалісту, В.Голобуцькому не було рівних ані серед його попередників, ані серед сучасників. Фронтальна евристика фондів Кубанського крайового архіву, здійснена свого часу, прислужилася вченому в майбутньому, коли він стає науковим співробітником Інститут історії АН УРСР, та приступив до роботи з фондом Архіву Коша Нової Запорозької Січі в ЦДІА УРСР. Широко використовуючи ретроспективний метод, вчений спромігся не тільки з'ясувати детермінуючі фактори пізньо-січового та ранньо-

¹⁴² Голобуцкий В.А. Страницы из моих воспоминаний // История СССР. – 1966. – № 3. – С. 229-237.

¹⁴³ Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. – С. 5 (переклад з російської мови, якою було видано монографію).

¹⁴⁴ Ibid. – С. 32-34.

чорноморського періодів запорозької історії, але й накопичити гігантську кількість фактажу для обґрунтування положень які висувалися ним в його дослідженнях. Кожна сторінка його монографічних досліджень – це переказ та аналіз кількох історичних подій, це десятки дат, прізвищ та географізмів. Однак, подібний стан речей мав і зворотній бік – як відзначають дослідники його спадщини, роботи В.Голобуцького були настільки густо насичені документальними відомостями (адже головним для дослідника було нагромадити якомога більше історичних фактів для підтвердження заздалегідь визначених висновків), що поява численних фактичних помилок була справою просто неминучою¹⁴⁵.

Фактично, В.Голобуцький був першим з українських істориків, хто ще за сталінських часів, у 1940 – 1950-х роках зважився відновити дослідження соціальної історії запорозького козацтва, не злякавшись бути звинуваченим в буржуазному націоналізмі. Звісно, що за це довелося заплатити велику ціну – й перш за все, суворо дотримуватися марксистських методологічних засад. Попри те, що роботи цього історика й сьогодні вражають надзвичайно представницькою джерельною базою, комплексністю підходів у аналізі соціальних структур запорозького/чорноморського козацтва, його роботи, усе ж таки несуть на собі відбиток спрощеного соціологізму, притаманного більшості праць цього історіографічного періоду. Очевидно, що це чудово усвідомлював і сам історик, оскільки з середини 1980-х років, щойно послаблюється ідеологічний контроль партії над історичною наукою, погляди дослідника зазнають певної еволюції: у підготовленому ним незадовго до смерті до перевидання варіанті праці «Запорозьке козацтво» В.Голобуцький спробував по новому осмислити роль і місце запорозького козацтва в системі функціонування українського етносоціуму впродовж XVIII ст.¹⁴⁶

Науковий доробок Олени Апанович (1919 – 2000), з історії запорозького козацтва, здебільшого, стосуються військового аспекту. Це цілком закономірно, оскільки розглядові участі запорожців у російсько-турецьких війнах XVIII ст., їх ролі в обороні українських земель, було присвячено кандидатську дисертацію дослідниці, захищену нею в 1949 р.¹⁴⁷ Попри те, що впродовж наступних років вчена також переважно розробляла воєнну тематику¹⁴⁸, серед її робіт чимало й таких, які стосувалися соціальної історії Запорожжя: зокрема, вона комплексно

---

¹⁴⁵ Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. – К., 2000. – С. 35; Голобуцький В.А. Черноморское казачество. – С.102, 114.

¹⁴⁶ Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. – К., Вища школа, 1994. – 539 с.

¹⁴⁷ Апанович Е.М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768 – 1774 годов: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1949. – 349 с.

¹⁴⁸ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969. – 223 с.

проаналізувала причини ліквідації російським урядом ВЗН¹⁴⁹. З часів отримання Україною незалежності О.Апанович все більше звертається до вивчення соціального становища запорозького козацтва¹⁵⁰, його персоналій¹⁵¹. Джерельну базу історичних досліджень О.Апанович становили, перш за все, справи фонду № 229 та деяких інших профільних фондів ЦДІАК України (ф. 51,52, 59 та ін.); дослідниця цілком заслужено вважалася одним із кращих знавців справ Архіву Коша Нової Запорозької Січі – саме з-під її пера вийшла оглядова стаття, яка розкривала інформаційний потенціал документів фонду¹⁵².

Оглядаючи дослідницьку тематику робіт українських радянських істориків післявоєнної доби не можна не згадати історичні й археографічні публікації з історії гайдамацького руху. Специфічною прикметою їх появи, притаманною традиціям радянського суспільства в цілому, було те, що найбільша кількість робіт з даної проблематики з'являлася напередодні та в роки чергових ювілеїв (180, 200, 210 років) найбільш відомого з гайдамацьких повстань – Коліївщини 1768-го року¹⁵³. Увага радянської історичної науки до цієї історичної події була не випадковою, адже саме Коліївщина майже ідеально підтверджувала основну концепцію оцінювання гайдамацьких рухів: вони нібито носили яскраво виражений класовий характер, були інтернаціональними за своєю природою та за кінцеву мету ставили вивільнення Правобережної України з-під польського панування та возз'єднання її з братнім російським народом¹⁵⁴. Відповідно до цього пояснювалася й роль запорозького козацтва в гайдамаччині: найбільшій його верстві – сірома, свідомо очолювали боротьбу селянських мас, з яких самі й походили. Традиційно замовчуваними й татуйованими при цьому були такі іпостасі гайдамакування як здобичництво, його релігійне забарвлення, прояви ксенофобії.

Археографічна складова процесу висвітлення історії гайдамацтва, характеризувалася, з одного боку, введенням до наукового обігу шляхом публікації значної кількості архівних першоджерел – лише в збірці «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.» налічувалося 243 документи (з загальної кількості 317), опублікованих вперше, з іншого ж, публікації підлягали тільки ті з документів, які стовідсотково відповідали концепції гайдамацького

¹⁴⁹ Апанович О.М. Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі // УІЖ. – 1970. – №9. – С. 23-35.

¹⁵⁰ Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків / Ред. М.Н.Москаленко. – К.: «Дніпро», 1991. – 335 с.

¹⁵¹ Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

¹⁵² Апанович О. М. Архів Коша Запорізької Січі // Архіви України. – 1989. – №6. – С. 13-16.

¹⁵³ Гуслистий К. Коліївщина. – К.: Видавництво політичної літератури, 1947. – 48 с.; Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні 20-60 років XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1965. – 231 с.; Гуржій І.О. Кулаковський В.М. Визначна подія в історії народу // УІЖ. – 1968. – № 7. – С. 58-67; Чернецький В.К. Звідки родом Максим Залізняк? // УІЖ. – 1969. – № 4. – С. 121-130.

¹⁵⁴ Kohut E. Zenon. Myths Old and New: The Hajdamak Movement and the Koliivshchyna (1768) in Ricent historyography // Harward Ukrainian Studies. – 1977. – Vol. I. – № 3. – P. 359-378.

руху як прояву класової боротьби бідніших категорій козацтва і селянства з визискувачами – орендарями та феодалами. Розлогі передмови, примітки та коментарі до документів, які публікувалися, від самого початку визначали характер гайдамацьких рухів – документи ж мали лише проілюструвати задалегідь визначені висновки¹⁵⁵.

Присутність окремих сюжетів, пов'язаних із соціальною історією запорозького козацтва XVIII ст., поза історії соціальних рухів, в працях окремих радянських істориків, пояснювалася тим, що вона розглядалася ними як складова більш широких історичних процесів, насамперед, процесу внутрішньої колонізації південноукраїнського регіону. Серед розвідок, присвячених дослідженню даної проблеми, необхідно згадати праці О.Дружиніної та В.Кабузана.

Найбільш повно погляди О.Дружиніної на проблему взаємовідносин запорозького населення з урядовими структурами імперії представлено у двох її роботах, присвячених знаковому в історії краю Кючук-Кайнарджийському мирному договору 1774 р. та історії імперської колонізації Північного Причорномор'я в останній чверті XVIII ст.¹⁵⁶ Прикметною рисою авторської позиції було те, що роль запорозького козацтва в соціальному устрої Російської імперії, напередодні ліквідації Січі розглядалася виключно з позицій державних інтересів: примиренська політика царизму стосовно запорожців за Нової Січі пояснювалася необхідністю їх використання в боротьбі з Османською імперією, подальше ж існування ВЗН видавалося справою проблематичною, через великий ступінь автономії, яким користувалося воно в абсолютистській імперії¹⁵⁷. Стосовно джерелознавчого аспекту досліджень О.Дружиніної, можна стверджувати, що її працям притаманне нагромадження великої кількості фактажу, що, однак, було характерним для більшості дослідників тієї доби. Особливий акцент авторкою зроблено на введенні нею до наукового обігу нових документів, до того часу не актуалізованих, документів з центральних архівосховищ – нинішніх Російського державного військово-історичного-архіву, Архіву зовнішньої політики Російської імперії та ін.

Праці В.Кабузана, які лежать в площині історичної демографії, подібно до праць О.Дружиніної, лише побіжно торкаються запорозької проблематики. Основані на матеріалах ревізій, церковного та адміністративно-поліцейного обліку з центральних архівосховищ колишнього СРСР (нинішні РГАДА, РГВИА та РГИА), вони, насамперед, ставили собі за мету з'ясувати чисельний,

---

¹⁵⁵ Харбан Г.Ю. Два документи про Коліївщину // УІЖ. – 1966. – № 2. – С. 111-114; Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. Збірник документів. – К.: Наукова думка, 1970. – 658 с.; Селянський рух на Україні: середина XVIII – перша половина XIX ст.: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1978. – 534 с.

¹⁵⁶ Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 388 с.; Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 277 с.

¹⁵⁷ Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. – С. 35-36;

соціальний та національний склад населення регіону. В контексті соціальної історії запорозького козацтва цікавими є спостереження автора за процесами перетікання колишніх запорожців, які опинилися після 1775 р. в стані міщан, державних поселян і поміщицьких підданців, назад, у козацький стан, після заснування Чорноморського війська та переселення його на Кубань¹⁵⁸.

Серед зарубіжних дослідників, які в другій половині ХХ ст. торкалися проблем соціальної історії запорозького козацтва, слід відзначити представників польської історичної науки. Серед праць польських істориків тієї доби своєю інформативністю виділяється аналітична стаття творчого тандему Антонія Подрази та Емануеля Ростворовського, яка супроводжує підготовлену ними до друку археографічну публікацію документів до історії запорозького гайдамакування, з рукописних збірок Бібліотеки Чарторийських в Кракові¹⁵⁹. Згідно домінуючих ідеологічних настанов, до яких не можна було не прислухатися в тогочасній історіографічній ситуації, ці два історики потрактували гайдамацький рух на Правобережжі, керований запорожцями, виключно як прояв антифеодальної боротьби народних мас з експлуататорами, нівелюючи в передмові ті інформаційні шари, опублікованих ними джерелах, які прямо не підтверджували чи то спростовували цю тезу.

Наступною, за часом появи, слід згадати роботу Лешека Підгородецького «*Sicz Zaporoska*», в якій визначено джерела наповнення запорозького козацтва та розглянуто питання стосовно запорозького гайдамацтва ХVIII ст. Попри свій компілятивний характер, – в процесі її написання автор, здебільшого, використовує вже опубліковані праці польських і українських радянських істориків, не вводячи до обігу будь-скільки значної кількості актуалізованих ним особисто архівних першоджерел, – згадана праця цікава як така, що демонструє зростання інтересу польського наукового загалу та широких кіл громадськості до драматичних подій спільної історії¹⁶⁰.

Розгляд питання стосовно участі запорозького козацтва в соціальних рухах на східних землях ранньомодерної Речі Посполитої продовжили монографії знаного польського історика Владислава Серчика, присвячені історії гайдамаччини¹⁶¹. В останній з робіт – «*Hajdamacy*», –автором було подано розгорнутий нарис гайдамацьких рухів упродовж усього ХVIII ст., показано безперервність їх традиції починаючи з часів Хмельниччини, висвітлено ведучу роль січовиків у

¹⁵⁸ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII - первой половине XIX в. (1719 – 1858 гг.). – М.: Наука, 1976. – 306 с.

¹⁵⁹ Podraza Antoni, Rostworowski Emanuel. Materiały do sytuacji na Ukrainie Prawobrzeznej i ruchów hajdamackich lat 50-tych i 60-tych XVIII wieku z korespondencji Jerzego Wandalina Mniszcha // Przegląd historyczny. – T. XLVII. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1956. – S. 143-160 (власне передмова займає перші чотири сторінки публікації).

¹⁶⁰ Podhorodecki Leszek. Sicz Zaporoska. – Warszawa. 1960. – 242 s.

¹⁶¹ Serczyk Władysław. Koliszczyzna / Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. – T. 193. – № 24. – Kraków, 1968. – 173 s.; Serczyk Władysław. Hajdamacy. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1972. – 461 s.

гайдамацьких ватагах у зазначений час. В.Серчик продовжив розпочатий його попередниками процес актуалізації неопублікованих до того часу першоджерел з архівосховищ ПНР, в першу чергу з рукописів бібліотеки Чарторійських у Кракові. Заслуговує на увагу й той факт, що цей дослідник спромігся долучити й значну кількість документів з фондів ЦДІА УРСР у Києві і Львові, тим самим не тільки розширивши джерельну базу дослідження, але й започаткувавши в польській історіографії традицію критичної оцінки запорозького гайдамацтва, базованої на інформації джерел різного походження (фактично, з обох ворогуючих сторін)¹⁶².

З кінця 1980-х років, внаслідок лібералізації гуманітарної складової суспільного життя, в УРСР розпочинається новий етап дослідження різних аспектів історії запорозького козацтва, який триває й донині. Характерною прикметою цього періоду стало переважання розвідок загального, інформативного характеру, в яких у самих загальних моментах висвітлювалася історія запорозького козацтва: в практичній площині це виявляється в появі збірок статей за матеріалами конференцій, які на короткий час стають надзвичайно популярною складовою наукового процесу. Крім цього, велика увага приділяється републікації творчого доробку таких корифеїв вітчизняного козакознавства, якими були М.Костомаров¹⁶³, В.Антонович¹⁶⁴, Д.Яворницький¹⁶⁵ – цю почесну місію беруть на себе творчі колективи Археографічної комісії та Інституту історії АН УРСР.

Згодом, з отриманням Україною незалежності, з початку 1990-х років у Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі, постають регіональні наукові центри з вивчення історії запорозького козацтва. Пошук нових підходів до вивчення історичної дійсності, характерний для сучасної української історичної науки, спричинив увагу вітчизняних дослідників до проблеми людини в історії, до соціальної історії та мікроісторії, історії повсякдення та традиційних етологічних систем окремих соціальних груп. Період упродовж останніх двадцяти років характеризується активізацією історичних студій та археографічної роботи, конкретизувалося появою праць Г.Швидько¹⁶⁶, Ю.Мицика¹⁶⁷, С.Абросимової¹⁶⁸,

---

¹⁶² Serczyk Władysław. Hajdamacy. – S. 438-439.

¹⁶³ Костомаров Н.И. Мазепинцы / Упоряд. Ю.А.Пінчук // УІЖ. – 1990. – № 8-12; 1991. – № 1-2.

¹⁶⁴ Антонович В.Б. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах // УІЖ. – 1990. – № 3-9.

¹⁶⁵ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У трьох томах / Редкол.: П.М.Сохань (відп. ред.) та ін.; Передмова В.А. Смолія, комент. Г.Я.Сергієнка. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1-2; 1991. – Т.3; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У трьох томах / Пер. з рос. І.І.Сварника; Упоряд. іл. О.М.Апанович. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1-2; 1992. – Т. 3.

¹⁶⁶ Швидько Г.К. Боротьба Запорозького козацтва за збереження своїх володінь в 50-60-ті рр. XVIII ст. // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. – 1995. – Вип. 1. – С. 26-34; Швидько Г.К. Неопубліковані праці до історії Запорозжя XVII-XVIII ст. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття. –

А.Бойка¹⁶⁹, О.Бачинської¹⁷⁰, І.Сапожнікова¹⁷¹, С.Могульової¹⁷², О.Олійника¹⁷³, І.Синяка¹⁷⁴, В.Грибовського¹⁷⁵, Н.Швайби¹⁷⁶ з проблем соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. та її джерелознавчої складової.

Вип. 1. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – С. 166-171; Швидько Г.К. Останні спроби запорожців відстояти свої вольності // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. – 1996. – Вип. 2. – С. 12-19.

¹⁶⁷ Мищик Ю.А. Кілька документів до історії запорозького козацтва XVII-XVIII ст. // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва. Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького. Зб. статей / Ред. Івонін Ю.Є., Ковальський М.П., Бойко А.В. та ін. – Запоріжжя, 1993. – С. 85-101; Мищик Ю.А. З джерел до історії Нової Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX ст. – Вип. 2. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – С.5-12; Мищик Ю.А. З джерел до історії Нової Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX ст. – Вип.4(5). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – С. 6-11.

¹⁶⁸ Абросимова С.В., Мищик Ю.А. Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 3. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – С. 7-29; Абросимова С.В., Мищик Ю.А. Колекція документів з історії запорозьких козаків в зібранні Дніпропетровського історичного музею // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 3-4. – К: Наукова думка, 1999. – С. 200-211.

¹⁶⁹ Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995; Бойко А.В. Соціальна історія Південної України останньої чверті XVIII століття (проблема суспільних груп) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XI. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2000. – С. 100-106.

¹⁷⁰ Бачинська О.А. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.): Зб. наук. пр. – Вип.3. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С. 243-252; Бачинська О.А. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). – Одеса: Астропринт, 2008. – 256 с.

¹⁷¹ Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770 – 1820 гг.). – Одесса, 1998. – 271 с.; Сапожников И.В. Запорожці в Очаківській області та Україні Ханській під час «кримської протекції» (1711 – 1734 роки) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип. 7. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – С. 240-244.

¹⁷² Могульова С.М. Особливості соціальних процесів на теренах колишніх запорозьких вольностей у 1776-1777 рр.: загально-історичні та краєзнавчі аспекти // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Випуск 1. Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8-9 жовтня 1998 р. м.Дніпропетровськ). – Дніпропетровськ, 1998. – С. 78-84.

¹⁷³ Олійник О.Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734 – 1775). – Запоріжжя: Дике поле, 2005. – 256 с.

¹⁷⁴ Синяк І. Діловодство паланкових канцелярій періоду Нової Січі (1734 – 1775) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Т. 10. – С. 197 – 215;

1.2. Методологія та методи дослідження

Вибір методологічних засад та конкретних методів дослідження було зумовлено тим фактом, що джерелознавство, яке саме по собі є особливим методом гуманітарного пізнання, як особлива дисципліна постало, перш за все, в рамках методології історичного дослідження. Оскільки проблеми походження, функціонального призначення, достовірності джерел, досліджуються не лише в історичних науках, але й в більш широкому колі гуманітарних досліджень, то джерелознавство вдосконалює свої методи і пізнавальні засоби відповідно до спільних принципів гуманітарного пізнання. Відтак, методологія джерелознавства характеризується системою знань, що склалися в історичній та в інших гуманітарних науках на основі єдності теоретичних постулатів, історико-практичного досвіду розвитку й дослідницьких методів.

Відповідно до цього в методологічну основу дисертаційного дослідження було покладено *принципи об'єктивності, історизму та багатofакторності*. Вбачаючи першочерговим дослідницьким завданням об'єктивну реконструкцію процесу формування генеральної джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., ми, паралельно із принципом об'єктивності, дотримувалися принципу історизму, який передбачає вивчення цього процесу в контексті еволюції, генези й конкретно-історичній обумовленості. Невід'ємною складовою теоретико-методологічних засад проведеного дослідження став принцип багатofакторності, який передбачає дослідження складного комплексу як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, що впливали на особливості створення, побутування та фондування джерел за темою дослідження в цілому.

Для досягнення поставленої мети та дослідницьких завдань було залучено сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, а також загальних і спеціальних джерелознавчих/історичних методів, що застосовувалися у взаємозв'язку, доповнюючи один одного.

Використання засадничих загальнонаукових методів – *історичного та логічного*, що лежать в основі процесу людського пізнання, у незалежності від часу й простору, дало змогу розглянути кожне із досліджуваних явищ як таке, що є об'єктивно доступним для пізнання.

Синяк І. Документобіг останнього Коша Запорозького з Гетьманщиною // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2006. – Т. 12. – С. 72-90.

¹⁷⁵ Грибовський В. Тенденції трансформації потестарних структур запорозького козацтва в останні десятиліття існування Запорозької Січі // Кубань-Україна: вопросы историко-культурного взаимодействия. – Вып. 3. – Краснодар: ООО «Картика», 2008. – С. 194-213.

¹⁷⁶ Швайба Н.І. Праця Н.Д. Полонської-Василенко «Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя» // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7. – С. 276-284; Швайба Н.І. Постагі запорожців Нової Січі у дослідженнях Н.Д. Полонської-Василенко та О.О. Рябініна-Скляревського // Козацька спадщина. – Нікополь, 2005. – Вип. 2. – С. 103-106.

При всьому розмаїтті класифікаційної структури, внутрішнього змісту, видового походження, обставин виникнення джерел, всі вони мають загальні, єдині для всіх них властивості форми та змісту, а відтак, принципова єдність цих властивостей історичних джерел створює можливість єдиного наукового підходу до них через універсальні *методи аналізу та синтезу*. Використання першого з них було реалізовано через розробку методів аналізу історичних джерел, отримання з них достовірної, якомога повнішої інформації. Застосування другого велося під час узагальнення результатів аналізу, отриманих при дослідженні структури й змісту джерельної бази.

Під час проведення конкретного джерелознавчого дослідження було застосовано *метод абстрагування* (сходження від конкретного до абстрактного). Зокрема, використовувалося т.зв. ізолююче абстрагування, тобто зведення окремих рис та властивості історичних джерел з соціальної історії запорозького козацтва в ранг текстуальних феноменів. Узагальнююче абстрагування дозволило нам класифікувати окремі історичні джерела на підставі обмеженого кола їх ознак, тотожних іншим, аналогічним. Ідеалізуюче абстрагування було використано для розумового конструювання ідеальних, гіпотетичних об'єктів із визначеними наперед властивостями, та сталося в нагоді при розробці засадничих принципів класифікації та систематизації актуалізованої джерельної бази.

В процесі написання дисертації широко використовувався *системно-структурний метод*, за допомогою якого об'єкт дослідження – комплекс джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., досліджувався як складна система структурних елементів, детермінованих різноманітними спільними функціями. Згідно проведеного системно-структурного аналізу, кожне із досліджених джерел, з моменту його продукування та під час подальшого функціонування, самим фактом свого виникнення залежало від іншого, вже існуючого джерела та, в свою чергу, давало поштовх для створення джерела наступного. Результати такого аналізу свідчать, що подібний процес може бути як спонтанним, без обов'язкової появи наступних документів (у вигляді реалізованих інформативних рефлексій (відповідей), а також дублетних та екстрактних форм), так і регламентованим, коли створення документа обов'язково передбачало появу нового документа або комплексу документів як реакції на нього (особливо справедливим це є для звітно-розпорядчої документації).

В комплексі із системно-структурним методом, з метою виявлення подібності/відмінності видів історичних джерел, чия поява та еволюція припадають на конкретний хронологічний період, використовувався *історико-типологічний метод*. Це дозволило достеменно з'ясувати питання достовірності інформації, вміщеної в джерелах, а також значно розширило потенціальні інформативні можливості актуалізованих джерел.

Використання *хронологічного методу* в кількох його іпостасях дозволило: по-перше, визначити етапи соціальної політики російського та інших державних урядів по відношенню до запорозького козацтва, часові рамки виникнення й

еволюції окремих видів джерел за темою дослідження, процесів централізації й вибудови вертикалей проходження документації між запорозькими й урядовими канцеляріями; по-друге, проаналізувати всі одночасні події, які мали місце в джерелознавчому вимірі соціальної історії січової громади XVIII ст. (наприклад, процеси інституалізації того ж гайдамацтва), та були зафіксовані в інформативному шарі різноманітних за своїм походженням комплексів документів – російських, польських, турецько-кримських і запорозьких. Тобто, в рамках застосування хронологічного методу процеси, що супроводжували формування генеральної джерельної бази вивчалися як синхронно, так і діахронно.

Серед загально-наукових методів, використаних в процесі джерелознавчого дослідження, особливо слід відзначити *евристичні методи*, на практиці реалізовані сукупністю спеціальних джерелознавчих й історичних методик. Головним завданням використання цих методів були виявлення всієї сукупності джерел, що відклалися в ході історичного існування запорозького козацтва у визначений хронологічний період, задля їх подальшої систематизації, класифікації та вивчення.

Проведення бібліографічної евристики та ретельне студіювання історіографічного доробку за темою дозволило визначити рівень вивчення даної проблеми дослідниками-попередниками, актуалізувати представницьке коло документальних та наративних джерел (у вигляді археографічних публікацій), визначити напрямки подальшої евристичної роботи з неопублікованими джерелами. Наступний етап евристичного пошуку – проведення архівної евристики, на початковому етапі було реалізовано шляхом опрацювання вторинної документної інформації, вміщеної у путівниках, предметних і тематичних каталогах та в описах фондів конкретних архівних установ. Використання отриманої із науково-довідкового апарату інформації було продовжено в процесі подальшої архівної евристики із документами конкретних фондів.

У залежності від складу та змісту документів застосовувалися методики суцільної та вибіркової евристики. При аналізі унікальних за своєю інформативністю документальних комплексів, що потребували ретельного опрацювання кожного документу, евристика була суцільною. Як приклад практичного застосування вказаної методики, можемо згадати особливості опрацювання документів справи *«Донесення Сенату о гайдамацких, польских и крымских обращениях. 1751 г.»*, яка зберігається у фонді № 248 (*«Сенат и его учреждения»*) Російського державного архіву давніх актів, за описом № 113 (*«Секретная экспедиция»*)¹⁷⁷. Справа складається з вісімнадцяти документів (46 аркушів зі зворотами) різного обсягу (від коротеньких рапортів до просторих донесень), й практично кожний із цих документів містить відомості стосовно гайдамацького руху в середовищі запорозького козацтва в середині XVIII ст.

---

¹⁷⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 846.

Зрозуміло, що даний документальний комплекс джерел було опрацьовано шляхом суцільної евристики, оскільки він містить унікальну інформацію.

Метод вибіркової евристики, тобто детального опрацювання найбільш типових документів, застосовувався по відношенню до масових джерел, випродукованих за єдиним зразком і в значній кількості. Оскільки формуляр та зміст окремих із числа масових документів (наприклад, паспортів та білетів, що видавалися запорозьким козакам представниками російської й кошової адміністрації), дозволяє робити узагальнюючі висновки по відношенню до їх комплексу в цілому, проведення їх суцільної евристики є доцільним лише на початковому етапі, оскільки згодом кількість опрацьованих документів перестає суттєво впливати на зміст процесу аналізу та сутність зроблених узагальнень і перетворюється на механічне накопичення інформації.

Метод класифікації, використаний у нашому дослідженні, виступив тим засобом пізнання, який допоміг з'ясувати особливості притаманні внутрішній структурі документальних джерел, дослідити генетичні зв'язки між окремими різновидами документів та визначити похідні методики, потрібні для аналізу джерел. Практичне застосування цього методу було реалізоване розподільним упорядкуванням тих чи інших сукупностей об'єктів або явищ, на підставі притаманних їм загальних ознак, на чітко визначені види. Оскільки ці ознаки є заданими заздалегідь внаслідок цілеспрямованої заданості в процесі їх продукування, саме їх і було покладено в основу класифікації. Специфічною умовою застосування згаданого методу є наявність чітко визначених, логічно аргументованих принципів класифікації, що є основною запорукою науковості проведеного розподілу джерел. Використання видової класифікації дозволило розглянути історичне джерело як продукт певного історичного періоду та визначити початкову джерельну базу з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. в усьому її розмаїтті.

Використання суто джерелознавчого *формулярно-клаузульного методу* дало нам змогу виокремити в тексті конкретного документу найбільш типові, й притаманні здебільшого певним різновидам документів, структурні елементи. Це, в свою чергу, дало змогу визначити їх типовий формуляр (сукупність структурних елементів – клаузул). Компаративний аналіз формулярів документів, порівняння між собою їх клаузул дозволило не тільки верифікувати й ідентифікувати ті чи інші види документальних джерел, але й простежити еволюцію їх формулярів впродовж певних історичних періодів.

Застосування на ниві джерелознавства *текстологічних методів* дозволило з великою долею вірогідності вирішити питання достовірності/підробленості окремих джерел, їх авторства. Також текстологічний аналіз застосовувався при реконструкції первинного тексту джерела, спотвореного дублюванням і переробками, а також такого, що дійшов до нас у вигляді розрізнених і неповних фрагментів.

Для аналізу тексту джерел широко застосовувався *герменевтичний метод*, який, сучасна методологія гуманітарного дослідження все частіше трактує як

один із головних методів роботи з текстом джерел. Необхідність його використання пояснюється широким вживанням у джерелах специфічної термінології – простомовних слів і фразеологізмів, канцеляризмів й інших термінів XVIII ст., строкатих за своїм етнолінгвістичним походженням (російських, польських, латинських, турецько-татарських й ін.), які вже давно опинилися в архаїчних шарах сучасних мов, або ж втратили свій первинний сенс, наприклад: *комишник, vatağ, lotr, rebelliant, gürun, haidamakluk* та інші¹⁷⁸. Герменевтичний аналіз цих та подібних термінів дозволив краще розуміти зміст текстів документальних і наративних джерел, та, завдяки майже дослівному тлумаченню тексту, виявляти приховану в цих джерелах інформацію. Обов'язковою умовою проведення герменевтичного аналізу, при цьому, стало врахування характеристик того середовища, в якому створювався документ, особливостей мислення та світогляду представників різноманітних станових груп тогочасного суспільства – козацтва, аристократії, духовенства, селянства, а також чиновників та канцеляристів, безпосередньо причетних до продукування різноманітних видів службової і приватної документації.

Комплексний, джерелознавчо-історичний характер дисертаційного дослідження зумовив також необхідність застосування спеціально-історичних методів, які явили собою різнопланове поєднання загальнонаукових й історичних методів, спеціально адаптованих до особливостей джерелознавчих об'єктів, що досліджувалися нами.

Використання *історико-генетичного методу* дозволило прослідити трансформацію системи управління козацтвом з боку владних структур держав, у сфері впливу яких перебували запорожці та їх історичні нащадки, а також проаналізувати якісні зміни існуючих документальних систем, як слідство інтеграції запорозького козацтва до соціальних структур Російської імперії (за часів Нової Січі). Аналітично-індуктивна логічна природа та переважно описова форма подачі інформації, які є прямим слідством використання цього методу, з одного боку, дозволили зосередитись на аналізі впливу змін традиційної соціального устрою запорозького козацтва впродовж XVIII ст. на урізноманітнення видів документальних джерел, а з іншого, дали можливість виявити й описати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності цих процесів.

Різноаспектне використання *історико-порівняльного методу* дало можливість розкрити сутність явищ, що вивчалися, за схожістю/відмінністю їхніх основних властивостей, здійснити їх компаративний аналіз у просторі та часі: об'єктами синхронного порівняння стали, зокрема, комплекси регламентованої службової документації, продукovanі канцеляріями козацьких військ Запорозького Низового та Донського (за часів Нової Січі; об'єктами ж діахронного порівняльного аналізу були документальні комплекси, час виникнення пов'язано із діяльністю таких

---

¹⁷⁸ Тут та далі по тексту цитати з документів XVIII ст., створених османською (турецькою) та кримсько-татарською мовами подано у транскрипті латинкою.

фондоутворювачів як запорозькі (1770-х рр.) та чорноморська (1790-х рр.) військові канцелярії.

Серед спеціально-історичних методів, використаних в процесі дослідження слід особливо відзначити *методи соціальної історії*. Використання їх було зумовлено не тільки об'єктом, обраним для дослідження – комплекс джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., але й необхідністю розкрити й поглибити інформативний потенціал актуалізованих джерел¹⁷⁹. Застосування біографічного/просопографічного методів дозволило здійснити всебічний аналіз процесів станового дрейфу окремих груп запорозького козацтва, причому зробити це на цілком конкретних прикладах з документів особового походження (его-джерел). Саме зазначені методи дали змогу показати персоналістичний вимір розвитку соціальних рухів, продемонструвати узагальнені соціально-психологічні типи їх пересічних учасників.

Сфера застосування методів джерелознавства не вичерпується власне історичною наукою, поширюючи свою присутність в антропології, етнології, соціології, історичній психології. Оскільки цей зв'язок є зворотнім, то при аналізі інформативного потенціалу документів, що стосуються станової ідентичності запорозького козацтва, зокрема його ментальної й поведінкової сфер, охарактеризованих поняттям «етос», було застосовано методики з інструментарію соціальної та політичної антропології. Це дозволило виокремити й дослідити основні морально-ціннісні орієнтири, поведінкові моделі та соціально-атрибутивні маркери запорозького козацтва, що були необхідними для підтримки ідентичності всередині січової громади впродовж її історичного існування.

Комплексне використання перелічених вище методів дозволило дослідити особливості руху документаційних потоків та специфіку утворення архівних фондів відповідними фондоутворювачами, провести класифікацію генеральної джерельної бази з соціальної історії Запорожжя, визначити та посилити інформативні можливості джерел різної видової належності.

---

¹⁷⁹ Горобець В. Наскільки новою є «нова соціальна історія» в українському прочитанні? // Соціум: Альманах соціальної історії. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. – № 5. – С. 7-9.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ З СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА

Здійснення аналітико-синтетичного джерелознавчого дослідження передбачає першочергове з'ясування історичних умов в яких відбулося продукування комплексу джерел за темою дослідження. Обов'язковою складовою цього дослідницького етапу є реконструкція соціокультурної ситуації і механізмів виникнення і функціонування джерел в досліджуваній період часу. Кінцевою ж його метою є визначення питання про те, завдяки чому й яким чином в реаліях означеного хронологічного простору змогла відбутися поява тих історичних джерел, які стали об'єктом нашого наукового дослідження.

Відповідно до визначених дослідницьких завдань необхідним є аналіз ситуацій, в яких відбувалися соціальні комунікації представників січової громади й носіїв запорозької традиції з контрагентами, що репрезентували інтереси різноманітних соціальних груп і держав регіону з кінця XVII-го і впродовж усього XVIII ст.

Не викликає сумнівів і потреба в комплексному аналізі історичних обставин і самих процесів появи та еволюціонування тих видів документальних джерел, які є визначальними у справі реконструкції соціальної історії запорозького козацтва.

За необхідне вважаємо визначення напрямків створення наративних джерел, поява яких стала характерною прикметою тих змін, які відбулися в корпусі історичних джерел у ранньомодерну добу, з акцентуванням на їх персоніфікованих рисах, зокрема на розгляді сукупності соціальних зв'язків їх авторів.

І, врешті-решт, на дослідницьку увагу заслуговують такі аспекти формування джерельної бази, як історичні обставини створення і побутування комплексів усно-історичних і фольклорних джерел.

2.1. Запорозьке козацтво в системі адміністративної влади держав Центрально-Східної Європи

2.1.1. ВЗН та Російська держава наприкінці XVII – початку XVIII ст.

У загальних рисах, модель васально-сюзеренних відносин ВЗН з російськими монархами, що склалася у другій половині XVII ст. передбачала надання козацькою громадою військових послуг у вигляді охорони кордонів та участі у воєнних кампаніях Московського царства, у обмін на визнання державою права війська розпоряджатися земельним фондом та природними ресурсами контрольованої ним території, з доданням до цього ряду пільг у торгівельно-ремісничій діяльності та сплатою щорічного жалування (гроші, босприпаси, продовольство).

Слід зазначити, що наприкінці XVII – на початку XVIII ст. ВЗН, переживало складний період свого існування. Це не в останню чергу було викликано розмежуванням земель між Російською державою та Османською імперією в 1700 – 1705 рр., відповідно до чого в Північному Причорномор'ї встановлюються фіксовані лінійні кордони, запроваджується практика їх охорони та елементи паспортного контролю. Як наслідок – перша декада XVIII ст. ознаменувалася загостренням взаємин російського уряду з запорозькою козацькою громадою¹.

Система влади, що сформувалась у XVI – XVII ст. у цих козацьких Військах, значно відрізнялась від тієї, яка панувала на решті території Російської держави (Московського царства). Заснована на широкому самоврядуванні – участі козацтва в громадських зборах, виборності старшин, забезпеченні усім козакам права користуватися промисловими угіддями, – суспільно-політична система влади на Запорозжжі з кінця XVII ст. стала на шляху централізації імперії².

Інститут гетьманства за часів Івана Мазепи, в 1687 – 1708 рр., навпаки перетворюється на головного провідника імперської політики в регіоні. У зв'язку з цим, наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Запорозька Січ фактично перетворилася на соціальну опозицію гетьманському уряду. Відповідно до цього ВЗН практично не визнавало над собою гетьманської влади³. Намагання російського уряду та гетьмана включити Кіш у адміністративну вертикаль, згідно якої б він був підзвітним йому (гетьману), а через гетьмана – Малоросійському приказу та цареві, не мали успіху й реального втілення. Фактично, Військо визнавало над собою тільки зверхність самого царя, й тільки його вважало своїм

¹ Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / Упорядник В.Мільчев. – Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2004. – С. 5-7.

² Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія ; Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. – К.: Основи, 1996. – С. 60.

³ Горобець В.М. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – К.; Запоріжжя: Інститут історії України НАН України, 1997. – С. 41.

єдиним сюзереном. Внаслідок цього і царський уряд у більшості випадків був змушений спілкуватися з запорожцями напряму, минаючи гетьмана та Малоросійський приказ⁴. Таким чином, ВЗН в системі адміністративної влади тогочасної російської держави зберігало високий рівень автономії й підпорядковувалося самому монарху (див. Додаток А).

Разом із тим, Російська держава прагнула, аби усі козацькі спільноти з часом трансформувалися у підконтрольні йому замкнені громади. Уніфікаторська політика Петра I щодо козацьких окраїн держави проявилася у наступних заходах:

- втягненні козаків до військових операцій поза межами традиційних для них територій Півдня⁵;
- обмеження допливу до Військ нового контингенту з внутрішніх українських та російських земель;
- підсиленні контролю за козацькими Військами шляхом створення на їх землях низки фортець, що стали форпостами та базами для подальшої їх інкорпорації⁶.

Внаслідок подібної політики уряду, впродовж 1707 – 1709 рр. відбулися антиросійські виступи запорожців, що завершилися їх поразкою від урядових військ та переходом ВЗН на територію Кримського ханства⁷. Після цього козацтво втратило можливість проводити самостійну внутрішню та зовнішню політику як окремий стан російської держави. Причинами зміни зовнішньополітичної орієнтації з боку запорожців були перш за все наступ царизму на вольності і територію Запорозжя.

2.1.2. Запорозжці у Кримському ханстві (1709/11 – 1733 рр.)

Наприкінці лютого 1709 р. кошовий отаман Запорозької Січі Костянтин Гордієнко пристав на бік шведського короля Карла XII та його українського союзника гетьмана Івана Мазепи, а вже 14 травня 1709 р. росіяни, за допомогою козацьких загонів царського ставленика гетьмана І.Скоропадського, зруйнували

---

⁴ РГАДА, ф. 124, оп. 4, д. 50, лл. 2-3 ((грамота царя Петра I кошовому отаману Війська Запорозького Низового Г.Крисі про відправлення річного жалування, від 18 лютого 1701 р.).

⁵ Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. В 2 вып. Вып. 1: 1687 – 1705 гг. / Сост. Т.Таирова-Яковлева. – СПб.: Изд.-во С.-Петербур. ун.-та, 2007. – С. 113, 131.

⁶ Ibid. – Лл. 1-2 (грамота царя Петра I кошовому отаману К.Гордієнку з наказом про допущення російських військових команд в військові угіддя для ломки каменю та випалення вапна, потрібного для побудови фортеці в Кам'яному Затону, від 23 вересня 1708 р.).

⁷ Чухліб Т. Ідея відмови кошового отамана Запорозької Січі К.Гордієнка від протекції Москви в умовах північної війни 1700 – 1721 рр. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. Зб. наук. праць. – Вип. 4. – Одеса: Фенікс, 2008. – С. 18-24.

Запорозьку Січ на Чортомлиці. При цьому частині січовиків вдалося врятуватися втечею на кримську територію. 27 червня того ж року, після нещасливої для Карла XII та його українських союзників Полтавської битви, на терени Кримського ханства відійшли й ті з запорожців, які разом з кошовим отаманом К.Гордіснком були під Полтавою. Таким чином, участь у воєнній кампанії 1709 р. виявилася навдивовижу невдалою для ВЗН не тільки з огляду на суто військові поразки, але й через втрату ним контролю над більшою частиною Вольностей, через зайняття їх московськими військами.

Не можна сказати, що уряд Кримського ханства та військове командування турецьких фортець Північного Причорномор'я радо зустріли неочікуваних візитерів. Це й не дивно, адже несанкціонований вступ на територію Османської імперії значних військових сил нещодавніх ворогів загрожував не тільки можливими обоюдними провокаціями, але ж і загостренням відносин з московським царем, з перспективою втягнення турків та татар у війну⁸. Тож, про вступ Війська в підданство кримських ханів вести розмову поки що не приходилося.

5 квітня 1710 р. у Бендерах відбулася велика козацька рада за участі П.Орлика, К.Гордіснка, депутатів від запорожців, що «стали січчю» в Кардашині (Олешках) та представників турецької, шведської та кримської сторін. Одним з пунктів ухваленої угоди, складеної П.Орликом та більше відомої в історіографії під назвою «Конституції», стало визнання протекції шведського монарха над ВЗН. Договір, укладений восени 1710 р. між українською, шведською та турецько-кримською сторонами, напередодні війни з Росією, також був нічим іншим як військовим союзом. Вже першим його пунктом зазначалося, що кримські хани зараз та надалі мали бути лише союзниками, але ж ніяк не сюзеренами Війська Запорозького та не власниками земель Запорозжя. Як бачимо, запорожці не стали підданцями Гіреїв і в 1710 р.

Згідно з Прутським договором від 11 липня 1711 р. російський цар Петро I визнав факт виходу ВЗН з підданства його держави та погодився з тим, що від цього часу Військо вступало під протекцію Гіреїв. За участь у військових виправах кримських ханів запорожцям було обіцяно невтручання у їх внутрішні справи, даровано податкові пільги та право займатися їх традиційними промислами на всій території Кримського ханства. Тоді ж кримським ханом було обіцяно відвести Війську чітко окреслену територію, з чим, однак кримські можновладці поспішали лише на словах, оскільки ще й в 1713 р. той же кошовий

---

⁸ ПСЗРИ. – Т. IV. – СПб., 1830. – С. 455. Хоча запорожці й «посылали от себя к хану Крымскому несколько кратно, прося его дабы принял их в подданство и дал орды на помощь... Хан того их Запорожцев прошения не исполнил, а писал... к Салтанову Величеству Турскому»; султан же заборонив кримському ханові приймати запоріжців в підданство – «...дабы и орды им на помощь не посылал, и ссоры... не вчинал, и отнюдь никакой причины к тому не подавал».

отаман К.Гордієнко писав про це як про подію яка може відбутися, але ще не відбулася – «...*Han, JMsc nasz upewnia miescem dla mieszkania...*»⁹.

Додатковою угодою гетьмана П.Орлика з турецьким урядом від 22 квітня 1714 р. було остаточно визначено політичний статус Війська Запорозького у Османській імперії (Кримському ханстві): ВЗН відтепер перебувало під подвійною юрисдикцією Османів і Гіреїв. Визнання подібного стану речей знаходимо в оцінках одного з двох сюзеренів запорожців – кримського хана Каплан-Гірея, який навесні 1714 р. у своєму листі до кам'янецького каштеляна Калиновського зазначив з приводу прикордонних польсько-запорозьких конфліктів, що «...*Kozacy nie są bez Panscy – maią oni dwóch Panow...*» (тобто, хана та султана)¹⁰.

Стосовно особи гетьмана, як очільника ВЗН, що представляв його інтереси перед султаном та урядом, то треба зауважити, що після 1715 р., через фізичну віддаленість П.Орлика, його вплив на поточні справи та прийняття управлінських рішень стає чисто номінальним (спроби Порти реанімувати гетьманську владу над Військом у 1734 р. були радше останнім козирем у грі за намагання залишити запорожців у підданстві Гіреїв)¹¹.

Безпосереднім сюзереном запорожців, як було сказано, був кримський хан, який, проте, мав обов'язково радитися із турецьким султаном, його візиром та диваном у разі прийняття найважливіших рішень стосовно внутрішньої і зовнішньої політики¹². Попри таку обмежену самостійність у впровадженні генеральної політичної лінії Османської імперії, саме кримські хани були безпосередніми зверхниками для Війська¹³.

Відповідно до цього, часи, на які припадала зміна ханів на кримському престолі, традиційно були для запорожців часами непевними, оскільки відносини

---

⁹ AGAD, AKW, dz. Tureckie, kart. 79, № 579, k. 11. Лист до С.Хоментовського, польського комісара з розмежування земель між Річчю Посполитою та Османською імперією. [1713].

¹⁰ AGAD, AKW, dz. Tatarskie, kart. 64, № 17, k. 3. Діловодний переклад польською; підкреслення наше.

¹¹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х томах. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 438.

¹² Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата) / Перевод, введение и примечания В.Е.Шутого. – М.: Изд-во «Наука», 1977. – С. 79: «...*прибыл татарский хан и несколько раз совещался относительно современного положения с султаном, а равно с великим везиром, и другим турецкими министрами...*» (з донесення австрійського посланника при султанському дворі Йогана фон Тальмана до Відня, від 27 листопада 1710 р.).

¹³ Андреева С.С. До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. IV. – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – С.100-109; Андреева С.С. Зв'язки емігрантів-мазепинців в Криму (1738-1758 рр.) з запорожцями // Наукові записки. Зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ. – Т. 12. – К., 2006. – С. 77-91.

з кожним із них (ханів) треба було вибудовувати «з нуля»¹⁴. Відповідно, в зв'язку з призначенням Портою нових ханів ВЗН, в особі кошового та курінних отаманів, мало заново складати присягу на вірність кожному із них¹⁵.

Наступними після хана можновладцями Кримського ханства, які мали змогу безпосередньо контролювати ВЗН були його наступники – калга- й нурадин-султани та ор-бей (перекопський каймакам), які обов'язково знаходилися в родинних зв'язках із ханом (самі походили з Гіреїв, або ж були одружені на жінках із ханського роду)¹⁶. При цьому, часті зміни Портою ханів на кримському престолі, впродовж другої декади XVIII ст. автоматично тягли за собою зміни нурадина, калги, ор-бея та решти вищої управлінської й судової адміністрації (візира (векіля), кади-аскера, муфтія та ін.). Втім, оскільки в досліджуваній час з боку турецького уряду відбувалася ротація лише кількох претендентів на кримський престол (Давлет, Каплан і Саадет-Гіреї), то кожен із них приводив в адміністрацію свою «команду», всередині якої кадрові зміни не носили тотального характеру¹⁷.

Окрім хана та його найближчих наступників, згаданих вище, до участі в прийнятті рішень, які стосувалися ВЗН, були причетні й перші можновладці Криму – мурзи та беї – які мали право брати участь у роботі ханського дивану¹⁸. Також відомі документально засвідчені факти протекції над окремими козацькими ватагами мурз (баш-мурз) ногайських родів¹⁹ та окремих султанів (представників гілок династії Гіреїв)²⁰.

ВЗН за часів кримської протекції перебувало не тільки на землях Кримського ханства, але й у безпосередній близькості від власне турецьких володінь у Північно-Західному Причорномор'ї – земель які входили до складу Очаківського еялету Румелійського бейлербейлику. Відповідно січовики знаходилися під контролем, а по часті й під управлінням не тільки ханської, але й місцевої турецької адміністрації. Серед османських можновладців, у чийй компетенції

¹⁴ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х томах. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 394. Зокрема, такою була ситуація на початку 1719 р., коли замість Каплан-Гірея престол посів Саадет-Гірей.

¹⁵ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. В 2-х томах. – Владимир: Тип. Губернского правления, 1903. – Т. 1. – С. 1070-1071.

¹⁶ Аметка Фатма Аблямитовна. Крымское ханство: становление и развитие государственности и права (первая половина XV – вторая половина XVIII вв.): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Национальный ун-т внутренних дел. – Х., 2003. – С. 66, 75.

¹⁷ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. и до присоединения его к России // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XV. – Одесса, 1889. – С. 8.

¹⁸ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 49, л. 2-2 об.

¹⁹ AGAD, AKW, dz. Tatarskie, kart. 64, № 26, k. 3: [1715 р.]. Витяг із реляції польського посланника С.Хоментовського до кримського хана: «...a żeby Tatarowie Nohayscy blisko pogranicza nie lokowali się, u Kozakom nie dawali protekcyi...».

²⁰ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. В 2-х томах. – Владимир: Тип. Губернского правления, 1903. – Т. 2. – С. 1100.

знаходилися запорожці, були бендерський та очаківський паші, газікерменський ага (командир гарнізону фортеці)²¹.

Головним із них був бендерський паша (бендер-паша), оскільки саме в Бендерах з початку XVIII ст. знаходилася резиденція управителя Очаківського еялету (Озу; Йозю), перенесена з добруджанського Бабадагу. Бендерський паша, якому підпорядковувалися коменданти (паші) Очакова та Газікермену був найвищим представником турецького уряду в регіоні²². Згадані урядники здебільшого опікувалися справами нагляду за лояльністю Війська по відношенню до Османської імперії, зокрема, слідкували за зовнішніми зносинами запорожців, контролювали видачу січовикам пороху, зброї та тому подібне.

Таким чином, впродовж кримської доби своєї історії ВЗН знаходилося в подвійному управлінні ханів (й їх найближчого оточення) й турецької адміністрації (див. Додаток Б).

Адміністративний устрій ВЗН за часів перебування в підданстві Гіреїв зазнав значних трансформацій. Він поєднав у собі як споконвічні традиції козацького управління територіями, так і запозичення з турецько-кримської адміністративно-територіальної системи. Турецьке слово *«palanka»*, яке в свою чергу було запозиченням з угорської, означало поселення, обнесене палями (форт). Очевидно, що за часів кримської протекції ханські та султанські адміністратори поширили його на найбільші запорозькі військові слободи, в яких перебувала військова залога та представники місцевої адміністрації. Паланками впродовж того часу безперечно були Гард-на-Бузі, Старий Кодак, Кам'янка (Мілова). Паланкове начальство з одного боку представляло перед кримськими (турецькими) урядовцями інтереси населення підвладної їм округи, з іншого ж забезпечувало виконання ним військової повинності, сплату окремих видів податків тощо²³.

Згідно низки домовленостей 1711 – 1714 рр., запорожці мали формальне право користуватися землями які належали їм у попередній період, однак, фактичного визнання певних територій землями, які б належали виключно Війську, не відбулося впродовж усіх 23 років перебування запорожців у підданстві Гіреїв (не в останню чергу – і через протидію сусідніх держав,

---

²¹ Серeda O. Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. Зб. наук. праць. – Вип. 4. – Одеса: Фенікс, 2008. – С. 58; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х томах. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 385, 392, 410.

²² Хайдарлы Д.И. Население Северо-Западного Причерноморья в XVIII в. (исторические аспекты) // *Stratum plus*. - № 6. – Кишинев: Университет «Высшая антропологическая школа», 2008. – С. 110.

²³ Мильчев В. Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією // Історія українського козацтва: Нариси. У 2 т. – С. 591.

зокрема, Речі Посполитої)²⁴. В цілому ж, поземельні відносини запорожців з адміністрацією ханства було побудована за тією самою схемою, за якою користувалися землями ногайські орди Північного Причорномор'я. За кожним з кочівницьких угруповань закріплювалися певні, чітко окреслені, території для кочування за умови виконання ними васальних зобов'язань, головним з яких було надання військових загонів для участі у воєнних кампаніях. Однак, землі ці лише перебували у тимчасовому користуванні. Зрозуміло, що подібний стан речей не міг задовольняти запорожців.

Менш обмежували запорожців у користуванні природними ресурсами: не існувало жодних обмежень на заняття запорожців рибальством та мисливством на всій території Кримського ханства. Разом з цим, переробка їх продукції була неможливою без постійних надходжень значної кількості солі. Поклади самосадної солі на території ханства були зосереджені у солоних озерах на Кримському півострові (Сиваш) та на Кінбурнській косі (Прогної). У перші часи перебування запорожців в кримському підданстві їм дозволялося безкоштовно брати з озер стільки солі, скільки їм було необхідно для потреб рибообробної промисловості. Надалі ці обсяги було скорочено лише до необхідного мінімуму, з огляду на широкий продаж запорожцями солі чумакам-ватажанам з метрополії²⁵.

У перші п'ять років свого перебування у кримському підданстві запорожці отримували незначне грошове жалування. Ймовіріше за все, що на його виплату запорожцям йшла частка суми, яку кримські хани традиційно отримували від Порти на покриття витрат на військо, т. зв. «*ücreti seymen*» – сейменська платня (сеймени – узагальнена назва найманого війська в Османській імперії)²⁶. Передбачалося й хлібне жалування, однак із його сплатою постійно виникали проблеми, з огляду на низький рівень товарного виробництва злакових культур у Кримському ханстві у цей період. Показово, що тільки-но після 1713 р. російсько-турецькі відносини стабілізувалися та майже на 20 років змістилися у площину озброєного нейтралітету, османські та кримські можновладці взагалі відмовили запорожцям у жалуванні, не вбачаючи перспективи їх використання у широкомасштабних воєнних діях. Надалі козаки отримували жалування лише у якості нагороди за участь у походах кримських ханів на Північний Кавказ.

---

²⁴ AGAD, AKW, dz. Tureckie, kart. 79. № 593, k. 1-24 (реляція про розмови на аудієнції польського посла С.Хоментовського у великого візира, від 24.01 1714 р.): польський представник відзначав, що його держава визнає право Порти на власний розсуд заселювати землі, які відійшли до неї від Росії за Прутським та Адріанопольським мирними договорами, однак акцентував на тому, що якщо турки хочуть і далі перебувати в мирі із поляками, то не мають давати «...*jednego kawalka tego kraju dla Kozakow osadzenia w protekcye ich będących...*» (S. 19).

²⁵ Мільчев В. Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. I. – С. 587-603.

²⁶ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII в. – С. 35.

Видача боєприпасів – пороху та свинцю також відбувалася тільки напередодні походів і пропорційно до кількості козаків, які мали взяти в ньому участь²⁷.

Військовий напрямок діяльності ВЗН, після укладення миру 1714 р. між турецькою та російською сторонами, зводиться майже виключно до участі у каральних експедиціях кримських ханів проти ногайців та адизьких народів на Північно-Західному Кавказі. Перші звістки про участь у них запорозьких козаків датовані 1714 – 1715 рр. Подібні відрядження не були щорічними та напряду залежали від політичної ситуації у північнокавказьких володіннях Кримського ханства. У деякі роки запорожців взагалі не було в цьому регіоні, в інші ж, як-от, наприклад, у 1728 – 1729 рр. запорозькі команди навіть зимували на Кубані. Кількість козаків, яких на вимогу кримських ханів Кіш відряджав на Північний Кавказ коливалася у залежності від масштабності військових операцій: 1731 р. – 391 козак (по 10 від кожного куреня плюс старшина); 1732 р. – 1 000 запорожців (кожен сьомий). Запорожці виставляли у ці походи незначні контингенти, а тому саме вони становили чи не найпотужнішу військову силу в ханстві²⁸.

Через незадовільне забезпечення ханським жалуванням запорожці мали покладатися тільки на власний економічний потенціал, нарощувати який ставало дедалі важче: економічну діяльність січовиків на кримській стороні серйозно ускладнило переведення ногайців з Кубані, як відбулося у 1724 р. У пониззях Дніпра, як на правому так і на лівому боці, від того часу почали кочувати ще 2 000 родин едисанців, які покинули землі Калмицького ханства, васала Російської імперії. Оскільки заняття скотарством були важливою складовою запорозької економіки, обмеження території випасу худоби значно зачепило інтереси Війська Запорозького та прислужилося каталізатором процесів, що підштовхували запорожців на повернення під російську протекцію. Показово, що поява у Північному Причорномор'ї нових груп ногайців викликало невдоволення не тільки запорожців, а й кримських татар²⁹.

Викликали невдоволення значної частини козаків і специфічні методи адміністрування з боку кримського уряду. Зокрема, за часів перебування на ханському троні Менглі-Гірея II (1724 – 1730) та Каплан-Гірея (1730 – 1736), у Кримському ханстві було здійснено спробу досягти певної внутрішньополітичної стабілізації у державі, на практиці реалізовану в підвищені контролю за окремими етносоціальними групами. Зокрема, було вжито рішучих заходів у боротьбі зі степовим розбійництвом запорозьких гайдамаків. Заради їх викорінення кримські хани були змушені організовувати справжні військові експедиції, до яких долучалися й запорожці – по 1 статечному та поважному козакові від кожного куреня. При цьому на запорозьких козаків було поширено принцип колективної відповідальності перед законом, який становив один з найнеефективніших важелів управління країною у Османській імперії та

²⁷ РГВИА, ф. 20, оп. 1, д. 31, л. 65.

²⁸ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1734 г., д. 5, дл. 1-1 об. Відомо, що лише на момент виходу під російську протекцію навесні 1734 р., в самій тільки Січі, перебувало 7115 козаків.

²⁹ РГВИА, ф. 20, оп. 1, д. 16, л. 2.

васальному їй Кримському ханстві: за кожен грабунок, здійснений котримось з запорожців відповідало все Військо, а насамперед курінь до якого він належав; штрафи за відігнані у татар табуни та отари, чи то за пограбовані купецькі каравани сягали інколи сум у кілька тисяч золотих³⁰.

Таким чином, попри майже чверть столітнє перебування у підданстві Гіреїв ВЗН так і не змогло інтегруватися в державну систему Кримського ханства. Сама ж держава не виробила ефективних важелів адміністрування Війська, вдовольняючись методами репресивного впливу. Січовики залишалися чужими – їх побоювалися, їм не довіряли, їх вважали не більш ніж тимчасовими попутниками³¹.

Відповідно до цього, впродовж 1710 – 1730-х рр. у середовищі запорозької громади час від часу кріпшали антитатарські та антитурецькі настрої, які зрештою вилилися у чіткий намір повернутися під російську протекцію. У своєму тасмному листуванні з російськими і гетьманськими урядовцями Кіш ще з перших років після виходу до Криму обговорював це питання. Одна з перших таких спроб припала ще на 1716 р., була здійснена кошовим І.Малашевичем та пов'язана із зміною хана (Каплан-Гірея Саадет-Гіреєм) на кримському престолі; інша відома спроба – кошовим І.Гусаком у 1727 р., коли за хана Менглі-Гірея запорожці втрутилися у кримські міжусобиці та підпали під репресії³².

В свою чергу, російський уряд після смерті Петра I вже не був настільки непримиримо налаштований по відношенню до ВЗН, й вже давно чекав слушної нагоди, аби дозволити перехід запорожців. З огляду на зовнішньополітичні обставини, це мало статися напередодні чергової війни з Османською імперією, яка б дозволила переглянути положення не вигідного для Російської імперії Адріанопольського миру 1713 р.

Подібна нагода трапилася у 1733 р. – влітку цього року запорозька старшина, чергового разу звернулася до вищого російського військового командування на Україні, в особі київського генерал-губернатора Йогана-Бернгарда фон Вейсбаха.

³⁰ РГАДА, ф. 248, оп. 8, д. 473, л. 116.

³¹ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 49, л. 2. Уявити собі рівень цієї недовіри можна хоч би з того факту, що саме завдяки запорожцям не відбувся грабіжницький похід татар на Гетьманщину, який обговорювався на ханській нараді у Бахчисараї у вересні 1731 р. Реальний стан речей досить вдало окреслив у своєму виступі один із кримських карачі-беїв: *«когда мы для добычи ясыря на российские города поидем столько не добудем как сами себя от запорошцов утратим, понежеде хотя и живут оне в нашей крымской стороне и числятца под нашим владением токмо де сердца их лежат все в России и тако де легко могут (ежели б мы тронулися) Крым разорять»*.

³² Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. – С. 176-181, 185-198. Так, у грудні 1727 р. друга особа Кримського ханства – калга-султан, яким на той час був Адил-Гірей, нібито за наказом хана зібрав до 2 000 козаків-зимівчан, які жили на П.Бузі та повів їх до Буджаку. Там він зробив спробу підняти місцевих ногайців на повстання проти Менглі-Гірея II. Заколот невдовзі було придушено, самого калгу заарештовано. Найбільше не пощастило запорожцям – за участь у бунті більшість з них було продано у Очакові на турецькі галери у рабство.

Той, в свою чергу, знісся з імператрицею Анною Іоанівною, і 31 серпня 1733 р. згідно височайшого наказу, ВЗН було вибачено його провини, та дозволено повернутися під російську протекцію. Перехід, за рішенням загальновійськової ради та старшин, вирішено було здійснити навесні наступного року. Про це ж було оповіщено й мешканців запорозьких зимівників, розкиданих від кримської Яйли до Кубані та Буджаку. Всі, хто мав бажання повернутися у російське підданство, покидали межі ханства.

2.1.3. ВЗН в Російській імперії (1734 – 1775 рр.)

Вже сам розгляд питання про повернення запорожців під російську протекцію позначив контури майбутнього адміністрування Військом відповідними управлінськими структурами імперії. Оскільки саме на початку 1730-х рр. відбувся демонтаж гетьманської влади, справа повернення запорожців опинилася в руках Й.Б. фон Вейсбаха (київський генерал-губернатор і командуючий Українським корпусом) та фельдмаршала Б.-Х. фон Мініха (президент Військової Колегії). Таким чином, з одного боку, роль посередника відіграла місцева цивільна й військова адміністрація – київські генерал-губернатори та командуючі російськими військами в регіоні, з іншого ж боку, контакти ВЗН були поставлені під пильний нагляд центральних органів управління – Колегії іноземних справ і, меншою мірою, Військової колегії.

Після перемовин, які тривали все літо, 153 козаків (кошовий отаман І.Малашевич, військовий писар, військовий осавул, курінні отамани і прості козаків), делеговані від усього Війська, прибули 2 вересня 1734 р. до Білої Церкви, де й присягнули Вейсбахові на вірність імперії³³. Трохи згодом, на початку 1735 р., запорозькі депутати підписали в Лубнах «кондиції», на яких Військо переходило в російське підданство; підписантом від російської сторони був принц Гессен-Кобургський. Два із семи пунктів лубенської угоди визначали особливості адміністрування ВЗН: у внутрішньому управлінні воно зберігало за собою право «*иметь чиновников по настоящему положению*» (пункт 4), ззовні ж мало підпорядковуватись київському генерал-губернатору (пункт 6). В нову Січ на Підпільній було відправлено командира Ландміліцького корпусу генерал-майора Тараканова, аби привести до присяги все ВЗН³⁴.

Перебування Війська у компетенції київських генерал-губернаторів³⁵, пояснювалося тим, що їх владні повноваження значно відрізнялися від

³³ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х томах. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 444.

³⁴ Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском ун-те. – М., 1848. – Кн. 6. – С. 45.

³⁵ Щербина В. Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г. // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6. – С. 120-150. З часу повернення Війська Запорозького Низового з кримської протекції, і до своєї смерті у 1735 р. київським генерал-губернатором був

повноважень губернаторів інших областей імперії через прикордонне положення. Так, згідно інструкцій 1737 р. київський генерал-губернатор, поміж усього іншого, мав відповідати за утримання фортець, прикордонних форпостів, забезпечувати зовнішню розвідку та затримання шпигунів та втікачів з обох боків кордону, прийом іноземних послів, за викорінення розбійницьких ватаг і багато чого іншого³⁶. Тобто, з багатьох питань київський губернатор мав право контролю за діяльністю Коша. У 1735 р. це головування київських генерал-губернаторів над Кошем було підтверджено під час вступу на посаду новопризначеного Михайла Леонтьєва (замість померлого Й.-Б. фон Вейсбаха), що легітимізувало подібну практику управління Запорожжям³⁷.

Перші роки перебування ВЗН в російському підданстві позначилися відсутністю чіткої вертикалі управління ним з боку імперської влади.

Хоча повернення запорожців фактично співпало у часі з початком діяльності Правління гетьманського уряду, запровадженого після смерті гетьмана Д.Апостола у січні того ж 1734-го року, запорожці ніяким чином не були підпорядковані цьому колегіальному органу. Так саме незалежним, упродовж другої половини 1730-х і 1740-х років, було Запорожжя й від іншої установи Гетьманщини – Генеральної військової канцелярії. Як показують дослідження І.Синяка, попри намагання останньої залучити Військо під свою юрисдикцію, Кіш вдало уникав цього, апелюючи до свого безпосереднього зверхника – київського генерал-губернатора³⁸.

Адміністративна влада останнього поширювалась на Військо поступово, впродовж кількох років і, фактично, стала беззаперечною лише на початку 1740-х років. Подібна колізія була прямим слідством російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр: з одного боку, запорожці мали підпорядковуватися київському генерал-губернатору, з іншого ж, запорожці, як іррегулярне військове з'єднання,

---

Й.Б. фон Вейсбах. У 1735 – 1753 рр. на посаді київського генерал-губернатора перебував генерал-аншеф М.Леонтьєв. Від 1753 р. аж до 1762 р. київський генерал-губернатор не призначався – його обов'язки виконували віце-губернатор І.Костюрін (до 1758 р.), генерал-аншеф І.Лопухін та генерал-майор І.Чичерін. У 1762 р. генерал-губернатором було призначено генерал-аншефа І.Глебова. А з 5 травня 1764 р. терени Запорозьких вольностей відійшли у відомство Новоросійської губернії. З 1766 по 1775 рр. посаду київського та одночасно новоросійського губернатора обіймав Ф.Восіков.

³⁶ Щербина В. Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1892. – Кн. 6. – С. 123.

³⁷ Загоровский Е.А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.XXXI. – Одесса, 1913. – С. 54.

³⁸ Синяк І. Документообіг останнього Коша Запорозького з Гетьманщиною // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства НАН України ім. М.С.Грушевського. – К., 2006. – Т. 12. – С. 72-90. Зокрема, посилаючись на грамоти російських монархів, військова адміністрація декларувала те, що знаходиться у віданні *«киевской губернии генерала губернатора и кавалера Леонтева, а не в команди оной Войсковой генеральной канцелярии»*.

перебували під началом головнокомандуючого російськими військами фельдмаршала Б.-Х. фон Мініха та саме від цього воєначальника Військо отримувало жалування (див. Додаток В). Ситуація була достатньо парадоксальною: оскільки фельдмаршал Мініх був президентом Військової колегії до 1741 р. включно, то, за логікою, саме цій вищій державній установі Російської імперії мало б формально підпорядковуватися ВЗН, з іншого ж, у 1737 р. (2 грудня) його не було разом зі всіма іншими включено до штату Військової Колегії тільки тому, що у генералітеті Військової колегії *«не имелось никакого письменного сведения»* відносно запорожців, які лише три роки як повернулися з кримського підданства³⁹.

Тут треба дещо пояснити місце ВЗН в колі решти козацьких військ Російської імперії, деякі аспекти політики уряду по відношенню до козацтва в цілому, а також специфіку трансформації традиційного устрою козацьких спільнот упродовж досліджуваного часу (на прикладі Війська Донського).

Повернення запорожців під російську протекцію у часі практично співпало з серією чергового реформування країни, насамперед уніфікації форм управління всіма її територіями. Російська імперія за період, від правління Петра I до Катерини II (фактично – кінець XVII-го та все XVIII ст.) спромоглася максимально поглинути рештки автономного устрою своїх козацьких окраїн у Гетьманщині, на Дону, Волзі, Яїку.

На Дону, після розгрому козацького повстання під проводом Кіндрата Булавіна та Гната Некрасова (1707 – 1708), урядом російського царя Петра I було розпочато масштабне реформування цього Війська. Впродовж 1710 – 1720-х років у системі управління Військом Донським відбулися значні зміни: у 1716 р. донськими справами опікувався безпосередньо Правлячий Сенат, а розпочинаючи з 1721 р. його, разом із іншими козацькими військами (Гребінським та Яїцьким) було підпорядковано Військовій колегії (Державна колегія військових справ), яка була створена у 1716 р.⁴⁰

Змінилася й система внутрішнього управління Війська. Зокрема, перший старшина – військовий отаман, – перестає бути виборним, а відтепер призначається довічно монархом (з 1738 р. отаман безпосередньо підпорядковується Військовій колегії). Решта військової старшини з виборної перетворюється на призначену (*«жалованную»*). Постають олігархічні клани, що сформовані за родинним принципом (Єфремови, Краснощокі, Туроверови, Гловайські та ін.)⁴¹.

Відповідно до цих змін, інституція загальновійськової козацької ради (*«круга»*) у Донському війську занепадає, а фактична влада виявляється зосередженою в руках олігархічної козацької верхівки. Посередником у зносинах

³⁹ РГАДА, ф. 248, оп. 126, д. 468, л. 368.

⁴⁰ Государственные учреждения России в XVIII в. (законодательные материалы): Справочное пособие. – М., 1960. – С. 115-119.

⁴¹ Подлинные записки флотского капитана И. Ханькова о донской экспедиции// ЗООИД. – Т. 14. – 1886. – С. 72.

цих Військ з центральними владними органами стають новостворені Канцелярії військових справ; вони ж є й головними координаторами і контролерами виконання управлінських рішень.

Головною ж зміною стало те, що з військова служба козацтва перетворюється з добровільної на обов'язкову: Війська відтепер зобов'язані виставляти вояків для участі у всіх військових виправах імперського війська. Під час війн, питома вага тих же донців, які відряджалися до театру воєнних дій, сягала 80-85 %⁴². У мирний же час, від третини до половини всіх козаків дійсної служби однаково мали нести прикордонну службу за межами своїх військ, на новозаснованих укріплених лініях та у віддалених місцевостях⁴³. Також, на донське козацтво покладається поліційна функція, зокрема, обов'язковою є участь у придушенні антиурядових виступів⁴⁴.

Хоча саме Військо Донське впродовж XVIII ст. завдяки низці реформ отримало більш-менш визначений статус, який і став прикладом для всіх козацьких військ, не слід вважати, що воно знаходилося у привілейованому становищі – державний тиск на нього був надзвичайно сильним, особливо у частині виконання військової служби. Постійним явищем було примусове переселення донців на нові, прикордонні території та утворення з них нових козацьких військ. Так, ще у 1724 р., згідно імператорського наказу тисячу родин донських козаків було переселено на ріки Сулак, Аграхань та Терек, де вони несли форпостну службу у надзвичайно важких умовах, практично без господарського обзаведення⁴⁵. Повторні переселення мали місце й пізніше, наприклад у 1732 р.⁴⁶ Або ж, нове козацьке військо – Волзьке, оселене на Царицинській укріпленій лінії, між Доном та Волгою, було цілковито сформовано з донських козаків (1050 сімей)⁴⁷.

Подібна ж політика проводилася російським урядом й у відношенні інших козацьких громад. Фактично, за часів Нової Січі Запорожжя залишалось останнім реліктом не тільки української, але й всієї козацької самоврядності на території імперії. Тож першочерговим завданням російського уряду був «підгін» його під

---

⁴² РГАДА, ф. 248, оп. 126, д. 467, лл. 654-655: у лютому 1738 р., згідно директив Військової Колегії в поході мало знаходитись 13000 донських козаків (з загальної кількості 14656 стройових чинів).

⁴³ РГАДА, ф. 248, оп. 126, д. 466, лл. 95-95 об.: так, у 1730 р. з 2700 стройових козаків Яїцького війська, тисячу було командировано до Низового Корпусу.

⁴⁴ Агафонов О. Казачьи войска Российской империи. – М.: Воениздат, 1995. – С. 16-26.

⁴⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 126, д. 467, лл. 176-176 об., 177.

⁴⁶ РГАДА, ф. 248, оп. 126, д. 466, л. 210: наказ імператриці Анни Іоаннівни з Правлячого Сенату до Військової колегії відносно набору добровольців з числа гетьманських, донських та яїцьких козаків, відряджених до Низового Корпусу, який стояв у Гілянї (північно-каспійська провінція Ірану, завойована Петром I у 1722 р.), задля оселення їх на р. Аграхані.

⁴⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 126, д. 468, лл. 370-373 (грамота імператриці Анни Іоаннівни Волзькому війську від 15 січня 1734 р.). Показовим моментом створення нових козацьких військ в цей період було те, що старшинні та козакам наказувалося «*пришлых людей в те места не принимать под жестоким наказанием и вечным разорением*» (л. 370 об.).

уніфіковані імперські норми. Запорожжя, затиснуте в лещата фіксованих кордонів, змушене було, свідомо чи ні, копіювати форми відношення з державою, прийняті у решти козацьких військ імперії, відходити від традиційних способів поповнення лав Війська, що, в свою чергу, докорінно змінило його соціальну модель. Як слідство – «нова» Запорозька Січ, за влучним висловом М.Грушевського, «була вже тільки слабкою тінню старої Січі»⁴⁸.

Після закінчення російсько-турецької війни, в 1742 р., запорожців було передано з відання Військової колегії до Колегії іноземних справ (Державну колегію іноземних справ було утворено в 1718 р. з Посольського приказу) (див. Додаток Д). Ця передача сприяла тому, що уряд таки зробив спробу детально розібратися з питанням, на яких же саме умовах січовики повернулися в російське підданство. З цього приводу зовнішньополітичне відомство повідомляло, що в його архівах документів про умови повернення запорожців немає, але припускало їх існування серед документів Вейсбаха або Мініха⁴⁹. Відзначимо, що достеменно з'ясувати ці умови так і не вдалося впродовж наступного десятиріччя: у 1750 р. той же Правлячий Сенат на запит новообраного гетьмана К.Розумовського відповідав, що не знає, на яких саме підставах запорожців було прийнято в російське підданство, а тому й переадресував це запитання до Колегії іноземних справ⁵⁰.

З черговим відновленням інституції гетьманства на лівобережжі (1750 – 1764) ВЗН частково підпадає під юрисдикцію гетьмана. Відтепер, в усіх справах, що стосувалися внутрішнього управління Вольностями, запорожці були підзвітні гетьману К.Розумовському та Генеральній військовій канцелярії, а в справах військових і міжнародних – київському генерал-губернаторові. Такий переділ управління Військом був закріплений грамотою російської імператриці Єлизавети Петрівни від 24 червня 1751 р.⁵¹ Слід зауважити, що у порівнянні з повноваженнями київських генерал-губернаторів стосовно Запорожжя у цей же самий період, повноваження гетьмана К.Розумовського були значно обмеженими, оскільки остаточний контроль за прикордонною службою Війська та його зносинами із закордонними сусідами були прерогативою губернаторів⁵².

На рівні підпорядкування вищим державним установам Російської імперії ВЗН продовжувало знаходитися в відомстві Колегії іноземних справ, яка, в свою чергу, звітувала імператриці. Посередницьку роль у зносинах Війська з Колегією

⁴⁸ Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України. – Київ-Львів, 1913. – С. 459.

⁴⁹ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. В 2-х томах. – Владимир: Тип. Губернского правления, 1903. – Т. 2. – С. 1714-1715.

⁵⁰ Сенатский архив. Журналы и определения Правительствующего Сената. – Т. VIII. – СПб., 1897. – С. 175-176.

⁵¹ Н.М. Пререкания ведомств по поводу Запорожья в 1751 г. // Киевская старина. – 1898. – Т. 60. – С. 4-7.

⁵² Загоровский Е.А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XXXI. – Одесса, 1913. – С. 60.

та імператрицею відігравали київський генерал-губернатор (через Київську губернську канцелярію (з 1753 р.), та Генеральна військова канцелярія (яка з 1751 р. стає передаточним ланцюгом для гетьмана)⁵³.

Оскільки політика імперського уряду в регіоні вибудовувалася на підтриманні протиріч між гетьманською владою і Кошем, за запорожцями було збережено право у екстраординарних випадках звертатися до імператорського двору безпосередньо, минаючи гетьмана та Генеральну Військову канцелярію⁵⁴.

З 1756 р. було встановлено підзвітність ВЗН від російського Сенату. Правлячий Сенат (Державний Правлячий Сенат), створений Петром I у 1711 р., був центральним законодавчим органом Російської імперії. Як найвищій правовій установі йому підпорядковувались усі галузеві колегії та адміністративно-територіальні утворення держави. Законодавчі рішення Правлячого Сенату, оскільки вони затверджувались особистим підписом російських монархів, були документами найвищого рівня та були обов'язковими для виконання. Київський генерал-губернатор контролював виконання указів Сенату з боку запорожців (див. Додаток Ж)⁵⁵.

Після ліквідації гетьманства в 1764 р., ВЗН було передано у відання Малоросійській колегії (Другої), президентом якої було призначено П.Румянцева. З цього приводу Кошем було подано петицію до імператриці Катерині II, з проханням про передачу Війська з-під начала Малоросійської колегії назад до Колегії іноземних справ (січень 1765 р.), однак, запорозькі депутати в столиці не тільки не змогли нічого змінити, але й мало не були заарештовані на вимоги П.Румянцева та К.Штофельна⁵⁶.

Адміністративний устрій Запорозьких Вольностей за Нової Січі зазнав значних змін у порівнянні з попередніми часами. Коли після повернення з під кримської протекції, керівництво ВЗН приступило до впорядкування та заселення своїх земель, на них було поширено адміністративно-територіальний устрій, який немалою мірою носив синтетичний характер⁵⁷. Йдеться про паланковий устрій, апробований за часів перебування в кримській протекції (див. Розділ 2.1.2).

Після повернення запорожців у російське підданство паланкову систему було збережено та впродовж 1740-х років, поширено на всі землі на які поширювався військовий та політичний вплив Коша. Паланками ж, у більш широкому розумінні, починають називати не лише центральні поселення, але й ряд менших адміністративно-територіальних одиниць на які розподілялися землі Запорозьких

⁵³ Сняк І. Документообіг останнього Коша Запорозького з Гетьманщиною. – С. 72-90.

⁵⁴ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 167.

⁵⁵ Оварницький Д. Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – Владимир, 1903. – С. 1472-1473.

⁵⁶ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 78, лл. 3–3 об.

⁵⁷ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких вольностей // Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття.) – Запоріжжя, 1999. – С. 426-430.

Вольностей. На чолі кожної з запорозьких паланок стояв полковник, якого обирали на козацькій раді (у пізніші часи на цю посаду став призначати Кіш). Його найближчими помічниками були паланковий суддя та паланковий писар. Адміністрація паланки здійснювала повний контроль на її території. Представляючи владу Коша, вона мала як широкі повноваження, так і чітко окреслене коло обов'язків. Під юрисдикцію паланкової адміністрації, яка щорічно обиралась і затверджувалась Кошем, підпадало все цивільне населення паланки. Владні повноваження паланкового полковника підтверджувались пірначем. Кожна паланка мала свою печатку. Кількість паланок на території Запорозжя впродовж 1734 – 1775 рр. коливалася від 5 до 11⁵⁸.

Певних змін з часів повернення під російську протекцію зазнала й модель внутрішнього устрою. Подібно тому, як це перед цим сталося на Дону, в 1750-х роках реальну владу у ВЗН перебирає на себе старшинська сходка. На лице було захоплення влади олігархією, адже серед старшини виділяється прошарок своєрідної «аристократії» представники якої групувались за ознакою належності до одного роду: Білицькі, Малашевичі, Ляхи, Тарани, Калнишевські, Чернявські, Нагаї та інші⁵⁹. Кожне з таких кланових об'єднань мало значну кількість прибічників серед рядових козаків, які виконували роль козацько-старшинських «партій». Кінцевою метою кожної з цих партій було відстоювання власних економічних інтересів і політичних уподобань. Таким чином, на верхніх шаблях управління Військом переважали олігархічні інтереси обмеженого кола осіб⁶⁰. Разом із цим, показово, що старшина продовжувала імітувати демократичні процедури навіть у 1760-х рр., хоч фактично усі важелі впливу перейшли до її рук⁶¹.

Але в останнє десятиріччя існування Нової Січі (1765 – 1775 рр.) Запорозький Кіш під тиском російського командування намагався звузити ці сходки до старшинсько-отаманських нарад⁶². У ході російсько-турецької війни (1768-1774 рр.) козацькі сходки майже повністю були витіснені старшинськими нарадами, які проходили за участі уповноважених полковників, старшин і деяких козаків. Кожна сходка за участю «черні» розглядалась Кошем як надзвичайне явище.

Не задоволений формою внутрішнього устрою Запорозжя, російський уряд намагався привести його у відповідник із існуючими зразками Так, упродовж 1740 – 1750-х років Правлячий Сенат кілька разів розглядав проекти стосовно

⁵⁸ Мільчев В. Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – С. 29-35.

⁵⁹ Голобуцкий В. Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 95-97.

⁶⁰ Мільчев В., Князьков Ю. Проект реформування устрою Запорозжя генерал-майора К. Штофельна (1765 р.) // Південна Україна XVIII-XIX ст. – 2003. – № 7. – С. 45-46.

⁶¹ Грибовський В.В. Тенденції трансформації потестарних структур запорозького козацтва в останні десятиліття існування Запорозької Січі // Кубань – Україна: вопросы историко-культурного взаимодействия. – Вип. 3. – Краснодар: ООО «Картика», 2008. – С. 194-213.

⁶² ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 323, арк. 22-23, 45-46.

реорганізації ВЗН на зразок Війська Донського⁶³. Першим, за часом, з цих проєктів стало подання до Правлячого Сенату київського генерал-губернатора М.Леонтєєва від 1740 р. Першочерговим заходом цей урядовець вважав обмеження кола козаків, які б мали право обирати кошового отамана. Того року Правлячий Сенат відхилив цю пропозицію, вважаючи її передчасною та маючи цілком обґрунтовані сумніви щодо реакції запорожців подібні корінні зміни споконвічних

У 1750 р. генерал-губернатор М. Леонтєєв, ґрунтуючись на попередніх проєктах, подав ще один варіант реформування устрою Запорожжя. Він вважав за доцільне призначати усю старшину довічно, обмежити доступ у лави козацтва та призначити урядового спостерігача за діями запорозької старшини. Показовим є той факт, що у даному випадку інтереси вищої російської цивільної та військової адміністрації на Україні, в особі київського генерал-губернатора Михайла Леонтєєва, співпадали з прагненнями лояльно налаштованої до російської влади запорозької старшини – колишнього кошового отамана Якіма Малого, військового писаря Петра Чернявського та ін. Останній навіть надав до розгляду М.Леонтєєва «*Всепопнижайшее доношение*» з 8 пунктів, в яких не тільки давав перелік всіх «неподобств» з боку основної маси запорожців, але й давав практичні рекомендації як їх уникнути надалі⁶⁴.

Своїм указом від 19 липня 1753 р. Правлячий Сенат таки заборонив вибори в ВЗН. Влада загальної ради була обмежена. Тим не менше, норми цього указу продовжували порушуватись, незважаючи на заходи з боку російського уряду⁶⁵. Упродовж 1750 – 1760-х років ситуація навколо несанкціонованого урядом, але традиційного для ВЗН, щорічного переобрання вищої старшини настільки загострилася, що Катерина II своєю грамотою від 19 квітня 1764 р. остаточно заборонила переобирання кошового, писаря та суддю без узгодження з гетьманом Кирилом Розумовським та височайшої конфірмації⁶⁶.

Буде справедливим вказати на те, що кроки, здійснені російським урядом по відношенню до ВЗН, які були покликані зробити його більш зручним для урядового адміністрування майже паралельно були апробовані на іншому козацькому війську – Яїцькому. Плани уряду щодо реформування, визрівали тривалий час – ще у 1748 р. оренбурзький губернатор Неплюєв подав на розгляд Військової Колегії проєкт зміни устрою цього Війська за зразком Війська Донського⁶⁷. Головним завданням російські урядовці вважали припинення

⁶³ [Андрієвський А.А]. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715 – 1774 гг. // ЗООИД. – Т. XIV. – Одесса, 1886. – С. 455-456, 462-463.

⁶⁴ Андрієвський А.А. Материали для истории Южнорусского края в XVIII столетии (1715–1774) извлеченные из старых дел киевского губернского архива. – Одесса, 1886. – С. 182-186.

⁶⁵ Голобуцкий В. Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 81, 92.

⁶⁶ Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб., 1888. – С. 199-201.

⁶⁷ РГВИА, ф. 13, оп. 1, д. 141, ч. 2, л. 2.

практики загальновійськових кругів (рад) у яйців. Заборона їх проведення у 1763 р., хоча й впорядкувала вибори військових отаманів, дозволивши уряду «ставити» свої креатури, однак призвела до узурпації влади у війську старшинською олігархією та розколу його на дві частини⁶⁸. Спробу повернути виборність військового отамана, здійснило навесні 1763 р. і Яїцьке військо, обурене призначенням наказного отамана (військовий отаман Бородин перебував під слідством) з числа старшин Оренбурзького козацького війська. Побоюючись заворушень, та міжусобиць у Війську розділеному на «старшую» и «голутвенную» частини, уряд пішов на поступку, дозволивши представити на розгляд Військовій колегії трьох можливих кандидатів на цю посаду, але не більше того. Подібну ж модель внутрішнього управління уряд планував запровадити й у ВЗН⁶⁹.

Слід відзначити, що серед відносно «поміrkованих» проектів реформування Запорожжя, які виходили з-під пера російських урядовців, траплялися й проекти дуже радикальні. Ще за 10 років за власне ліквідації Січі від вищого військового керівництва на розгляд імперського уряду почали надходити пропозиції відносно ліквідації Запорожжя як автономного військово-державного утворення. Зокрема, серед справ придворного архіву Катерини II збереглися документи, авторами яких були генерали Петро Румянцев та Карл фон Штофельн. Хоча ці документи й різняться за жанрами та видовою належністю, але ж функціонально вони мали прислужитися одному й тому самому – якомога швидшій ліквідації Запорозької Січі. Датовані вони кінцем лютого та березнем 1765 р. У часі ці події співпали з фактичним (формально з кінця 1764 р.) вступом до уряду Україною президента Другої Малоросійської колегії (1764 – 1781) генерал-аншефа П.Румянцева та прийняття ним повноважень гетьмана К.Розумовського з управління Запорожжям. Послідовний та переконаний провідник уніфікаторської політики уряду П.Румянцев був твердо переконаний у абсолютній недоцільності подальшого існування січової громади у тому вигляді, в якому вона існувала за часів Нової Січі⁷⁰. А тому він й пропонував терміново заарештувати всіх членів запорозької депутації, які на той час знаходилися у столиці та негайно дати наказ

---

⁶⁸ Ibid. – Л. 44. Факт розколу Яїцького війська, внаслідок обмеження козацького народоправства, до речі, чудово усвідомлювали не тільки сторонні спостерігачі, але й самі козаки. Вважаємо за доцільне навести витяг із чолобиття військового отамана Мартем'яна Бородіна оренбурзькому губернаторові Івану Рейнсдорфу: «...войско яицкое лет от десяти и более до самого нынешнего времени разделялось на две части, ис которых одна называется была старшинскою, и больше малое, нежели видное в себе количество людей составляла, а другая войсковою, которая наиболее потом так называлась, что не только служащие, но отставные и самые малолетние все почти до нее принадлежали, и сколько первая, то есть малая часть войска нашего часть, старалась всегда оставаться при своей должности, то наипаче другая от нее отщетеваля...».

⁶⁹ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 814, лл. 1-1 об., 2.

⁷⁰ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 76, лл. 3-6, 7-8, 126.

польовим та поселеним військам Новоросійської губернії та донським козакам зайняти територію Запорожжя⁷¹.

В цей час командувач поселеними військами (ландміліцією) Української лінії генерал-майор К. фон Штофельн, 19 березня 1765 р. представив на розгляд імператриці так зване «Примечание о запорожцах», яке було нічим іншим ніж проектом ліквідації Запорозької Січі. Згідно нього передбачалося заарештувати у квітні 1765 р. членів запорозької депутації під час їх повернення додому, ввести на територію Запорожжя російські війська та негайно приступити до реорганізації устрою Вольностей. Землі ВЗН мали бути перетворені на Дніпровську губернію, яка складалася б з двох провінцій – Микитинської та Кодацької. Колишні запорожці, відповідно до цього мали б комплектувати два одноіменних козацьких полка. Козацький спосіб життя запорозького населення, таким чином, хоча й був збереженим, але на постійній основі та став би подібним до військової служби донського козацтва. У своєму проекті К.Штофельн показував Катерині II, що Запорозька Січ, як політична організація, безмежно далека від самодержавної системи Російської імперії – «якобы они вовсе нам неподвластны». В цілому, проект ліквідації Січі, запропонований К.Штофельном, відзначався більшою ґрунтовністю, у порівнянні з пропозиціями П.Румянцева та був розписаний ним мало не погодинно⁷².

Хоча потенційна можливість ліквідації оригінального устрою Запорозьких Вольностей існувала ще навесні 1765 р., її не було втілено у життя. Хитке становище імператриці Катерини II впродовж перших років її царювання, що обтяжувалося такими факторами, як не легітимність приходу до влади, наявність претендентів на престол, великим ступенем залежності від найближчого оточення, яке сприяло поваленню Петра III, не дозволяло робити аж занадто різких та рішучих кроків щодо реформування та уніфікації устрою пів-автономних окраїн імперії. Та й, власне, на той час Катерина II ще не виявляла схильності до силового вирішення подібних питань, перебуваючи під впливом ліберальних ілюзій щодо можливості розв'язання проблем шляхом скликання Уложених Зборів, створення оптимального законодавства тощо.

Попри те, що у 1765 р. російський уряд відмовився від радикальних кроків по відношенню до ВЗН, на різних шаблях влади вівся збір матеріалів відносно соціального устрою Запорожжя, його економічної та військової могутності, які у будь-яку мить могли бути використані у справі поглинення козацької автономії.

20 грудня 1768 р. Катериною II було підписано наказ до Малоросійської колегії, згідно якого всі козацькі війська, які перебували у відомстві цієї колегії (йшлося про ВЗН, оскільки інших військ не було), мали у цивільній частині керуватися та судитися згідно «малоросийских прав и статутов», а у всіх справах належних до військової частини – підлягати дії «Военного устава» та «Военного артикула». Передбачалося якнайшвидше поширення текстів цих

⁷¹ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 78, лл. 3–3 об., 4.

⁷² Ibid. – Лл. 5–5 об., 6, 11, 16.

юридичних документальних комплексів серед запорозького козацтва, та впровадження їх у дію вже з 1769 р. (див. Додаток 3)⁷³.

За обставин, коли над ВЗН постійно висіла загроза ліквідації, частина старшин вважала за краще не очікувати трагічної розв'язки, а першими зробити кроки до нормалізації відносин. З цією метою у березні 1774 р. депутати від Війська – Антон Головатий, Сидір Білий та Логвин Мощинський запропонували урядові власний проект реформування Війська. Його було представлено на розгляд Г. Потьомкіну: зокрема, пропонувалося видалити за різних підстав з Війська весь «непевний» елемент, після чого запровадити у Війську устрій, подібний до Війська Донського. Також планувалося скласти черговий реєстр Війська, який би був «остаточним» і не передбачав би можливості вступу до козацтва представникам інших верств. Легітимний шлях наповнення козацьких військ, на думку російських можновладців, міг бути лише один – *«срослых казачьих детей мужеска полу определяют в казачью службу»*⁷⁴. Однак, російським урядовцям навіть такий план реформування здався недоцільним і половинним, а тому його було відкинуто, а депутація повернулася на Запорожжя безрезультатно.

Слід зазначити, що саме в цей час стосовно усіх козацьких військ було вжито репресивних заходів. Повстання та заворушення, які мали місце в Яїцькому та Донському військах упродовж 1771 – 1773 рр., наочно продемонстрували, що не реформовані козацькі формування являють собою неабияку небезпеку для центральної влади. Саме це і було причиною того, що уряд визначився у позиції до окремих воєнно-адміністративних структур, однією з яких було ВЗН.

Невизначеність джерел наповнення Війська і викликана цим надмірна соціальна мобільність населення українських земель, політична нестабільність і амбіції щодо особливого статусу Вольностей у регіоні, виключали можливість часткових (за зразком Війська Донського) або кардинальних (як у випадку з реформуванням Слобідських полків у 1764 – 1765 рр.) змін.

Питання про необхідність ліквідації Січі, або, як мінімум, арешту її вищого керівництва чергового разу стало на порядку денному у травні 1774 р., коли на кількох засіданнях перед імператрицею висловили необхідність *«вчинити рішуче з цього приводу дійство»*. Та відмовилася, зробивши наголос на вірній службі Війська Запорозького у минулу війну⁷⁵. Надалі, впродовж цілого року на засіданнях Ради з запорозького питання плани ліквідації чи бодай реформування Запорожжя не обговорювалися, попри сотні скарг від вищого командування Новоросійської, Слобідсько-Української та Київської губерній на дії запорожців⁷⁶. Вирішити територіальні суперечки між Військом та сусідніми губерніями намагалися через пошук відповідних актів та грамот, тобто, у правовому полі.

⁷³ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 76, лл. 126-126 об.

⁷⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 126, д. 468, л. 388.

⁷⁵ РГИА, ф. 1146, оп. 1, д. 3, лл. 188-188 об., 190-190 об.

⁷⁶ Ibid. – Лл. 199, 203 об., 265, 269.

Ситуація докорінно змінилася з початком 1775-го року, коли розпочалося реформування управління козацькими військами: 14 січня Г.Потьомкін подав на розгляд імператриці записку з викладенням власного бачення реформи Війська Донського, яка мала б стати взірцем для реформування й інших козацьких військ. Пропонувалося удосконалити методи контролю за діяльністю канцелярії та отамана. Громадянське правління на Дону мало бути раз і назавжди відокремлено від військового та узгоджено із положенням про губернський устрій на території імперії. Також Г.Потьомкіним було звернуто увагу на постать військового отамана – головною його чеснотою мала бути лояльність до центральної влади та жорсткість у ставленні до рядового складу козацтва. 15 січня 1775 р. доповідь була затверджена Катериною II і впродовж наступних двох місяців реалізована на практиці⁷⁷.

Варто було б сподіватися на проведення аналогічного реформування й по відношенню до ВЗН, однак у квітні 1775 р. з Кисва було отримано чергову реляцію П.Румянцева відносно намірів кошового отамана П.Калнишевського перейти, разом зі всім військом, у турецьке підданство. На засіданні Ради від 27 квітня 1775 р. питання було поставлено вельми жорстко: запросити кошового до столиці – П.Калнишевський їхати до Санкт-Петербургу не схотів. Зважаючи на це, до столиці терміново було викликано П.Румянцева і на черговому засіданні Ради 7 травня 1775 р. було вирішено зайняти всю територію Запорожжя, заарештувати всю січову верхівку, а в перспективі й взагалі розпустити ВЗН.

Граф Г.Потьомкін при цьому наголосив на тому, що це зручніше буде зробити силами 10 полків регулярного війська, яке повертається з театру минулої війни, з дорученням певної кількості іррегулярних команд. Окрім П.Румянцева (ініціатора) справжніми авторами плану ліквідації Запорозької Січі слід вважати канцлера імперії М.Паніна та всемогутнього фаворита імператриці Г.Потьомкіна. Про це переконливо свідчать їх підписи на протоколі того фатального для Запорожжя засідання Ради при Височайшому Дворі. Показовим є той факт, що план навіть не було апробовано імператрицею Катериною II. Кредит довіри до вищезгаданих осіб у неї був настільки високим, що саме на їх розсуд було віддано вирішення цього важливого питання⁷⁸.

Головною причиною ліквідації ВЗН було те, що воно, як окрема військова, політична та адміністративно-територіальна одиниця, після укладення вигідного миру з Османською імперією в 1774 р. і фактичного підкорення Кримського ханства, стало на заваді експансіоністської політики уряду Катерини II на південному напрямку. Також ліквідація Запорожжя була пов'язана з процесом

---

⁷⁷ ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XX. – С. 53-55: «Высочайше утвержденный доклад вице-президента Военной коллегии Потемкина об учреждении Гражданского правительства в пределах Войска Донского для трактования земских дел», від 14 лютого 1775 р.

⁷⁸ РГИА, ф. 1146, оп. 1, д. 3, лл. 290, 294 об. Остаточне рішення-вирок Ради у справі Війська Запорозького Низового було сформульовано наступним чином: «...Совет, уважая по донесениям о запорожцах, признавал необходимым изстребить Кош сих Козаков, как гнездо их своевольств, и усмирять их учредить над ними начальство...» (л. 294 об.).

уніфікації окраїн Російської імперії, реалізованим шляхом запровадження єдиного для всієї країни губернського устрою і була лише епізодом у зламі старого адміністративного поділу, що існував у Російській імперії ще з початку XVIII ст. Не випадково, у маніфесті про знищення Січі Катерина II дорікає запорожцям за намагання *«составить из себя посреди отечества нашего область совершенно независимую под собственным своим неистовым управлением»*.

«Ліквідація Запорозької Січі 1775 р.», як прийнято називати цю подію в історіографії, не може розглядатися виключно як військова операція з зайняття козацької столиці. Так само, як не було її завершено з проголошенням *«Манифеста»* Катерини II від 3 серпня 1775 р. Вона розтяглася на кілька місяців та складалася, насамперед, з комплексу заходів, спрямованого на уніфікацію адміністративно-територіального устрою Запорожжя та всіх сторін життя його населення згідно з загальноімперськими нормами.

Упродовж перших тижнів після окупації Вольностей головну увагу П.Текелії було зосереджено на вирішенні долі арештованих кошового отамана П.Калнишевського, військових писаря Івана Глоби та судді Павла Головатого – протягом наступних двох тижнів їх було відконвойовано до Москви. Станом на кінець червня було завершено опис головної частини їх майна, яке невдовзі надійшло у казну Новоросійської губернії⁷⁹. Туди ж було передано: загальновійськові кошти (скарбницю) у сумі до 150 000 карбованців; військові клейноди; всю вогнепальну зброю, вилучення якої в колишніх запорожців носило тотальний характер; січковий архів. Після тривалого слідства військовою старшиною було розкасовано на довічне заслання по віддалених монастирях Архангельської Півночі та Сибіру – Соловецького, Тобольського, Туруханського⁸⁰.

Значну увагу було приділено проблемам реформування адміністративно-територіального устрою Запорозьких Вольностей. Протягом наступного місяця П.Текелією, за допомогою підлеглих, було складено проект розподілу правобережної та лівобережної частин Запорожжя між Новоросійською та Азовською губерніями, який і було втілено в життя впродовж другої половини 1775 р. Самі паланки від цього часу перетворюються на відповідні повіти⁸¹. До кінця літа з метою полегшення збору податків було завершено й перепис населення у всіх запорозьких зимівниках та слободах⁸².

Уже на кінець 1775 р. можна вести розмову про ліквідацію, у загальних рисах, оригінального устрою Запорозьких Вольностей російськими урядовцями. Від цього часу запорозька козацька традиція у краї починає поступово відступати під тиском внутрішньополітичного курсу імперії.

⁷⁹ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, л. 59.

⁸⁰ Петро Калнишевський та його доба. Документи та матеріали / Упорядники: В.Грибовський, В.Мільчев, І.Синяк. – К., 2008. – С. 322, 331, 337-338.

⁸¹ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, лл. 101-101 об., 102.

⁸² Ibid. – Л. 167.

2.1.4. Запорожці-буткали в Османській імперії (остання чверть XVIII ст.)

Грубе адміністративне втручання з боку російського уряду в традиційний уклад життя запорожців призвело до виходу частини козаків за межі Російської імперії. Перші партії запорожців почали «йти до турка» з Січі та з усього Запорожжя вже влітку 1775 р., коли значна частина козаків взяла у П.Текелії білети для проїзду на «очаківську сторону», для традиційної риболовлі на лиманах, однак восени назад не повернулася. Навесні 1776 р. повторилося подібне. Кілька тисяч запорожців, які скупчилися в різних місцях Очаківського степу (за різними даними – від 2 до 8 тисяч), від цього часу стали серйозною проблемою у відносинах між Російською та Османською імперіями.

Перехід козаків на турецький бік неабияк стурбував російських можновладців. Віце-президент Військової колегії князь Г.Потьомкін взяв справу під особистий контроль. На його вимогу військово командування і цивільне начальство Азовської та Новоросійської губернії розпочали серед втікачів агітацію за повернення їх у російське підданство. Російські розвідники, з числа таких само колишніх січовиків, об'їжджали всі місця перебування запорожців на Очаківському степу, зустрічалися зі своїми побратимами, вмовляли та переконували їх повернутися.

Відомості, отримані в результаті подібних місій, без зволікання доставлялися при рапортах до Г.Потьомкіна. Інформаційний потенціал цих документів, у справі з'ясування особливостей перших років життя збіглих запорожців у османських володіннях та специфіки їх відносин із місцевою турецькою адміністрацією, важко недооцінити. Згідно з ними, картина вимальовувалася така: навесні 1776 р. запорожці, здебільшого, осіли рибними заводами на узбережжі Чорного моря, Буго-Дніпровського, Березанського, Тилигульського та Дністровського лиманів: облаштування рибальських кошів було найпростіше – землянки та напівземлянки; виловлена риба продавалася єврейським купцям із Молдавського князівства, які спеціально приїздили валками на лимани для її закупівлі; деякі з козаків аргатували при неводах очаківських, акерманських та бендерських турків. Як бачимо, перші часи по переходу козаки переймалися виключно тим, що намагались адаптуватися в нових умовах і забезпечити себе мінімумом, необхідним для існування. Про функціонування військової організації колишніх січовиків у перші два-три роки по переходу не йшлося: попри те, що ще в 1776 р. запорожці обрали собі за «полковника» козака Ігнатуру⁸³; переважну більшість забіглих запорожців складали сіромахи, які не мали зброї, коней та не становили серйозної військової сили⁸⁴.

⁸³ Також згадується у тогочасних документах як Гнатура, або Гнат Натура.

⁸⁴ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 8, лл. 121-121 об. Тут нами використано матеріали «доїзду» колишніх січовиків Григорія Кривецького та Семена Кислицького, які за завданням генерал-поручика О.Прозоровського у грудні 1776 р. побували в Очакові, на Березанському та Тилигульському лиманах, з метою збору відомостей про тамтешніх запорожців.

Вірогідно, саме остання обставина була причиною того, що запорожці-перебіжчики не сприймаються місцевою турецькою адміністрацією як сила, яка могла б суттєво вплинути на розклад сил у регіоні. Відповідно до цього, низьким є й рівень втягнення запорозьких громад у систему регіонального й загальнодержавного адміністрування Османської імперії. Стояти осторонь перебіжчиків та не намагатися зорганізувати з них військову структуру, місцевих турецьких пашів змушувала й та обставина, що згідно Кючук-Кайнарджийського миру, укладеного 10 липня 1774 р. (артикули 2, 16 і 17), переходи колишніх запорожців на турецький бік були такими, що суперечили букві взаємних домовленостей між Російською та Османською імперіями⁸⁵.

Загалом, події 1775 – 1783 рр. в постсічовій історії запорожців у турецьких володіннях, взагалі, відомі лише фрагментарно⁸⁶. Причина – брак документальних джерел, особливо «его»-джерел. З огляду на це надзвичайно щасливою та своєчасною знахідкою виглядає протокол допитів турецького запорожця Мусія Штригеля. Вміщені в ньому відомості без перебільшення можна назвати унікальними, й не тільки тому, що вони ще не були введені до наукового обігу, а тому, що їх фактографічність дозволяє по-новому подивитися на процеси інституалізації військової організації запорожців під владою османських султанів та місцевої адміністрації турецьких володінь у Північно-Західному Причорномор'ї⁸⁷.

⁸⁵ Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 350, 354-355.

⁸⁶ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775 – 1828. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – С. 12-13, 28.

⁸⁷ АВПРИ, ф. 90, оп. 90/1, 1781 – 1783 гг., д. 882, лл. 12-14 об., 17. Непересічний життєвий шлях цього козака вартий, аби в загальних рисах познайомити читача з його перипетіями, звичайно ж, винісши його за рамки основного викладення подій, тобто «підрядково». Мусій Штригель (невідомо, чи було то його родове прізвище, чи січове прізвисько) народився у 1751 р. в с.Стецківці Сумського полку, в козацько-старшинській родині. З дитячих років володів грамотою. У віці 17 років утік від батьків на Січ, де вступив до Мишастівського куреня. З початком російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Мусій був зарахований до запорозької флотилії: воював на Дніпрі, Чорному морі, Дунаї. У 1773 р. потрапив до турецького полону, в якому пробув два роки. Після закінчення війни та взаємного обміну полоненими, Штригель повернувся на батьківщину (1775). Січі вже не було, тож він заступив на службу до «Нововербованого полку» Скаржинського (предтеча Бузького козацького війська). Однак уже наступного дня, отримавши чоботи та підйомні гроші, втік на турецький бік, до Очакова. Оскільки він за часів перебування у полоні вивчив турецьку мову, для нього не склало зусиль оволодіти й грамотою. Перші два роки собі на життя Штригель став заробляти перекладами. Крім цього, добре знаючи пониззя Дніпра, він наймався супроводжувати турецькі судна з Очакова до Нікополя (Микитино). Впродовж 1778 – 1781 рр. М.Штригель неодноразово міняв місце мешкання, пристаючи до «протовійськових» угруповань турецьких запорожців у самому Очакові, понад Дністром та за Дунаєм. І скрізь (!) обирався писарем, завдяки тому що був письменний та знав мови. Втім, непосидючий та свавільний характер раз по разу відігравав рокову роль у його житті. Наприкінці 1781 р. він напідпитку «побив глечики» з ватажком очаківських запорожців та

Згідно свідчень М.Штригеля, у квітні 1778 р. тодішній очаківський паша Хаджі-Мехмед (з 1780 р. був переведений пашею в Хотин) вжив заходів до відродження військової організації запорожців і призначив над всіма козаками, які перебували на лівому боці Дунаю, отаманом полковника Якіма Горба та осавулом Максима Тягуна (писарем було обрано самого Мусія Штригеля). Тоді ж, з дозволу згаданого паші, в урочищі Кагалії над Дністром, було зведено й військову церкву на честь Покрови Пресвятої Богородиці⁸⁸.

Початок опікування місцевими пашами (одно- й двобунчужними) запорозькими громадами на теренах Буджаку (Південної Бессарабії) та Єдисану (Очаківського степу), має своє пояснення: активне втручання російського уряду в кримські справи, зокрема, участь у придушенні повстання татар проти хана Шахін-Гірея у 1777 р., спричинили подальшу ескалацію напруженості в регіоні та підготовку до потенційно можливої війни⁸⁹. Логічним продовженням діяльності очаківського паші з підпорядкування собі запорожців, які мешкали на ввіреній йому території, стало приведення їх до присяги: ця подія відбулася 30 серпня 1778 р. в його резиденції – кількасот козаків дали урочисту клятву вірності паші, скріплену хресним цілуванням православними священниками-волохами⁹⁰.

Разом із цим, цілком очевидним є те, що згадуваний кагалійський центр не об'єднав повністю тих із козаків, які залишилися на лівому боці Дунаю, й зокрема у Бессарабії. Тим же 1778 р. (квітень) датуються відомості про перебування близько 100 запорожців на півночі цієї історико-географічної області – в Сороках⁹¹, де вони обслуговували переправу через Дністер, між цим містом та селом Брагою, на іншому, подільському березі ріки, яке знаходилося у володіннях Речі Посполитої⁹². Що стосується адміністративного підпорядкування цієї групи колишніх запорожців, то очевидно, що перебуваючи на землях, підпорядкованих прямо молдавському господареві, а не турецьким пашам у Бендерах, Очакові та Хотині, запорожці мали б визнавати саме його (господаря) юрисдикцію та вважатися такими, що перебувають на службі у нього ж, а не котрогось з інших можновладців Османської імперії.

Інтереси цієї гілки козаків перед господарем репрезентував її лідер – Іван Сухина. Він був колишнім бугогардівським полковником, який у 1777 р., через

був змушений втекти з міста і пристати до гайдамацької ватаги. Під час чергового походу на грабунок до Ольвіопольського повіту навесні 1782 р. його було схоплено російською прикордонною вартою, при переправі через р.П.Буг. Полоненого відправили до Кременчука, де в Новоросійській губернській канцелярії його було старанно допитано. Оскільки М.Штригель був турецьким підданцем, то у вересні 1782 р. його було під конвоєм відправлено до Константинополя, для передачі в руки тамтешнього правосуддя. Подальша його доля нам невідома.

⁸⁸ АВПРИ, ф. 90, оп. 90/1, 1781 – 1783 гг., д. 882, лл. 13 об.-14 об.

⁸⁹ Лашков Ф. Ф. Шагин Гирей, последний крымский хан. – Симферополь, 1891. – С. 5.

⁹⁰ Иванов П. К истории запорожских козаков после уничтожения Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XXV. – Одесса, 1904. – С. 33.

⁹¹ Нині повітове місто Республіки Молдова.

⁹² РГАДА, ф. 1274, оп. 1, д. 126, л. 197 об.

конфлікт із місцевою адміністрацією Новопавлівського повіту Новоросійської губернії, переселився разом із всім майном, худобою та значною кількістю прибічників, спочатку на Тилигул, а згодом, після переговорів з молдавською адміністрацією, далі, вглиб князівства. Саме в Сороках козаки І.Сухини перебували й наступне десятиріччя. Так само незмінним залишалося й верховенство над ними молдавського господаря. Це видно з того факту, що у вересні 1787 р., після початку нової російсько-турецької війни, молдавський господар оголосив запорозьким козакам, які жили в Сороках та її околицях, наказ озброєними збиратися в Ясах⁹³.

Стосовно обставин життя та підпорядкованості місцевій турецькій адміністрації решти запорозьких громад у цей період можна зауважити таке. Згідно зі свідченнями російського розвідника Андрія Маляра, який був колишнім запорожцем, влітку 1779 р. розміщення запорожців в турецьких володіннях було таким: близько 600 козаків перебувало у Буджаку та Єдисані, тяжіючи до міст Ізмаїла, Кілії, Акермана (нині Білгород-Дністровський) та Очакова, перебуваючи під юрисдикцією очаківського паші та комендантів фортець (діздарів) згаданих фортець⁹⁴.

Інша частина козаків, які на той час уже перейшли за Дунай, стояли у Східній Болгарії, на узбережжі Чорного моря. Отаманом над цією групою запорожців турки поставили полковника Герасима Коленка (Колінку). Останній був знаним у середовищі січовиків завдяки тій сміливості та звитязі, які він виявив під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр., коли командував п'ятисотенною командою запорозької дунайської флотилії під Сілістрою (1773)⁹⁵. У липні 1779 р. згадуваний російський розвідник А.Маляр відвідав запорозький табір поблизу селища Ак-кьой (нині м.Бяла Варненської області у Болгарії). Загальна кількість козаків під началом Г.Коленка, за його підрахунками, становила близько 600 чоловік⁹⁶. Зважаючи на географічне розташування цієї групи запорожців, логічним було б припустити, що вони знаходилися в адміністративній компетенції сілістрійського двобунчужного паші.

Процеси встановлення жорсткого контролю над розпорощеними у Північно-Західному Причорномор'ї групами запорозького козацтва, з боку центральної влади, значно активізувалися після укладення турецькою та російською

---

⁹³ Сапожников І.В. Іван Сухина – невідомий кошовий отаман Чорноморського війська // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя, РА «Тандем-У», 2000. – Вип. 5. – С. 259-267.

⁹⁴ РГАДА, ф. 15, оп. 1, д. 185, л. 43-43 об.

⁹⁵ ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 285-285а, ч. 2, арк. 245-250. Його героїзм був відзначений іменною золотою медаллю для носіння на шії, яку він трохи згодом, після закінчення війни, заклав на Січі шинкареві, а гроші пропив (свідчення А.Маляра). Цікаво, що більш ніж через століття ця медаль потрапила до приватної колекції Д.Яворницького, а згодом і до фондів музею О.Поля в Катеринославі (нині Дніпропетровського історичного музею ім. Д.Яворницького).

⁹⁶ РГАДА, ф. 15, оп. 1, д. 185, л. 45 об.

сторонами Айналі-Кавашької конвенції, підписаної 10 березня 1779 р. Процес цей був цілком закономірним, адже згідно третього пункту п'ятого артикулу конвенції, Порта зобов'язувалася вгамувати забіглих у її володіння запорожців і перевести їх подалі від кордону з Російською імперією, за Дунай⁹⁷.

Зауважимо, що процес адміністративного підпорядкування запорожців турецьким урядом значно розтягся в часі через небажання козаків підпасти під контроль з боку держави. Наприклад, навесні того ж, 1779-го, року, в силу виконання умов щойно підписаної конвенції, султанський уряд розпорядився, аби всі запорожці переселилися на правий берег Дунаю, але ж самі козаки цього не бажали та наказ не виконали. Тому восени 1779 р. прийшов черговий султанський фірман, згідно з яким всім запорожцям було наказано переселитися за Дунай. Хоча військова старшина зняла таки Кіш та переселилася за Дунай, куди перевезли й церкву, чимало козаків залишилося на старому місці. У зв'язку із згаданими султанськими фірманами хотілося б звернути увагу на те, що, саме впродовж 1779 р. відбувається перебирання функцій безпосереднього адміністрування з місць, від місцевих пашів, у центр, до султана й уряду (Порти).

Ті із запорожців, які підкорилися султанській волі, зиму з 1779 на 1780 рік провели поблизу Гірсова (нині м.Хиршова на північному сході Румунії)⁹⁸. У зв'язку з останньою обставиною хотілося б звернути увагу на той факт, що, фактично, маємо справу з першим перебуванням запорожців у так званих Сейменах (нині с.Юртас в області (*judet*) Констанца у Румунії). Впадає в око той факт, що тут ми маємо справу не з народною румунською, а офіційною турецькою назвою місцевості та населеного пункту. Вірогідніше за все, що вона її і отримала саме з часу перебування у ній запорожців-сейменів⁹⁹. Справжньої Січі у 1779 р., звісно ж, ще не було – вона виникла там дещо пізніше, однак сам факт тимчасового перебування запорожців саме тут є дуже показовим.

Слід відзначити, що беручи запорожців під свій пильний контроль і відводячи їх вглиб країни, впродовж 1779 р. султанська влада не планувала створювати із них Війська. Більш того, переселяючи козаків на Балканський півострів, турецький уряд не бажав надмірної їх концентрації в одному місці, воліючи розпорозити їх нечисленними групами по теренах від Дунаю і аж до Мармурового («Біломор'я») та Егейського морів. Свідченням цього може слугувати епізод з оселенням однієї групи запорожців улітку 1779 р. аж у

⁹⁷ Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 363.

⁹⁸ РГАДА, ф. 15, оп. 1, д. 185, л. 43 об.

⁹⁹ Сейменами (араб.-тур. *seymen* – псар) в Османській імперії XV ст. називали яничар, які займалися доглядом за султанською псарнею та її охороною. З XVI ст. сеймени – узагальнена назва найманої піхоти на службі у можновладців Османської імперії. Фактично ж, усі запорожці, які перебували на турецькій службі аж до інституційного оформлення Буткальського (від тур. *P(B)o(u)t-kale* (Поганська фортеця, Фортеця невірних, тобто Січ) війська, були ніким іншим як сейменами. Звідси й назва населеного пункту.

Галіполі (нині Гелібалу) на березі Дарданелльської протоки¹⁰⁰. Згідно існуючого на той час адміністративного поділу Османської імперії, переселені козаки знаходилися у підпорядкуванні сілістрійського двобунчужного (на північ від Балкан) та румелійського трибунчужного (на південь) пашів, які очолювали відповідні територіальні одиниці.

Самі козаки були не у захваті від оселення їх ані в Сейменах, ані на далекому «Біломор'ї». Багатьом тамтешні умови не сподобалися, і вони повернулися на Очаківський степ. Частина з них осіла в турецькій Балті (Говтві), вступивши на службу до місцевого каймакама (управителя округу) Узун-аги. Аби не наражатися на небезпеку відсилки за Дунай, козаки розповідали скрізь, що вони не турецькі запорожці, а колишні січовики, які жили на Польській Україні, а нині втекли звідти. Втім, місцеве турецьке командування не дуже й переймалося подібними дрібницями, надаючи службу та притулок усім, хто його шукав¹⁰¹.

Присутність запорожців на Очаківському степу (міжріччя Дністра та П.Бугу – Єдисані) серйозно турбувала керівництво Новоросійської губернії: у липні 1780 р. губернатор М.Язиков у своєму листі російському посланникові у Константинополі О.Стахіву просив докласти всіх можливих зусиль, аби, в силу умов Айнали-Каваської конвенції, добитися виводу всіх запорожців за Дунай. Через відсторонену позицію турецьких можновладців – очаківського паші та говтвянського каймакама, приборкати запорожців здавалося йому можливим лише за умови втручання візира¹⁰².

Наприкінці 1780 р., вже вкотре, від Порти було надіслано наказ усім запорожцям – переселитися за Дунай. Аби втілити його в життя, було послано полковника Герасима Коленка (Колінку) з військовою командою, який досить спритно та жорстко заходився знімати запорожців з насиджених місць. Більшість була змушена підкоритися. Кінець 1780 та початок 1781 року виведені козаки провели в Пазарджик (нині обласний центр у Південній Болгарії)¹⁰³. Очевидно, що ця зимівля була нічим іншим, як лише тимчасовою зупинкою на шляху козаків до місць, відведених під оселення у Південній та Східній Фракії, на узбережжі Егейського та Мармурового морів.

Зрозуміло, що переведення настільки далеко від рідних місць не могло не стурбувати запорожців. Знайшлося чимало невдоволених. Їх очолив полковник Степан Писарець. Навесні 1781 р. він з'їздив до Константинополя, де нібито був прийнятий султаном та отримав фірман з дозволом повернутися на Очаківський степ. Вірогідніше за все, що в даному випадку мала місце відверта інсинуація, оскільки подібний фірман ніяк не ув'язувався і з попередніми, і з наступними наказами уряду. Та байдуже, представникам «партії Писарця» потрібна була бодай формальна підстава. Такою і став сфальшований кимось (можливо, тим же

¹⁰⁰ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775 – 1828. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – С. 13.

¹⁰¹ АВПРИ, ф. 90, оп. 90/1, 1781 – 1783 гг., д. 882, лл. 12, 14 об.

¹⁰² АВПРИ, ф. 90, оп. 90/1, 1781 г., д. 839, л. 3.

¹⁰³ АВПРИ, ф. 90, оп. 90/1, 1781 – 1783 гг., д. 882, л. 12 об.

М.Штригелем) документ. Фактично, відбувся розкол, оскільки частина запорожців під проводом Писарця самочинно пішла з Пазарджику на старе місце, на Тилигул. Тут вони відновили Кіш та церкву, головною реліквією якої став нібито справжній султанський фірман¹⁰⁴.

Окрім Тилигулу ще 2 запорозьких «коші» стали на Дністрі – в Маячці, неподалік від його гирла, та в самому гирлі. Фактично, ці коші являли собою лише риболовецькі заводи з невеликою кількістю куренів. Кількість неводів на них була такою: 4 на Тилигулі (один із них – церковний), 2 в Маячці та 5 на Гирлі (Дністровому). Загальна кількість козаків у всіх трьох поселеннях була трохи більше 300 осіб¹⁰⁵.

У цей же період запорожці знову «виринають» у Балті. Так, у грудні 1781 р. російський посланник у Константинополі Яків Булгаков скаржився на запорожців, які служили в Балті стражниками місцевого яничарського аги, та відлупцювали його кур'єра, прапорщика Петрова, коли той проїздив через це містечко. У зв'язку зі згаданим інцидентом Булгаков ще раз просив султанський уряд (Порту), аби той прискорив виведення турецьких запорожців за Дунай¹⁰⁶. Тобто, ще й наприкінці 1781 р. запорожці, які не перейшли, згідно зі султанським фірманом, за Дунай, а продовжували знаходитися на Очаківському степу, ставали причиною напруженості у стосунках не тільки прикордонного командування, але й дипломатичних відомств Російської та Османської імперій. При цьому, то були не тільки свавільці-гайдамаки, але й козаки, які перебували на службі у місцевих можновладців.

Подібні звернення були неодноразовими, однак безуспішними, оскільки й всередині 1782 р. запорожці не тільки стояли кошом на Тилигулі, але й нікуди звідти йти не збиралися. Їх Кіш підпорядковувався новому очаківському паші – Хаджі-Алі Чатаджали, який поставив отаманом Гната Басанського. Клопотаннями військового осавула – Гаврила Близнюка¹⁰⁷, який як представник усього Війська знаходився при очаківському паші, їм було офіційно дозволено мати стаціонарну церкву, що свідчило про наміри цієї частини запорожців й надалі залишатися на землях Єдисану¹⁰⁸.

Тут очевидно слід наголосити на тому, що достатньо часті (кожні 2-5 років) ротації місцевої адміністрації у містах-фортецях та провінціях (еялетах) Північно-Західного Причорномор'я спричиняли «автоматичне перезавантаження» відносин козацьких громад із кожним із новопризначених турецьким урядом управителів. Досить часто ці відносини базувалися на засадах особистих домовленостей, симпатій/антипатій та топу подібного¹⁰⁹. Відповідно, на накази з центру звертали

¹⁰⁴ Ibid. – Л. 13.

¹⁰⁵ Ibid. – Л. 13 об.

¹⁰⁶ АВПРИ, ф. 89, оп. 89/8, 1781 г., д. 589, лл. 56-60.

¹⁰⁷ АВПРИ, ф. 90, оп. 90/1, 1781 – 1783 гг., д. 882, лл. 14 об.

¹⁰⁸ Ibid. – Лл. 11-11 об.

¹⁰⁹ Каюк С. Османські провінційні урядовці і задунайські запорожці в кінці XVIII – на початку XIX ст. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні

все менше уваги. В умовах системної кризи державного управління, яку переживала Османська імперія наприкінці XVIII ст., подібний стан речей ставав звичною закономірністю¹¹⁰.

Тож, 22 лютого 1782 р. очаківському, бендерському та хотинському пашам було чергового разу надіслано султанський фірман про необхідність переводу запорожців з Очаківського степу за Дунай, однак він був проігнорований як козаками, так і турецькими можновладцями¹¹¹. Так само ігнорувалися й наступні фірмани – аж до 1786 р. включно: частина запорожців вперто не бажала покидати територію Єдисану.

Це було зрозуміло – шлях на південь, до берегів Мармурового та Егейського морів, був шляхом у невідоме. За таких обставин навіть ті із запорожців, які залишалися на Балканах, намагалися влаштувати своє життя якимось по-іншому. Деякі пропонували свої послуги турецьким можновладцям. Зокрема, згідно з донесеннями російського конфіденту з Сілістри, у травні 1783 р. запорозькі депутати відвідали місцевого пашу¹¹². Предметом зносин було питання про вступ їх на службу до паші, яке й вирішилося впродовж наступного місяця: 2 червня того ж року сілістрійський паша отримав султанський фірман, згідно якого козакам було обіцяно грошове та натуральне жалування¹¹³.

Разом із тим, вступ на військову службу до місцевих турецьких можновладців, характер відбування якої був близьким до служби регулярної, не був придатним для більшості козаків, що знаходилися в османських володіннях. На початку 1784 р. прагнення до повернення на батьківщину охопило велику кількість запорожців, що перебували на теренах Очаківського степу та Буджаку. Головним чином це було пов'язано з рішучими заходами, яких вживав турецький уряд у справі переведення козаків на правий бік Дунаю. Зокрема маємо кілька звісток про відповідні звернення представників козацьких громад до російського військового командування та дипломатичних представництв. Важливу роль відіграла, як нам здається, й російська агітація¹¹⁴.

Зрештою, запорожці почали всерйоз розглядати можливість повернення на територію Російської імперії. Між Кошем на Тилигулі та російським консульством у Ясах розпочався обмін кореспонденцією. Так, 6 лютим 1784 р. датовано лист військового старшини Гната Басанського до консула Івана Северина. Його доставив у Яси наприкінці того ж місяця чернець Далмат, який служив при військовій церкві Покрови Богородиці. Від імені всіх запорожців, що перебували на Дністрі та Тилигулі, було подано прохання відносно прощення

України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. Зб. наук. праць. – Вип. 4. – Одеса: Фенікс, 2008. – С. 72, 75-76.

¹¹⁰ Мейер М.С. Османская империя в XVIII веке: черты структурного кризиса. – М.: ГИВЛ, 1991. – С. 154, 159.

¹¹¹ АВПРИ, ф. 90, оп. 90/1, 1781 – 1783 гг., д. 882, лл. 14, 26-27 об.

¹¹² АВПРИ, ф. 89, оп. 89/8, 1783 г., д. 1197, л. 8.

¹¹³ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 22, л. 304.

¹¹⁴ РНБ ОР, ф. 588, оп. 3, д. 82, л. 1.

провин та дозвіл на повернення. За свідченнями священника, кількість козаків, які перебували там, сягала 300-400 осіб¹¹⁵. Чи всі вони бажали повертатися – питання спірне. Принаймні інші джерела приблизно того ж часу (березень 1784 р.) подають більш скромну цифру потенційних репатріантів – 200 козаків, тобто половина, або трохи більше від загалу¹¹⁶.

Перспектива можливого повернення запорожців до Російської імперії стурбувала османських урядовців такою мірою, що козакам було дозволено створити власний Кіш (що, фактично, означало дозвіл на відродження Війська) й на правому боці Дунаю. У 1785 р. запорожці закладають Січ у Катрилезі, попередньо вибивши звідти некрасівців, які оселилися там ще у 1778 р. після втечі з Кубані¹¹⁷. З початку 1786 р. розпочинається регулярна сплата жалування січовикам із сум внутрішнього митного збору, з казни румелійського трибунчужного паші (з Едірне)¹¹⁸.

Однак, значна частина козаків усе ще продовжує залишатися північніше Дунаю. Фактично, поділ запорожців на «задунайську», «тилигульську», «молдавську» та «очаківську» частини тривав аж до кінця російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр.

Згідно з донесеннями російського розвідника капітана Герасима Чернова, наприкінці 1787 – початку 1788 рр., загальна диспозиція запорожців у турецьких володіннях була такою: від 1785 р. і до самого початку війни підпорядковані сілістрійському паші «задунайці» стояли Кошем у Катирлезі, трохи нижче дунайського гирла, але з початком війни знялися та виступили в похід (згодом місце вдруге зайняли некрасівці): до 500 козаків перебувало в Ясах, при молдавському господарі; ще 300, на чолі з полковником Люлькою («*якотою сам не из бывших запорожцов*»), знаходилися в Очакові при тамтешньому паші; решта ж традиційно стояла на Очаківському степу, здебільшого на Тилигулі, перебуваючи в компетенції цього ж самого можновладця¹¹⁹. Слід відзначити, що останній Кіш, очолюваний отаманом Якимом Гардовим, простояв «*в урочище Тузле, или в верховье Тилигула*», аж до середини 1788 р., до того часу, коли під зовнішніми обставинами – турецький тиск та російська агітація, частина козаків перейшла на російський бік – у чорноморці, а друга подалася за Дунай, де об'єдналася з рештою запорожців¹²⁰. Тим самим, саме з цього часу можна вести

¹¹⁵ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 26, лл. 40-41.

¹¹⁶ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 304, ч. 1, л. 4.

¹¹⁷ Бачинська О. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Кисво-Могілянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 324.

¹¹⁸ ВОА, С.-МЛ, gömlek 25506, dosya 619 (фірман султана Абдул-Хаміда I від 19 лютого 1786 р.).

¹¹⁹ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 304, ч. 2, л. 11.

¹²⁰ Ibid. – Лл. 5-5 об.

розмову про існування козацького військо із колишніх запорожців, до складу якого увійшла переважна (але не вся) їх частина¹²¹.

Буткальське (Поткальське). Буткали (український варіант турецького *Potkali kazaklar* – «січові козаки») практично з самого початку російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. взяли участь у військових виправах. Функції запорожців на турецькій службі були подібними до тих, які виконували чорноморці у російському війську – дозорна та розвідувальна служба, диверсійні рейди та захоплення «язиків». Діяли вони, здебільшого, на морі. Так, маємо звістки про те, що невелика флотилія буткальських човнів увійшла до Буго-Дніпровського лиману та намагалася висадити десант поблизу російської фортеці Кінбурн, однак були відбиті¹²². Епізодів подібних до згаданого, військові кампанії наступних років мали чимало. Серед них, хоч би, можна згадати напад буткалів на російську залозу на острові Березані, який стався на початку вересня 1788 р.¹²³, або ж їх участь у морських боях під Хаджибеєм влітку 1789 р., причому тоді їх флотилія налічувала вже близько трьох десятків суден¹²⁴.

Після закінчення російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. більшість запорожців оселяється на нижньому Дунаї, де займається традиційними рибними промислами. Зокрема, маємо звістки стосовно утримання ними риболовецьких заводів у Кілії, датовані кінцем 1792 р.¹²⁵

В цілому, від часу інституалізації й до припинення існування Буткальського козацького війська (1828 р.), на вищих щаблях влади управлінські рішення стосовно нього приймалися султаном, візиром (першим міністром) і Диваном (імперською радою). Що стосується місцевої владної вертикалі, то задунайські запорожці адміністративно підпорядковувалися румелійському бейлербею (резиденція в Едірне) та сілістрійському санджакбею. Останній безпосередньо репрезентував інтереси Війська перед центральною владою Османської імперії¹²⁶.

---

¹²¹ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 22, лл. 7-7 об. Відомо, що ще влітку 1790 р. значна кількість запорожців все ще перебувала на Дністровому гирлі, при чому одне з їх поселень навіть носило назву Барвінкова Стінка, на згадку про однойменну військову слободу на «старому» Запорозжжі. Військовим отаманом цієї групи був Григорій Абдула, писарем Іван Іванко, суддею Яків Гончар а хорунжим Григорій Таран. Упродовж того та наступного – 1791 р. – більшість цих козаків також уливається до складу Буткальського війська.

¹²² Собрание всех помещенных в ведомостях обеих столиц, с 1787 по 1791 год включительно, реляций о военных действиях против неприятелей Российской империи. – М.: В Университетской типографии, 1791. – Ч. 1. – С. 12.

¹²³ Собрание всех помещенных в ведомостях обеих столиц, с 1787 по 1791 год включительно... – С. 45-46.

¹²⁴ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 526, ч. 1, л. 17.

¹²⁵ ВОА, С.-ML, gömlek 12696, dosya 310 (повідомлення касап-баши (голови цеху торговців м'ясом і рибою) з Філібе (Пловдіва) – Хасан-аги, щодо зменшення сум сплачуваного відкupu через зайняття запорожцями кілійських гардів, від 2 грудня 1792 р.).

¹²⁶ ВОА, С.-HR, gömlek 651, dosya 14. Наприклад, саме цей паша виступав арбітром (та й адвокатом) запорожців у їх конфлікті з некрасівцями за дунайські гирла: 1 червня 1794 р. на

Через значну віддаленість резиденції санджакбея від місця перебування Коша, важливу роль відігравали керівники середніх і нижчих адміністративно-територіальних одиниць Сілістрійського еялету – зокрема, управитель (каймакам, назир) округу (кази) Кілія, Браїла, Тульча, Хиршова та інших, і градоначальники (мухафізи) згаданих міст¹²⁷.

Специфікою державного управління територіями та їх населенням у Османській імперії XVIII ст. було те, що особи, які репрезентували місцеву цивільну владу, зазвичай, були ж і командирами військ розквартированих у тій чи іншій місцевості, або ж які комплектувалися з її жителів. На практиці це конкретизувалося тим, що, наприклад: посаду румелійського бейлербея обіймав трибунчужний паша (мушір) – військовий чин якого відповідав генерал-аншефові російської армії того ж періоду; сілістрійський санджакбей мав чин двобунчужного паші (феріка) – відповідник російського генерал-лейтенанта; місцеві управителі – згадані вище каймаками, назирі і мухафізи, паралельно із своєю цивільною посадою, були одnobунчужними пашами (бригадир або генерал-майор) та командирами гарнізонів місцевих фортець – діздарами (див. Додаток К). Під час участі у воєнних виправах, запорожці-буткалі діяли в складі урядових військ та, відповідно, знаходилися в підпорядкуванні командирів з'єднань, сформованих на території конкретної адміністративної одиниці, або ж передавалися під начало пашів, які очолювали війська за межами розселення запорожців¹²⁸.

Подібна владна вертикаль й система управління стосовно Буткальського козацького війська в Османській імперії зберігалася впродовж його майже півстолітнього існування. В умовах феодальної анархії та кризи державного управління, в якому перебувала ця держава наприкінці XVIII – початку XIX ст., контроль над січовою громадою з боку урядовців був мінімальним та зводився до спостереження за дотриманням умов перебування у підданстві, а саме – за наданням військових сил для участі у воєнних виправах Османської імперії. З огляду на слабку заселеність запорозької ойкумени – дунайської дельти – інтеграція козацтва до соціальних структур імперії була незначною: Буткальське військо являло собою типову ксенію.

2.1.5. Запорожці-мальтизи в Австрійській імперії (1785 – 1790 рр.)

В перше десятиріччя по ліквідації Січі – в 1775 – 1785 рр. – ані російський, ані турецький уряд не спромоглися запропонувати запорожцям умови, на яких би вони могли нести військову службу, натомість, отримавши відроджену військову

ім'я паші було послано фірман султана Селіма III з повелінням вгамувати січовиків, через яких значна кількість некрасівців збирається податися до росіян.

¹²⁷ Каюк С. Османські провінційні урядовці і задунайські запорожці в кінці XVIII – на початку XIX ст. – С. 73, 76.

¹²⁸ Бачинська О. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій. – С. 325, 327.

організацію, відповідну «нішу» в соціумах тієї чи іншої монархії, чітко окреслену територію під поселення.

Частина запорожців, як не хотіла, не змогла знайти прийняттого для себе варіанту перебування ані в російському, ані в турецькому підданстві. Тож і вирішила пошукати щастя в австрійців: запорожці вирішили оселитися у володіннях Габсбургів – на Військовому Кордоні, заступити в граничарську службу та розпочати нове життя під скіпетром, хоча й не православного, але ж таки християнського монарха – австрійського цісаря. Так серед пост-січових груп запорозького козацтва з'явилися «мальтизи»¹²⁹.

Перетіканню невеликих груп запорозького козацтва на Військовий Кордон сприяв маніфест австрійського імператорського двору від 10 січня 1769 р. Згідно з ним, на поселення у Бачці та Темишварському Банаті запрошувалися всі колишні підданці Російської імперії, які мешкали на той час на землях Речі Посполитої, Молдавії та Валахії, однак й досі не заступили в тамтешнє підданство¹³⁰. Після 1775 р. цей чинний документ набув особливої актуальності для запорожців, які покинули рідні краї, оскільки вони прямо підпадали під дію його основних положень. Саме на нього посилалися й австрійські урядовці та військові, коли у 1785 р. постало питання про вступ до підданства Габсбургів колишніх січовиків.

Основну масу козаків, які виказали бажання заступити в австрійське підданство, становили особи, які впродовж 1784 – 1785 рр. опинилися у столиці Молдавського князівства – Ясах, із метою подальшого повернення до Російської імперії, однак відхилилися від запланованого маршруту, ознайомившись із габсбурзькими пропозиціями, трансльованими співробітниками австрійського консульства в згаданому місті.

Оскільки переселення запорожців планувалося в контексті їх граничарської служби на Військовому Кордоні, опікуватися ним, насамперед, мали військове відомство Австрійської імперії та командування відповідних структурних одиниць Кордону. Тож до справи взявся військовий аташе австрійського консульства в Ясах капітан Бедус. Саме до нього 1 квітня 1785 р. офіційно звернулися депутати від запорожців з проханням прийняти їх на цісарську службу. Запорожці просили відвести їм землю для оселення на турецькому

---

¹²⁹ Термін «мальтиз», яким називали самі себе австрійські запорожці, був нічим іншим, ніж узагальненим образом католицького «лицаря-козака», насамперед, рицаря-морехода, «борця з невірними», сформованим у колективній уяві запорозького козацтва впродовж XVI – XVIII ст. Нового звучання, нового смислового навантаження термін «мальтиз» набув саме впродовж 1785 – 1790 рр. Не в останню чергу це сталося через те, що переважна більшість козаків, під час їх граничарської служби, перебувала у складі Чайкашського батальйону. Те, що козаки-чайкаші воювали з турками саме на воді, під знаменами католицького цісаря, накидало на них «мальтизьку» ауру не тільки в їх власних очах, але й в очах тих з їх побратимів-січовиків, які перебували на російській та турецькій службі.

¹³⁰ HDA, f. 430, fasc. 1, 1769, № 27, str. 1-7.

кордоні в середній течії Дунаю, дозволити обирати старшину (офіцерів) зі свого середовища та не силувати їх до одруження¹³¹.

Упродовж кількох наступних днів про запорозькі «ініціативи» були поставлені до відома інші чини, зокрема, військовий управитель Буковини генерал-майор Карл фон Ерценберг, який на той час резидував у Чернівцях. Наділивши Бедуса необхідними повноваженнями та інструкціями, барон Ерценберг вважав за необхідне якомога швидше поставити до відома вище військове відомство Австрійської імперії – Військову Раду (*Hofkriegsrat*). Тож 9 квітня 1785 р. у своєму рапорті до Відня Ерценберг не тільки доповів про «яські обставини», але й поділився своїми міркуваннями з приводу того, як найкраще вирішити запорозьку справу.

Ерценберг запропонував Військовій Раді розмістити козаків на землях Військового Кордону між Чайкашським батальйоном та Німецько-Банатським граничарським полком. Таким чином козаки були б оселені вздовж нижньої течії р. Тиси та могли б човнами патрулювати австро-турецький кордон по Дунаю. При цьому губернатор виявив непогану обізнаність із обставинами військової служби запорожців у минулу російсько-турецьку війну (1768 – 1774 рр.), коли чимало козаків служили у складі російської Дунайської флотилії та з успіхом воювали проти турок. У цілому ж, Ерценберг вважав за доцільне прийняти козаків на службу, задовольнити їх зброєю, обмундируванням, грошовим та натуральним жалуванням¹³².

Розгляд закінчився 27 квітня 1785 р., коли імператором було апробовано доповідь Ради, наказано прийняти запорожців на австрійську військову службу та оселити вздовж обох берегів р. Тиси. Починаючи з дня підписання наказу, козаки мали забезпечуватися провіантом та підйомними грошима. Як одна з найважливіших умов їх вступу на австрійську службу, за ними зберігалось право дотримуватися холостого стану. Завідування «Запорозькою комісією» на місцях покладалось на генерал-майора Ерценберга (Чернівці) та капітана Бедуса (Яси)¹³³.

Отримавши на початку травня цісарський наказ, генерал Ерценберг відіслав його копію капітану Бедусу в Яси. Той, у свою чергу, здійснив переклад, зняв з нього копії та роздав запорозьким депутатам, аби вони поширили його по всіх осередках козацтва на території Валахії, Молдавії та Бессарабії. Це мало неабиякий ефект – уже через кілька днів запорожці почали переходити на Буковину: наприкінці травня (20-ті числа) перші партії запорожців, зосереджених на молдавських та буковинських землях, перетнули кордон Молдавського князівства з Австрійською імперією¹³⁴. Приблизно тоді ж (25 травня) генерал-майор Ерценберг отримав у розпорядження текст інструкції, яка регламентувала найбільш важливі моменти, пов'язані із прийняттям та оселенням запорожців. У

¹³¹ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 3.

¹³² Ibid. – Str. 6.

¹³³ Ibid. – Str. 7-8.

¹³⁴ Ibid. – Str. 1, 18.

цілому, все зводилося до такого. Автоматично обер-офіцерські та унтер-офіцерські чини козацькій старшині не надавалися. Натомість до кожної переселенської групи необхідно було приставити по одному офіцеру австрійського війська¹³⁵.

Командирові Славонської генерал-команди – генерал-майорові Женейну, слід було негайно підготуватися до прийому козаків та, насамперед, підшукати на території, ввіреної йому генерал-команди, значний пустир, на якому б можна було влаштувати тимчасовий козацький табір, а на вибране місце відправити Вюртемберзький полк, який би підтримував дисципліну та контролював процес розподілу запорожців по військових командах. Визначено було пільги для запорожців: звільнення від сплати мита; забезпечення квартирами, провіантом та фуражем¹³⁶.

Процедура прийому та відбору (фільтрації) козаків-переселенців розтяглася майже на 4 місяці (серпень-листопад). Усі козаки спочатку були розміщені у трьох бачванських містечках – Сенті, Сомборі та Суботиці¹³⁷. Стосовно запорожців, які перебували у Сенті, відомо, що перша їх група у кількості 25 козаків прибула до міста наприкінці 1785 р., а саме 16 грудня. Переважна більшість козаків усе ще знаходилася на теренах Семигороддя (Темишвар та його околиці) та навіть Буковини (Чернівці)¹³⁸.

Таким чином, у зиму з 1785 на 1786 рік нових переселенських партій запорожців у Бачці не з'явилося. Наступна ж з'явилася лише через 3 місяці – 20 березня 1786 р. Тоді до козаків, які вже перебували в Сенті, долучилося ще 37 їх товаришів. Надалі, з інтервалом приблизно в місяць, прибуло ще дві партії запорожців: 25 квітня – 53 козаки, та 26 травня – 87 душ. Загалом же, в чотирьох партіях до Сенти прибуло 202 запорожці¹³⁹. Загальна кількість козаків, які впродовж 1785 – 1786 рр. переселилися до Австрії, згідно з відомостями різних авторів та архівних джерел, коливалася у межах 1000 осіб.

Згадувані бачванські містечка були лише збірними пунктами, в яких було зосереджено запорозькі команди протягом 1785 – 1786 рр. Влітку 1786 р., під час оглядової подорожі Бачкою, цар Йосиф II відвідав запорожців у Сомборі (8 липня), Суботиці та Сенті (9 липня).

З середини липня 1786 р. всіх запорожців перевели південніше, ближче до турецького кордону¹⁴⁰. Серед пунктів їх перебування згадані міста Нові Сад, Тител, Ковиль, Панчево¹⁴¹. Тоді ж їх, нарешті, забезпечили обмундируванням.

¹³⁵ Ibid. – Str. 12-13.

¹³⁶ Ibid. – Str. 14-15.

¹³⁷ Bács-Bodrog vármegye / Szerkesztette Dr. Borovszky Samu. – Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia épületében, 1909. – С. 248.

¹³⁸ HDA, f. 430, fasc. 66, 1786, № 8, str. 1, 3.

¹³⁹ Dudás Gyula. Kozák telep Zentán // Zentái Függelvény. – Zentá, 1907, május 15; Стрипський Г. Нові звістки про запорозьку оселю на Угорщині // ЗНТШ. – Львів, 1907. – Т. 76. – С. 157.

¹⁴⁰ HDA, f. 430, fasc. 66, 1786, № 224, str. 1.

Вочевидь, що для австрійського військового командування запорожці були явищем новим, малозрозумілим, а тому й вважалися елементом не надто певним. Саме цим може бути пояснено його прагнення не допустити їх скупчення в одному військовому підрозділі Військового Кордону. Попри таку розпорошеність, мали місце й постійні переведення козаків з полку до батальйону та навпаки¹⁴². Це було пов'язано з доцільністю використання колишніх козаків-дунайців, які мали досвід морської служби для охорони кордону з Османською імперією по Дунаю, а колишніх піхотинців та кіннотників для служби у граничарському полку.

Якщо вести розмову про кожне із з'єднань, в яких служили запорожці, то треба відразу зауважити, що Чайкашський батальйон (*Tschajkisten Batalion*) (1763 – 1873), або як його ще називали офіційно «Тітельський граничарський батальйон», належав чи не до колоритнішого з усіх військових підрозділів Військового Кордону. Більшість славнозвісних вояків-чайкашів, відомих за історичними джерелами з XV ст., були за етнічною належністю сербами. Їх головним завданням було патрулювання на своїх легких річкових суднах – чайках (*шайках*) акваторії Дунаю і його приток, та перешкоджання спробам турків переправитися через ріку¹⁴³. У 1780-х роках (саме в той час, коли до складу батальйону входили запорожці) військові команди були дислоковані в 12-ти населених пунктах (ротях) на території Чайкашського батальйону: Верхній та Нижній Ковиль, Гардиновац, Кач, Тітел, Лок, Мошорин, Вілово, Чуруг, Господінце, Йозефдорф (Жабаль) та Сентіван (Чайкаш)¹⁴⁴. Більшість козаків, зарахованих до Чайкашського батальйону, опинилися у Тітелу та Ковилію (Верхньому). Воліли вони триматися вкупі, тому й просили у командування, аби їм дозволено було, за їх звичаєм, жити «куреньями». Командування пішло їм назустріч – для запорожців, які служили чайкашами, у Ковилію впродовж 1786 – 1787 рр. було куплено 4 та побудовано 1 хату, на що було витрачено 169 форинтів¹⁴⁵. Хати ті були типовими, фактично являли собою невеликі казарми та могли вмістити щонайбільше 20-30 мешканців, з чого й можна припустити, що кількість запорожців у згадуваному населеному пункті коливалася у межах від 100 до 150 осіб.

Німецько-Банатський граничарський полк (*Deutsch Banater Grenz Regiment*) № 12 (1765 – 1872) посів друге, після Чайкашського батальйону, місце за кількістю колишніх січовиків у своєму особовому складі. Запорожці, яких було

¹⁴¹ Ђелап Л. – С. 130; HDA, f. 430, fasc. 66, 1786, № 224, str. 1.

¹⁴² ИАП, ф. 758, № 304, стр. 32. Ось, наприклад, характерний для того часу витяг із службової документації Німецько-Банатського полку: «...Іван Чайка, кондуктор, разом з іншими 4-ма козаками переведений з Чайкашського батальйону у 1786 р., згідно з директивою №...» (переклад з німецької).

¹⁴³ Водич кроз архивске фондове Архива Војводине / Јован Валрабенштайн и др. – Св. 1. – Нови Сад: Архив Војводине, 1999. – С. 9-10.

¹⁴⁴ АВ, ф. 8, кут. 1, № 20, стр. 1-2.

¹⁴⁵ HDA, f. 430, fasc. 66, 1791, № 123, str. 1.

приписано до Німецько-Банатського граничарського полку, в більшості своїй були дислоковані у містечку Панчево. По-перше, це підтверджується запорозькою усною традицією, згідно з якою саме це місце фігурує як їх основний осередок під час перебування на австрійській службі, по-друге ж – документальними свідченнями¹⁴⁶. Служба граничар Німецько-Банатського полку полягала, насамперед, в охороні ввіреної їм ділянки кордону. Граничари кінними роз'їздами патрулювали дистанції між системою веж-чардаків. Чардаки ці були добре укріплені, подекуди мали навіть легку артилерію у вигляді картечниць та в разі небезпеки слугували чудовим захистком¹⁴⁷.

Запорожці-граничари взяли активну участь в австро-турецькій війні 1788 – 1791 р. в складі Дунайської флотилії (чайкаші) та Банатського корпусу (піхотинці). Оскільки запорожці, які служили в батальйоні, в більшості випадків не виокремлювалися спеціально серед маси його військовослужбовців, тож маємо всі підстави вважати, що їм довелося пройти через ті ж самі випробування, брати участь у тих же самих операціях, що й решті вояків-чайкашів та граничар-піхотинців. Не зосереджуючись на детальному описі всіх перипетій, зауважимо, що запорожці під час тієї війни зазнали суттєвих фізичних втрат. На це накладалося й загальне їх невдоволення цісарською службою.

У зв'язку з цим надзвичайно цікавим виглядає донесення командування Чайкашського батальйону до Славонської генерал-команди, датоване 23 липня 1791 р. В ньому йшлося про те, що впродовж останньої війни з турками більшість запорожців-чайкашів або загинули, або втекли з війська.

Всього ж, станом на літо 1791 р., з них залишилося лише 9 стариків, які вже давно благають про відставку, у зв'язку з чим командування батальйону просило генерал-команду дозволити розпродати рухоме та нерухоме майно, яке полишили втікачі, аби компенсувати попередні витрати на їх обзаведення¹⁴⁸. Тоді ж, у 1791 р., остаточно зникають запорожці й серед особового складу Німецько-Банатського граничарського полку¹⁴⁹.

Якщо вести мову про причини виходу запорожців із австрійського підданства, то слід зауважити, що підстав для невдоволення не бракувало. Практично від самого початку їх перебування на теренах Австрійської імперії козаків стали використовувати на нехай і необхідних, але ж із козацької точки зору, принизливих земляних роботах¹⁵⁰. Мала місце й дискримінація православного населення, спроби уніфікувати православну обрядовість. Так, у тому ж 1786 р. урядом Бачської жупанії було видано розпорядження, згідно з яким всім православним дозволялося святкувати лише 27 із загальної кількості православних свят, та й то дозволялося це робити лише за григоріанським

¹⁴⁶ Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. – Том V (Январь). – 1883. – С. 48, 50.

¹⁴⁷ Вулетіћ Д. Војна граница: кроз старе планове и графичке приказе. – С. 19.

¹⁴⁸ HDA, f. 430, fasc. 66, 1791, № 123, str. 2.

¹⁴⁹ HDA, f. 914, № 1618, str. 1-590 (Grenz infanterie regiment № 12; F. 3648-50; ST)

¹⁵⁰ АВ, ф. 2, кут. 138, № 160, стр. 1.

(новим) календарем¹⁵¹. Абсолютна більшість запорожців, які служили у двох вищезгаданих військових командах, були або нижніми чинами, або обіймали унтер-офіцерські посади. Принаймні у списках штаб- та обер-офіцерів полку і батальйону за період 1785 – 1790 рр. нами не було виявлено жодного запорожця, якому б австрійським командуванням було присвоєне офіцерське звання¹⁵².

Зрозуміло, що для запорожців, які почували себе абсолютно чужими серед чужих для них людей, аргументів для втечі з остогидлої австрійської служби було потрібно зовсім не багато. Сукупність згаданих чинників, зрештою, призвела до невдоволення запорожців та відтоку їх з Австрії. Каталізатором цього процесу стали події воєнного часу.

Не можна не помітити того, що від самого початку свого переселення запорожці розглядалися австрійським урядом виключно як елемент, який за сприятливих обставин слід було б використати заради досягнення цілком конкретних цілей – зміцнити обороноспроможність Військового Кордону та зменшити кількість запорожців, які могли б у разі наступних війн із турками діяти проти тих же австрійців.

Оскільки ж шляхом уніфікації та створення абсолютистської моделі держави імперія Габсбургів просунулася набагато далі, у порівнянні з тією ж Росією, то в ній не залишалось місця та можливості збереженню традиційної організації та способу життя запорозького козацтва. В Австрійській імперії запорожці не змогли відтворити власної військової структури, натомість були повністю інтегровані до системи адміністративного управління прикордонних граничарських (ландміліційних) поселень Військового Кордону, з чіткою військовою управлінською вертикаллю (див. Додаток Л).

2.1.6. Запорожці/чорноморці у Російській імперії (1783 – 1801 рр.)

Пертурбації запорожців, які мали місце на території Османської імперії впродовж перших 10-12 років після ліквідації Січі, відсутність у них єдиного центру та чітко структурованої військової організації не тільки сприяли дезорієнтації козаків, але й викликали в багатьох із них скептичне ставлення до подальшого перебування під султанською владою. Все це, значною мірою, сприяло розігруванню «запорозької карти» росіянами. Повернення запорожців з турецьких володінь дозволило б російському урядові не тільки взяти їх під контроль, але й збільшити в південноукраїнському регіоні кількість іррегулярних військових з'єднань, в яких відчувалася гостра потреба, з огляду на можливу війну з Туреччиною, неминучість якої стала абсолютно зрозумілою після анексії Кримського ханства у травні 1783 р.

1 липня 1783 р. російський уряд, від імені президента Військової колегії Г.Потьомкіна, оголосив колишнім запорожцям про намір відтворити їх

¹⁵¹ АВ, ф. 2, кут. 144, № 23, стр. 1-2.

¹⁵² ИАП, ф. 758, № 118, стр. 1-132; АВ, ф. 8, кут. 1, № 22, стр. 1-3; № 25, стр. 1-2; НДА, ф. 914, № 1616-1618 (Grenz infanterie regiment № 12; F. 3646-50; ST).

Військо¹⁵³. На чолі відроджуваного війська було поставлено нобілітованих запорозьких старшин Захара Чепігу та Сидіра Білого. Згідно з наказом, вони мали для початку зібрати 500 козаків-кавалеристів і таку ж точно кількість морської піхоти. Показовим моментом було те, що від самого початку свого заснування, козацьке військо з колишніх запорожців знаходилося у безпосередньому підпорядкуванні та під особистим наглядом Г.Потьомкіна. Ці відносини особистого патронажу/підлеглості, які значно коригували процеси відродження та функціонування військової організації колишніх запорожців, були чинними аж до самої смерті Г.Потьомкіна (жовтень 1791 р.).

Колишні січовики спочатку жваво відреагували на такий почин уряду – на кінець жовтня 1783 р. до «запорозької команди» записалося близько вісімсот осіб¹⁵⁴. Однак, вже невдовзі, відтворення Війська на практиці ускладнилося тим, що багато із колишніх січовиків не мали зброї, коней та одягу, необхідних для несення служби. Уряд же, здебільшого, вдовольнявся деклараціями, на практиці не поспішаючи із вирішенням питання про сплату цим запорожцям жалування, не кажучи вже про відведення їм земель для оселення. До цього додалась й протидія місцевої адміністрації та поміщиків, які будь-якою ціною намагалися втримати на місцях колишніх січовиків, більшість з яких на той час вже були вписані по ревізії міщанами, державними та поміщицькими селянами. Відлякувало запорожців і те, що військову службу вони мали відбувати, фактично, на рекрутських умовах. Через подібні негаразди майже третина козаків не змогли нести службу у створених загонах. Уже через рік, у листопаді 1784 р., у команді С.Білого перебувало лише 30 кінних і 253 піших козаків¹⁵⁵.

На початок 1785 р. питання про інституалізацію Війська все ще вирішувалося «на папері». Так, у червні 1785 р. генерал-майор Іван Сологуб доповідав Г.Потьомкіну про бажання запорожців отримати тверді урядові гарантії щодо умов, на яких вони нестимуть службу. Попри те, що Сологуб зголошувався самостійно (без участі С.Білого та З.Чепіги) до весни 1786 р. сформувати з колишніх запорожців п'ятисотенний козацький полк, самі запорожці не поспішали заступати під російські знамена.

Розвиток подій прискорився влітку 1787 р., під час подорожі імператриці Катерини II південним краєм, коли в адміністративному центрі Новоросійської губернії – місті Кременчуці, за сприяння Г.Потьомкіна, відбулася аудієнція колишніх запорозьких старшин у монархині. Вони піднесли цариці прохання про відновлення козацького війська з колишніх запорожців. Звичайно ж, що мова не йшла про реставрацію колишніх січових порядків. Планувалося, що устрій нового війська копіюватиме устрій Війська Донського.

Зрештою, активізувати процес формування російським урядом війська з колишніх запорожців зміг лише початок нової війни з турками у 1787 р. Зацікавлений у підсиленні військового потенціалу держави, російський уряд

---

¹⁵³ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 304, ч. 1, л. 1.

¹⁵⁴ Ibid. – Л. 3.

¹⁵⁵ Ibid. – Лл. 10-11

погодився на виклик на козацьку службу всіх колишніх запорожців: своїми розпорядженнями від 20 серпня¹⁵⁶ та 12 жовтня¹⁵⁷ 1787 р. князь Потьомкін проголосив прийом на службу не тільки січовиків, але й всіх особисто вільних мешканців Південної України. При цьому, назви, якими йменувалося новостворене козацьке військо по перших часах були досить різноманітними – «*Войско верных казаков*», «*Кош верного войска Запорожского*», «*Верное Запорожское войско*» та ін. Включення до назви слова «вірні», мало провести чітку градацію між цим козацьким з'єднанням та «невірними» (тобто турецькими) запорожцями. Лише з кінця 1788 р. переважаючими формами стають – «*черноморские казаки*» та «*Черноморское казачье войско*».

Призов колишніх запорозьких козаків на російську військову службу дозволяв урядові успішно розрішити низку гострих нагальних проблем: сконцентрувати значну частину колишніх січовиків у рамках нової військової організації, що полегшило б нагляд та контроль над цим «непевним» (для імперії) елементом; значно збільшити кількість іррегулярних військ, які були по справжньому незамінними в умовах війни в степу; підвищити популярність уряду серед населення південноукраїнського регіону, більшість якого мала пряме відношення до ліквідованого ВЗН.

На початку російсько-турецької війни усіх козаків, які записалися на службу, було розподілене на кінну й пішу команди. Піші козаки несли службу здебільшого на гребній флотилії й при гарматах (каноніри). До кінця 1787 р. у «вільній запорозькій команді» числилося 600 козаків¹⁵⁸. Статус Війська ці команди отримали наприкінці 1787 – на початку 1788 р. («Військо вірних козаків»).

Надалі чисельність Війська почала збільшуватися: у лютому 1788 р. – 732; наприкінці березня – 1343; у травні – 1812¹⁵⁹. Станом на червень 1788 р. у Війську вже значилося 2077 нижніх чинів: 1973 рядових козака та 104 каноніра, та 62 старшини: 1 військовий отаман, 1 військовий осавул, 5 полковників, 5 осавулів, 5 хорунжих, 6 полкових старшин, 38 курінних й один артилерійський отамани. При цьому більшість козаків несли службу на гребній флотилії й при артилерії, а в складі кінної команди налічувалося лише трохи більше 200 козаків¹⁶⁰.

Влітку 1789 р. впроваджується поділ війська на п'ятисотенні полки. Першими командирами Війська стали військовий (кошовий) отаман, полковник Сидір Білий, який очолював пішу команду, секунд-майор Захар Чепіга (командир кінної команди) та військовий суддя Антін Головатий, який очолив гребну флотилію¹⁶¹.

¹⁵⁶ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 28/29, л. 1.

¹⁵⁷ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 3, л. 1.

¹⁵⁸ Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – СПб, 1896. – С. 6.

¹⁵⁹ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 16, л. 2, 11, 13.

¹⁶⁰ Ibid. – Л. 4.

¹⁶¹ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 11, л. 3.

Проголошений дозвіл приймати в козаки Війська не тільки колишніх запорожців, але й усіх «вільних людей» не тільки спричинили зміну його соціальних основ але й збільшили кількість особового складу. Якщо у січні 1790 р. чисельність кінної команди складала 1205 козаків, то вже до жовтня того ж року вона збільшилася до 2710¹⁶². Чисельність пішої команди була значно більшою та вже в травні 1790 р. становила 5229 чоловік¹⁶³. Після закінчення війни з турками, в 1791 р. склад Війська значно виріс. На кінець 1791 р. у Війську нараховувалося 12620 осіб, з яких на дійсній військовій службі перебувало 7500 козаків¹⁶⁴.

Показово, що аж до 1791 р. адміністрування Війська з боку російського уряду відбувалося без системи, за необхідністю: законодавчо невизначеними залишались засади підпорядкування Війська котрійсь із державних центральних установ імперії, відсутніми були штати, чіткий розпис владних повноважень військової старшини й т.п. Причинами такого стану речей став не тільки воєнний час із його загальною невизначеністю, але й велика концентрація влади в руках головного патрона Війська – князя Потьомкіна-Таврійського, який поєднував у своїй особі такі іпостасі державного діяча, як правитель Катеринославського намісництва, президент (віце-) Військової колегії та ін. Остання обставина визначала той факт, що переважна кількість управлінських рішень стосовно чорноморців приймалася або ним особисто, або ж рештою військового (рідше цивільного) російського командування в регіоні, на підставі його первинних розпоряджень (зазвичай, у формі славнозвісних ордерів)¹⁶⁵.

Впровадження нових форм адміністративного контролю за Військом з боку російського уряду після закінчення війни відбувалося паралельно із намаганнями останнього отримати визначений статус, територію, ряд станових привілеїв. Підстави для цього були – Чорноморське козацьке військо брало участь у головних військових виправах російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр.: боях у околицях та при приступі турецьких фортець у Північно-Західному Причорномор'ї – Очакова, Хаджибея, Ізмаїла, Кілії, Мачина, Бабадага, Тульчі, Ісакчі та ін., та вкрило себе славою.

Слід зауважити, що впродовж самої війни командування Чорноморського козацького війська за підтримки свого патрона кілька разів розпочинало перемовини з російським урядом про надання Війську земель під оселення та господарювання. Так, на початку 1788 р. князь Потьомкін-Таврійський доповідав

---

¹⁶² ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 69, л. 216.

¹⁶³ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 67, л. 36.

¹⁶⁴ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 112, л. 1.

¹⁶⁵ Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, 1788 – 1789 гг. Сборник военно-исторических материалов.-Вып. VII-VIII. – СПб.: Военно-ученый комитет Главного штаба, 1894-1895; Богумил А. К истории управления Новороссии князем Г.А.Потемкиным. Ордера 1790 – 1791 гг. – Выпуск 1, 2. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905.

імператриці Катерині II про прохання козаків, відвести їм землі на Тамані, або ж на Керченському півострові.

Земельні апетити чорноморців зростали прямо пропорційно їх успішній участі у війні – за добру службу можна було сподіватися на добру винагороду: вже у серпні 1789 р. козаки просили для поселення не тільки Тамань, але й усю материкову Таврію¹⁶⁶. Звісно ж, що з огляду на стрімку державну та поміщицьку колонізацію згаданих земель, чорноморцям було даремно сподіватися на їх пожалування.

Тому князь Потьомкін-Таврійський (на той час уже гетьман усіх козацьких військ імперії), своїм ордером від 19 квітня 1790 р. призначив чорноморцям під поселення землі у щойно відвойованому у турків Очаківському степу (Єдисані), між ріками Бугом і Дністром. Впродовж 1790 – 1792 рр. на відведених землях оселилося 1759 родин чорноморських козаків (5068 чоловіків та 4414 жінок). Станом на лютий 1792 р. між ріками Бугом та Дністром знаходились 25 козацьких селищ, не рахуючи хуторів (зимівників) та рибальських кошів¹⁶⁷.

Місце Чорноморського козацького війська в системі адміністративної влади Російської імперії на самому початку 1790-х рр. було визначено наступним чином: перебуваючи у повній волі самодержавних монархів, з огляду на воєнний час, у всіх своїх справах Військо було підпорядковане Військовій колегії. Проміжною ланкою між Колегією та Військом був гетьман козацьких військ імперії у особі Г.Потьомкіна, який був і головним патроном чорноморців. Оскільки що посаду Потьомкін суміщав із посадою керівника Військовою колегією, а російська монархія – імператриця Катерина II, цілковито покладалася на нього у справі управління Південним регіоном держави, то реальне управління Чорноморським військом було зосереджено саме у руках цього можновладця¹⁶⁸.

Адміністративна влада в самому Чорноморському війську була зосереджена в руках військового (кошового) отамана та військової старшини, які призначалися безпосередньо Г.Потьомкіним. Військовою адміністрацією – Кошем (розміщувався у Слободзеї) – згідно дозволу гетьмана було створено органи місцевої адміністрації у вигляді традиційних запорозьких паланок. Паланкова старшина здійснювала управління населенням курінних селищ, розташованих на підвідомчій території. Виборність старшини було значно обмежено – дозволялося проводити вибори лише на рівні куреня (селища) та й то з обов'язковою апробацією вищим керівництвом (паланковим і кошовим) (див. Додаток М)¹⁶⁹.

¹⁶⁶ Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска / Собраны и изданы И.И. Дмитренко. – В 3-х томах. – СПб., 1896. – Т. 3. – С. 132.

¹⁶⁷ Короленко П.П. Черноморское казачье войско (1775 – 1792 гг.) – Екатеринодар, 1892. – С. 45

¹⁶⁸ Авраменко А.М., Фролов Б.Є., Чумаченко В.К. Козацьке військо на Кубані // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 365-366.

¹⁶⁹ Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. – К.: Изд.-во АН УССР, 1956. – С. 315.

Щойно розпочавшись, козацька колонізація Очаківського степу, після смерті князя Потьомкіна-Таврійського наприкінці 1791 р., опинилася у досить скрутному становищі – юридично вона до цього базувалася виключно на розпорядженнях (ордерах) цього «напівдержавного володаря», які не піддавалися жодному сумніву за його життя, але ж не мали жодної юридичної сили після його смерті. Як слідство, керівництво Війська на чолі з новим кошовим отаманом З.Чепігою починає з кінця 1791 р. настійливо прохати про відведення йому у вічне володіння якщо не цих земель, то вже нових на Кубані¹⁷⁰. Війську було дозволено надіслати депутацію до столиці заради висловлення своїх побажань, і 2 березня 1792 р. козацькі делегати на чолі з А.Головатим відправилися до Санкт-Петербургу.

Після кількомісячного очікування, 30 червня 1792 р. розгляд справ було завершено позитивно для чорноморців, та видано імператорський наказ про пожалування Чорноморському війську острова Фанагорії (Тамані), разом із землями, які знаходяться між р. Кубанню та Азовським морем¹⁷¹. Паралельно зі згаданою депутацією, на Кубань для огляду земель під поселення, вирушила експедиція (50 козаків) на чолі з полковником Мокієм Гуликом, яка не тільки дослідила території та склала їх опис, але й намітила місця для закладення військових селищ¹⁷².

Переселення чорноморців на Кубань тривало впродовж двох сезонів та розтяглося на 1792 – 1793 рр. Після переселення на Кубань, територіальний устрій Чорноморського козацького війська виглядав наступним чином: вся військова земля, із розташованими на ній 40 курінними селищами та військовим містом Катеринодаром, була розподілена на п'ять округів – Катеринодарський, Фанагорійський, Бейсузький, Сійський та Григор'ївський, з окружними правліннями на чолі¹⁷³.

За перші вісім років життя на нових землях, чисельність Війська в результаті потужного допливу переселенців збільшилася майже вдвічі. У доповідній записці на ім'я імператора Павла I (грудень 1797 р.) отаман Тимофій Котляревський указував, що Військо в разі необхідності може виставити 12510 чоловік, з них 2829 кінних й 9681 піших¹⁷⁴. Серпневий перепис населення Чорноморії 1800 р. заресстрував 23474 чоловіків й 9135 жінок. Із цього числа придатними до служби вважалися 15573 козака¹⁷⁵.

Традиційна форма комплектування стройових частин Війська виглядала наступним чином. Військовий отаман визначав необхідну для несення служби кількість людей і оголошував їх набір по куренях (курінних селищах), у

¹⁷⁰ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 161, л. 1.

¹⁷¹ Копии всех императорских грамот и других письменных актов, принадлежащих Кубанскому казачьему войску // Кубанский сборник. – Екатеринодар, 1901. – Т. 8. – С. 186.

¹⁷² ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 161, л. 1-2, 69, 74-84.

¹⁷³ Авраменко А.М., Фролов Б.С., Чумаченко В.К. Козацьке військо на Кубані. – С. 368-369.

¹⁷⁴ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 361, л. 38.

¹⁷⁵ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 442, л. 52.

залежності від кількості козаків у кожному. Курінні отамани складали іменні списки мобілізованих козаків, після чого пильно слідкували за термінами відбуття їх на службу, гідний рівень озброєння та обмундирування. Із сукупності зібраних козаків складалися команди й полки, керівництво яких призначалися військовим отаманом¹⁷⁶. Стосовно військової служби чорноморці підрозділялися на три вікові групи: стройові козаки («дорослі», або «придатні»), недолітки й старі. Віковий ценз для переходу в останню категорію встановлений не був. Служба тривала до «фізичної нездатності», обумовленої дуже суб'єктивно, найчастіше на око начальства¹⁷⁷.

Упродовж перших років після переселення чорноморців на Кубань відбулося утворення чіткої владної вертикалі адміністрування Війська, якої не існувало за часів перебування на Дністрі (див. Додаток Н). Контроль за виконанням монаршої влади стосовно Війська було покладено на дві головні центральні установи імперії – Правлячий Сенат і Військову колегію. Зносини Війська з цими установами відбувалися через таврійського губернатора, в адміністративному веденні якого знаходилися обширі території колишнього Кримського ханства – Таврійської області – від Таврії до Кубані. Губернатор контролював не тільки відбування чорноморцями військової служби, але й процеси господарського освоєння козацтвом регіону, різноманітні аспекти внутрішнього життя цієї пост-запорозької громади¹⁷⁸.

Паралельно із процесами налагодження адміністрування Чорноморським військом, ініційованими згори, на місцях відбувалися аналогічні, викликані, однак, до життя, волею військової старшини. Так, 1 січня 1794 р. було прийнято документ під назвою *«Порядок общей пользы»*, яким регламентувалося внутрішнє управління в Чорноморії. Згідно з ним створювався Військовий уряд, який мав слідкувати за управлінням Військом на підставі загальноімперських законів. Фактично, уряд став тріумвіратом військової старшини – військових отамана, судді та писаря, які узурпували владу у війську, остаточно відкинувши більшість елементів козацької самоврядності. Реліктом таких залишилась хіба що практика виборності козаками курінних отаманів (терміном на 1 рік та з обов'язковим затвердженням Урядом)¹⁷⁹.

Окрім Військового уряду, розташованого у Катеринодарі, на місцях адміністративний апарат Чорноморії був представлений, окружними правліннями (з функціями земської поліції), курінними й сільськими отаманами, сільськими доглядачами, особливими доглядачами, приставами, соцькими й десяцькими отаманами у селищах¹⁸⁰.

¹⁷⁶ Шевченко Г.Н. Черноморское казачество в конце XVIII – первой половине XIX вв. – Краснодар, 1993. – С. 8.

¹⁷⁷ Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. – С. 150-154.

¹⁷⁸ Ibid. – С. 319.

¹⁷⁹ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 2830, лл. 2-8.

¹⁸⁰ Авраменко А.М., Фролов Б.С., Чумаченко В.К. Вказ. праця. – С. 370.

Початок XIX в. ознаменувався завершенням реформування апарату управління Чорноморським козацьким військом. 16 лютого 1801 р. грамотою імператора Павла I Військовий уряд Чорноморського козацького війська було ліквідовано, а натомість створено Військову Канцелярію. У п'ятому пункті грамоти зазначалося, що від цього часу чорноморські козаки назавжди мають базуватися на загальних засадах, спільних для всіх козацьких військ Російської імперії – у цивільній частині підпорядковуватися Правлячому Сенату (представником якої був, знову ж таки, таврійський губернатор), а у військовій – Військовій Колегії (представленій на місці кримською інспекцією)¹⁸¹.

Таким чином, станом на початок XIX ст., у чорноморських козаків остаточно було ліквідовано рештки старої козацької самоврядності, витоки якої корінилися у традиційному соціальному устрої Запорозької Січі, та було впроваджено уніфікований механізм адміністрування, апробований російським урядом на решті козацьких військ імперії.

2.2. Специфіка продукування документальних джерел

Продукування (створення) джерел фіксованої інформації є універсальною складовою процесу соціального розвитку суспільства й цивілізації у цілому. Досліджуючи проблему формування комплексу документальних джерел з соціальної історії запорозького козацтва, ми відштовхувалися від погляду на писемне джерело, як на продукт цілеспрямованої діяльності окремих суспільних груп, яке, в свою чергу, спроможне дати уявлення про своїх продуцентів.

Військово-політична та соціально-економічна діяльність ВЗН впродовж досліджуваного нами періоду та, відповідно, різноаспектна за своїми комбінаціями соціально активність січової громади, яка проявлялася у процесах взаємодії з багатьма контрагентами інших соціальних структур, а також у різних прошарках самої соціальної групи, супроводжувалося продукуванням різноманітними фондоутворювачами значної кількості різних за своїми походженням і видовою належністю документальних джерел, нині розпорошених по фондах і колекціях архівних, бібліотечних і музейних зібрань України, Російської Федерації та деяких країн Центрально-Східної Європи. Значна частина із них може трактуватися як такі, що можуть скласти основу досліджень з соціальної історії запорозького козацтва.

Попри те, що злам XVIII/XVIII ст. у вітчизняній історії традиційно розглядається як період коли відбуваються якісні й кількісні зміни в складі корпусу історичних джерел, й перш за все джерел документальних, стосовно Запорожжя це справедливо лише по частині та вимагає ряду обмовок. Справа в тому, що специфічною рисою буття Січі в досліджуваний період було те, що

---

¹⁸¹ Копии всех императорских грамот и других письменных актов, принадлежащих Кубанскому казачьему войску // Кубанский сборник. – Екатеринодар, 1901. – Т. 8. – С. 287.

документальні зносини військових інституцій запорозького козацтва з управлінськими структурами відповідних держав часто не тільки не були жорстко регламентованими, але й взагалі не мали регулярного характеру, відзначаючись спорадичністю.

Так, наприкінці XVII – початку XVIII ст. відбувається перша спроба Російської держави адміністративно підпорядкувати ВЗН управлінським структурам місцевого та вишого рівнів. Реакцію з боку Запорожжя стала участь в антимосковському демарші, визнання сюзеренітету шведського короля, а трохи згодом й перехід у кримське підданство. Відповідно до цього повністю було змінено структуру документообігу: відсутність чітких ієрархічних структур в системі османсько-кримського управління Військом та пульсуючий характер документальних зносин не сприяли утворенню представницьких фондових зібрань. Повернення запорожців під владу Російської імперії співпадає у часі з продовженням уніфікаторських тенденцій в управлінні, зростанням бюрократичного апарату, збільшенням обсягів та урізноманітненням документального сполучення між Військом та органами влади. Відповідно до цього, процес провадження різноманітних форм контролю з боку імперії лише почасти (в порівнянні з рештою козацьких військ) супроводжувався регламентацією руху документів. Ліквідація російською владою ВЗН з подальшим розподілом запорозького козацтва на кілька гілок, кожна з яких пройшла без-Військовий етап, на якому були відсутні управлінські структури, які б репрезентували інтереси козацьких громад перед владою Російської, Османської та Австрійської імперій шляхом регулярних документальних зносин також не сприяли відкладенню відповідних архівних зібрань (див. Розділ 2.1).

На загал, низький ступінь підконтрольності урядові населення прикордонної спільноти, якою було запорозьке козацтво, не міг не позначитися на ступені репрезентативності документальних (згодом – архівних) фондів державних установ, які здійснювали контроль за реалізацією управлінських рішень з боку держави. За таких обставин постає цілком резонне запитання: наскільки (чи, взагалі), можливо реконструювати склад початкової джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва впродовж усього досліджуваного періоду? Очевидним є те, що відтворення її у повному обсязі, подібно до вже здійснених вітчизняними дослідниками реконструкцій регламентованої джерельної бази з окремих аспектів соціально-економічної історії південноукраїнського регіону в пост-січковий період його розвитку, не виявляється можливим¹⁸².

---

¹⁸² Бойко Анатолій Васильович. Джерела з соціально- економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття: Автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2001. – 37 с.; Головка Юлія Іванівна. Джерела з історії митниць Південної України (1775 – 1819 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2004. – 20 с.; Сурева Наталія Вікторівна. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX століття: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2004. – 20 с.; Білівненко Сергій Миколайович.

Це підтверджується й вже існуючими джерелознавчими дослідженнями, які показують, що стабільного продукування регламентованої документації кошовою канцелярією не велося. Відтак, реконструкція регламентованої джерельної бази з історії запорозького козацтва можлива лише на вузько тематичних ділянках і в обмежені хронологічні періоди – наприклад, з історії діловодства запорозьких військових і паланкових канцелярій часів Нової Січі в цілому, або на матеріалах документальних комплексів утворених кількома конкретними фондоутворювачами¹⁸³.

Попри обмежені можливості в справі реконструкції регламентованої джерельної бази, цілком можливим є визначення специфіки формування генеральної джерельної бази в процесі продукування документальних джерел за темою дослідження різноманітними фондоутворювачами.

Особливості діловодства Коша Старої (Чортомлицької) Січі та специфіка продукування ним документації залишаються слабо дослідженими через практично цілковиту загибель січового архіву в травні 1709 р., під час штурму фортеці російського та гетьманського війська. Наскільки видно із його фрагментарних залишків, які у вигляді вхідних документів відклалися в фондах державних установ російської держави, зокрема Посольського та Малоросійського приказів, переважаючим видом продукованої документації було службове та приватне листування кошових отаманів, яке велося від імені Коша і всього Війська¹⁸⁴. Тож можемо, хоча й з певними обмовками, зробити припущення, що й наприкінці XVII ст., і на початку XVIII ст., діловодна практика на Запоріжжі була традиційною і обмежувалася найбільш простими різновидами письмової комунікації.

Не менше проблем виникає й з реконструкцією процесів продукування документації за часів кримської протекції: основна причина – втрата переважної більшості архіву Коша під час запорозької міжусобиці 1728 р. на Олешківській Січі¹⁸⁵. Спираючись на матеріали тих документальних комплексів, які збереглися до нашого часу та є знаними українському дослідницькому загалу, можна лише в загальних рисах дати відповіді на запитання стосовно того, в який спосіб

Джерела з історії відкупів півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX століття: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2008. – 20 с.

¹⁸³ Сняк Іван Леонідович. Джерела з історії діловодства запорізького козацтва доби Нової Січі (1734 – 1775): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2006. – 20 с.

¹⁸⁴ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. В 2-х томах. – Владимир: Тип. Губернского правления, 1903. – Т. 1. – С. 453-782; Мильчев В. Листування кошового отамана Костя Гордієнка – джерело з історії Запорожжя початку XVIII ст. // Перший Міжнародний конгрес «Національна перлина Запорожжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о.Велика Хортиця». 26-28 вересня 2004 р. Тези доповідей. – Запоріжжя, 2004. – С. 63-66.

¹⁸⁵ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 1, ч. 2, л. 39.

відбувалися документальні зносини запорозького Коша з владними інституціями Кримського ханства.

Серед документів кримської доби, які дійшли до нашого часу в складі АKNЗС збереглися лише три ханські ярлики/фірмани Каплан-Гірея I в діловодних перекладах. Тож, вірогідніше всього, основним видом актових документів, якими регламентувалися стосунки між запорожцями та їх сюзеренами – кримськими ханами, були ярлики (накази, грамоти). Згідно існуючих джерелознавчих класифікацій їх було б варто віднести до категорії ярликів-послань і ярликів-настанов, якими золотоординські хани та правителі більш пізніх татарських держав, у тому числі Кримського ханства, доводили свою монаршу волю до підданців і васалів¹⁸⁶.

Автентичні документи другої декади XVIII ст. засвідчують вживання паралельної, османсько-турецької назви для документів з подібною функцією – фірман¹⁸⁷. Наприклад, гетьман П. Орлик у своєму листі до кам'янецького каштеляна Калиновського, від 17 грудня 1713 р. прямо вказує на те, що запорожці, які перебувають на території Правобережної України не є свавільцями, а чинять так на підставі наданого ханом фірману¹⁸⁸.

Попри спірне датування створення згаданих вище ярликів – у друге (1713 – 1715) чи третє (з 1730 р.) правління цього хана – всі вони споріднені між собою тим, що стосуються гайдамацької проблематики: прямою причиною продукування ханських наказів стали вбивства та грабунки запорожцями шляхти і євреїв у прикордонних польських воєводствах на Правобережжі¹⁸⁹. З одного боку, подібна тематична спрямованість усіх трьох збережених ярликів може бути суто випадковою, з другого ж, може прямо вказувати на нагальність здобичницької проблеми в відносинах Війська зі своїми сюзеренами – кримськими ханами.

Окрім наказів (ярликів/фірманів), якими оформлювалися управлінські рішення державного рівня, прийняті кримськими ханами по відношенню до ВЗН, повсякденні зносини між цими двома суб'єктами відбувалися на рівні службового листування¹⁹⁰.

Наявність облікової документації, яка б фіксувала кількісно-особовий склад ВЗН за часів кримської протекції до нашого часу не збереглося. Масмо лише

¹⁸⁶ Почекаев Р.Ю. Право Золотой Орды. – Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 2008. – С. 76-78.

¹⁸⁷ Від перського *farmân* (ن امررف) – наказ (проголошення волі монарха).

¹⁸⁸ AGAD, AKW, dz. Kozacki, kart. 42, № 106, k. 2-3.

¹⁸⁹ АKNЗС. – К., 1998. – Т. 1. – С. 46, 48-50.

¹⁹⁰ Реестр делам крымского двора с 1474 по 1779 года, учиненный Н.Н.Бантыш-Каменским в 1808 г. С предисловием Ф.Ф.Лашкова / Издание Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь: Тип. Таврич. губ. правл., 1893. – С. 214. Наприклад, в описаних М.Бантыш-Каменським «кримських справах» Архівів Міністерств юстиції та Іноземних справ згадуються переклади листів хана Каплан-Гірея до кошового отамана зі всім Військом (1730).

непрямі натяки на те, що вона могла існувати: зокрема, відомо, що в 1711 і 1712 рр. очаківським комендантом Мустафа-пашею з гарнізонних магазинів було відпущено борошно для прогодування 2000 запорожців, які стали Січчю в Кардаш-Ормані (Олешках)¹⁹¹. Вказівка на число козаків, у комплексі з повторюваністю видачі хлібного жалування переконує в думці, що якісь форми обліку Війська з боку турецької і кримської адміністрації таки мали вестися. Разом із цим, якщо вони й існували, то навряд чи були надто деталізованими – скоріш за все, мала місце проста фіксація кількості козаків, у кращому випадку з розбивкою по куренях. Останнє твердження витікає з практик обліку особового складу Кошем у перші десятиріччя існування Нової Січі, які можуть бути ретроспективно екстрапольовані на попередній хронологічний період.

Таким чином, часи перебування ВЗН в підданстві Кримського ханства (1711 – 1733), подібно до часів Чортотлицької Січі (до 1709 р.), через низку суб'єктивних причин, полишили по собі мінімальну кількість документальних джерел. Видова належність і походження цих документів дозволяють зробити висновок про те, що документальні зносини Коша з державними інституціями і можновладцями Кримського ханства та Османської імперії відбувалися в контексті традиційних систем справочинства, незмінних з часів середньовіччя. Причому, наявні в нашому розпорядженні документальні матеріали з турецьких архівів, дозволяють поширити це твердження й на останню чверть XVIII ст. – часи, коли частина запорожців перейшла в підданство Османів (див. Розділ 3.3).

Повернення ВЗН в російське підданство в 1734 р., і включення його до системи адміністративного управління імперії неодмінно мало спричинити реорганізацію характеру зовнішнього та внутрішнього документообігу Коша. У діловодстві Запорожжя мали відбутися ті ж самі процеси, які в попередні роки відбулися на Гетьманщині – перехід на модернізовану систему діловодства, прийняту в роки правління Петра I усіма установами Російської імперії¹⁹².

Треба відзначити сильний вплив на цю систему діловодних практик країн Західної Європи, перш за все союзної Австрійської імперії, особливо традицій військового діловодства, привнесених офіцерами-іноземцями, які в першій чверті XVIII ст. масово, тисячами, заступають на російську службу, що добре оплачувалася. Саме цим пояснюється виструнчена вертикаль системи обміну документацією, згідно якої: документація від підпорядкованих установ до установ керівних надходила у формі рапортів, донесень, чолобить; від керівних до підпорядкованих у вигляді наказів, ордерів, пропозицій та інструкцій; установи, які знаходилися на одному рівні вертикалі спілкувалися між собою за допомогою таких видів документів, як промеморії, повідомлення, листи.

---

¹⁹¹ Серета О. Перебування козацького війська у гирлі Дніпра (за османсько-турецьким документом 1711 р.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 342, 346.

¹⁹² Панащенко В. В. Органи управління та їх канцелярії на Гетьманщині // Ділова документація Гетьманщини: збірник документів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 5-7.

Той факт, що запорожці повернулися з-під кримської протекції фактично напередодні чергової російсько-турецької війни, як не найкраще сприяв поширенню на його канцелярські практики російських форм документообігу. Оскільки під час воєнних дій Військо підпорядковувалося особисто фельдмаршалу Б.-Х. фон Мініху та його штабу, вже з кінця 1736 р. воно пристосовується до армійських ділових практик¹⁹³. Часи Нової Січі, взагалі, характерні домінуванням документообігу, який вівся в рамках спеціалізованої – військової (чи то мілітаризованої) – системи діловодства.

Стрімкий перехід до модернізованих систем документування не міг не позначитися на статусі осіб, які ним опікувалися. За часів Нової (Підпільненської) Січі статус військових писарів, у порівнянні з XVI – XVII ст., помітно зріс, оскільки після повернення під російську протекцію, значно збільшилася питома вага ділової документації Коша, особливо кореспонденції з урядовими установами. Відповідно до цього збільшилася потреба Війська у грамотних та досвідчених розпорядниках процесів письмової комунікації. Свідченням підвищення ролі військових писарів може бути й той факт, що впродовж 1734 – 1775 рр. на Січі змінилося 14 військових суддів, 27 кошових отаманів, та лише 4 військових писарі¹⁹⁴. Подібному стану речей сприяла і та обставина, що військові писарі (як власне і весь штат підлеглих їм службовців), внаслідок специфіки своєї професії, фактично були наділені своєрідним імунітетом, який слугував їх надійним захистом не тільки у разі приходу до влади на Січі представників тієї чи іншої «партії», але й під час більш глобальних змін¹⁹⁵.

Нові історичні умови в яких опинилося ВЗН за часів Нової Січі, спричинили не тільки включенню в ведення нових уніфікованих систем діловодства та впровадження модернових практик його ведення, але й спричинили зміни у видовому складі комплексу документальних джерел, у тому числі й тих, які стосуються соціальної історії запорозького козацтва. Саме тоді в ділових практиках з'являються кілька нових різновидів документальних джерел, які є визначальними для проведення історичних реконструкцій за темою.

---

¹⁹³ АKNЗС. – К., 1998. – Т. I. – С. 95-97. Ордери Мініха Кошеві від 3, 14 і 17 жовтня 1736 р. стосовно різних аспектів участі запорожців у війні. Фактично то є перші документальні свідчення запровадження нових форм розпорядчої документації з боку російського командування – до цього більшість воєначальників списувалися з Кошем за допомогою листів.

¹⁹⁴ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С. 68-70, 657-658.

¹⁹⁵ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, л. 210. Яскравий і показовий приклад: попри усунення з посади та арешту військового писаря І.Глоби, відразу ж після ліквідації Січі, всі 15 канцеляристів, які служили в канцелярії Коша, залишилися виконувати свої професійні обов'язки при призначеному російському комендантові П.Норову. Їм було покладено річне жалування у розмірі 30 крб., а після закінчення «комісії» (тобто розбору комплексу питань у справах ліквідованого Запорозжя), всі вони мали бути переведені у штат Новоросійської губернської канцелярії.

Їх поява була викликана до життя складними процесами взаємодії між державою і людиною (як індивідом, так і групою), характерними для часів постання централізованих держав абсолютистського типу. Зміна механізмів управління населенням, фіксація соціальних станів й імплементація чіткої фіскальної системи, контроль за мобільністю населення та постання системи фіксованих державних кордонів, поширення дії уніфікованого законодавства на всі сфери життя й витіснення ним звичаєвого права, регламентація засад військової служби державі та системи відповідних заохочень за неї – ці та інші, їм подібні процеси спричинили впровадження спеціалізованих систем діловодства та продукування облікової, судово-слідчої й засвідчувальної документації. У порівнянні з актовими документами (більшою мірою законодавчими, меншою – приватно-правовими) ці нові різновиди документальних джерел мають більш потужний інформаційний шар, який є відбиттям складних соціальних взаємодій січової консорції – всередині та за її межами, як на макро- так і на мікро- рівнях.

Специфіка формування комплексу облікових документів значною мірою корегувалася тією обставиною, що впродовж досліджуваного періоду й саме ВЗН, й усі пост-запорозькі козацькі формації, продовжувало поповнювати свої лави здебільшого за рахунок допливу нових членів з інших соціальних груп тогочасного суспільства, перш за все з теренів Гетьманщини та Слобожанщини. Зауважимо, що решта козацьких військ на території Російської імперії під тиском уряду була змушена відмовитися від практики «відкритості» вже наприкінці 1720-х років. Від цього часу сусідні козацькі спільноти – донська та яйцька стрімко еволюціонують від соціальних консорцій до субетнічних груп російського етносу (хоча й з чітко вираженим соціальним забарвленням). Говорячи простіше, наступні генерації тих же донських козаків формуються за рахунок козачих дітей, але ж не в якому разі не з числа вихідців з інших соціальних верств (насамперед, «податних»).

У тих випадках, коли до лав того чи іншого війська, вступала людина «стороння», кількість документів, випродукованих у процесі прийняття рішення про її зарахування чи не зарахування до козацького стану, сягала інколи кількох десятків одиниць. Звісно ж, що інформаційний потенціал кожного з них для досліджень у площині тієї ж соціальної історії переоцінити важко. Можемо навести класичний приклад процедури прийому до козацького стану, яким він практикувався наприкінці 1730-х років. Ситуація: колишній кріпак Василь Неустроев отримав волю згідно заповіту свого померлого господаря, полковника Т.Кутузова та побажав, разом із двома синами записатися в Яїцьке козацьке військо. Звісно ж, що на цілком «законних» підставах. Для цього йому знадобилося ні багато, ні мало, як подати прохання на ім'я імператриці та пройти процедуру розгляду справи у Сенаті. Після піврічного розгляду справи (березень-жовтень 1739 р.), прохання В.Неустроева було задовільнено¹⁹⁶.

¹⁹⁶ РГАДА, ф. 248, оп. 126, д. 468, лл. 188-208.

У справі про перехід до козацького стану, відповідно, присутні наступні документи:

- чолобиття на ім'я імператриці¹⁹⁷;
- завірена копія «вільної»¹⁹⁸;
- запит із Правлячого Сенату до Військової Колегії, відносно наявності відповідних наказів¹⁹⁹;
- довідка, складена Печатною Конторою, щодо потенційної законодавчої бази прийняття рішення²⁰⁰;
- резолюція Правлячого Сенату в справі В.Неустроева²⁰¹.

Весь цей документальний міні-комплекс з різноманітних за своїм походженням джерел демонструє нам механізм документального забезпечення легітимності входження до яїцького козацтва сторонньої особи. З іншого ж боку, несе великий інформаційний шар так званої «его»-інформації, за якою дослідник може простежити життєвий шлях конкретної історичної особи, коло його соціальних зв'язків, з'ясувати спонукальні мотиви переходу з одного соціального стану до іншого, та ще багато чого.

В цілому ж, як бачимо, ситуація прямо протилежна тій, яка мала місце на Запорозжжі. Там процес прийому нових членів та включення їх до числа січової громади, навіть у останні часи існування Запорозжжя, коли продукування документації канцелярією Коша набуває небачених до того обсягів, абсолютно ніяк не документувався. Вступ до лав запорозького козацтва залишався абсолютно неформалізованим, супроводжуючись, у кращому випадку принесенням усної присяги на вірність російському престолові підданцями сусідніх країн. Відповідно до цього, через брак все тих же «его»-джерел дослідникові залишається або вибудовувати концепції та схеми шляхом екстраполяцій, або ж взагалі лише здогадуватися відносно істинної сутності соціальних процесів, що протікали в середовищі запорозького козацтва.

Так само відсутні в документальних комплексах, утворених кошовою канцелярією й традиційні для решти козацьких військ Російської імперії, облікові відомості про кількість мешканців у козачих поселеннях та стройового складу військ, які займали помітне місце в функціонуванні такої спеціалізованої системи державного діловодства XVIII ст., якою була військова справочинна система. Починаючи з 1730-х років вони у обов'язковому порядку надсилалися до Військової колегії поквартально, чотири рази на рік (так звані «*третьные ведомости*»). Таким чином, у фондах Військової колегії, починаючи з другої третини XVIII ст. акумулювалися представницькі комплекси документів, які містять інформацію щодо соціального й статеві-вікового складу не тільки війська

---

¹⁹⁷ Ibid. – Лл. 188-188 об.

¹⁹⁸ Ibid. – Л. 189.

¹⁹⁹ Ibid. – Л. 190.

²⁰⁰ Ibid. – Лл. 192-194.

²⁰¹ Ibid. – Лл. 197.

в цілому, але й з розбивкою по населених пунктах (які водночас були основною одиницею воєнної організації) та навіть по родинах²⁰².

Зауважимо, що формуляр відомостей включав так обов'язкові для заповнення пункти, як:

- кількість старшин і рядових козаків (із розподілом на тих, що відбувають службу, які не відбувають її в силу якихось обставин та таких, які вже пішли у відставку);
- кількість дружин та вдів старшин і рядових козаків;
- кількість дітей старшин і рядових козаків всіх трьох категорій, із розбивкою по статі та по вікових категоріях (1-10, 10-15, 15-18(20) років)²⁰³.

Зрозуміло, що регулярне надходження до тієї ж Військової колегії регламентованої документації, сприяла формуванню документальних комплексів, які є цінним джерелом інформації для дослідників соціальних структур усередині зазначених козацьких спільнот Російської імперії.

Якщо ж звернутися до матеріалів, які дають змогу з'ясувати особливості створення облікової документації населення Вольностей ВЗН кошовою канцелярією та її контрагентами, то стає зрозумілим, що виняткове (в порівнянні з іншими козацькими військами) місце Запорожжя в системі адміністративного управління Російської імперії (див. Розділ 2.1.3) не сприяло продукуванню аналогічних видів облікової документації.

Перші, за часів Нової Січі, переписи населення окремих областей Вольностей, які супроводжувалися створенням обліково-фіскальної документації Кошем, були спричинені суперечками між Запорожжям і Миргородським козацьким за землі по р. Самарі. Показово, що початок розгляду, на документальному рівні, урядом конфлікту, який тягся ще з кінця 1730-х років, від часу повернення Війська під російську протекцію, був спонтанним, а не регламентованим – його поклала міжособистісна сварка, яка виникла з зазначеної причини між кошовим Якимом Малим і представником гетьмана на Січі миргородським сотником Василем Зарудним наприкінці 1752р. Саме вона спричинила письмові претензії Коша на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни та її накази гетьманові з вимогою примирити сторони²⁰⁴.

Відповідно до цього, низкою ордерів гетьмана К.Розумовського, які було впродовж 1753 р. надіслано до Коша, військовій старшині пропонувалося

²⁰² Переважно вони сконцентровані у фонді № 13 – «Казачье повятье», Російського державного військово-історичного архіву: наприклад, справи №№ 99, 100, 141 та інші, за описом № 1: відомості по Донському, Яїцькому, Терському, Гребінському, Оренбурзькому військах, а також по царинських, чорноярських, астраханських, селенгінських й іртиських козаках.

²⁰³ РГАДА, ф. 23, оп. 1, д. 19, лл. 1, 3-10, 11-15, 16-27, 29-118, 121-127, 178-220: Відомості по Аграханському (Гребенському), Волзькому та Терському козацьких військах, Хоперському та Моздоцькому козацьких полках, оселених на Північному Кавказі.

²⁰⁴ Biblioteka PAN Kraków, rkps. 1679, k. 29. Наказ імператриці Єлизавети Петрівни гетьманові К.Розумовському від 14 лютого 1753 р.

розпочати виведення мешканців козацьких полків, які оселилися в Посамар'ї на попередні місця мешкання, зі стягненням із них подушних зборів за весь період їх відсутності²⁰⁵. З боку Коша справа йшла неквапливо: лише 3 лютого 1754 р. Кошем було видано відповідну інструкцію військовим старшинам І.Домонтовичу та І.Чугуєвцю, згідно якої їм доручалося провести ревізію населення Старого й Нового Кодаку, Самари, Новоселиці та інших військових слобод. При цьому всі заїди з Гетьманщини мали бути виселені, а одружені запорожці та вихідці з Польської України, які залічувалися до стану військових посполитих, вписані у відповідні реєстри²⁰⁶.

Від самого початку своєї практичної реалізації проведення ревізії наштовхнулося на відкритий та пасивний саботаж населення військових слобод. В результаті проведення ревізії та укладення відповідних реєстрів і відомостей розтяглося аж на три роки – до 1757 р. включно²⁰⁷.

Якщо ж говорити про інформативний потенціал зібраних даних, то він був мінімально формалізованим:

- прізвище та ім'я особи, яка мешкала на військових землях;
- зазначення підданства – до ВЗН;
- місце прибуття з конкретного населеного пункту козацького полку чи то котроїсь із губернії Польської України.

Вказівка на вік самої особи, статево-віковий склад його родини і тому подібні клаузули, характерні для відомостей, які збиралися стосовно решти згаданих вище козацьких військ імперії, були відсутні²⁰⁸.

Очевидно, що подібний мінімалізм витікав не тільки з протидії населення, яке пручалося включенню в фіскальні списки, але й через недосконалість формулярів відомостей. Вже в листопаді 1756 р. Кіш мав виправляти це упущення: 4 листопада полковникам Самарської та Кодацької паланок було надіслано наказ із вимогою включити до відомостей дані про термін служби того чи іншого поселенця у Війську чи хоч би час його перебування на Січі, коли він і вписався в той чи інший курінь²⁰⁹. Втім, паланкові полковники у зворотних рапортах доповідали про неможливість подання таких відомостей через сезонну мобільність поселенців, частина з яких пішла на зимівлю до Гетьманщини²¹⁰.

Чергові кроки гетьмана К.Розумовського на шляху оптимізації адміністрування ВЗН стали кроки, спрямовані на створення облікової документації, яка мала б упорядкувати засади існування козацького і посполитого станів на Запорозжжі. Кінцевою метою було отримання відомостей стосовно

²⁰⁵ АКНЗС. – К., 2003. – Т. 3. – С. 86-88. У цій череді слід згадати ордер гетьмана К.Розумовського Кошеві про виселення з запорозьких земель вихідців з Гетьманщини, від 23 листопада 1753 р.

²⁰⁶ Ibid. – С. 103-104.

²⁰⁷ Ibid. – С. 195-196, 204-206.

²⁰⁸ Ibid. – С. 119-122, 211-265, 290-292, 281-289, 333-337.

²⁰⁹ Ibid. – С. 275-276.

²¹⁰ Ibid. – С. 277. Рапорт полковника Кодацької паланки С.Мовчана Кошеві.

кількості запорожців на Січі та по зимівниках, виявлення у його складі дезертирів і втікачів, й подальша фіксація соціальних структур шляхом припинення несанкціонованого переходу мешканців Гетьманщини і Слобожанщини. Тобто, перепис, який переслідував цілі адміністративно-поліційного характеру та мав стати своєрідною прелюдією до «підгону» соціального устрою за зразком Війська Донського. З цією метою 6 жовтня 1755 р. гетьманом було надіслано ордер Кошеві з вимогою скласти та надіслати йому відомості стосовно кількості козаків і старшин у ВЗН.

З'ясування загальної кількості особового складу у ВЗН розтяглося на півроку: в листопаді 1755 р. було складено лише відомість про кількість військової і полкової старшини, урядовців і служителів, та й то лише із зазначенням посад і кількості осіб, які їх обіймають (не були навіть вказані прізвища)²¹¹. У цілому, логіка дій Коша вказує на те, що з його боку мало місце затягування перепису, його фактичне саботування: у рапорті Коша гетьманові К.Розумовському та Київській губернській канцелярії від 23 листопада 1755 р., який був відповіддю на вимоги скласти точні реєстри Війська, зазначалося, що абсолютно точними вони не можуть бути за визначенням, оскільки частина січовиків знаходиться у тривалих відлучках від своїх куренів, а відтак не має можливості їх складення²¹².

Втім подібна тяганина могла лише на час відкласти складення реєстрів – 13 березня 1756 р. Кошем було отримано черговий ордер К.Розумовського, в якому проблема перепису козаків по куренях і зимівниках було напряду ув'язано з виплатою Військовій жалування²¹³. Незважаючи на те, що після повторної вимоги гетьмана складення реєстрів відбулося у відносно короткий термін – між 14 березня та 15 квітня 1756 р. – довільний, ніким не регламентований характер формуляру не кращим чином позначився на їх інформативності.

Фактично, реєстри являють собою ніщо інше, як лише іменні списки (на це вказує й сам Кіш²¹⁴) козаків кожного із 38 січових куренів (із зазначенням курінних отаманів)²¹⁵. Такі відомості, як вік тієї чи іншої особи, час її запису до куреня, нотатки стосовно походження та т. ін. – цілковито відсутні. Вказівки на соціальні зв'язки всередині курінної громади присутні в реєстрах лише кількох куренів. Зокрема, у реєстрі козаків Вищестеблівського куреня присутні зауваження стосовно знаходження окремих козаків у родинних зв'язках із військовою старшиною: *«Данило Якыма Игнатовича родич»* (йдеться про Я.Малого – кошового отамана у 1744, 1748 – 1749, 1752, 1754 рр.)²¹⁶. Або ж у реєстрі Кальниболотського куреня зустрічаємо вказівки на існування мікрогруп родичів (зазвичай, кількох рідних братів) серед загальної маси курінного

²¹¹ АКНЗС. – К., 2008. – Т. 5. – С. 35-37.

²¹² Ibid. – С. 34-35.

²¹³ Ibid. – С. 37-39.

²¹⁴ Ibid. – С. 234. У рапорті Коша гетьманові стосовно відправки йому реєстрів Війська, від 16 квітня 1756 р., документи фігурують як *«козакам именные списки»*.

²¹⁵ Ibid. – С. 39-234.

²¹⁶ Ibid. – С. 68.

козацтва: «Тимеш Кравец, Стефан Кравцев брат, Андрей Кравцев брат», та ще кілька подібних²¹⁷. Втім, такі приклади є щасливим виключенням, але ж ніяк не правилом.

Попри те, що реєстри куренів дають нам певне (хоча й дуже наближене) уявлення стосовно кількості січовиків, їх інформаційний шар стосовно соціальних структур є надзвичайно низьким: на такій мінімальній кількості фактичного матеріалу можна лише простежити певні тенденції; для проведення ґрунтовного аналізу та подальших узагальнюючих висновків він є явно недостатнім.

Доповнення курінних реєстрів було продовжено восени 1756 р., згідно вимог гетьмана та його представника на Січі В.Зарудного²¹⁸. Мали бути переписаними ті козаки, які мешкали по зимівниках, знаходилися у відлучках по чумацькому чи торговельному промислах, перебували на рибних заводах. Перепис мав супроводжуватися паралельним впровадженням паспортного режиму: передбачалася масова паспортизація усіх мешканців зимівників²¹⁹. Відповідальними за його проведення було назначено полковників гардового, перевізького, самарського, козацького та кальміуського²²⁰.

Укладені реєстри козаків, не включених до основних реєстрів січових куренів, подібно першим, являли собою звичайні іменні списки²²¹. Реєстри господарів зимівників на землях тієї чи іншої паланки були складені так само формально: прізвище та ім'я козака, назва куреня до якого він належав. Кількість населення в зимівниках, його соціальний склад, антропонімічні дані мешканців не були вказані в жодному з реєстрів²²². Навіть більш менш приблизна локалізація зимівників, на кшталт – «при річці Московце» – присутня тільки в описах зимівників Кальміуської і Самарської паланок²²³.

Цілком очевидним є той факт, що надання в розпорядження гетьмана та його урядовців деталізованих переліків аж ніяк не відповідало інтересам не тільки населення зимівників, але й паланкових полковників: занадто ретельне виконання обліку населення могло спричинити заворушення, переходи на інші місця й т. п. проблеми, що неминуче позначилося б не тільки на ступені довіри до них, але й призвело б до втрати робочих рук численних самовільних втікачів і переселенців, доходів від перетримання гайдамацьких ватаг й т. ін. Зворотнім боком пасивного спротиву населення Вольностей та керівництва ВЗН комплексу заходів з облікування та взяття під державний контроль, стала мінімальна інформативність документації, спрямованої на адміністративно-поліцейний облік населення Запорозжя, випродукованої впродовж першої половини 1753 – 1756 рр.

---

²¹⁷ Ibid. – С. 51-52.

²¹⁸ Ibid. – С. 238-239.

²¹⁹ Ibid. – С. 239-241.

²²⁰ Ibid. – С. 246.

²²¹ Ibid. – С. 255-256, 261-267, 275-279, 281-282, 289-292.

²²² Ibid. – С. 258-261.

²²³ Ibid. – С. 256-258, 267-274.

Звичайно ж, що те, в який спосіб було проведено перепис Кошем, не могло вдовольняти російських урядовців, однак подальший розвиток подій був таким, що на Військо намагалися «не тиснути»: вступ імперії в Семилітню війну (1756) супроводжувався постійною загрозою втягнення у війну на пруському боці й Османської імперії; лібералізм перших років правління Катерини II та початок чергової російсько-турецької війни (1768) фактично унеможливили продовження тотального державного обліку, насамперед такого, який би міг «зафіксувати» козацький соціальний стан, припинити доплив до нього вихідців із інших верств. Переписи ж козаків по куренях, які були здійснені самим Кошем впродовж 1769 – 1770 рр., ставили собі за мету здійснення не поліційного, а військового обліку козаків, які брали участь у війні з турками²²⁴.

Інакше обстояли справи з посполитою верствою на землях Вольностей. Перший перепис посполитих відбувся впродовж 1758 – 1759 рр. З одного боку він був логічним продовженням ініціатив гетьмана К.Розумовського, про які вже було сказано вище, з другого ж, сповна відповідав інтересам Коша, який і сам був зацікавлений в тому, щоб започаткувати практику фіскального обліку некозацького населення Запорожжя з метою подальших зборів податків на користь Війська.

Відповідно до цього, 16 березня 1758 р. старшинська рада ухвалила рішення про обкладення податками посполитих у найбільш заселеній частині Вольностей – Самарській і Кодацькій паланках²²⁵. Тоді ж було складено відомості стосовно населення цих паланок. Те, що першим було вирішено облікувати саме ці дві паланки має своє пояснення: саме на їх території, наближеній до земель «волості» існували багатолюдні військові слободи, населені самовільними переселенцями з Гетьманщини, Слобожанщини та Польської України, в той час як для південних паланок переважною формою колонізації були козацькі зимівники. Наприклад, перепис посполитих Протовщанської паланки було здійснено лише в 1768 р.²²⁶ Оскільки мотиви, якими корегувався Кіш, здійснюючи перепис посполитих були суто прагматичними – отримання коштів на потреби Війська, то формуляр відомостей був довільним, нерегламентованим. Зазвичай, полковники й служителі паланкових канцелярій укладали дані тільки стосовно кількості посполитого чоловічого населення в тому чи іншому населеному пункті й розмірів податків, які вони мали сплатити²²⁷. Тож, інформаційний потенціал такого роду облікової документації обмежується неповнотою даних стосовно статеві-вікового складу посполитих, їх реальної кількості.

В подальшому Кошем було зроблено спробу регламентувати процес складення відомостей про кількість посполитого населення. Так, 9 січня 1762 р. самарському та кодацькому паланковим полковникам і канцеляріям було запропоновано до виконання інструкцію, згідно якої надалі відомості мали

²²⁴ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 246, арк. 2-139 зв.

²²⁵ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 52, арк. 3-4.

²²⁶ Ibid. – Арк. 46.

²²⁷ Ibid. – Арк. 20-32 зв.

складатися поіменно, на підстав даних, отриманих від «посполитих отаманів»²²⁸. Згідно настанов цієї інструкції було здійснено переписи у військових слободах Старому і Новому Кодаку, Романковому та Кам'янському²²⁹.

Плин російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. у якій ВЗН взяло найактивнішу участь, викликав потреби в більш точному адміністративно-фіскальному обліку Кошем козацького і посполитого населення на підвладних йому землях Вольностей. З метою встановлення точної кількості, а також стану їхніх господарств, на початку березня 1770 р. Кошем було надіслано ордери паланковим полковникам з наказом провести описи населення слобод і зимівників²³⁰.

Матеріали ревізій паланок 1770 р. відзначалися найбільшою детальністю, в порівнянні з реєстрами та відомостями попередніх років: усі мешканці були описані по дворах і хатах, що дає змогу прослідкувати форми соціального співіснування, які мали місце; присутні були й дані відносно ротації населення у тому чи іншому населеному пункті, викликані обставинами воєнного часу²³¹. Слід зауважити, що облікова та звітна фіскальна документація, яка надсилалася з паланок до Коша, не була прив'язана, зрештою як і сам процес збору та відсилки податків, до жорстких хронологічних меж, подекуди між виконанням та відправкою звітних форм проходило 3-4 місяці²³².

Збільшення населення Вольностей внаслідок масових переходів на їх землі самовільних переселенців Новоросійської губернії упродовж 1772 – 1773 рр. (див. Розділ 5.1), викликало потребу в ще більшій деталізації фіскальних відомостей. Це добре простежується на матеріалах переписів Протовщанської паланки 1773 р.: у них фігурують вже не тільки козаки та посполиті, але й новопоселенці-зайди, які живуть при них в якості підсуєдків або наймитів²³³.

Відзначимо, що окрім продукування облікової документації паланковими та військовою канцеляріями, потужний інформативний шар з проблем соціальних груп населення Вольностей відбився в документації, яка походила з канцелярій місцевих губернських установ і поселених полків. Зокрема, процеси перетікання людності до Вольностей ВЗН (відповідно, з подальшим включенням до посполитого стану), що відбувалися на початку 1770-х років, сповна знайшли відображення в обліковій документації місцевого російського військового командування, зокрема у представницьких комплексах, сформованих з

²²⁸ Скальковский А. К истории Запорожья. Внутренние распоряжки // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 536-537.

²²⁹ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 111, арк. 11-18 зв.

²³⁰ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 279, арк. 3зв. - 7.

²³¹ Ibid. – Арк. 164-182 зв.

²³² СПБИИРАН, ф. 200, оп. 3, д. 255, л. 1 (рапорт полковника Протовщанської паланки Семена Галицького в Кіш стосовно присилки зібраних за 1770 р. податків, від 19 квітня 1771 р.).

²³³ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 348, арк. 3-6. Реєстр подвірного перепису слобод і зимівників Протовщанської паланки від 2 березня 1773 р.

щомісячних екстрактів, які склалися в Новоросійській губернській канцелярії на основі рапортів ротного та полкового командування поселених гусарських і пікінерських полків²³⁴.

Показовим є той факт, що по справжньому повний комплекс облікової документації, що відображала соціальний устрій Запорожжя, з'являється лише по припиненню останнім свого історичного існування. Так, вже 7 липня 1775 р. командування Новоросійської та Азовської губерній отримало повний перелік відомостей, які мали б надсилатися особисто Г.Потьомкіну, та в яких би повною мірою були висвітлені різні аспекти економічного та соціального становища на щойно інкорпорованих запорозьких землях²³⁵. Із загальної кількості у 60 позицій переліку («расписания») відомостей (50 основних та 10 додаткових), 6 мали відбивати інформацію відносно демографічних змін, загальної структури населення та його соціальної мобільності²³⁶.

Нагальні потреби адміністрування території колишніх Запорозьких Вольностей та управління їх населенням викликали до життя появу кількох, достатньо ретельних, описів, створених вже у перший місяць після ліквідації Січі. Зокрема, маємо описання правобережної та лівобережної частини запорозьких земель, надісланих до канцелярії князя Г.Потьомкіна, відповідно, новоросійським губернатором В.Муромцевим²³⁷ (6 липня) та азовським губернатором В.Чертковим (29 липня)²³⁸. Окрім суто географічного та економічного описання, кожен із них містив обов'язкові облікові відомості відносно ступеню заселеності територій, соціального складу населення, а також сукупність пропозицій щодо уніфікації устрою та способу життя колишніх запорожців згідно настанов про губернський устрій у Російській імперії.

Подальше розгортання уніфікаторської політики викликало потребу у все нових і нових видах облікової документації, які б відбивали специфіку соціальної структури запорозької громади: так, вже наприкінці серпня 1775 р. генерал-поручиком П.Текелією, згідно наказів імператриці та ордерів князя Потьомкіна було завершено створення відомостей відносно кількості старшин, козаків та посполитих ліквідованого ВЗН, які мешкають на землях, розподілених між Азовською та Новоросійською губерніями²³⁹. Головною метою їх створення був фіскальний облік населення – сам головний виконавець, П.Текелія прямо іменував документацію, яку було випродуковано, не інакше як «*подушными переписями*»²⁴⁰.

²³⁴ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 95, ч. 1, лл. 16-18 об., 19-23 об., 25-27 об., 28-32 об., 34-37 об., 38-39 об., 40-41 об., 42-43 об., 61-68 об.

²³⁵ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, л. 103.

²³⁶ Ibid. – Лл. 104-108.

²³⁷ Ibid. – Лл. 236-236 об., 237.

²³⁸ Ibid. – Лл. 238-238 об., 239-239 об., 240.

²³⁹ Ibid. – Лл. 259-259 об.

²⁴⁰ Ibid. – Л. 167.

Стала практика обліку населення колишніх Вольностей ВЗН, започаткована в перші часи після ліквідації Січі, була продовжена після відродження військової організації колишніх запорожців – Чорноморського козацького війська (Війська вірних запорозьких козаків) (1787). Потреба державних установ и можновладців Російської імперії, насамперед Військової колегії і князя Г.Потьомкіна, у наявності точних даних стосовно соціальних категорій населення тогочасного Півдня, які мали б наповнити Військо, в інформації щодо кількості козаків, здатних відбувати військову службу та перспектив їх заміни в майбутньому за рахунок дітей чоловічої статі, й т. п., була реалізована шляхом створення представницьких комплексів обліково-адміністративної документації.

Перші роки інституалізації Війська характеризувалися переважанням таких різновидів облікової документації, як іменні списки колишніх запорожців (тих, які заступили в службу; тих, які перебувають у міщанстві, державних селянах і поміщицьких підданих й т. ін.)²⁴¹ та екстрактах, зроблених на підставі іменних списків²⁴². Те, що на підставі отриманих з місць відомостей складалися документи саме такої спрямованості, пояснювалося необхідністю усвідомлення представниками імперської влади в регіоні реального стану речей та потребою в перспективному плануванні заходів, які мали б оптимізувати процеси відродження Війська з колишніх запорожців, як самодостатньої соціальної структури, що мусила стати провідником російських інтересів у прикордонних регіонах держави.

Відведення Війську землі під поселення між Дністром і П.Бугом, спричинило масове переселення в цей регіон козаків з їхніми родинами. Необхідність взяття на облік цієї маси населення, поширення на них владних повноважень Коша та запровадження системи і форм підзвітності місцевій і центральній російській владі стимулювали проведення заходів, пов'язаних із адміністративно-поліційним і фіскальним обліком населення²⁴³.

Складення переліків населення всіх населених пунктів, які було засновано на військовій землі не тільки полегшували контроль за відбуванням військової служби та громадських повинностей, але ж і слугували підставами для збору податків, стягнення штрафів і т. ін.²⁴⁴. Окрім суто прагматичних завдань переписи, також, узгоджувалися з логікою необхідності відзначення військових

---

²⁴¹ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 36, лл. 24-28 – «Список о служивших прежде в бывшем запорожском войске и ныне поступивших в службу войска верных запорожских козаков» (1789).

²⁴² ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 1, лл. 1-5, 7-8 об., 9-145, д. 11, лл. 37, 52-54, 74-80, 109-115, 117-123.

²⁴³ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 172, лл. 5-50 – «Ведомость учиненная сколько и где в каком месте на отведенной войску Черноморскому земле состоит селений, хуторов, неводов и в оных мужеска и женска полу души, с различием военнотружущих старшин [и] козаков, и поселян» (1792).

²⁴⁴ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 172, лл. 4 об. – «Ведомость учиненная сколько чего с кого и за что взыскано, значит под. сим. Февраля 28 дня 1792 году».

заслуг його різних категорій, виказаних під час минулої російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр.: окремо укладалися відомості стосовно колишніх запорожців, які брали участь бойових діях²⁴⁵; тих із них, хто не воював, але вписався до Війська пізніше²⁴⁶; особах, які ніколи не були на Запорозжжі, й побажали стати чорноморцями вже після підписання миру²⁴⁷.

Особливу увагу з боку місцевої російської адміністрації – того ж таврійського губернатора – приділялося надходженню інформації стосовно чисельності, статевого й вікового розподілу, перебуванні в шлюбі чи поза ним чорноморських козаків та членів їх родин. На відміну від часів до переселення Війська на Кубань (1792) її продукування було жорстко регламентованим: фактично, на Чорноморське козацьке військо було поширено практику створення та відправки «*третьих*» і навіть щомісячних відомостей яка мала місце й в решті козацьких військ імперії ще з 1720-х років²⁴⁸.

Пост-січовий період в історії тієї гілки запорозького козацтва, яка після 1775 р. залишилася в південноукраїнському регіоні та трохи згодом склала основу чорноморського козацтва відзначився започаткуванням постійного церковного обліку. Після ліквідації Січі відбулася швидка інтеграція церковної мережі колишніх Вольностей в загальноімперські структури. Оскільки в Російській імперії XVIII ст., з часів реформ Петра I, православна церква була значною мірою секуляризована та займала підпорядковану роль по відношенню до держави, церковні інституції не просто перебували в стані вимушеного симбіозу з світськими, державними інституціями, обслуговуючи її прагматичні інтереси та виконуючи завдання, які, подекуди, мали мало спільного з прямим покликанням²⁴⁹.

Одним із таких завдань було ведення обліку парафіян, слідкування за дотриманням ними канонів православної обрядовості, зокрема причащення та сповіді. Останнє вважалося обов'язковим, оскільки засвідчувало лояльність до церкви й, відповідно, до держави. Основною формою церковного обліку були

---

²⁴⁵ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 243, лл. 6-7 – «Ведомость сколько переселилось на войсковую землю продолжающих в войске Черноморском службу старшин и козаков с их семействами, также из которых мест» (1793).

²⁴⁶ Ibid. – Лл. 2-2 об. – «Ведомость, сколько бывшего запорожского звания неслуживших в нынешнюю войну в войске Черноморском козаков с их семействами переселилось на войсковую черноморскую и с каких мест значит ниже. Апреля 15 дня 1793 года».

²⁴⁷ Ibid. – Лл. 13-20 – «Ведомость сколько переселилось с разных мест на войсковую землю пожелавших в войске Черноморском продолжить службу не служивших в нынешнюю войну и не состоящих в прежнем запорожском звании разного рода малороссиян с их семействами» (1793).

²⁴⁸ Ibid. – Лл. 86-130 – «Ведомость сколько в нынешнем августе месяце продолжающих с нынешней войны службу с разных лет старшинам, казакам с их семействами» (підкреслення наше); лл. 132-263 – «Ведомость о числе народа в слободах поселившегося сколько в какой семье в них мужеского и женского полу душ» (1793).

²⁴⁹ Лиман І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. – С. 47.

сповідні розписи (реєстри парафіян, які сповідувалися та причастилися), що велися парафіяльними священиками. Завдяки визначеній структурі формуляру, у сповідних розписах відклялися поіменні списки мешканців того чи іншого з населених пунктів на території колишніх Вольностей, із вказівкою на їх стать і вік, із зазначенням належності до конкретного господарства (двору) та форм соціальних зв'язків між членами подібних соціальних мікрогруп. Непересічний характер даного різновиду облікової документації полягає в тому, що річний характер складених розписів сповна ілюструє процеси консервації, або ж навпаки трансформації традиційного соціального устрою старого Запорозжя в нових умовах²⁵⁰.

Таким чином, у Російській імперії останньої чверті XVIII ст., відбулося остаточне впровадження систем адміністративно-поліційного, фіскального та церковного обліку представників тих соціальних груп, які походили з козацьких і посполитих верств населення Вольностей ВЗН. Прямим слідством цих процесів стало стабільне регламентоване продукування представницьких комплексів облікової документації, у якій повною мірою відображені тенденції і характер соціальних перетворень у середовищі пост-січових козацьких громад.

Плин процесів централізації державної влади та уніфікації автономного устрою окраїн Російській імперії, з якими зіткнулися запорожці після повернення з Кримського ханства, безпосередньо позначився на всіх сторонах життя козацтва. Впровадження системи лінійних кордонів у Північному Причорномор'ї, яке розпочалося ще на початку XVIII ст.²⁵¹, після Белградського миру 1739 р. почало набувати все більш і більш завершених рис: уздовж кордонів, які охороняються кінними роз'їздами, зводяться стаціонарні форпости, шанці та карантини; їх самовільний, безпаспортний перетин починає трактуватися як злочин (див. Розділ 2.1). За таких умов стан перманентної степової війни та хиткого миру, в якому впродовж попередніх століть співіснували прикордонні спільноти регіону втрачає право на подальше існування²⁵². Здобичництво, як один із видів традиційної діяльності запорозького козацтва опиняється поза законом і трактується як *гайдамацтво* (див. Розділ 5.2).

Будь-які його прояви стають предметом спеціальних розслідувань як з боку Коша, так і з боку місцевої – Генеральна Військова канцелярія та Київська (з 1764 р. і Новоросійська) губерньська канцелярія, і центральної влади Російської імперії – Правлячого Сенату і колегій (Іноземних справ, Військової та Малоросійської (з 1764 р.)), а також дипломатичного і військового відомств і прикордонних командирів Османської імперії і Речі Посполитої.

²⁵⁰ НДКМ, КН–28074/АРХ–9794; КН–25021/АРХ–8231. Сповідні розписи парафіян Покровської церкви м.Нікополя за 1782 р.

²⁵¹ Мільчев В. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. – Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2004. – С. 3-6.

²⁵² Андреева С. Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів у зовнішній політиці Російської імперії (1739 – 1768 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. III. – Бердянськ-Запоріжжя, 1998. – С. 10-18.

Конфлікти між мешканцями прикордоння трьох держав – Речі Посполитої, Російської та Османської імперій, призводили до необхідності їх врегулювання на державному рівні. На практиці, зазвичай, це реалізувалося утворенням і діяльністю двосторонніх (кримсько- і польсько-запорозьких (російських) Слідчих комісій. У свою чергу, діяльність комісій з розгляду взаємних претензій спричинила комплекс заходів з боку російського, польського та османського урядів, спрямованих на впровадження ще більш жорсткого прикордонного режиму²⁵³.

Вищий контроль за роботою комісій здійснювався центральними державними установами – Правлячим Сенатом, Колегією іноземних справ і Малоросійською колегією (з 1764 р.), а також гетьманським урядом через генеральну Військову канцелярію (в 1751 – 1764 рр.).

«Гайдамацькі» питання та пов'язані з ними проблеми роботи прикордонних комісій регулярно обговорювалися на засіданнях Секретної експедиції Правлячого Сенату, слідством чого ставало видання відповідних наказів до Колегії іноземних справ, гетьмана К.Розумовського та інших²⁵⁴.

Колегія іноземних справ ініціювала розгляд тих чи інших претензій як на підставі нот, надісланих при реляціях від російських посланників у Стамбулі/Бахчисараї або Варшаві, так і безпосередньо через отримання подібних претензійних нот від зарубіжних амбасадорів у російській столиці²⁵⁵. У свою чергу, й російські дипломати ініціювали початок роботи комісій, висувуючи претензії стосовно кривд спричинених неправомірними діями підданців сусідніх держав²⁵⁶.

---

²⁵³ Biblioteka PAN Kraków, rkps. 1679, k. 8. Ініціатором цього виступала не тільки російська, але й кримсько-турецька сторона: так, у квітні 1752 р., разом із черговими реєстрами претензій, київському генерал-губернаторові віх хана було надіслано й пропозиції великого візира, стосовно облаштування контрольно-пропускних пунктів на переправах, та запровадження паспортно-білетної системи перетину кордону. Ці заходи мали б суттєво сприяти викоріненню гайдамацтва з обох боків. Відповідно до цього, імператрицею було надіслано наказ гетьманові, в якому йшлося про необхідність доведення до відома Коша необхідності дотримання прикордонного режиму (наказ імператриці Єлизавети Петрівни гетьманові К.Розумовському від 30 травня 1752 р.).

²⁵⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1579, лл. 2, 4 об. Наприклад – «*О запрещении запорожцам о чинимых ими за границею обид, и о наказании за то винных*» (18 серпня 1755 р.) та «*О учинении малороссийскому гетману и кавалеру, в отвращении происходящих от запорожских казаков пограничным татарам и другим турецким подданным обид, и прочих предерзостных поступков, распоряжения*» (6 березня 1757 р.).

²⁵⁵ AGAD, AKW, dz. Rosyjskie, kart. 55 f, № 1, k. 7-9 v. (копія настанови польського короля Августа III посланникові при російському дворі І.Огінському від 21 травня 1742 р., з вимогою включити до ноти, яка має бути подана російській стороні, пунктів стосовно гайдамацьких нападів з боку запорожців на прикордонні староства Польської України).

²⁵⁶ AGAD, AKW, dz. Rosyjskie, kart. 55 b, № 29, k. 3 (промеморія російського посла у Варшаві Ф.Восійкова (у 1766 – 1775 рр. – київський генерал-губернатор і новоросійський головний командир) великому коронному гетьману від 2 лютого 1760 р., з викладенням

Місцевий контроль знаходився в компетенції Київської губернської канцелярії: вона відповідала за організацію роботи конференції – з'їзду депутатів і комісарів, забезпечення діловодних і робочих перекладів, інструктаж запорозьких депутатів і російських комісарів, дотримання дипломатичного протоколу та затвердження результатів. Компетенція Коша була достатньо обмеженою в порівнянні з функціями не тільки київського генерал-губернатора та його канцелярії, але ж і російських комісарів, і зводилася до вибору депутатів, які представлятимуть Військо на комісії, складення письмових переліків претензій і т. п.

Документообіг Коша з урядовцями Кримського ханства та Польської України відбувався у вигляді обміну листами, розписками та ресстрами. Адресатами запорожців з польського боку були губернатори, полковники, комісари, посесори, коменданти, старости, восводи, магнаторія. З кримського (і турецького) – хан, його наступники (нурадин- і калга-султан), ор-бей (перекопський каймакам), коменданти турецьких фортець і паші різних рангів²⁵⁷. Найбільш масовим видом джерел, які створювалися в процесі подібних зносин було службове листування.

Зазвичай, обмін кореспонденцією подібного роду здійснювався від імені самого кошового отамана, який виступав представником інтересів усього Війська. Прикладом подібного листування може слугувати лист кошового Семена Єремівича до регіментаря Української партії Милославського від 5 серпня 1742 р. і зворотній лист останнього від 17 вересня того ж року. Предмет зносин – конфлікти на прикордонні, спричинені взаємними грабунками запорозької і польської сторін²⁵⁸. У ряді випадків ініціатором листування виступала й польська сторона – вже згаданий регіментар Милославський 2 квітня 1743 р. першим надіслав листа до переобраного кошовим отаманом І.Малашевича з проханням вжити превентивних заходів для недопущення чергового нападу гайдамацької ватаги запорожців під проводом Гната Голого²⁵⁹, яка впродовж 1741 – 1742 рр. вже ходила в рейди на Уманщину, грабуючи польську шляхту, сврейських купців і навіть заможних селян²⁶⁰.

Втім, можемо стверджувати, що подібні епістолярні зносини між кошовими отаманами та місцевим польським командуванням були суто ситуативними, позбавленими регулярного характеру. З початку ж 1750-х років взагалі помічається тенденція до обмеження російською владою права документальних зносин Коша з іноземними кореспондентами, а 1 вересня 1754 р. наказом

обставин кривд російським підданцям, у тому числі запорожцям, з вимогою їх розгляду і відшкодування в процесі прикордонних комісій).

²⁵⁷ Синяк Іван Леонідович. Джерела з історії діловодства запорізького козацтва доби Нової Січі (1734 – 1775). – С. 20.

²⁵⁸ AGAD, AKW, dz. Tureckie, kart. 80, № 696, k. 3-4 (в копіях).

²⁵⁹ Непересічна постать в історії запорозького гайдамацтва, широка відома тим, що в канун православного Різдва 1742 р., в с.Степашках, поблизу Немирова, вбив не менш легендарного Саву Чаленка (Чалого) (s. 1 v).

²⁶⁰ AGAD, AKW, dz. Rosyjskie, kart. 55 f. № 7, k. 1-2.

київського віце-губернатора І.Костюріна було остаточно заборонено Кошеві самостійно листуватися з приводу прикордонних комісій без дозволу Київської губернської канцелярії²⁶¹.

Реєстри претензій на грабунки являли собою основний вид документації, що продукувалася в результаті діяльності власне прикордонних комісій²⁶². Вони являють собою приклад облікової документації, випродукованої на стиці діловодства дипломатичного та судового. Прикладом реєстру претензій, висунутого з боку Коша слугує зведений реєстр кількості вбитих та страчених поляками козаків (із зазначенням захопленого в них майна) за період 1733 – 1749 рр.²⁶³ З польської боку здебільшого фігурують реєстри майна, захопленого гайдамаками, які надсилалися Кошеві при листах польських можновладців або прикордонних командирів²⁶⁴. У окремих випадках зустрічаємо іменні реєстри гайдамаків, схоплених поляками, або ж таких, яких вимагали видати на розправу. Як правило, реєстри подібного роду складалися на підставі свідчень бранців. Особливої цінності їм надає вказівка на походження особи з тієї чи іншої місцевості польської чи підросійської України²⁶⁵, або приналежності до конкретного січового куреня²⁶⁶. Окрім реєстрів, поширеною формою обліково-засвідчувальної документації були екстракти, в яких коротко викладалася суть конфліктів і претензій по них. Вони надсилалися протилежними сторонами (тією ж польською), як до Коша, так і до Київської губернської канцелярії²⁶⁷.

Специфічним різновидом засвідчувальної документації, яка продукувалася в процесі діяльності Комісії були також *«инструменты»* (також фігурують як *«разменные инструменты»*), які укладалися на місцях за єдиною формою, що надсилалася з Київської губернської канцелярії. Вони носили нормативний характер та засвідчували взаємне задоволення: в інструментах, за підписом

²⁶¹ АКНЗС. – К., 2003. – Т. 3. – С. 569.

²⁶² АКНЗС. – К., 2000. – Т. 2. – С. 479, 515-561. Наприклад, від запорозької сторони на подібні комісії укладалися реєстри козаків, пограбованих, або захоплених у полон ногайцями впродовж 1749 – 1752 рр.

²⁶³ АКНЗС. – К., 1998. – Т. 1. – С. 342-359.

²⁶⁴ Ibid. – С. 289-291, 301-303. Наприклад, від уманського полковника Костки-Ортинського від 27 травня 1747 р., і від рожанського стольника Морфинського від 30 серпня 1747 р.

²⁶⁵ AGAD, AKW, dz. Rosyjskie, kart. 56, № 41, к. 3-4 – *«Regestr haydamakow, spisany przez kozaka, podstrzelenego w ataku pod Poczarami, a teraz w Niemierowie zostajęnciego w dotoncyi. 13.09.1753»*.

²⁶⁶ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1591, лл. 120-127. – *«Реестр выписанной из производимого здесь о разбойных делах следственного дела кто имяны и прозваниями из Сечи Запорожской по оговорам разбойническим требуется о том и явствует ниже сего с объявлением куреней»* (діловодний переклад з польської на російську реєстру, складеного військовим судом Української партії у вересні 1757 р.).

²⁶⁷ AGAD, AKW, dz. Tureckie, kart. 80, № 728, к. 1-5 (копія екстракту, надісланого регіментарем Української партії Милославським до київського генерал-губернатора І.Леонтєва, з викладенням конфліктних подій за період з 6 по 31 березня 1742 р.).

депутатів і комісарів, двома мовами зазначалися пункти претензій, у відшкодуванні яких сторони дійшли згоди²⁶⁸.

Між собою прикордонні комісари, як це видно, наприклад, на матеріалах російсько-польських прикордонних комісій, спілкувалися або за допомогою листування, або ж промеморіями. Остання форма була більш характерною для звернень російської сторони та мала засвідчувати рівнозначність представників з обох сторін. Для таких промеморій було характерне екстрактне викладення суті тієї чи іншої справи, з відправкою, у разі необхідності до вже існуючих діловодних матеріалів²⁶⁹.

Оскільки територія Нової Сербії (з 1751 р.) внаслідок свого прикордонного становища знаходилася в епіцентрі подій, пов'язаних із гайдамаччиною, між Кошем і командуванням Новосербського корпусу (головний командир – генералом І.Хорват) відбувався інтенсивний документообіг, як правило у формі службового листування або ж обміну промеморіями²⁷⁰. За подібним зразком відбувалися зносини й з рештою новосербського генералітету – Ф.Юостом, І. та О. Глебовими, М.Муравйовим²⁷¹. У більшості випадків предметом зносин ставала координація спільних дій у справі викорінення гайдамаччини, або ж прохання відшкодування збитків, завданих їх підлеглим. Відповідно до цього, у супроводі відповідних листів від генералітету, з Канцелярії Новосербського корпусу до Коша надсилалися реєстри претензій на кривди з боку гайдамацьких ватаг запорожців²⁷².

Серед загалу документів, які продукувалися різноманітними відомствами у справах порубіжних конфліктів, на особливу увагу заслуговують «протоколи» допитів, які знімалися з осіб, звинувачених у гайдамацтві²⁷³. Слід зауважити, що

²⁶⁸ АКНЗС. – К., 2000. – Т. 2. – С. 370-372.

²⁶⁹ AGAD, AKW, dz. Rosyjskie, kart. 57, № 8, k. 2-2 v., 3-3v., 4 (три промеморії російських комісарів – капітанів Литвинова, Яворського та Наковальніна до прикордонних суддів, призначених від Брацлавського воєводства, за жовтень-листопад 1757 р., у справі гайдамацької ватаги В.Табанця).

²⁷⁰ АКНЗС. – К., 2003. – Т. 3. – С. 520, 524.

²⁷¹ Посулько О. М. Документи до історії гайдамацького руху в діловодних матеріалах канцелярії Нової Січі та Новосербського корпусу // Регіональне і загальне в історії. Тези міжнародної наукової конференції присвяченої 140-річчю від дня народження Д.Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995). – Дніпропетровськ, 1995. – С. 109-111.

²⁷² АКНЗС. – К., 2003. – Т. 3. – С. 702. Наприклад, реєстр речей, пограбованих гайдамаками у козака Новослобідського полку С.Дикуну, надісланий при листі І.Глебова від 28 липня 1754 р.

²⁷³ Обумовимося, що хоча за формальними ознаками ці документи й являли собою *протоколи* – виконаний в певному форматі запис, що фіксував якісь події, що сталися – вважаємо за потрібне функціонально обмежити довільне використання цього терміну шляхом взяття його в лапки, оскільки власне «*протоколи*» як різновид судово-слідчої документації з'являються в Російській імперії лише в XIX ст.: Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие/И.Н.Данилевский, В.В.Кабанов, О.М.Медушевская, М.Ф.Румянцева. – М.: РГГУ, 1998. – С. 398.

поява подібного різновиду документальних джерел була слідством не тільки уніфікації повсякденного життя населення південноукраїнського фронтіру шляхом поширення на нього дії загальнодержавного законодавства, але й свідомством нових взаємовідносин конкретної особи з державою, в першу чергу з тими суспільними групами, які її представляють. Порівнюючи нечисленні (якщо не сказати одиничні) свідчення запорожців у кримінальних справах (наприклад, пограбування купців і посольств) з XVII ст. із типологічно подібними гайдамацькими допитами XVIII ст., можемо стверджувати, що останні є більш персоніфікованими, несуть в собі більше інформації стосовно людини як такої, її суспільного оточення, соціальних зв'язків і т. п.²⁷⁴

Продуктування «протоколів» допитів (рос. «допрос», інколи також фігурують як «распросные речи» чи «распросная сказка»); було прямим результатом проведення допитів – комплексу дій, головна суть яких полягала в отриманні і фіксації, в установленому порядку, свідчень підозрюваних стосовно подій, які стали об'єктом розслідування. Оскільки найбільш досконалим доказом вважалося визнання самих звинувачених, то з допитом тісно було пов'язано застосування тортур до обвинуваченого.

Істотними рисами проведення тогочасного слідства була повна відсутність прав у обвинуваченого, зосередження функцій захисту та звинувачення, в руках одних і тих же осіб. Оскільки карна справа вирішувалася на основі тільки письмових матеріалів попереднього слідства, часто навіть за відсутності звинуваченого, то «допросы», або «распросные речи», які містили в собі фактичне визнання провини особи звинуваченої у скоєні злочину, становили каркас усієї справи.

З огляду на специфіку інформаційного шару «допросів» безперечною є їх типологічна наближеність до такого виду джерел, як інтерв'ю – тексту, створеного в процесі письмової фіксації вербальної інформації. Каталізатором інтерв'ювання у даному випадку виступали не тільки запитання «інтерв'юєрів», у ролі яких виступали слідчі, але й поширена практика застосування тортур, яка сприймалася як так, що сприяла більшій відвертості особи яку допитували. Й дійсно, ініційована специфічними методами спонукання, «оповідь про себе» в більшості випадків відзначалася великим рівнем відвертості й конкретики – людина в буквальному розумінні змушена була «розкрити душу», у найменших подробицях повідати про свій життєвий шлях, оточення, діяння²⁷⁵. Можна стверджувати, що складання психологічного портрета гайдамаки, або будь-якої

---

²⁷⁴ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – С. 12-13 (епізод з пограбуванням і вбивством кримських купців ватагою запорожців під проводом Іваника та Лихопоя, наприкінці березня 1683 р.).

²⁷⁵ Втім, не враховувати суб'єктивізму допитів як історичного джерела теж не можна – маємо задокументовані свідчення того, що інколи слідчим навіть під примусом не вдалося здобути від гайдамаків правдивих свідчень: АКНЗС. – К., 2003. – Т. 3. – С. 634-635 (протокол допиту запорожця О.Рудя від 25 грудня 1753 р. та повідомлення кошового отамана Д.Гладкого в його справі від 13 січня 1754 р.).

особи, що скоїла злочин, було невід'ємною часткою слідчого процесу над ним: у більшості випадків можна прослідкувати, що слідчі явно намагалися визначити мотивацію, підкреслити специфічні риси поведінки затриманого, виступав він у якості лідера або керованої особи.

Переважна їх більшість з'явилася в процесі діяльності слідчих органів і комісій при канцеляріях різноманітних російських державних установ, при запорозькій військовій канцелярії за часів Нової Січі а також, меншою мірою, при городських, земських і військових судах прикордонних воєводств і губерній Польської України.

Найбільш ранні з допитів запорожців, зроблені російськими прикордонними командирами або гетьманськими урядниками відносяться ще до часів перебування ВЗН в кримському підданстві та датуються 1710-ми роками²⁷⁶. Після повернення ВЗН під російську протекцію та поширення на нього дії російського карного законодавства, отримання свідчень козаків, звинувачених у злочинстві за кордоном, ведеться служителями канцелярії київського генерал-губернатора, який стає головним урядовим куратором Запорожжя²⁷⁷. Аналогічними російським «допросам», як за процедурою отримання, так і за формою документального оформлення були польські «interrogatoria» (лат.), притаманні судовому діловодству Речі Посполитої від самого початку й до останньої третини XVIII ст.²⁷⁸

Перші, за часом появи, матеріали допитів, зроблені у власне запорозьких військових і паланкових канцеляріях, які зберігаються в складі АКНЗС, датовані липнем 1747 р. Це – «допит» козака Левушківського куреня О.Теплицького, зроблений кодацьким полковником В.Зеленком, та надісланий в копіях до Коша та Київської губернської канцелярії. Поява документа напряму була спричинена необхідністю судового вирішення справи про пограбування ватагою запорожців київського міщанина, який віз Дніпром на продаж у Січ горілку²⁷⁹.

Очевидно, що започаткування практики проведення допитів з одного боку було виявом поширення судових повноважень київського генерал-губернатора на населення Вольностей, з іншого ж, складовою частиною імплементації спеціальної, судово-слідчої системи справочинства в діловодство, яке велося військовою і паланковими канцеляріями. Фактично, на запорозьких теренах поширювалися ті ж самі форми ведення і документального оформлення слідства, які вже були апробовані в 1710-х – 1730-х роках сотенними і полковими

²⁷⁶ РНБ ОР, ф. 905, оп. 2, Q-347, лл. 1-1 об., 2 (допити Ф.Волошенка, Я.Лисого та ін. 1713 р.); Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 2. – С. 1079-1083 (допити О.Пархоменка та братів Сергієнків, 1716 р.).

²⁷⁷ АКНЗС. – К., 2003. – Т. 1. – С. 88 (допит запорожця О.Школи, зроблений в Київській губернській канцелярії 21 липня 1735 р.).

²⁷⁸ АЮЗР. – Ч. III. – Т. III: Акты о гайдамаках (1700 – 1768). – К.: В Универ. Тип., 1876. – С. 15, 102; Коденська книга судових справ // Український архів. – К., 1931. – Т. 2. – С. 28-42.

²⁷⁹ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 43, арк. 51-52 (копія).

канцеляріями Гетьманщини. Обов'язкове письмове зняття показань особи, взятої під стражу, було їхньою невід'ємною складовою²⁸⁰.

«Протоколи» допитів запорожців (здебільшого, впійманих на гайдамацтві), переховуються серед документальних збірок багатьох архівних установ України, Російської Федерації і Польщі (див. Розділ 3). Однак найбільша їх кількість зосереджена в ф. 229 ЦДІАК України – більш ніж три сотні «допитів». Той факт, що в АКНЗС було акумульовано таку значну кількість матеріалів допитів – в переважній більшості, або частково документи 31 справи²⁸¹ – пояснюється тим, що саме Кіш був первинною судовою інстанцією в розгляді справ стосовно гайдамацтва, та й взагалі всіх злочинів, скоєних запорожцями або на території Запорожжя²⁸².

Проведення попереднього слідства та допитів затриманих гайдамаків входило також до компетенції російських комісарів, які очолювали роботу прикордонних комісій²⁸³. Відповідно до реалізації цього їх повноваження, певна частина допитів знімалася ними з гайдамаків, привезених на прикордонні суди закордонними комісарами, за участі останніх²⁸⁴.

Подібним правом – попереднього допиту – були наділені й штаб-офіцери Новосербського корпусу. Проведення допитів, зазвичай, велося офіцерами та служителями полкових (Хорватового гусарського та Пандурського полків), гарнізонних (Новомиргородської та Св. Єлизавети) і корпусних канцелярій²⁸⁵. Восени 1763 р. в Новій Сербії з дозволу російського уряду взагалі було створено окрему Комісію для вирішення гайдамацьких та інших карних справ, яка сконцентрувала в одному місці ведення слідства та продукування відповідної слідчої документації²⁸⁶.

---

²⁸⁰ Горбань М. Розбійник Мацапура (побутово-історичний нарис) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 2. – Харків, 1999. – С. 174-193. У даній републікації (1927) переказано матеріали слідства над гайдамацькою ватагою, керованою запорожцями, яка діяла на землях козацьких полків Гетьманщини впродовж 1738 – 1740 рр.

²⁸¹ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 18, 23, 43-44, 65, 75-77, 80-81, 118, 130-131, 148, 168, 177, 192, 198, 225, 228, 243, 273, 276-277, 303, 313, 329, 331, 336, 362, 364.

²⁸² Андриевский А. А. Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев // ЧИОНЛ. – К., 1895. – Кн. 9. – С. 50-51.

²⁸³ ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 1615-1617, арк. 10-15 зв., 35-35 зв., 67.

²⁸⁴ AGAD, AKW, dz. Rosyjskie, kart. 56, № 8, k. 2-5. – «*Excerpt z papierow przyslanych od JPP Sędziow Pogranicznych. 1750 – 1765*».

²⁸⁵ Канцелярія Новосербського корпусу / Упорядники: В. Мільчев, О. Посуцько / Передмови: С. Гаврилович, С. Лалич, В. Мільчев, О. Посуцько // Джерела з історії Південної України. Том 7. – Запоріжжя: Тандем-У, 2005. – С. 179, 188, 195, 222, 252, 263-264, 266, 276. Наприклад – «*О поиманном в гайдамацестве запорожском козаку Грицку Пехоте. 01.07. – 30.11.1763*» (С. 252.) – лише одна із десятків зазначених справ архіву Канцелярії Новосербського корпусу, що переховували протоколи допитів запорожців-гайдамаків.

²⁸⁶ ДАДО, ф. 1684, оп. 2, спр. 122, арк. 177 зв. – «*О учреждении особливо в Новой Сербии комиссии для производства гайдамацких следственных дел. 23.08.1763*».

«Протоколи» допитів гайдамаків при рапортах, донесеннях і промеморіях Коша, спільних судових комісій (з Польщею та Кримом), Новосербської комісії у гайдамацьких справах надсилалися до київського генерал-губернатора й, відповідно, накопичувалися у поточному архіві (Київської губернської канцелярії). Звідси вони відправлялися до Секретної експедиції Правлячого Сенату, або в якості додатків (копії допитів) до донесень, або ж в якості екстрактних форм (екстрактів), які склалися на їх підставі. Кінцевий адресат був зумовлений тим, що саме Секретна експедиція курирувала «гайдамацькі справи», як такі, що викликають напруженість у стосунках із сусідами та можуть спричинити воєнне протистояння із ними²⁸⁷.

Динаміка подібних відправлень від генерал-губернатора до Сенату та їх інформаційний характер прямо залежали від активності гайдамацьких виправ у прикордонних регіонах та отримання відповідних рапортів від прикордонних командирів. Ті, в свою чергу, прямо були пов'язані із календарними сезонами – активними у теплі пори року та майже відсутніми в зимовий період. Так, якщо впродовж весни-осені донесення до Сенату були майже щоденними, то взимку вони надсилалися не частіше ніж раз у 5-10 днів (подекуди і раз на 2 тижні). Зокрема, маємо відправлення донесень за листопад 1750 р.: 2, 7, 9 та 24-го числа. Зміна у щільності відсилки рапортів наприкінці місяця, очевидно, була пов'язана з кліматичними умовами, зокрема, з випадінням снігового покриву, що зводило гайдамацькі рейди на нуль. Це підтверджується й матеріалами наступного місяця грудня: донесення від 4, 13, 18, 28-го числа, в яких прямо вказується, що фактів переходу гайдамаками кордону, нападів на польські та кримські (турецькі) володіння, не зафіксовано – випав сніг, і гайдамаки не наражаються на небезпеку бути викритими по слідах²⁸⁸.

Зауважимо, що влада – як місцева запорозька, так і центральна російська – й сама затруднялася в класифікації різних форм бандитизму, грабунків, розбоїв і крадіжок, підчас використовуючи їх синонімічно для означення усіх різновидів карних злочинів. Диференційований підхід, однак, теж мав місто – це видно з традиційних формулювань наприкінці деяких допитів: «в гайдамаках же, на разбоях, грабительствах и воровствах нигде не бывал», або «больше он ни на каких воровствах и разбоях не бывал»²⁸⁹. Віднесення того чи іншого з правопорушень до гайдамацтва залежало від присутності зовнішнього або закордонного вектору в діяннях – під категорію гайдамацтва підпадали всі злочини, скоєні проти підданців інших держав чи то вихідців з-за кордону, які прийняли російське підданство, наприклад, тих же новосербців. Це простежується й за матеріалами допитів – у більшості випадків запорожці, які ходили «на промисел» до поляків

²⁸⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 846, лл. 1-1 об., 2, 5-5 об. – «*Донoшение в Правительство Сенат от киевского губернатора Леонтьева от марта 3 дня 1750 году*» (підкреслення наше – В.М.). Тут і надалі, звітно-інформаційна документація від київського генерал-губернатора надходить саме в формі донесень.

²⁸⁸ Ibid. – Лл. 12-26.

²⁸⁹ АКНЗС. – К., 2003. – Т. 3. – С. 634, 664.

чи ногайців трактуються як *гайдамаки*, в той час як ті з ватажників, хто діяв на землях Вольностей чи Гетьманщини, зазвичай просто як *злодії* («воры») ²⁹⁰.

Втім, не так вже й важливо, який саме «протокол» допитів нам відносити до гайдамацьких, а який до звичайних кримінальних, оскільки й ті, й інші, незалежно від подібних аспектів зовнішньої атрибуції, перш за все, цінні для нас як унікальний взірць «его»-джерела. «Гайдамацька» складова не є визначальною – то був лише один із факторів, що сприяв появі саме цього різновиду джерел. Наприклад, у 1780-х – 1790-х роках, коли гайдамацька проблема як така, практично сходить у Російській імперії нанівець, масові колись «протоколи» фактично зникають. Натомість, з'являються не менш інформативні допити перебіжчиків і полонених з турецької сторони – запорожців-буткалів ²⁹¹.

Таким чином, тексти допитів у цілому надають у розпорядження дослідника соціальної історії запорозького козацтва і пост-січових козацьких груп широкий спектр інформації стосовно належності конкретної особи до тієї чи іншої соціальної верстви, його походження з котроїсь із місцевостей, особливостей соціалізації, причетності до різноманітних соціальних мереж, детермінованих родинними, земляцькими чи приятельськими стосунками, мотивацій вчинків, вибору життєвих стратегій і т. ін.

До часів Нової Січі відноситься й поява ще одного з видів документальних джерел, які хоча й поступаються своєю інформативністю допитам, однак теж достатньо повно відображають процеси наповнення січової консорції, ілюструють механізми адаптації і кар'єрного зростання козаків, дають уявлення про динаміку ротаций генерації козацтва у Війську. Йдеться про атестати.

Попри те, що військовою канцелярією в цей час продукувалося ще кілька споріднених функціонально різновидів документів – паспорти, білети та довідки – жоден із них не може конкурувати з атестатами, являючи собою найпростіші форми засвідчувальної документації.

Атестати були одним з різновидів засвідчувальної документації, що видавалися російським генералітетом і Кошем старшинам і рядовим козакам: 1) в якості військової відзнаки їх служби під час російсько-турецьких війн 1735 – 1739 і 1768 – 1774 (також 1787 – 1791) рр.; 2) у зв'язку зі звільненням їх від служби у Війську. Серед відомих нам сьогодні атестатів, виданих запорожцям, переважають ті, які виходять з Коша. Загалом в АKNЗС зберігається 163 атестати, видані Кошем козакам і старшинам в період з 1754 до 1774 рр. ²⁹²

Засвідчувальна документація від російського командування, видана запорозьким козакам, у більшості випадків фігурує саме як «*аттестаты*».

²⁹⁰ Ibid. – С. 667 (допит П.Шерстюка від 15 червня 1754 р.).

²⁹¹ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. II, лл. 7-7 об. (допит Л.Скика від 2 червня 1790 р.); д. 22, л. 25 (показання Н.Байди від 5 січня 1791 р.); Бачинська О.А. «Сказки» «старих» запорожців або історія козацтва на Дунаї в біографіях // Запорозька старовина. – Випуск 3. – Запоріжжя, 2005. –С. 8-16.

²⁹² ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 8, арк. 1-169; спр 147, арк. 1-239 зв.; спр. 232, арк. 1-259.

Маємо лише одиночні випадки, коли документи, тотожні атестатам за формою і функціями, іменуються «*салвогвардіями*» (від лат. *salvanguardia* – рекомендаційний лист; гарантія відповідності особи рекомендаціям)²⁹³ та просто «*свидетельствами*»²⁹⁴. Наявність подібної інваріантності, очевидно, була свідченням відсутності жорсткої регламентації і настанов з боку вищих державних установ стосовно не тільки формуляру засвідчувальних документів, але й щодо їх номінації, коли могли використовуватися як паралельні назви, так і різномовні номінативи (лат. *attestatum* – свідоцтво).

Через якісь обставини в діловодній практиці запорозької військової канцелярії Нової Січі не закріпилася загальноживана в російському війську з петровських часів форма «абшит» (від нім. *abschied*, і пол. *abszyt* – звільнення) для означення документу, який засвідчував відставку тієї чи іншої особи з військової служби. Й це при тому, що за всіма формальними ознаками атестати, видані Кошем, були їх відповідниками. У якості робочої версії можна висловити припущення, що іменування документації подібного виду абшитами було характерне саме для регулярного війська, оскільки це було регламентовано ще «*Табелью о рангах*» 1722 р., у той час як козаки, як військовослужбовці іррегулярних формувань, після відставки рекомендувалися саме атестатами²⁹⁵.

Вважаємо, що практика видачі й отримання атестатів поширилася в службовому діловодстві кошової канцелярії під безпосереднім впливом аналогічних практик, які закріпилися в модернізованих справочинних системах регулярного війська Російської імперії в першій чверті XVIII ст. і з якими запорожці зіткнулися під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. Подібне твердження сповна підтверджується й автентичними документами того часу: зокрема, завдяки археографічній публікації Д.Яворницьким матеріалів з фонду Правлячого Сенату (по Малоросійській експедиції), нам відомі два атестати, видані особисто фельдмаршалом Б.-Х. фон Мініхом запорозькому старшині Степанові Рудю в 1737 і 1738 рр., на підтвердження його заслуг і хоробрості, виявлених під час бойових дій. Після закінчення війни, коли згаданий запорожець побажав оселитися на Гетьманщині та отримати посаду сотника, на його прохання йому було видано ще один атестат – від кошового отамана Я.Малого (Гнатовича) і всього Війська. За основу його, як це видно з нарації, було взято атестати видані фон Мініхом. Випадок не поодинокий, оскільки окрім Рудя атестати було видано ще кільком запорожцям – В.Гриві, П.Негрулі, Ф.Галагану²⁹⁶.

Чергова російсько-турецька війна – 1768 – 1774 рр., як і попередня, сприяла появі значної кількості нагородних атестатів, виданих козакам за їх участь у різноманітних виправах у складі імперського війська. Більшість атестатів,

²⁹³ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 147, арк. 134.

²⁹⁴ АКНЗС. – К., 2003. – Т. 1. – С. 469.

²⁹⁵ ПСЗРИ. – Т. VI (1720 – 1722). – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – С. 490.

²⁹⁶ Эварницкий Д.И. Источники... – Т. 2. – С. 1769-1771.

виданих запорожцям в цей час, були за підписами таких російських полководців П.Румянцев, В.Мусін-Пушкін, О.Прозоровський, Г.Потьомкін, П.Текелія, О.Ісаков й ін.²⁹⁷ У свою чергу, рекомендації вищого офіцерського складу слугували підставою для видання атестатів Кошем: так, атестуючи козака Щербинівського куреня С.Розлача, кошовий отаман П.Калнишевський посилається на «свидетельство» генерал-майора Ісакова²⁹⁸.

Відомі випадки, коли атестування того чи іншого старшини Військом ставало структурною частиною чолобить, поданих від Коша російським монархам з проханням нагородити особу, що атестується, чином або державною нагородою (наприклад, медаллю)²⁹⁹. Втім, переважна більшість атестатів від Коша видавалося у зв'язку з фактичною відставкою козаків і старшин через хвороби, спричинені пораненнями та намір узяти шлюб і оселитися «на волості»³⁰⁰.

Наступні в часі «сплески» створення засвідчувально-інформаційних документів, які містять значні шари «его»-інформації, припадають на 1775 – 1777³⁰¹ і 1783 – 1789 рр.³⁰² У першому випадку вони були пов'язані з процесами присвоєння армійських офіцерських чинів, фактично – нобілітацією, колишньої запорозької старшини. В другому ж – з прийняттям колишніх запорозьких козаків і старшин на службу до Чорноморського козацького війська і плином російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр.

Практична значущість цього різновиду засвідчувальної документації стає особливо відчутною після 1775 р., коли самі широкі верстви колишніх запорожців намагаються забезпечити собі офіцерство (а відтак і дворянство), або ж навпаки убезпечити себе від покріпачення, чи насильного включення до інших «непривілейованих» верств тогочасного суспільства.

Зазвичай атестати, які видавалися впродовж 1775 – 1778 рр. переважно засвідчувалися тими з вищих російських воєначальників періоду попередньої російсько-турецької війни, які продовжували свою військову чи цивільну службу на українських землях – П.Румянцевим, П.Текелією, В.Чертковим і, меншою мірою, російським офіцерами, яких було призначено наглядачами над запорожцями після 1775 р. – наприклад, підполковнику П.Норову, який впродовж

²⁹⁷ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 311, лл. 33-44, 67, 111.

²⁹⁸ Эварницкий Д.И. Источники... – Т. 2. – С. 1992-1994.

²⁹⁹ АKNЗС. – К., 2003. – Т. 1. – С. 472-477 («просительные аттестаты» О.Більського та І.Чугуївця (1759)); ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 283, арк. 52-58 (теж саме по В.Пишмичу та М.Касапу (1772)).

³⁰⁰ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 232, арк. 3-5, 12, 15-22 зв., 86-86 зв., 112-118 та ін.

³⁰¹ РГВИА, ф. 13, оп. 1, д. 141, ч. 2, лл. 349-349 об., 350-350 об. («Список уничтоженной Сечи Запорожской старшинам и чиновникам, которые всеподданейше представляются за усердную их службу, к награждению чинами»); РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, лл. 284-286 («Именной список старшинам Запорожским, имеющим жалованные медали, и о службах своих от генералитета, штаб-офицеров, також и от своих старшин аттестаты»); РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 311, лл. 2-158 (атестати 39 запорозьких старшин).

³⁰² РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 304, ч. 1, лл. 74-55, 156-208 (донесення, чолобиття та атестати).

1775 – 1776 рр. виконував обов'язки коменданта в Покровському (Запорозькій Січі)³⁰³.

Окрім представників російського генералітету до процесу видачі атестатів колишнім січовикам долучилися й окремі представники запорозької старшини, які мали неабиякі заслуги перед урядом та були нагороджені армійськими чинами практично відразу після 1775 р.

Найбільш помітною фігурою із них був колишній кошовий отаман Пилип Федорів, який мав чин полковника та перебрався на життя до Самарської Пустині (Самарсько-Пустинського Миколаївського монастиря). Людина надзвичайно доброї владі (що рису його характеру неодноразово відзначало чимало сторонніх спостерігачів, в тому числі й російські можновладці) він не відмовляв у виписаному атестаті практично нікому з колишніх січовиків, які приїхали до Пустині для того щоб не тільки провідати його, але й отримати бажане посвідчення³⁰⁴. У результаті кількість виданих ним атестатів рахувалася сотнями. При цьому, чи то похилий вік та слабка пам'ять, чи то згадана широта натури стали причиною того, що й чимало з них було видано не тільки колишнім запорожцям, але й людям які ніколи не перебували в складі січового товариства³⁰⁵.

Серед колишніх запорозьких старшин, які активно засвідчували атестати зустрічаємо також Сидора Білого, Опанаса Ковпака, Василя Пишмича, Кіндрата Гука. Всі вони отримали російські армійські чини в першу хвилю нобілітації – впродовж 1777 – 1778 рр. Час видачі згаданими старшинами атестатів іншим колишнім запорожцям припадає на 1783 – 1789 рр. – роки, в які відбувалося організаційне оформлення Війська вірних козаків (див. Розділ 2.1). «Атестація» козаків, які після 1775 р. потрапили до різних соціальних станів, у тому числі й до «податних», була одним із складових механізму повернення їх до козацького стану та навіть подальшої нобілітації, оскільки у більшості випадків подібні атестати складали доказову базу відповідних прохань на ім'я імператриці Катерини II та Г.Потьомкіна³⁰⁶. Звичайно, що самі старшини були зацікавлені у швидшому наповненні Війська, а тому атестати виписувалися у великих обсягах.

Після переселення Чорноморського козацького війська на Кубань в 1792 р., упродовж наступного десятиліття, практика атестації старшинського та рядового козацького складу була узгоджена стосовно норм, прийнятих у решті козацьких військ Російської імперії. Формуляри атестатів стандартизуються, втрачають свою довільну форму та отримують чітку структуру, регламентовану Правлячим Сенатом і Військовою колегією. Атестати видаються за підписом військових

³⁰³ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 311, лл. 18, 21-22, 67, 82-83, 125-127, 132; ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 197, л. 16.

³⁰⁴ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 18, л. 22 (атестат товариша Донського куреня Ф. Демеша, виданий П. Федорівим 7 грудня 1778 р.).

³⁰⁵ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 126 (т. 1), лл. 2-3, 4, 5 (лист В. Денисова, управителя маєтностями К. Розумовського, до судді Чорноморського війська А. Головатого, від 16 листопада 1790 р.).

³⁰⁶ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 311, лл. 3, 10, 14, 19, 82, 108, 135.

уряду та отамана та слугують підставою для відставки, нагородження та нобілітації³⁰⁷.

Регламентация продукування засвідчу вальної документації була складовою більш широких процесів остаточного впровадження модернізованих систем діловодства у військовій канцелярії Чорноморського козацького війська та уніфікації її справочинства, яка відбулася наприкінці XVIII ст.

2.3. Напрямки створення наративних джерел

Розпочинаючи викладення основних положень розділу, присвяченого розглядові особливостей виникнення/створення та побутування наративних джерел, вважаємо за потрібне визначитися із деякими дефініціями. Тут і далі під наративами (з англ. та фр. *arrative* від лат. *narrare* – оповідання, повість) ми розуміємо, насамперед, тексти які є формою буття оповідальних текстів, які с інтерпретацією оточуючої дійсності з позиції окремого індивіда (соціальної групи до якої він належить), та час виникнення (процесуальність) не пов'язані із метою негайного (!) та прямого впливу на дійсність, в чому і полягає їх головна відмінність від джерел документальних (інформаційний шар яких, у загальному розумінні, теж є текстом, певні рівні якого, однак, наділені специфічними, притаманними йому одному функціональними властивостями).

Всю сукупність писемних наративних джерел тут і далі, за їх видовою належністю, ми розглядатимемо по трьох їх основних підгрупах:

- описи (оповіді);
- мемуари;
- епістолярії (окрім офіційного листування).

Згідно зі ступенем інтегрованості авторів наративів до запорозької громади, їхньої адаптованості в цьому соціокультурному середовищі, та ставлення до неї, всі вони були віднесено нами до чотирьох груп:

1) наративи, автори яких належали до козацького середовища корпоративно – самі були запорожцями (чорноморцями), та за походженням – були їх нащадками, або ж вихідцями з «материнських» і компліментарних, по відношенню до січовиків, соціальних груп, наприклад, того ж козацтва Гетьманщини та Слобожанщини;

2) тексти, автори яких за місцем своєї військової служби і постійного мешкання були пов'язані з територією Вольностей та прилеглими до них українськими землями в складі Російської імперії та Речі Посполитої; тут виділяємо наративи авторства військовослужбовців і чиновників Російської імперії XVIII ст. не пов'язаних органічно із регіоном, для яких зв'язки з Запорожжям і контакти з його населенням були ситуативними, нетривалими, відтак, спостереження більш загальними та поверхневими, а також тих, які були

---

³⁰⁷ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 183, лл. 7-13 об.

добре обізнані на запорозьких реаліях, однак генетично походили з некомпліментарних етносоціальних груп – «новоросійські» офіцери-поміщики німецького, сербського, російського та молдавського походження, а також з польської шляхти Правобережної України;

3) наративні тексти «іноземного» походження – авторства дипломатів і військовослужбовців європейських країн, знайомство яких з предметом оповіді було одноразовим чи взагалі заочним, а ступінь інтегрованості в повсякденне життя та інформаційний простір запорозької громади ще більш низьким, аніж у представників попередньої авторської групи.

Серед письмових наративів, які походять із запорозького середовища, першою, відомою нам на сьогодні, пам'яткою залишається «пам'ятна записка», складена 29 травня 1734 р., через два місяці після переходу запорожців з р. Кам'янку на р. Підпільну, з кримського в російське підданство. Очевидно, що її появу спричинила винятковість події яка сталася, те, що вона стала свосрідною віхою, рубежем двадцятип'ятилітнього періоду в історії Війська. Саме це викликало потребу в збереженні й передачі нащадкам повчального досвіду перебування «під бусурманом» і змусило анонімного запорозького оповідача взятися за перо: *«сие ведомо да будет – много числом лет войско Запорожское низовое под крымскою протекциею мешкало, и в коликих местцях кошем своим чи то сечью седение имело»*³⁰⁸.

Подібно до багатьох інших вітчизняних мемуарних джерел першої половини XVIII ст., твір не містить у назві слів-маркерів, які б вказували на його видову належність, однак оперування автором висловлюваннями на кшталт *«в память потомную»* чи то *«в незабвенную потомность»* прямо вказує на мемуарний характер цих записок з точки зору їх безпосереднього творця та, зрештою, усього Війська³⁰⁹. Саме така функція – переказати колективний історичний досвід майбутнім генераціям січовиків, покладалася на них.

Стосовна можливого авторства слід зазначити наступне. Кінцева фраза твору – *«...за кошовства тогож вышнареченного пана Ивана Малашевича велено вышеимянованногож року и дня записать»* – вказує на те, що текст записки з'явився за ініціативи та під контролем зазначеного отамана. Найбільш вірогідною виглядає версія, згідно якої її авторство було колективним: кошовий Малашевич, невідомий нам військовий писар (жоден із актуалізованих на сьогодні документів тієї доби не доніс до нас його імені) і, можливо, ще хтось із дійсних старшин чи то січових дідів. Деталізація тексту записки – точні вказівки на дати тих чи інших подій – наприклад, зруйнування Січі (12 травня 1709 р.), участі запорожців у Полтавській битві (27 червня 1709 р.), початку й закінчення переходу Війська й перевезення всього майна на Нову Січ (24 – 31 березня 1734 р.), а також насиченість його такою дрібною конкретикою, як знання того факту, що І.Малашевич належав до Пашківського куреня та був його отаманом,

³⁰⁸ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 1, ч. 2, л. 39.

³⁰⁹ Ibid. – Л. 39 об.

вказують на те, що автор/автори особисто перебували у вирі описуваних ними подій, були обізнані зі всіма сторонами життя січової громади³¹⁰.

Якщо говорити про інформативний потенціал твору стосовно висвітлення в ньому особливостей соціального життя на Січі за часів перебування в підданстві Гіреїв, то видно, що головний акцент було зроблено на боротьбі конфлікуючих між собою партій – прокримської та проросійської, висуненні ними своїх кандидатів на кошового отамана, та на змінах у житті всієї громади, спричинених подібною конфронтацією. Зокрема, яскравими фарбами змальовано міжусобицю 1728 р., яка спричинила занепад Олешківської Січі³¹¹.

Головною ж прикметною рисою «пам'ятної записки» 1734 р. є те, що попри свій безсумнівний мемуарний характер вона ще не є відображенням індивідуального життєвого досвіду, й такий стан речей, очевидно, не може бути поясненим гіпотетичною нездатністю її авторів усвідомити унікальність власного буття – невимушене оперування латинізмами та витончена барокова лексика тексту, його чітка структурованість вказують на високий рівень їх освіченості та безперечне знайомство зі зразками західноєвропейської літератури (вірогідно, й мемуарної теж). Очевидно, що причину слід шукати в іншому: історичні реалії «кримської доби», які сприяли консервації егалітарного соціального устрою Війська, унеможлилювали будь-яку декларацію авторського «Я» в обхід колективного «МИ» всього січового товариства.

Процес індивідуалізації наративних текстів, авторами яких були особи, життєвий шлях яких був пов'язаний із службою у ВЗН, розтягнувся в часі на кілька десятиліть, при тому, що завершеності так і не здобув. Наступний текст, пов'язаний саме з січовим середовищем з'являється більш ніж через двадцять років та, знову ж таки, вийшов з-під пера кошового писаря.

Ним був Іван Афанасійович Чугуївець (бл. 1710-х – 1770) – виходець зі шляхетного роду ногайських мурз Єдисанської орди, який, за нез'ясованих обставин, потрапив на Запорожжя (можливо, під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр.), прийняв православ'я, став козаком Васюринського куреня, а згодом потрапив до вибраного кола військової старшини, ставши кошовим писарем³¹². Кар'єра, як бачимо, непересічна. Так само непересічною була і постать І.Чугуївця – якщо зважити на те, що він вийшов на Січ достатньо зрілою особою, то залишається лише дивуватися тому, наскільки потужний інтелектуальний потенціал мала ця людина, яка за короткий термін спромоглася опанувати чужу для нього мову, грамоту та обійняти посаду урядовця, який вів і контролював усі письмові комунікації ВЗН.

На момент створення свого опису Чугуївець вже покинув запорозьку службу (з січня 1762 р.), натомість отримавши чин колезького асесора – VIII-й цивільний чин згідно «Табели о рангах», який відповідав військовому чину майора (прем'єр-і секунд-) та давав право на спадкове дворянство – та посаду в Колегії іноземних

³¹⁰ Ibid. – Лл. 39-40.

³¹¹ Ibid. – Л. 40.

³¹² АКНЗС. – К., 1998. – Т. 1. – С. 474-476.

справ. Потрапивши на службу до головного зовнішньополітичного відомства Російської імперії, колишній кошовий писар, тим не менше, залишився на Україні, а не був переведений до столиці, чи то до Москви (в останній існувала філія (контора) колегії). Упродовж 1760-х років, і аж до своєї смерті (1770) І.Чугуївець перебуває в якості представника Колегії при київському та новоросійському генерал-губернаторові, який мав свою резиденцію в Києві³¹³. Поміж усього іншого, до компетенції колезького асесора Чугуївця відносився й контроль за врегулюванням порубіжних конфліктів з Кримським ханством.

Обставини, що передували створенню тексту, полягали в наступному. Перша половина 1760-х років у запорозько-ногайських відносинах ознаменувалася загостренням у стосунках січовиків із Єдичкульською ордою. Конфлікт був спричинений переведенням кримськими ханами з Кубані багатьох родів цієї орди на по лівому березі у пониззях Дніпра. Заради нових поселенців довелося «потіснитися» як місцевим ногайцям-єдисанцям, так і запорожцям. Оскільки пасовиськ не вистачало, то єдичкульці, не звертаючи жодної уваги на державні кордони, перекочувували в межі Вольностей, аж до гирла р. Самари включно. При цьому козаки-зимівничани зазнавали утисків у можливості займатися традиційними промислами. Нерідкими були крадіжки худоби, пограбування ногайцями-зайдами запорожців. Загальну суму збитків від єдичкульців, станом на 1766 р., Кіш оцінив у двісті тисяч рублів сріблом. Саме тому запорожці кілька років поспіль клопоталися перед російським урядом про сприяння у справі відведення Єдичкульської орди поділі від кордону та заборону її ногайцям кочувати на землях Війська³¹⁴.

Оскільки київський генерал-губернатор (з 1764 р. він же й новоросійський), разом із відрядженим при ньому представником дипломатичного відомства, здійснювали безпосередній контроль за врегулюванням цього конфлікту, стає зрозумілим, що поява описуваного нами нарративу була закономірно визначеною та неминучою, так само, як не могло бути й інших претендентів на роль її автора.

Опис було укладено І.Чугуївцем у другій половині 1766 р., коли він вже більше чотирьох років служив у Колегії, і представлено на розгляд київському та новоросійському генерал-губернатору Ф.Восейкову. Той, у свою чергу, відіслав при реляції (від 14 грудня того ж року) копію з нього до імператриці Катерини II та в Колегія іноземних справ (в поточному архіві Колегії відклався «отпуск»)³¹⁵.

³¹³ Мільчев В.І., Князьков Ю.П. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 45.

³¹⁴ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. В 2-х томах. – Владимир: Тип. Губернского правления, 1903. – Т. 2. – С. 1857, 1859, 1862.

³¹⁵ АВПРИ, ф. 124, оп. 1/124, 1766 г., д. 1, лл. 2-3. Губернатор Ф.Восейков прямо вказував на авторство І.Чугуївця: «...подношу при сем копию описания Запорожской Сечи, учиненную асессором Чугуевцем, которой по долговременному в Коше обитанию нетолько о

Повною назвою цього твору є – «*Описание Запорожской Сечи состоящее в четырех разделах, показующих положение Сечи, всех оной земель с выгодами и лесными дачами, також соединение татар и происходимое от оного запорожцам разорение*». Тривалий час авторство опису помилково приписувалося секретареві Київської губернської канцелярії Василю Чернявському, який лише засвідчив його копію³¹⁶, відіслану до столиці, однак помилка ця увійшла до історіографічної традиції та продовжує транслюватися навіть і в наш час³¹⁷.

Тривале перебування І.Чугуївця на Січі, його обізнаність із всіма сторонами життя запорожців, не могли не позначитися на реалістичності тексту наративу. Це помітили навіть перші його читачі з числа російських урядовців: «*Описание*» було охарактеризовано Ф.Воейковим як таке, що «*порядочно разкрашено*», а керівництво Колегії іноземних справ відзначало той факт, що «*оно сделано натуральным образом*»³¹⁸.

Текст опису було розподілено автором на чотири, різні за обсягом, тематичні блоки (розділи), кожен зі своїм власним заголовком і, в свою чергу, з розбивкою на підпункти (параграфи). Описання самої Січі та решти Вольностей сконцентровані виключно в першому розділі, решта ж присвячені питанням, пов'язаним із запорозько-ногайським конфліктом³¹⁹. Окрім загального огляду території Запорожжя (з акцентуацією на топографії і особливостях адміністративного поділу на паланки), його природних багатств і господарських занять населення Вольностей, І.Чугуївець головну увагу зосередив на оповіді про звичаї та побут різних верств населення та розгляді соціального устрою Січі. Зокрема, ним було вельми детально описано склад військової старшини –

настоящем положении, но и о всех с состоянием оного сопряженных обстоятельствах довольно сведом» (л. 2).

³¹⁶ Вперше опис було опубліковано в якості додатка до другої публікації «*Истории*» С.Мишецького (з хибною вказівкою на авторство В.Чернявського): В.Чернявский. Описание Запорожской Сечи 1766 года // История о казаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. – Одеса, 1852. – С. 79-92.

³¹⁷ Детальний аналіз причин та обставин даного археографічного курйозу було здійснено Т.Кузик і В.Хмарським у їх спільній статті: Іван Чугуївець як автор «*Описания Запорожской Сечи*» В. Чернявского // Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії. – Одеса, 2005. – С. 82-84.

³¹⁸ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 2. – С. 1864, 1869.

³¹⁹ АВПРИ, ф. 124, оп. 1/124, 1766 г., д. 1, лл. 4-13: «*Первое разделение. О положении Запорожской Сечи или Коша, принадлежащих к оному землях и о выгодах коими казаки пользуются*» (лл. 4-6 об.); «*Второе разделение. О знатных лесах и кустарниках, в дачах запорожских казаков находящихся, коими они в потребных случаях довольствуются*» (лл. 7-7 об.); «*Третье разделение. В чем именно запорожские казаки недостаток претерпевают и до коликаго числа претензия их на татар, по причине входа в их лесныя дачи на зимованье, простираться могла бы*» (лл. 7 об.-9); «*Четвертое разделение. С какими ордами запорожские казаки смежны и соединены, сколь оныя многочисленны и чем больше запорожцев вредить могут*» (лл. 9-13).

соціальної групи до якої в минулому належав і він сам, розглянуто специфіку складу населення зимівників, зроблено ряд цінних зауважень стосовно верств одружених запорожців і посполитих, які мешкали у військових слободах³²⁰.

Формально, присутність подібного розлогого екскурсу не була обов'язковою, оскільки в ньому не викладалися факти конче необхідні для вирішення порубіжних непорозумінь. Тож можна стверджувати, що його написання своєрідним актом творчості з боку Чугуївця, спробою оформити письмово результати власних багаторічних спостережень за запорозькими реаліями. Не можна скидати з терезів і бажання передати свій цінний досвід можливим читачам – перш за все, особам від яких гіпотетично могло залежати його подальше просування шаблями службової кар'єри.

Разом із цим, створюючи опис Запорозької Січі І.Чугуївець виступав не тільки в амплу мемуариста-аматора та дійсного чиновника Колегії іноземних справ – достатньо чітко простежується (особливо на матеріалах третього та четвертого розділів) намагання лобіювати ним інтереси ВЗН та навіть рідної йому Єдисанської орди (остання теж потерпала від нових ногайських новоселів – едичкульців). Таким чином, етнічне походження та соціальне оточення суттєво вплинули на авторський текст.

Фактично, коло письмових наративів запорозького походження, створених з ініціативи самих авторів, обмежується описаними вище текстами кошових писарів – аноніма доби І.Малашевича (1734) та І.Чугуївця (1766), а також матеріалами приватного листування.

Епістолярна спадщина запорозької/чорноморської козацької старшини здебільшого представлена матеріалами другої половини XVIII ст. у складі корпусів листів Г.Лантуха, П.Калнишевського, І.Глоби, С.Білого, А.Головатого. Здебільшого, ці епістолярні джерела представлені побутовими листами, тексти яких сповна відбивають повсякденне життя козацтва, дозволяючи з'ясувати соціальні мережі всередині запорозької і пост-січових козацьких громад, прослідкувати процеси соціальної диференціації, які мали місце між козацькою старшиною і рядовим козацтвом, встановити методи використання старшиною «соціальних ліфтів», реконструювати основні події в родинному та приятельському колі авторів і респондентів.

Решта відомих нам на сьогодні мемуарних джерел появилися завдяки їх письмовій фіксації другими особами. До найбільш знаних, поза всяким сумнівом, відносяться спогади колишніх запорожців і їх прямих нащадків (перше покоління) – М.Коржа, Г.Розсолоди, Д.Ковтуна – записані у XIX ст. дослідниками історії Запорожжя та регіону взагалі.

Микита Леонтійович Корж (1731 – 1835) походив з родини запорозького козака Леонтія Тарана, що мешкала у військовій слободі Новий Кодак. Оскільки й батько, й син свого часу, до одруження, були січовиками, вони носили осібні запорозькі прізвиська, отримані у рідних куренях. На Січ Микита потрапив у

---

³²⁰ Ibid. – Лл. 4 об.-6.

семирічному віці – туди його завів хрещений батько Яків Качало, що був військовим осавулом. Перебування Коржа на Запоріжжі фактично обмежувалося молодикунням при хресному батьку як в курені, так і в зимівнику останнього, який розташовувався на р. Сухій Сурі. Згідно його власної, автобіографічної розповіді М.Корж являв собою типового запорожця-гніздука, представника «середнього класу» козацької верстви Вольностей: через свого хресного він був наближений до статечного козацтва; явно цурався товариства гайдамацької сіроми, не відводить військовій службі центрального місця в свосму житті (принаймні, події російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. фактично обійдені стороною в його оповіді); більшість часу проводив у господарських заняттях; за першої-ліпшої нагоди одружується; є цілком лояльним як до кошової адміністрації, так і до імперської урядової влади на місцях.

Коржеву оповідь про запорозьку минувшину було записано впродовж 1831 р. відомим церковним істориком і любителем старовини – архієпископом Катеринославським, Херсонським та Таврійським Гавриїл (Розанов, Василь Федорович, 1781 – 1858). Небайдужий до місцевої минувшини пастир, дізнавшись про те, що в одному із селищ Катеринославського повіту – Михайлівці³²¹ – мешкає живий свідок історичного Запорожжя, до того ж і сам запорожець, Гавриїл зважив за доцільне познайомитися із старожилом і встановити з ним відносини взаємної довіри. Результатом цього була низка довгих бесід, головною темою яких стало життя-буття на Січі. Архієпископ, який був дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей, відразу ж зрозумів на яку «золоту жилу» народної пам'яті йому пощастило натрапити – усе почуте від Коржа старанно записувалося, аби бути збереженим для нащадків.

Вперше ці записи, у літературній обробці та з відповідними редакторськими правками, були оприлюднені з люб'язного дозволу Гавриїла ще одним членом Одеського товариства – А.Скальковським у 1838 р.³²² Рівень «адаптованості» тексту до вимог провідного освітянських часопису Російської імперії був надзвичайно високим – навряд чи колишній запорожець міг вести своє оповідання подібним штибом: *«Когда именно и с каких времен Запорожье восприяло свое начало; о том достоверно утвердить не могу, но когда мои предки зашли на жительство в сию Украину, то в те поры оно уже существовало»*³²³. Цілком очевидно, що виразні сліди книжної церковнослов'янської мови у наведеній в якості прикладу фразі є результатом переказу, зробленого архієпископом Гавриїлом.

³²¹ Нині с. Сурьско-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області.

³²² Устное повествование бывшего запорожца Н. Л. К. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1838. – № 6. – С. 487-513; 1839. – № 2. – 1839. – № 2. – С. 171-202.

³²³ Ibid. – 1838. – № 6. – С. 490.

Чотирма ж роками пізніше коржеві оповіді було видано самим Гавриїлом окремою книжкою³²⁴. У цьому виданні автентичний стиль оповідача було збережено трохи більшою мірою: він зазнав меншого впливу літературної російської мови, зберігав набагато більше слідів живої української мови того часу. Наприклад, достатньо широко в тексті використовувалися вставки у вигляді прямої мови діючих осіб оповіді – рядових козаків і старшин: «...и судьи начнут их спрашивать: Яке ваше діло пани-молодці? Тогда обиженный прежде отвечает: От панове яке наше діло – от цей мене обідив» (підкреслення та транслітерація сучасною українською наші – В.М.)³²⁵. Найбільша частина подібних адаптованих цитат була зосереджена у другому та третьому розділах.

У передмові, написаній ним до видання, сам Гавриїл зазначав, що публікує усні спогади М.Коржа в тих самих словах, виразах і зворотах, які були притаманні самому оповідачеві. Це, звичайно, не більш ніж хід, спрямований на те, щоб підвищити довіру читача до «Устного повествования», адже насправді мова оповідача збережена лише в окремих місцях тексту. Решта ж є літературизованим переказом почутого Гавриїлом, який навіть стилем своїм нагадував мову всіх історичних праць, які вийшли з-під пера архієпископа Гавриїла.

На загал, текст оповіді М.Коржа складається з одинадцяти тематичних блоків – оповідань. Окрім другого, восьмого та дев'ятого розділів, присвячених подіям, які сталися після 1775 р., всі інші своєю центральною темою мають історію повсякденного життя на Запорожжі за Нової Січі: норми звичаєвого козацького права, споконвічні традиції січовиків, колоритні подробиці побуту й т. ін. – такою є оповідна канва тексту. Найбільш цінним джерелом до соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., безперечно є розділи IV-VI: «Права запорозькі й закони», «Про смертні страти запорозьців» і «Про запорозькі звичаї та обряди». У них маємо подібні описи гайдамацьких виправ січової сіроми, практик обрання курінної і військової старшини, особливостей регулювання міжособистісних відносин усередині козацької громади за допомогою традиційного звичаєвого права³²⁶.

Поза всяким сумнівом, досвід письмової фіксації усного наративу, здійснений свого часу Гавриїлом (В.Розановим) прислужився в другій половині XIX ст. своєрідним дороговказом для подальших записів запорозької мемуаристики усім продовжувачам його справи. Оскільки не всі колишні січовики могли похвалитися такими гідними подиву віком і пам'яттю, які було продемонстровано М.Коржем, їх головними інформаторами стають діти колишніх запорозьців, які хоча й були свідками останнього періоду існування Січі, однак самі вже козаками в ній не були.

---

³²⁴ Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Михайловича Коржа. – Одесса: Городская типография, 1842. – 95 с.

³²⁵ Ibid. – С. 5.

³²⁶ Ibid. – С. 38-66.

Одним із таких запорозьких нащадків й був Іван Гнатович Розсолода (бл. 1770 – п. 1882), мешканець с. Червоногригорівки (Чернишевки)³²⁷, син запорожця Гната Недоступи. Влітку 1882 р., під час своїх традиційних подорожей теренами колишніх Вольностей, змогу спілкуватися із Розсолодою мав Д.Яворницький. Результатом їхніх бесід став запис Яворницьким спогадів цього козацького сина, невдовзі опублікований ним на сторінках *«Киевской старины»* (1883), а згодом і серед інших сюжетів в серії подорожніх фольклорно-історичних нарисів *«Запорожье в остатках старины и преданиях народа»*³²⁸.

Подібно до М.Коржа, Розсолода походив із родини «сидня» – його батько завів сім'ю ще за існування Січі, щоправда зробив це коли йому було вже більше п'ятдесяти років. Оповіді Івана Гнатовича про запорозьку минувшину базуються, здебільшого на почутому від батька та на фрагментарних враженнях із власного дитинства. Вірогідно саме цьому так багато уваги приділено саме тим деталям, які якнайсильніше могли схвилювати уяву малого хлопця та закарбуватися в пам'яті на багато років уперед: колоритному вбранню січовиків, вражаюче довгим оселедцям і вусам, повсякденному побуту та дозвіллю кошового товариства і т. п.³²⁹

Разом із цим, Розсолодині спогади є багато в чому унікальними – так, тільки в них ми зустрічаємо ретельне роз'яснення обставин, за яких козак міг претендувати на звання «лицаря»: запорукою цього було не просто безшлюбність та попереднє багаторічне перебування на вишколі «в молодиках», але ж і, неодмінно, відмова від особистих занять селянською працею, бодай навіть і скотарством (!). Козаки-зимівничани, навіть неодружені, згідно Розсолоди, то є «сидні, гнізд юки, або гречкосії», але ж ніяк не лицарі. Той же із зимівничан, хто одружувався, отримував ще одну номінацію – «баболюба»³³⁰.

Виняткову важливість зафіксованого ним самим усного наративу відзначав і сам інтерв'юєр – Д.Яворницький, який оцінив його як невелику, за обсягом, але надзвичайно цінну для науки оповідь з життя запорозьких козаків³³¹.

Нобілітація колишньої запорозької старшини та її подальша інкорпорація до «новоросійської» (південноукраїнської) гілки російського дворянства, які відбулися впродовж останньої чверті XVIII ст., у перспективі значно вплинули на зростання освітнього рівня та широти світогляду їх нащадків. З одного боку, по європейському освічені діти та внуки колишніх січовиків мали достатній інтелектуальний потенціал, аби виступити в амплу мемуаристів, з іншого ж, у їхніх очах характерні риси запорозької владі, які подекуди демонстрували їм

³²⁷ Нині Нікопольського району Дніпропетровської області.

³²⁸ Эварницкий Д.И. Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 497-510; Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб.: Изд-во Пантелеева, 1888. – Ч. I-II. – 257 с.

³²⁹ Эварницкий Д.И. Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца. – С. 499-501, 502-506.

³³⁰ Ibid. – С. 502.

³³¹ Ibid. – С. 510.

батьки та діди, вже самі по собі сприймалися як явище гідне того, аби бути закарбованим у писаному слові. Показовими в цьому відношенні є спогади Дмитра Титовича Гнедіна (1818 – 1885), поміщика та відомого земського діяча Олександрівського повіту Катеринославської губернії, онука колишнього запорозького та чорноморського старшини Антона Гниди, є надзвичайно цікавими з огляду на те, що в них знаходимо «погляд зсередини» на сімейний побут дворянської родини із запорозьким корінням. Найбільш повною характеристикою цього побуту, в викладенні мемуариста, може слугувати поняття «простота» – простота повсякденного побуту, простота вчинків, патріархальна простота відносин, яку демонструє дід-запорожець: й перетворившись на новоросійського поміщика він багато в чому продовжує бути все тим же січовиком, що не гербує зайти до селян «на пироги», виступити в ролі хрещеного батька їх дітей і т. ін.³³²

За мірою сходження в небуття старих запорожців (та навіть першої генерації їх нащадків) об'єктом фіксації і подальших публікацій ставали не тільки їх безпосередні розповіді, але ж і перекази осіб, які мали змогу спілкуватися із ними свого часу. Такими є спогади мешканців с. Нерубайського (Нерубаїв, Нерубаївки) та навколишніх хуторів, що під Одесою³³³, про колишнього січовика Данилу Ковтуна, зібрані відомим одеським краєзнавцем О.Дерібасом (де Рібас, Олександр Михайлович; 1856 – 1937). Бодай і фрагментарні, ці відомості є надзвичайно насиченими інформативно, оскільки донесли до нас свідчення стосовно поведінкового стилю й світоглядно-цінісних орієнтирів рафінованого представника прошарку лицарів-сіромах: переконаний холостяк, який постійно демонструє зневажливе ставлення до матеріального статку, веде аскетичний спосіб життя, натомість культивує шанобливе ставлення до волі, сили, воїнської звитяги³³⁴.

Слід зазначити, що на відміну від представників вищого та середнього прошарків, наративи, що походять із запорозьких низів є одиничними, якщо не рахувати факту існування такого виду джерел як «допити» (детальніше про це див. Розділ 2.2), рахунок яких ведеться на сотні. Попри те, що «допити» є різновидом слідчої документації, випродукованої в процесі функціонування спеціалізованої судово-слідчої системи діловодства, їх можна також інтерпретувати в якості зразку мемуарного жанру, зафіксованої письмово життєвої історії особи, поданих нею ж самою біографічних відомостей про себе, фактично – інтерв'ю, хоча й створеному за вельми специфічних обставин та

³³² Гнедин Д.Т. Мои воспоминания // Русское богатство. – 1893.– № 5. – С. 141-164; № 6. – С. 12-39; № 7. – С. 153-169.

³³³ Нині Біляївського району Одеської області.

³³⁴ Дерібас О. Останній запорожець // Хаджибей-Одеса та українське козацтво. 1415 – 1797. [Серія: Невичерпні джерела пам'яті] – Т. III. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 298-304 (опубліковано за виданням: Де-Рибас А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания. – Одесса: Тип. Акционерного Южно-Русского О.-ва Печатного дела, 1913. – 397 с.).

акцентованому, здебільшого, на різних аспектах девіантної поведінки особи в якій це «інтерв'ю» було взято.

Серед авторів кінця XVIII – початку XIX ст., які полишили по собі свідчення щодо різних аспектів соціального устрою січової, а також і чорноморської, громади, найбільш близькими до авторів «запорозького кола» є особи, які походили з козацького середовища Гетьманщини та за різних обставин мали змогу безпосередньо спостерігати уклад життя на старому Запорожжі та в Чорноморії (Кубані).

Архімандрит Леонтій (Яценко-Зеленський, Лука Степанович; 1726 – 1807) народився в с.Мачухи Полтавського полку в козацькій родині Яценків. Оскільки прадід майбутнього мемуариста по материнській лінії був польським шляхтичем і регіментарем, то після прийняття постригу, той починає використовувати його прізвище – Зеленський – в якості приставки до власного (очевидно, що з метою декларувати своє благородне походження). У дев'ятнадцятирічному віці Л.Яценко стає послушником Полтавського Христо-Воздвиженського монастиря: через три роки його було висвячено на рясофорного, трохи згодом на мантіїного ченця (під іменем Леоніда), а в 1759 р. і на ієромонаха (в сані священника) під іменем Леонтія. Керівництво монастиря використовувало здібного молодого ченця для використання різноманітних доручень – зокрема, в 1750 і 1751 рр. він двічі відвідує Запорозьку Січ. У 1763 р. Леонтій відправляється в подорож по святих місцях православної віри: до монастирів і святинь Афону, Синаї та Єрусалима. Подорож ця зайняла майже три роки. На зворотному шляху, який проліг через Стамбул (Константинополь), він відвідує російську амбасаду та отримує запрошення стати священником при посольській церкві.

Роки, проведені Леонтієм на Сході, сприяли його постійному спілкуванню з освіченими людьми, яких вистачало серед службовців російської дипломатичної місії, що ще більше розвинуло його природні здібності. У Константинополі він багато читає – здебільшого твори античних авторів, ренесансних італійських письменників і сучасних йому французьких енциклопедистів, а також вивчає іноземні мови – серед особистих паперів Леонтія зустрічаються зошити із записами, зробленими європейськими та східними мовами – італійською, французькою, грецькою та турецькою.

Тож не було нічого дивного в тому, що подібні заняття врешті-решт підштовхнули й самого духовника Константинопольської місії до написання власних творів. Серед численної літературної і мемуарної спадщини отця Леонтія особливе місце посідає *«История жизни младшего Григоровича»*³³⁵. До написання головного твору свого життя Леонтій приступає в середині 1780-х років (приблизно з 1785 р.). Задум його склався у Леонтія під впливом опублікованої кількома роками раніше книги подорожей Сходом його земляка

---

³³⁵ АВПРИ, ф. БАД, оп. 505, д. 3.

В.Григоровича-Барського³³⁶. Записки Леонтія несуть на собі відбиток свідомого наслідування Григоровичу, звідки й назва, яка є не тільки алюзією на твір «пішоходця», але й визнанням прийнятої духовної естафети у справі православного паломництва. Не можна не відзначити й того факту, що остаточно до занять мемуаристикою освіченого ченця підштовхнув і заохотив його патрон – Яків Іванович Булгаков (1743 – 1809), який обіймав посаду російського посланця при Порті впродовж 1781 – 1789 рр.³³⁷

При написанні опису свого паломницького життя Леонтій користувався тими записками («клаптиками», як він сам висловлюється), які він почав вести ще з часів перебування послушником при канцелярії Христо-Воздвиженського монастиря. На загал твір є автобіографічним – описи різноманітних місцевостей, характеристики історичних осіб тощо, подано не відсторонено, а саме крізь призму індивідуального бачення автора, його життєвого досвіду. Для своїх спогадів Леонтій використовував популярну в XVIII ст. форму «листів», які адресував отцю Мартиніану, ієромонаху його рідного полтавського монастиря, приятелю молодих років, проведених у стінах згаданої обителі. Взагалі ж, роботі над «Младшим Григоровичем» Леонтій присвятив більше двадцяти років свого життя – з 1785 р. й включно до самої смерті (1807), довівши оповідь до 1803 р.

Після його смерті весь особистий архів архімандрита було передано працівниками російського посольства в Стамбулі (Константинопольської місії) до Азійського департаменту Міністерства закордонних справ. Майже століття рукописи недбало зберігалися в підсобних приміщеннях Міністерства, звалені в купу з іншими нерозібраними документами та книгами (з 13 томів при цьому було не зворотно втрачено), аж поки їх не було «відкрито» в 1903 р. Вони відразу ж привернули до себе увагу істориків – насамперед, істориків церкви, та стали об'єктом публікаторської активності³³⁸. Ще одну частину записок архімандрита Леонтія – ту, яка стосувалася його відвідин Запорожжя, видав Д.Яворницький під

---

³³⁶ Пешеходца Василия Григоровича-Барского-Плаки-Албова, уроженца Киевского, монаха Антиохийского, путешествие к Святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723 и оконченное в 1747 году. – СПб., 1778. – 630 с.

³³⁷ Сам Леонтій з цього приводу згадує: *«При всей моей смелости, ежели сказать монашескую правду, то все, что Вы теперь видите на письме, может быть и донесъ осталось б у меня в голове, если б во всем помогавший господин Булгаков не окуражил меня, никак не помышлявшего приниматься за дело, кое почитая не своим делом, я думал только и написать ради памяти... При сем он советовал мне, дабы я, не щадя своего труда, писал с прилежанием и надеялся б как на его корректуру, так же и на доставление онаго в печать через его руки»* (див.: Путешествия в Святую Землю. Записки русских паломников и путешественников XII – XX вв. / Составление, предисловие, справки об авторах и примечания Б.Романова. – М: Лепта, 1995. – С. 93).

³³⁸ Попов А.П., протоиерей. Младший Григорович. Новооткрытый паломник по св. местам XVIII века. – Кронштадт, 1911. – 216 с.

назвою: «*Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха Полтавского монастыря в 1750 – 1751 гг.*»³³⁹.

Духовний сан мемуариста, безперечно, вплинув на вибір ним тематичної і сюжетної лінії оповіді в спогадах: у центрі уваги залишаються справи, пов'язані з внутрішнім церковним життям на Січі та у всіх Вольностях, взаємовідносин запорозьких духовників з монастирями «волості» – Межигірським і Полтавським³⁴⁰.

Попри подібну «сконцентрованість» саме на темах дотичних до церкви, спогади Леоніда переховують чимало цінних свідчень повсякденного життя запорожців, при чому настільки деталізованих, що їх можна розглядати в якості таких що відносяться до мікрорівня січової екзистенції.

Наприклад, описуючи події які сталися на Січ наприкінці вересня та початку жовтня 1751 р., та були пов'язані із спалахом епідемії чуми під час традиційних зборів запорожців для відзначення шанованого у ВЗН свята Покрова Пресвятої Богородиці, він не тільки викладає загальний перебіг, але й виявляє свідчення глибокої інтеграції до громади – багатьох курінних отаманів і рядових козаків він знає по іменах³⁴¹.

Надзвичайно цінними є зображені в спогадах Леонтія психологічні типи представників різних верств запорозького козацтва: «сидня», в зимівнику якого р. Московки, він зупиняється на ночівлю під час своєї першої поїздки на Січ; січової сіроми (бурлаків), яка часто не має сорочки на плечах, однак зверхньо ставиться до всіх, хто не сповідує її цінностей; гайдамацьких ватагів – Григорія Похила-Письменного та Івана Голого³⁴².

У цілому ж, ставлення Яценка-Зеленського до запорожців є напрочуд компліментарним, доброзичливим – з усього видно, що констатуєчи наявність певних людських слабостей у частини січовиків, він не засуджує їх аж занадто строго, вдовольняючись лише м'якими пастирськими сентенціями. Натомість, скрізь по тексті розкидані такі його «теплі» висловлювання на адресу запорожців і Запорожжя в цілому: «*паны-молодцы*», «*добродии*», «*славное товариство*», «*славное наше Запорожье*»³⁴³.

З-поміж наративів, авторами яких були вихідці з козацького середовища Гетьманштни, які, проте не були прямо пов'язані з історичним Запорожжям часів Нової Січі, на особливу увагу заслуговують біографічні спогади колишнього чорноморського старшини Івана Івановича Мігріна (1770 – 1850)³⁴⁴.

³³⁹ Эварницкий Д.И. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха полтавского монастыря, в 1750 – 1751 гг. – Екатеринбург: Тип. Н.А.Андрущенко, 1915. – 104 с.

³⁴⁰ Ibid. – С. 7-8, 11, 64-65.

³⁴¹ Ibid. – С. 83-84.

³⁴² Ibid. – С. 1-3, 5, 37-43, 46-51.

³⁴³ Ibid. – С. 34, 38, 66, 99.

³⁴⁴ Мигрин И. Похождения или история жизни Ивана Мигрина, черноморского казака. 1770 – 1850 гг. / Сообщ. Г.И.Мигрин // Русская старина. – 1878. – Т. 23. – № 9. – С. 1-32.

Він був нащадком козацько-старшинського роду приналежного до Полтавського полку, представники якого з другої чверті XVIII ст. починають служити в регулярному російському війську, отримують офіцерські чини та, відповідно, дворянство. Зокрема, дід і батько І. Мігіріна мали поручницькі чини. Шлях Мігіріна до чорноморців був випадковим, звивистим, і багато в чому авантюричним: сімнадцятирічним юнаком він розпочинає службу секретарем Золотоноського нижнього земського суду, але з чергової початком російсько-турецької війни піддається на підмовляння свого приятеля та тікає до діючої армії, маючи в своєму активі лише бажання вийти в люди та письмовий «*вид на звание значкового товарища войска малороссийскаго*»³⁴⁵.

Попри те, що сам Мігірін походив з козацького стану, свій вступ до Чорноморського війська й він сам, і його рідні сприйняли як подію екстраординарну: сам він розцінює її як змушений крок, до якого він був примушений відсутністю можливістю вступити до «регулярних»; родина була більш категорична – дізнавшись про те, що їх малолітнє чадо стало «вірним запорожцем», вирішили, що «*будучи обольщен и увлечен такою сволочью – казаками, не могу научиться от них ничему доброму, кроме воровства и разбоя, и что, заразившись их примером, и сам могу сделаться таким же*»³⁴⁶.

Оцінка, як бачимо, дещо несподівана – адже Мігіріни самі з козаків, однак цілком передбачувана, якщо зважити на те, впродовж останніх півстоліття представники цього старшинського роду будь-що намагаються інтегруватися до російського дворянства. З одного боку чорноморці (колишні запорожці) для Мігіріна «свої»: у його викладенні, він радий зустріти їх, не цурається бути визнаним земляком, з іншого ж, усіляко намагається підкреслити своє «благородство», через що й наражається постійно на зауваження й «розпеканції» з боку начальства в особі А. Головатого. Так, він згадує випадок, коли не побажав знаходитися в одному приміщенні з іншими чорноморцями тому, що вони одягнені «просто» та непоказово, однак трохи згодом, з подивом, з'ясував, що всі вони – офіцери, а значить і дворяни³⁴⁷.

Чорноморська (запорозька) «простота» – фактор, до якого він звикає лише з часом і дуже непросто. Текст спогадів взагалі, практично через сторінку майорить згадками про «*патриархальную простоту нравов*», про те, що «*тогда было как то просто*» й подібними³⁴⁸. Втім, про повну інтеграцію Мігіріна до чорноморців не доводиться – в колі його спілкування знаходяться виключно старшини, причому старшини найвищого рангу (сам він на той час обіймає тихі й «хлібні» посади при кошовій (згодом військової) канцелярії). Спогади ж його, особливо, якщо зважити на те, що писалися вони наприкінці 1840-х років, коли сам він уже був статечним і поважним поміщиком, здебільшого відображають спосіб існування козацької старшини, для більшості з якої її перебування у

³⁴⁵ Ibid. – С. 2.

³⁴⁶ Ibid. – С. 8.

³⁴⁷ Ibid. – С. 5.

³⁴⁸ Ibid. – С. 9-10.

Війську було не більш ніж знярядям для скорішої і омріяної інтеграції до дворянства.

Представники наступної з груп авторів наративів, тематично дотичних до соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. демонстрували достатньо високий рівень обізнаності на внутрішніх січових справах – як слідство своїх постійних контактів із різними групами козацтва. Більшість із них провели на Півдні та прилеглих до нього землях значну частину чи навіть усе своє життя, проте «своїми» ані запорожці для них, ані вони для запорожців не були та бути не могли. Близькі територіально, але відмінні за етнічним походженням, соціокультурним середовищем, до якого належали, вони створили власний образ Запорожжя і запорожців – образ малопривабливий, відверто ворожий, одним словом, цілком пропагандистський. Зрештою, саме наративи даного спрямування ідейно обґрунтували необхідність ліквідації ВЗН та допомагали тиражувати шаблонно карикатурний образ соціального укладу на Запорожжі впродовж багатьох десятиліть наперед. Поза всяким сумнівом, такий стан речей був спричинений як тривалою російською імперською експансією в причорноморському регіоні, так і тривалим запорозько-польським протистоянням на Правобережжі. У обох випадках головним антагоністом по відношенню як для російського дворянства, так і до польської шляхти, виступали січовики.

Ведучи розмову про умови в яких відбувалася «російська» складова наратогенезу, слід зазначити, що процеси імперського просування на Запорожжі у часі відбувалися паралельно із європеїзацією життя вищої соціальної верстви населення російської держави. Запроваджена Петром I обов'язкова державна служба дворянства, як цивільна, так і військова, сприяла підняттю освітнього рівня представників цієї категорії. Влиття до дворянського стану численних вихідців з європейських країн, навчання дворянської молоді за кордоном, або ж вдома вчителями-іноземцями, з одного боку, сприяли духовній емансипації російської знаті, з іншого ж сприяли поширенню в інтелектуальному просторі нових жанрових різновидів наративних текстів, перш за все, мемуарів і епістолярій.

Так, ще на початку XVIII ст. серед російських письмових наративів, у центрі оповідання яких стоїть запорозьке козацтво та різні аспекти його буття, можна було згадати лише записи розповідей ченців і паломників, які під час подорожей на Афон відвідали Запорозьку Січ у Олешках. Маємо кілька таких, серед яких найбільшою інформативністю вирізняються оповіді старця, що у 1719 р. певний час перебував при дворі царівни Наталі Олексіївни (сестри Петра I)³⁴⁹. Попри те, що вони фактично, є записом автобіографічних розповідей, здійснених сторонніми особами, прагматична мета фіксації та сконцентрованість оповідача саме на Запорожжі, дозволяє нам виокремити їх з-поміж неструктурованого усного наративу тієї доби. Фактично, в даному випадку маємо справу з різновидом таких російських (руських) середньовічних текстів як «хóжєние» –

---

³⁴⁹ РГАДА, ф. 9, отд. II, оп. 4 (ч. I), кн. 44, лл. 312-313.

формою подорожніх записок, у яких мандрівники-прочани викладали свої враження від побаченого на шляху до святих місць.

Однак, вже з 1730-х років можна констатувати появу нових наративних жанрів, авторами яких є представники російського дворянства. Серед тих, які прямо дотичні до теми дослідження, слід відзначити описи Запорожжя – як окремі оповідні лінії, так і в складі більш широких тематичних сюжетів.

Серед наративів, текст яких суцільно та виключно був сконцентрований на Запорожжі, одних із перших, за часом створення, слід назвати працю Семена Івановича Мишецького (1716 – після 1773) – *«История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся»*³⁵⁰.

Попри те, що цей твір є одним з найбільш повних описів життя на Січі, та є безперечним лідером, за рівнем використання дослідниками історії запорозького козацтва, стосовно постаті самого автора нам відомо надзвичайно мало. Зокрема, ми знаємо, що він походив з новгородського відгалуження цього князівського роду та був сином Івана Дмитровича Мишецького (1683 – 1723). Враховуючи те, що станом на початок війни двадцятирічної С.Мишецький вже мав нижчий офіцерський чин – підпоручика, причому чин цей був інженерним, можемо припустити, що за логікою він мав лише напередодні закінчити Кадетський корпус в Санкт-Петербурзі, перший в Російській імперії начальний заклад, який готував фахівців з фортифікації, причому належав до першого з його випусків (корпус почав діяти з 1732 р.).

Впродовж 1736 – 1740 рр. молодий офіцер перебував при новій Запорозькій Січі, закладеній на р. Підпільній, беручи участь в керівництві зведенням фортифікаційних споруд навколо неї та Новосіченського ретраншементу. Крім того, що Мишецький був фортифікатором, він, очевидно, мав фах геодезиста – йому доводилося чимало попоїздити теренами Півдня, картографуючи околиці міст Переволочної, Кременчуга, Ізюма та фортець Української укріпленої лінії³⁵¹.

Вірогідно, що невдовзі після закінчення російсько-турецької війни Мишецький виходить у відставку та одружується: це видно як з того, що вже з початку 1740-х років у нього народжуються п'ятеро синів (не рахуючи дочок), так і з того, що він не зробив будь-скільки серйозної військової кар'єри – ще й в 1756 р. він фігурує як поручик польової артилерії. Зауважимо, що на відміну від багатьох інших представників російського дворянства (дрібнопомісного в своїй масі), у родовитого князя, не було великої необхідності в постійній службі – родина була достатньо заможною: його останнім військовим званням був чин

---

³⁵⁰ РГАДА, ф. 199, оп. 1, портфель 342, ч. 1, д. 2, лл. 1-32 об. (вперше опубліковано: [Мышецкий С.И.] История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. – М.: В Универ. Типографии, 1847. – 43 с.).

³⁵¹ Ленченко В.О. С.І.Мишецький – автор «Історії козаків запорізьких» // УДЖ. – 1989. – № 11. – С. 38.

секунд-майора Смоленського гарнізону. У цьому ж місті – Смоленську, та його повіті проходить і решта життя С.Мишецького³⁵².

Очевидно, що заняття створенням опису Запорожжя займало помітне місце в житті відставного офіцера: як відзначив ще перший публікатор *«Истории»* Йосип Бодянський (1808 – 1877), її протограф, створений приблизно 1740-го року, було перероблено і розширено автором щонайменше тричі – в 1750, 1761 і наприкінці 1760-х років. У якості первинного тексту виступає та його частина, в якій С.Мишецький веде оповідь про особливості буття та устрою, звичаї і порядки на Запорожжі: розділи 5, 8-15 (із загальної кількості 16)³⁵³.

Саме в тексті цих розділів (*«описаний»*, як називає їх сам Мишецький), найбільш повно виступає їх авторське, нарративне начало – з усього видно, що їх писала людина, яка безпосередньо мала змогу спостерігати за січовиками, в той час як решта є більш пізніми компілятивними вставками, створеними на основі використання праць інших авторів, перш за все, того ж Г.Міллера (1760). Відзначимо при цьому, що вплив текстів обох авторів був взаємним, про що вже йшлося вище (див. Розділ 1.1). також треба зауважити, що попри те, що до нашого часу не дійшло оригіналів протографа – праця Мишецького відома в кількох пізніших списках, маємо погодитися з тією думкою, що цей російський офіцер, скоріш за все, занотовував основні враження від знайомства з життям на Січі ще впродовж 1736 – 1740 рр. Можливо вони носили й характер щоденних записів.

У контексті тематичного спрямування дослідження найбільшу цінність становлять наведені С.Мишецьким відомості стосовно особливостей функціонування потестарних структур: системи виборності курінної і військової старшини, кола її повноважень і функцій. Матеріал цей носить практично документальний характер: в результаті багаторазової верифікації його визнано цілком правдоподібним і неупередженим. Оскільки зміст їх є добре знаним і буквально «розібраним на цитати» поколіннями істориків, не будемо зупинятися на деталізованому переказі загальновідомого, вдовольнившись констатацією їх автентичності та достовірності. Достатньо рівне ставлення С.Мишецького до запорожців, очевидно, має пояснюватися тим, що він контактував із ними в самі

---

³⁵² Лебединский М.Ю. Хроника рода князей Мышецких (от предков Рюрика до наших дней). – М., 1998. [Рукопись] // <http://lib.ru/HISTORY/LEBEDINSKIJ/myshec.txt>. – С. 111, 255.

³⁵³ [Мышецкий С.И.] История о козаках запорожских. – С. VI-VIII, 1-3. Зазначені розділи мають наступні назви: *«...5. Как оные Козаки свое Козачества приумножают и откуда в Сечу приходят; ...8. Какую Запорожские Козаки в войске своем имеют Старшину и жилище; 9. Каким образом и в какия времена у них бывают Рады или Собрание всего их Козачества, и для чего оныя чинятся; 10. О Атаманах куренных; 11. Какие в Запорожской Сечи имеются духовные чины и откуда присылаются; 12. Какие мастеровые люди при Сечи имеются; 13. О житье Кошеваго и прочих Старшин, какое они от Козаков имеют почтение и какие ж им имеются доходы; 14. О житье их войска и вольности, какое они в войске своем имеют обхождение и откуда себе получают добычу пищу и богатство; 15. Какие у оных Козаков правы и суды имеют и что почитают в больших винах»*.

перші роки по поверненню січовиків з-під кримської протекції, коли конфронтація з російським урядом ще не увійшла в активну фазу.

На загал, щоденники з другої третини XVIII ст. стають найбільш широко поширеними в порівнянні з іншими жанровими різновидами наративних текстів російського походження. Авторами їх, зазвичай, були військові російського регулярного війська та чиновники різних відомств (насамперед, дипломатичного), які перебували на Півдні та занотовували основний перебіг подій у своїх щоденниках («журналах» – від фр. *journal* (щоденний (запис))). Для цих категорій, у ряді випадків ведення щоденних записів було не тільки бажаним, але й обов'язковим – наприклад, у разі виконання посольської місії, командування угрупованням військ під час війни й т. ін.

Типовим представником цієї категорії російського служилого дворянства був Олександр Федорович Нікіфоров (? – після 1773 р.). Настільки типовим, що з його біографії нам відомі здебільшого лише подробиці його служби. Так в 1742 р. він, у чині поручика Новотроїцького драгунського полку, перебував в Стамбулі (Константинополі), виконуючи місію з повернення російських полонених згідно умов Бєлградського миру. В 1744 р. Нікіфоров здійснив подорож до Бахчисараю, де й знаходився тривалий час, узгоджуючи конфліктні питання запорозько-кримських взаємин. Упродовж 1745 – 1747 рр. його знову тричі відряджали до турецької столиці, а в 1749 р., вже в чині секунд-майора Київського гарнізону, його, в якості голови, було делеговано на Січ у запорозько-татарську комісію. З кінця 1763 р. до початку 1765 р. О.Нікіфоров виконував обов'язки російського консула в Криму, а після повернення він отримав посаду надвірного радника та місце в Київській губернській канцелярії, де й служив аж до початку 1770-х років³⁵⁴.

У подорожньому журналі російського поручика Олександра Нікіфорова впродовж серпня-листопада 1744 р. було зроблено збереглося чимало нотаток, стосовно соціальних характеристик запорозької громади, представники якої перебували в Бахчисараї та його околицях: її ядро становили нежонаті січовики, які не побажали перейти під російську протекцію десятьма роками раніше. Їх кількість значно зросла після закінчення війни за рахунок допливу людної з Запорожжя та Гетьманщини. Необхідність здобуття коштів для прохарчування штовхала частину з них шукати праці у наймах, що, зрештою, позначилося на тих специфічних назвах, під якими вони фігурують у російських та турецько-татарських документах того часу – «*аргати*» (наймити) та «*ренджипери*» (поденні робітники)³⁵⁵. З щоденника Нікіфорова також видно, що кримська влада,

³⁵⁴ Андрєєва С.С. Журнали подорожей до Криму Олександра Никифорова 1744 р. та 1763 р., як джерело до вивчення історії Півдня України // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ. – Т. 10. – К., 2005. – С. 385-397.

³⁵⁵ АВПРИ, ф. 123, оп. 123/1, 1744 г., д. 2, лл. 1-66 об. Зауваження О.Нікіфорова відзначаються критичністю, проте є достатньо вичерпними: «*аргаты не для зарабатывания*

чудово відчуваючи з одного боку, небезпеку перебування у своїх володіннях такого неспокійного елемента, а з іншого, його корисність з огляду на перспективи притягнення інших груп запорожців, робила спроби взяти його під свій контроль: зокрема, над ними було поставлено отаманом запорожця Андрія Щербину; до найближчих планів ханського уряду входило щонайшвидше переселення козаків з Криму до Буджаку, та заснування там ними власного Кошу³⁵⁶.

Подорожні щоденники (журнали) більш високого за рангом російського дипломата та державного діяча – князя Григорія Івановича Шаховського (1706 – 1774), написані, під час його подорожі з Москви до Константинополя та назад упродовж 1759 – 1760 рр., є вельми цінними своїми замальовками з повсякденного життя населення «Польської України» за часів найбільшого розмаху гайдамацької активності в регіоні. У своїх щоденних записах авторові вдалося передати тривожну атмосферу щоденного буття та складні колізії взаємовідносин основних контрагентів – запорожців, місцевого українського селянства, містечкового єврейства, польської шляхти³⁵⁷.

Релікти запорозьких виборних практики, відновлених чорноморцями під час російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. знайшли своє відображення в щоденнику службовця (перекладача) Колегії іноземних справ Цебрикова Романа Максимовича (1763 – 1817), відрядженого під Очаків до канцелярії Г.Потьомкіна, який він вів під назвою «*Дневник очевидца*»³⁵⁸. Особливий інтерес становлять записи зроблені мемуаристом впродовж квітня-вересня 1788 р., основу яких склали його власні спостереження за традиціями та звичаями «вірних запорозьких козаків». Зокрема, ним було вельми реалістично описано та прокоментовано процедуру виборів військового отамана І.Сухини, замість вбитого напередодні С.Білого, яка відбулася 4 липня 1788 р. Фактично, маємо авторську рефлексію чи не на останній вияв справжнього народоправства у «вірних козаків»³⁵⁹. Останню, тому що вибори, які відбулися, не були сприйняті Г.Потьомкіним і замість обраного самими козаками кошового він, кількома днями пізніше, призначив іншого – З.Чепігу.

денег, но для защитения себя по предержзости от наказания, другие же учиня по присяги непослушание и творя многое злодейство в Крым приходят» (л. 37).

³⁵⁶ Ibid. – Лл. 50, 52.

³⁵⁷ ОР РНБ, ф. 550, оп. 1, д. F IV-4 («*Журнал пребывания в Константинополе и путешествия в Москву. 1759 – 1760*»), л. 86 об.; д. F IV-5 («*Журнал путешествия из Москвы в Константинополь. 1759*»), л. 25 об.

³⁵⁸ ОР РНБ, ф. 830, оп. 1, д. 1. З загальної кількості 144 аркушів цього нарративу, аркуші з 66-го по 133-й були опубліковані: Вокруг Очакова. 1788 г. (Дневник очевидца) // Русская старина. – 1895. – Т. 84 (Сентябрь). – С. 147-212.

³⁵⁹ Ibid. – Лл. 81 об.-82: «*Вот картина первобытного народного правления, где всяк голоса право имеет в предприятиях, подвергающих жизнь его опасностям. Вольность тут ненарушима каждого особенно, тут всяк говорит то, что думает. Более здесь истина существует, нежели в других правлениях*».

Подекуди щоденники/журнали російських офіцерів вишого рангу – генералітету, не тільки велися впродовж тривалого часу, але й вміщували інші наративи, поява яких не була прямо пов'язана з поденним веденням записів. Досить показовою в цьому відношенні є мемуарна спадщина князя Олександра Олександровича Прозоровського (1732 – 1809). Цей російський генерал був учасником Семилітньої війни, російсько-турецької війни та війни з польськими конфедератами 1768 – 1774 рр. російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. і наприкінці кар'єри отримав чин фельдмаршала³⁶⁰.

Значна частина служби О.Прозоровського була пов'язана з теренами сучасної Південної України. Під час першої російсько-турецької війни в царювання Катерини II він мав під своїм головуванням дві похідні команди ВЗН, був особисто знайомий з П.Калнишевським, а відтак і добре обізнаним у запорозьких (також і в кримських) справах. Отримані відомості Прозоровський використав при написанні свого опису Запорожжя. Цей опис у червні 1770 р. було надіслано ним на розгляд віце-президентові Військової колегії Захару Чернишову.

На сьогодні маємо кілька републікацій цього твору, оригінал якого зберігається серед рукописних зібрань Державного історичного музею в Москві³⁶¹. Перші дві публікації припадають на XIX ст. Їх було зроблено, ймовірно за все, з копій екземпляра «*Описания*», який належав віце-президентові Військової колегії З.Чернишеву. Обидва рази авторство О.Прозоровського (не кажучи вже про фігурування в якості головного інформатора останнього кошового П.Калнишевського) зазначено не було³⁶². Наступного разу публікації цього опису було здійснено в складі видання великого наративного комплексу, автором якого був О.Прозоровський³⁶³.

Причетність до створення цього «*Описания*» останнього кошового отамана Запорозької Січі П.Калнишевського, засвідчує сам князь: *«Имя в команде своей два почти запорожских войска, не преминул я узнать обстоятельно образ его состояния. Сие мне тем удобнее было, что я сумел сыскать в кошевом и в других старшинах откровенную доверенность. Приобретши такое об них познание почел я за нужное примечания свои положить на бумагу, потому что я подробного об них описания нигде не читывал»* (запис було зроблено в

³⁶⁰ Русский биографический словарь. В 25 т. / Издан под наблюдением А.А.Половцова. – СПб.: Тип. Тов.-ва «Общественная польза», 1910. – Т. XV. – С. 4-11.

³⁶¹ Отдел письменных источников Государственного исторического музея (Москва, РФ) (ОПИ ГИМ), ф. 145, оп. 2, ед. хр. 3.

³⁶² Примечание о запорожцах неизвестного лица // Архив исторических и практических сведений, относящихся до России, издаваемых Николаем Калачевым. – СПб., 1861. – С. 5-14; Запорожье в конце XVIII века (современная записка) // Киевская старина. – 1889. – № 12. – С. 628-637.

³⁶³ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского (1756 – 1776). – М.: АНО «Редакция альманаха «Российский архив», 2003. – С. 349-355.

«Журнале», який вів О.Прозоровський впродовж воєнної кампанії 1770 р., в червні місяці)³⁶⁴.

У цілому, текст складався з тридцяти одного, різних за величиною, тематичних блоків – «пункта». Вони являють собою добірку найрізноманітніших відомостей стосовно території Вольностей, місця знаходження найбільших військових слобод і заняття їх населення, воєнного потенціалу ВЗН, звичаєвого права на Січі й т. ін. Описові соціального устрою Запорозжя автор присвятив пункти 9-18, 24-31. Оскільки мотивація створення опису була суто прагматичною, Прозоровський зосереджується на питаннях, пов'язаних із специфікою взаємовідносин між різними станами та соціальними верствами запорожців, визначає механізми управління козацькою масою з боку військової старшини. Так, він звертає увагу на збільшення числа одружених козаків в останні 10-15 років й фактичне відсунення неодруженої сіроми від політичного життя – «лицарі», які мешкають по куренях на Січі нараховують не більше як тисячу-другу від загального числа козаків, у масі своїй люмпенізовані та використовуються старшиною в разі необхідності обратися на ту чи іншу посаду³⁶⁵.

Висновки, до яких приходять він є достатньо передбачуваними: внутрішнє життя на Січі нині є повністю підкореним владі невеличкої групи старшин на чолі з кошовим отаманом, які вміло експлуатують ідеологію запорозької старовини, причому виключно з метою подальшої концентрації влади та накопичення багатства³⁶⁶.

Вважати їх надуманими та упередженими важко, оскільки запорозька історія останнього десятиліття напередодні ліквідації ВЗН і справді рясніє прикладами соціального протистояння – заворушення на Січі наприкінці 1768 р., бунти в дунайських командах 1772 – 1773 рр. й ін. Зрештою, й самі прогнози Прозоровського оправдалися – в червні 1775 р., в оточеній російським військом Січі практично не знайшлося бажаючих проливати кров на захист Коша, окрім (!) січової сіроми, яку таж старшина в попередні роки так старанно затискала в лещата контролю.

---

³⁶⁴ Ibid. – С. 349.

³⁶⁵ Ibid. – С. 351, 355.

³⁶⁶ Дослівно: «...начальники сего войска, обучившиеся сему ремеслу, утверждают, что ни в чем они не властны, когда к чему не преступит чернь, называемая ими товариществом, и, что принадлежит до сего их товарищества, то оно и в самой вещи наполнено невежеством и слабостью к пьянству. И по простоте своей природы без этой их старшинской внушаемой науки довольно глупа. Но однако ж в самой вещи столько повинны и порабощены, что послушания такового в разумном и распорядженном народе бывает не везде... А в сущем деле оно только в предмете к пользе одних своих алчных интересов, почерпающих между внушенную простотою своей черни... // В заключение же скажу, что хотя министерия запорожских старшин велика и удачлива, однако ж и то самое неоспоримо они знают, что в случае нехотения их оставлять далее на такой ноге исполнят они как бы всякой верноподанной» (Там само).

З-поміж «російських» наративів XVIII – початку XIX ст., частково чи повністю присвячених запорозькій тематиці, особливо помітним явищем є ті, які було створено представниками південної, «новоросійської» гілки дворянства Російської імперії. Прикметною відзнакою більшості цих наративістів було те, що вони були нащадками іноземців, які в першій половині та середині століття виїхали на російську службу та оселилися в українських землях.

Карл фон Штофельн (після 1720 – між 1769 та 1774), з персони якого ми розпочнемо огляд даного кола авторів і з'ясування обставин створення ними наративів, був молодшим сином російського восначальника Федора Штофельна (? – 1747), німця за походженням, який виїхав до Російській імперії у пізні роки царювання Петра I. Упродовж російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. батько автора, генерал-майор Ф.Штофельн знаходився при Дніпровській армії, під командуванням фельдмаршала Б.-Х. фон Мініха та впродовж 1737 – 1738 рр. обіймав посаду коменданта Очакова, відбитого від турків. Після цього Ф.Штофельн отримав підвищення по службі і вже у чині генерал-поручика командував військами Українського корпусу. З 1743 р. і аж до своєї смерті генерал-лейтенант Ф.Штофельн перебував на Україні, куди його повернули, та здійснював керівництво корпусом російських військ. За заслуги перед російським урядом Штофельна було нагороджено численними мастками на території Полтавського козацького полку³⁶⁷.

Дитинство й юнацькі роки його сина Карла Штофельна пройшли переважно на Гетьманщині. Слід сказати, що попри своє німецьке коріння Карл був добре інтегрованим у місцеве культурне середовище, гарно знав російську й українську мови, звичаї місцевого населення. Так, маємо звістку по те, що одним із денщиків генеральського сина був виходець із Запорожжя П.Бражниченко (1747)³⁶⁸.

Коли прийшов час, він здобув пристойну освіту, скоріш за все у Кадетському корпусі (Сухопутний шляхетний кадетський корпус) у Санкт-Петербурзі. Це видно хоч би з його обізнаності з творами Аристотеля та Платона, обізнаності із творістю Юлія-Чезаре Скалігера³⁶⁹, твори якого він цитує в оригіналі та перекладає російською, здатності написати сонет з більш-менш пристойною римою³⁷⁰.

Після отримання освіти, переважну більшість свого життя Штофельн, як і його батько, прослужив на Україні: спочатку під командуванням батька у регулярних військах Українського корпусу, а згодом – у ландміліцьких полках Української лінії. У 1760 р. його згадано як полковника Козловського поселеного ландміліцького полку³⁷¹. У 1763 – 1764 рр., як інженер-полковника К.Штофельна

³⁶⁷ Штофельн фон, Федор // Русский биографический словарь. – СПб.: Типогр. Гл. Управл. Уделов. 1911. – С. 434-435.

³⁶⁸ АKNЗС. – К., 1998. – Т. 1. – С. 171.

³⁶⁹ Скалігер, Юлій-Чезаре (1484 – 1558), італійський гуманіст – літератор, історик. Між іншого, автор збірки епіграм про великих діячів античності – «*Heroes*» (1539).

³⁷⁰ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 78, лл. 32-32 об.

³⁷¹ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1591, л. 922.

було відряджено до Запорозької Січі для керівництва спорудженням валів, ровів та бастіонів Січі. Саме тоді відбулося його безпосереднє знайомство з устроєм Січі, способом життя козаків, остаточно сформувалося ставлення до запорожців³⁷².

Приблизно наприкінці 1764 р. Карл Штофельн дістав чергове підвищення та отримав звання генерал-майора. У цей же час він став землевласником Новоросійської губернії. Згідно з «Планом» 1764 р. про заселення цієї губернії він отримав значні землі у Катерининській провінції. У 1765 р. ним засновано слободу Штофельнівка. За короткий час йому вдалося заселити її більш ніж 100 дворами підданців, переважно українців. Про масштаби ведення господарства у мастку К.Штофельна свідчить той факт, що під час татарського нападу взимку 1769 р. ординцями було відігнано з його села велику кількість поміщицької худоби: табун у 1037 коней, 808 голів великої рогатої худоби, п'ятнадцятитисячну отару овець³⁷³.

Окрім дій, спрямованих на здобуття матеріального добробуту, Карл Штофельн продовжує військову службу на Півдні. Станом на 1768 р. він отримує звання генерал-поручика та стає командиром Української укріпленої лінії. Однак йому не судилося пробути довго на цій посаді: під час кампанії 1769 р. (восени) його розбив параліч. К.Штофельна було абшитовано. Решту свого життя він доживав у Козловській фортеці Української лінії, де мав оселю ще з часів полковництва в одноіменному ландміліцькому полку³⁷⁴. Незабаром він пішов з життя. У 1774 р. його жінка Килина скрізь фігурує як удова генерал-поручика К.Штофельна³⁷⁵.

Постать генерал-майора Карл фон Штофельна цікава для нас тим, що саме він був автором твору, який називається *«Примечание какая убыль России таковых суровых и непослушных людей имеют, как Запорозцы; противо того, какая бы прибыль была, ежели их в порядок и в хорошее состояние привести»*³⁷⁶. Фактично, то був план ліквідації ВЗН, однак, низка відзначних рис тексту цього твору виводить його за вузькі межі документальних джерел і публіцистики. Прагматична конкретика плану в тексті переважає не тільки викладенням політичних поглядів, життєвого досвіду та громадянської позиції автора, але й достатньо розлогими описами соціального устрою Запорозжя, основою для написання яких стали особисті враження К.Штофельна від знайомства з життям

³⁷² РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 78, л. 12 об.

³⁷³ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 4, лл. 287, 347 об.

³⁷⁴ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ: «Січ», 1994. — С. 458-459.

³⁷⁵ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 4, л. 287.

³⁷⁶ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 78, лл. 5-34. Пам'ятку було введено до наукового обігу шляхом публікації відносно нещодавно, менше десяти років тому: Мільчев В.І., Князьков Ю.П. Проект реформування устрою Запорозжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.). — С. 35-55.

запорожців. Наявність достатньо потужної мемуарної складової дає нам змогу (і змушує) розглянути «Примечание», утому числі, і в якості оповідного тексту.

Для того, щоб краще осягнути спонукальні мотиви його створення, необхідно повернутися до часів перебування автора на Запоріжжі в 1763 – 1764 рр. Саме в подіях, які мали місце в цей період слід шукати пояснення мотивації написання Штофельном свого твору.

Приватне листування К.Штофельна та П.Калнишевського, яке інтенсивно велося між ними в зазначені роки, свідчить (принаймні ззовні) на користь того, що взаємини між ними були достатньо приязними: запевнення у взаємній дружбі перемежались проханнями допомоги у вирішенні власних господарських проблем і т. п. Слід зазначити, що спираючись на підтримку Калнишевського, Штофельн намагається організувати збут продукції власних маєтків у турецький Очаків, натомість отримуючи через Січ різноманітні товари зі Сходу, насамперед предмети розкоші, вино та делікатеси³⁷⁷. Звідки ж тоді з'являється подібна підступність й чорна невдячність у діях російського генерала по відношенню до кошового та всього Війська?

Можливе (й найбільш правдоподібне) пояснення його вчинку криється у свідченнях князя О.Прозоровського, полишених ним у його власному описі Запорожжя (див. вище). Той прямо вказує на те, що в 1763 р. запорожці навмисно розбили об камінь на Дніпрі великий човен, яким везли до Очакова товар «одного генерала». Анонімність особи «генерала» в викладенні Прозоровського, вірогідно, пояснюється не тільки правилами гарного тону, але й напруженими стосунками останнього із старшим братом К.Штофельна – Христофором (1720 – 1770), який на момент написання Прозоровським «Описания» (1770) мав чин генерал-поручика та був його безпосереднім начальником³⁷⁸. Очевидно саме цей епізод, який спричинив значні матеріальні збитки К.Штофельну, гострою занозою засів у його душі, змусивши виношувати плани помсти запорожцям.

Разом із цим, розпочинаючи написання «Примечания о запорожцах» К.Штофельн керувався не тільки особистими, але й прагматичними мотивами. Адже його кінцевою метою була не просто ліквідація ВЗН, а й створення на запорозьких землях Дніпровської губернії за зразком Новоросійської, губернатором якої він вбачав себе. Тож не тільки бажання помститися керівництву Коша, але й намагання підвищити свій соціальний статус спонукали Штофельна взятися за перо. Втім, не можна відкидати й того факту, що намагання сприяти руйнації Запорожжя є виявом громадянської позиції Штофельна: він виступає як вірогідний Йї Імператорської Величності та речник південноукраїнської гілки російського дворянства, що прагне забезпечити спокоєм свої латифундії, взяти участь у подальших земельних роздачах.

³⁷⁷ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 157, арк. 41-42 зв.; Архив СПбИИРАН, ф. 200, оп. 3, д. 130, лл. 2-6 об.

³⁷⁸ Записки генерал-фельдмаршала князя А.А.Прозоровского. 1756 – 1776. – С. 275, 278, 353, 725.

Зупинимося на описові соціального устрою Запорозжя, присутньому в творі Карла Штофельна. Як вже було сказано, попри своє з самого початку негативне ставлення до Січі, російський генерал неодноразово бував у козацькій столиці, тож його враження – враження очевидця та свідка, заслуговують на неабияку увагу та мають наукову цінність (звичайно ж, за умови критичного ставлення).

Загальна оцінка Штофельном соціальної природи січової громади по тексту сформульована у фразах, які нарочито підкреслюють абсолютну «шкідливість» та «некорисність» запорожців для імперії. Запорозька Січ постає як спільнота, безмежно далека та чужа становому устрою Російської імперії: *«не во всем обузданный народ»* – *«тогда слушаются и повинуются, когда им что угодно»*, *«якобы они вовсе нам неподвластны»*³⁷⁹. Головною ж причиною подібного стану речей, на його думку, є те, що частина запорожців все ще продовжує вважати соромом одруження та заведення сім'ї, а також надмірна схильність «лицарської» частини козаків до оковитої³⁸⁰.

Оскільки основним завданням генерал-майора фон Штофельна було за допомогою свого твору переконати імператрицю та її найближче оточення в необхідності ліквідації Січі, в своїй описовій частині він зосереджується на найбільш неприглядних моментах запорозького повсякдення. Чи мали вони під собою реальну основу? Очевидно, що попри певне «згущення фарб» Штофельном, січова громада, які і будь-яке суспільство будь-якої епохи, не могла бути абсолютно позбавлені соціальних аномалій і суспільних протиріч.

Так, К.Штофельном було достатньо реалістично зображено механізм організації гайдамацького промислу на Запорозжі – попри те, що січова старшина при цьому виглядає не найкращим чином, свідчення з інших документальних джерел того ж часу (див. Розділ 5.2) підтверджують правдивість сказаного. Зокрема, він переповідає випадок, свідком якого був під час свого перебування в Новосіченському ретраншементі в чині інженер-підполковника. Суть його полягала в наступному: з відома Коша ватага з 13 козаків відправилася на гайдамакування до татар і невдовзі пригнала тритисячний табун коней; відразу по поверненні всі вони були повішені, а здобич розподілена між військовою старшиною. Брутальність ситуації полягала в тому, що тортурами гайдамаків змусили вказати на невинних, але ж заможних (на свою біду) зимівничан – володарів кінських заводів як на організаторів промислу. Табуни останніх було без суду конфісковано, а коней передано татарам на з'їзді прикордонної комісії для відшкодування збитків³⁸¹.

Достатньо незвично, у висвітленні Штофельна постають виборчі практики на Січі: зміна кошових, всупереч наказам російського уряду, лише ззовні відбувається за ініціативою *«черни»*, насправді ж січова сірома в останні роки є не більш ніж знаряддям в руках окремих олігархічних угруповань запорозької

³⁷⁹ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 78, лл. 5 об., 11 об., 16.

³⁸⁰ Ibid. – Л. 15: *«Пьянство – наглавейшая пагуба большой части жильцов. Оно их неспособными и нетерпимыми в обществе делает... от чего все зло происходит»*.

³⁸¹ Ibid. – Лл. 12 об.-13, 16 об.

старшини. Звідси робиться висновок про те, що часи «демократії» на Запоріжжі вже «канули в Лету»³⁸².

Аксіологічне значення мемуарних фрагментів твору генерал-майора Карла Федоровича Штофельна полягає в тому, що вони дозволяють комплексно поглянути на соціальну історію Запорожжя середини XVIII ст., причому зробити погляд «з іншого боку», погляд «очима чужого».

Поява наративних текстів з-під пера ще одного «чужого» і ще одного генерал-майора, – Олександра Семеновича Пищевича (1764 – 1815), багато в чому була закономірною. Адже можна впевнено сказати, що писання мемуарів й історичних оповідей було родинною традицією Пищевичів. Його батько – Семен Степанович Пищевич (1731 – 1797), який виїхав до Російської імперії на початку 1750-х років і служив у гусарських полках Слов'яносербії і Нової Сербії, полишив по собі обширі спогади про власне життя – як про службу в австрійському війську, так і про обставини його мешкання в південних степах на кордонах із Запорожжям, участі в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр. й ін.³⁸³ Тож синові було кого наслідувати та із кого брати приклад.

Зауважимо, що у власне мемуарах О.Пищевича практично не знайшлося місця для висвітлення сюжетів, пов'язаних із історією запорозького козацтва. Головну увагу в них приділено власному життєвому шляху автора³⁸⁴. У цьому відношенні вони є достатньо типовими та подібними до решти спогадів представників сербських родин, які оселилися на Півдні всередині XVIII ст.: побіжно згадуються запорожці в «*Известии*» Пищевича-старшого; лише кількома словами про них згадав рідний племінник не аби кого, а самого Петра Текелії – Сава Текелія-Попович (1761 – 1842), якому, здавалося б, сам Бог велів досить ґрунтовно описати «запорозьку» сторінку в житті свого дядька³⁸⁵.

Пояснення такого «егоцентризму» новоросійських мемуаристів сербського походження, ймовірноше за все, коріниться в тому, що зробивши в Російській імперії блискучі військові кар'єри, отримавши великі земельні ділянки (в тому числі й на території колишніх Вольностей) – одним словом, перетворившись на дуже успішних і впливових людей, кожен із них намагався донести до власних потомків саме цей, унікальний і дуже особистісний досвід. Центральною фігурою

---

³⁸² Ibid. – Л. 13 об. Дослівно: «*Пред сим у запорозких козаков точная Демократия была, так что без подлаго народа ничего важного не делали, и тако, тогда сущим делом запорозци Россие, чернью своей страшны и сумнительны были. А теперь у запорозцов не только Аристократия, но и Олигархией, или вовсе Тиранией назвать можно*».

³⁸³ Известие о походе Симеона Степановича Пищевича. 1731 – 1785 // Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете. Под ред. д. чл. Нила Попова. – М.: В Университетской типографии (М.Катков) на Страстном бульваре, 1884. – 561 с.

³⁸⁴ Пищевич А. Жизнь А.С.Пищевича, им самим описанная, 1764 – 1805. В 3 частях. – М., 1885. – 274 с.; Пищевич А. Мој живот (1764 – 1805). Успомене / С руског прево и предговор написао М.Фундуруља. – Нови Сад: Матица Српска, 2003. – 354 с.

³⁸⁵ Текелія С. Описаније живота мога / Приредно А.Форишковић. – Београд: Нолит, 1989. – 270 с.

оповідання за таких умов міг і мав бути тільки сам автор та ще певна, достатньо вузька, група осіб, з якими йому довелося зустрітися на своєму життєвому шляху – наприклад, той же Г.Потьомкін, О.Суворов, П.Румянцев й ін., – та які суттєво вплинули на здобуття автором-предком усіх здобутків якими він пишався перед своїми нащадками – звань і чинів, нагород і відзнак, помість і «душ»... Зрозуміло, що «якимсь-там» запорожцям не могло бути відведено будь-скільки помітного місця на сторінках їхніх спогадів.

Разом із цим, повністю оминати запорозьку проблематику для них теж було ніяк неможливо, оскільки ці новоявлені новоросійські поміщики завели свої маєтки на місці колишніх запорозьких зимівників, серед їх підданців чимало було колишніх січовиків і військових посполитих, одним словом, дух колишнього Запорозжя відчувався у всьому навколо. Тому не дивно, що результатом рефлексій представників новоросійського дворянства на оточуючу запорозьку спадщину ставали писемні наративи, за допомогою яких вони намагалися представити власну версію історії ВЗН та його Вольностей. Найбільш показовими і характерними в цьому відношенні є *«Примечания на Новороссийский край»* того ж О.Пишчевича, створені ним на початку XIX ст., у другій його декаді, які тривалий час зберігалися його нащадками в родинному архіві та були згодом опубліковані В.Ястребовим³⁸⁶.

Фактично ці примітки являли собою досить безсистемні нотатки Пишчевича-молодшого з приводу різних подій в історії тієї місцевості, в якій він мешкав після виходу у відставку з військової служби у власному маєтку Скелеве Олександрійського повіту Херсонської губернії. Його персональна «Новоросія», таким чином, має достатньо чітко окреслені територіальні межі. Тематика нарисів з її історії є строкатою: в центрі уваги знаходиться (і це цілком зрозуміло, враховуючи етнічне походження автора) заснування Нової Сербії і «культуртрегерська» (у викладенні Пишчевича) діяльність нових переселенців. Присутність «запорозьких» сюжетів, вплетених автором у загальну оповідну канву пояснюється, насамперед тим, що на контрастах і протиставленнях він намагався продемонструвати той прогрес, який, на його думку, відбувся в розвитку регіону за час його переходу від «дикости» до «упорядоченого гражданского состояния»³⁸⁷.

На момент ліквідації Січі в 1775 р., одинадцятирічний О.Пишчевич, фактично, ще тільки виходив з дитячого до юнацького віку, а тому маємо констатувати, що його знання стосовно запорозької минувшини навряд чи були такими, що сформувалися за власними враженнями та були отримані з перших рук. Він і сам признає, що в основу його оповідання було покладено *«некоторые рассказы, от стариков мною слышанные и перешедшие к ним по преданию старейших из них»*³⁸⁸.

³⁸⁶ Примечания Александра Пишчевича на Новороссийский край // Киевская старина. – 1884. – № 8. – С. 112-128.

³⁸⁷ Ibid. – С. 116, 121, 124, 125-128.

³⁸⁸ Ibid. – С. 125-126.

Звичайно ж, що зважаючи на те, що колективний образ запорожців, сформований в уяві Пишчевича-молодшого ще з дитячих років був однозначно негативним, будь-які, навіть отримані від самих колишніх січовиків, відомості, трактувалися ним виключно у заданому заздалегідь оповідальному руслі. Тому, перш ніж приступити до викладення конкретного сюжету, автор «Примечаний» вважав своїм обов'язком вдатися до преамбул штибу: «*Сии тунеядцы любили себя больше всего, грабежем обогащались и полагали совершенным себе счастьем то, что могли в пьянстве и разных буйствах безпрестанно обращаться*»³⁸⁹.

Подібними ж ремарками майоріли й самі замальовки. Так, визначаючи соціальний склад січової громади, Пишчевич не просто пише про, те, що вона наповнювалася вихідцями з різних місць, але й вважає своїм обов'язком наголосити, що найбільше було таких, які скоїли у себе вдома якийсь злочин і змушені були тікати світ за очі, тобто на Запорожжя. Й у тому ж дусі далі: населення запорозьких зимівників – неодмінно бурлаки й волоцюги, яких господарі, озброївши та давши коней, відправляли на гайдамацький промисел; січова Свято-Покровська церква прикрашена здебільшого «кривавими» приношеннями, награбованими козаками-гайдамаками по різних місцях; сімейне життя було їм, у масі, абсолютно незнаним, а якщо ж окремі з запорожців й одружувалися, то мали по кілька дружин по різних місцях, кожній із яких брехали про те, що вона була єдиною...³⁹⁰

Зауважимо, що посилання О.Пишчевича на відомості, що подаються ним як такі, що були отримані від місцевих старожилів, не завжди є вірогідними та часто потребують ретельної верифікації. Як-от у випадку з сюжетом про те, за яких обставин і коли на Запорожжі з'явилася верства одружених козаків. Згідно Пишчевича причиною цього стало те, що один січовик, заїхавши в містечко Кропивне поблизу Переяславського полку, одружився на племінниці кошового Григорія Калниша (sic!). Проживши з нею недовго, він залишив дружину біля її матери, а сам виїхав на Запоріжжя, пообіцявши недовзі повернутися. Теща довго чекала, але не дочекавшись його повернення, взяла свою дочку і відправилася на Січ до брата-отамана шукати забіглого зятя. Цей то випадок, нібито і змусив кошового видати наказ, аби всі козаки, які побажали одружитися чи вже завели сім'ї «на волості», покинули Січ і зимівники та поселилися окремими п'ятьма селищами на рубежі Новоросійської губернії – у слободах Верблюжках, Петрівці, Куцовці, Зеленій і Жовтій. Подія ця, нібито, мала місце за 8 років до знищення Січі – тобто у 1767 р.³⁹¹

У даному випадку в інформації пишчевичевого інформатора-старожила масмо ряд невідповідностей і безсумнівний хронологічний зсув. Це видно вже з вказівки на кошового, за отаманства якого буцімто все це сталося – «Григорій Калниш». Кошового ВЗН Калниша (Калнишевського), як це загально відомо, звали Петром

³⁸⁹ Ibid. – С. 121.

³⁹⁰ Ibid. – С. 127.

³⁹¹ Ibid. – С. 128.

Івановичем. Можна припустити звичайну обмовку і тоді, все нібито, стає на свої місця.

Однак, можна взяти за робочу версію й той постулат, що переплутано було не ім'я, а прізвище (прізвисько) отамана. Найближчим за часом кошовим на ім'я Григорій був Григорій Федорович Лантух (у 1753, 1755 – 1756, 1757 – 1758 і 1763 рр.)³⁹². Нам відомо, що саме за часів його перебування на отаманстві, впродовж 1755 – 1756 рр., частина запорозьких земель по річках Верблюжці, Зеленій і Жовтій була заселена поселенцями Новослобідського козацького полку й від цього часу зазначені у О.Пищевича військові слободи входили до складу згаданого полку (з 1764 р. реформовано на Єлизаветградський пікінерський полк)³⁹³. При цьому місцеве запорозьке населення, перш за все одружені запорожці (які, звичайно ж, вже існували на той момент як окрема верства), мали або виселитися, або приєднатися до новослобідців.

Здавалося б – істину встановлено. Однак не все так просто: за отаманства П.Калнишевського згадані території та населення слобод, які на них знаходилися, знову стали предметом суперечок між ВЗН і Новоросійською губернією. Навесні та влітку 1767 р. (як і у тексті Пищевича) команди відряджені з Січі та Гарду спробували перевести населення Верблюжок, Бешки, Жовтої та ще кількох селищ під юрисдикцію Коша, причому частина пікінерів визнала запорозьке підданство, перейшовши, в такий спосіб, до верстви сімейних козаків і військових посполитих³⁹⁴. То ж де тоді правда?

Очевидно, що у даному випадку О.Пищевич, який не дуже добре орієнтувався в хронологічній послідовності подій запорозької історії, не сприйнявши критично, використав при створенні тексту «Примечаний» фрагмент почутої ним усної історії, в якому в єдине ціле були сплетені реальні випадки 1750-х і 1760-х років. Об'єднані територією на якій вони відбувалися, у пам'яті місцевих мешканців ці події закарбувалися, насамперед, завдяки тому, що були свідченням епохальних за своєю суттю змін в соціальній структурі населення Вольностей, коли вперше за віки існування ВЗН, й якісно, й кількісно, «сидні» починають домінувати над «лицарями». В цілому ж, оцінюючи реформаторські та колонізаційні заходи Коша часів отаманства П.Калнишевського, в останнє десятиліття існування Запорожжя, О.Пищевич зауважує – «начали было умом жить, но поздно»³⁹⁵.

Маємо ще кілька, дуже подібних до пишчевичевої, «*historia versus*» Запорожжя. Генетично між собою їх споріднює те, що вони походять з майже тотожного етнічного та соціального середовища, а структурно – те, що їх текст так само є лише частиною більш широкого нарративного поля.

³⁹² АKNЗС. – К., 1998. – Т. 1. – С. 655.

³⁹³ IP НБУ, ф. IX, спр. 1345, арк. 1-2; Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века (1719 – 1858). – М., 1976. – С. 86-87.

³⁹⁴ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 179, арк. 34, 48-49, 56-58, 60-62 зв.

³⁹⁵ Примечания Александра Пищевича на Новороссийский край. – С. 128.

Постать Василя Миколайовича Абази (1760 – 1827) була багато в чому подібна до постаті О.Пишчевича – вони були майже ровесниками, походили з офіцерських родин, а їх найближчі предки були вихідцями з православної шляхти придунайських земель. Дід В.Абази – Ілля, походив з молдавських дворян, які після невдалого Прутського походу Петра I (1711) були змушені переселитися до Російської держави. В нагороду за свою службу він отримав маєтності на землях Слобожанщини у Харківському козацькому полку. Достатньо швидко Абази пустили коріння на українській землі, породичалися з навколишньою козацькою старшиною – наприклад, мати майбутнього мемуариста (у дівочтві Кованько) походила з козацького роду та за першим шлюбом була дружиною козацького сотника Ольховського.

У віці п'ятнадцяти років, подібно до багатьох інших дворянських «недорослей» того часу, Василь Абаза розпочав свою військову службу. В чині сержанта він був залічений до Козловського піхотного полку, який входив до складу Українського ландміліційного корпусу (того самого, командиром якого раніше був К.Штофельн). Вийшло так, що до полку Абаза прибув на початку червня 1775 р., саме тоді, коли він вже стояв під Січчю на р. Підпільній. Тож перші півроку його військової служби в якості ординарця самого П.Текелії, пройшли в самому серці Запорозжя, у його столиці.

Немає жодного сумніву в тому, що все побачене ним в ці часи надовго відклалося в пам'яті юного унтер-офіцера, оскільки враження ці були враженнями від першого «виходу у великий світ» – до літа 1775 р. він практично беззвітно мешкав при батьках на Слобожанщині. Саме тому навіть через півстоліття, коли на схилі свого життя В.Абаза сідає за написання своїх спогадів, їх «запорозька» частина помітно вирізняється соковитими кольорами, якими було зроблено замальовки сцен життя Запорозької Січі в останні дні її існування³⁹⁶.

Авторською назвою спогадів В.Абази є – «*Век дворянства, или краткое описание жизни*». Мемуари писалися впродовж 1819 – 1827 рр., коли їх авторові було вже за шістьдесят. Спонукальним мотивом їх написання було, насамперед, бажання дати своїм нащадкам розгорнуту картину історії свого роду та власного життєвого шляху. Саме тому першу частину твору ним було присвячено історії походження роду молдавських шляхтичів Абазів, хроніці його переселення до російських володінь та мешкання на нових місцях, на Слобожанщині, аж до народження самого автора. У другій, автобіографічній, частині «*Века*» Абаза викладає обставини просування ним сходинками службової кар'єри в якості офіцера та чиновника. Відсутність виразних слідів впливу на текст з боку відомих пам'яток літературної та історіографічної традиції кінця XVIII – початку XIX ст., дозволяють вважати ту його частину, яка присвячена спогадам про перебування на Січі, автентичним авторським текстом³⁹⁷.

³⁹⁶ Кравченко В.В. Нове джерело з історії Запорозької Січі // Південна Україна XVIII – XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ. – Вип. 5. – Запоріжжя: РА «Тандем У», 2000. – С. 28.

³⁹⁷ Ibid. – С. 29-31 (Оригінал: ІР НБУ, ф. XII, спр. 702, арк. 132-135 зв.).

Попри те, що мемуари В.Абази не носять компілятивного характеру, а представлені в них описи Січі є вельми реалістичними, в своїй оцінчій частині вони несуть безліч штампів і трафаретів у зображенні повсякденного побуту та поведінкових моделей запорозького козацтва. Не буде перебільшенням сказати, що сприйняття Абазою Запорожжя є стереотипним, подібним тому, яке зустрічаємо в решті творів, авторами яких є представники української гілки російського дворянства. Запорозька «простота», зведена в ранг культу навіть у заможних січовиків, сприймається ним як вияв *«простолюдства»* та *«отвращения от всего вежливого и благопристойного»*. Саме так він трактує практику носіння запорожцями спеціально вимоченого у дьогті чи риб'ячому жиру одягу, спільні трапези рядових козаків і їх старшини з великих дерев'яних ніч, сидячи на долівці, багатоденні *«загули»* козаків із вештаннями під музику вулицями січового передмістя³⁹⁸.

Очевидно, що в основі подібного оцінювання запорожців В.Абазою лежали як первинна реакція на контакт з іншою, незнаною йому культурою, закарбована в пам'яті молодого дворянина *«Просвіченого Віку»*, вихованого згідно канонів *«Юности честного зерцала»*, так і моралізаторство людини похилого віку, яка, доживаючи віку у власному мастку, пише свої спогади з самого початку орієнтуючись на те, що їх читатимуть його онуки та правнуки. Втім, якщо порівнювати його оцінки з оцінками його старших сучасників, то стає помітним більша поміркованість позицій на яких він стоїть: запорожці дивують його своєю *«грубістю»*, однак пише він про них без істерії, притаманній текстам того ж К.Штофельна чи то О.Пишчевича.

З-поміж текстів оповідного характеру, присвячених Запорожжю часів Нової Січі, в тому числі й проблемам його соціального устрою, які виходили з-під пера представників *«малоросійського»*, *«новоросійського»* та слобідського служилого дворянства, помітно вирізняються ті, які є спробою погляду на явище, що описується, з позицій тогочасного наукового (чи то близького до наукового) знання.

Найбільш показовим у цьому відношенні є *«Физическое и философическое описание от Питербурха до Тулы, а от Тулы до морей Азовского и Черного положения мест и причины их, и бывших степеней запорожских казаков с предположением для пользы народа на сих землях обитающих, сообразно пользе государственной»*, яке дійшло до нас у одиничному рукописному списку³⁹⁹. Автором його є анонімний поміщик Новоросійської губернії (надалі – Анонім). Стосовно його персони можна зауважити наступне. Як це видно з тексту, він походив з дворян великоросійських губерній (не виключно, що з Тульської, якщо зважити на те, що саме це губернське місто займає досить помітне місце в описі – як у назві, так і по тексту). Звідти ж виходить, що він був учасником Семилітньої війни та російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Скоріше за все Анонім мав

---

³⁹⁸ Ibid. – С. 30-31.

³⁹⁹ РНБ ОР, ф. 588, оп. 1, д. 1812, лл. 1-21 об.

досить пристойну освіту (або активно займався самоосвітою): він випишував «Труды Вольного экономического общества», на які посилається по тексту; був спроможний розлого розмірковувати про вплив ландшафтів на народи, що їх населяють, у дусі «географічного детермінізму» Ш.-Л.Монтеск'є⁴⁰⁰. Часом написання слід вважати рубіж XVIII – XIX ст: це підтверджується як зовнішньою атрибуцією джерела – на папері маємо водяний знак «1799», так і його текстом – розмірковуючи про кліматичні особливості регіону, автор серед «последних» згадує зиму саме цього року⁴⁰¹.

На загал текст складається з десяти розділів («отделений»), кожен з яких, у свою чергу, розподілений на параграфи («члены») кількістю від двох до восьми. Основна частина твору присвячена опису Південного краю, причому опис цей є не стільки географічним, скільки економічним, господарським⁴⁰². Анонім добре знав запорозький побут, оскільки після 1775 р. отримав землю та завів маєток на землях колишніх Вольностей й, відтак, мав змогу часто спілкуватися з січовиками з навколишніх слобод. Це й дало йому змогу присвятити запорозькій проблематиці три окремі параграфи у двох розділах «Описания»⁴⁰³.

Подібно до решти авторів свого кола, він скептично ставиться до способу життя запорожців за Нової Січі, однак намагається підвести під це «наукове» обґрунтування. Так, він зауважує, що запорожці утворилися «принимая к себе всех бродяг» та за способом свого життя були подібні до давніх скіфів. Вони так само практично не впливали на природне оточення, не намагалися змінити його, пристосувати до більш зручних умов життя – землеробства вони не знали, віддаючи перевагу скотарству, рибальству та полюванню (й це при тому, що клімат їх краю був напрочуд гарний і сприятливий = «...самые престарелые запорожцы сказывали одну им только известную большую зиму 709-го года...»). Як і ці давні кочовики, запорожці, буцімто, не мали жодних сталих поселень, окрім зимівників, розкиданих по всьому степу на відстані по двадцять верст один від одного, та й то в них мешкало не більш як дві-три особи⁴⁰⁴. На думку Аноніма, жага до кочового способу життя була у запорожців у крові – навіть після 1775 р. вони не тільки не бажали змінювати його, але ж і заохочували до нього нових поселенців⁴⁰⁵.

---

⁴⁰⁰ Ibid. – Лл. 2, 5-6, 9.

⁴⁰¹ Ibid. – Л. 8 об.

⁴⁰² Ibid. – Лл. 5 об.-20.

⁴⁰³ Ibid. – Лл. 6-6 об., 9-9 об.: «Изпытание что степи запорожских козаков никогда благоустроенного заселения не имели» (Отд. 3, Чл. 1); «О способах житья на них запорожских козаков» (Отд. 3, Чл. 2); «О заведении по незнанию климата экономии по образу запорожских козаков и бедственных следствий от онаго» (Отд. 5, Чл. 1).

⁴⁰⁴ Ibid. – Лл. 6-6 об.

⁴⁰⁵ Ibid. – Л. 9: «...по приходе нашем на сии степи не можно было никаких правил хозяйственных ниоткуда взять oprичь рассказов запорожских, оне нас научали к крайнему нашему разорению заводит великия скотоводствы и не радеть о хлебопашестве...».

Подібно до російських, польські наративи відображають собою складні відносини соціальних кіл, до яких належали їх автори – правобережної шляхти та католицького духовенства, із запорозьким козацтвом упродовж другої половини XVIII ст. Ані походження мемуаристів, ані час, на якому сфокусовано їх увагу, не є випадковими, оскільки центральною темою оповідей є гайдамацькі виправи січовиків на українських землях, які входили до складу Речі Посполитої і протидія їм з боку місцевих магнатів і шляхти.

Серед представників місцевої феодальної верхівки, які були авторами текстів мемуарного жанру, в числі перших слід згадати князя Удалрика-Кшиштофа Радзівіла (*Udalryk Krzysztof Radziwill*, 1712 – 1770). Він належав до тієї гілки роду, яка користувалася гербом Тромби і був сином Миколая-Фаустина та Барабари Радзівілів. Найбільшим з володінь родини був Бердичів, який було отримано в якості приданого матері автора. Саме в цьому містечку й пройшла значна частина життя автора. За свідченнями сучасників Удалрик контрастуючи вирізнявся з-поміж решти своїх вельможних родичів: відверто нехтував світським товариством, з презирством ставився до неминучих у ньому інтриг та пліток, віддаючи перевагу читанню книжок та їх же написанню. Писав князь багато – твори з історії людства в цілому та окремих країн і народів, твори публіцистичні й моралізаторські. Втім, більша частина його спадщини залишилася непоміченою сучасниками. Виключення склали лише два рукописи: опис винайденної Радзівілом машини для очищення ставків від водоростей і невеликий щоденник, ведений ним у червні-липні 1749 р. під час участі в переслідуванні гайдамацьких ватаг в околицях Бердичева⁴⁰⁶.

Текст щоденника, – «*Dyaryjusz podjazdu mego na hajdamaków z Berdyczowa ekspedycyowanego roku Pańskiego 1749*»⁴⁰⁷, було опубліковано лише кілька років тому польським дослідником П.Бореком⁴⁰⁸. Його відрізняє достатньо сухий та лаконічний стиль записів, який є дещо неочікуваним для пера людини, схильної до белетристики. Втім, сам Радзівіл дає можливе пояснення цьому – вже на першій сторінці щоденника (запис від 25 червня) він вказує на те, що разом із іншими шляхтичами краю, на заклик регіментаря Української партії Слугоцького, він заступив під його начало для участі в переслідуванні гайдамаків у околицях Паволочів⁴⁰⁹. Відтак, відрядження в очач самого князя було справою серйозною, такою, яке було службою *Oczyzynie* та вимагало відповідного підходу в усьому – в тому числі й в характері ведення поденних нотаток.

Рис офіційного, службового стиля щоденнику надає і вставлення в нього текстів службових листів, якими обмінювався князь з іншими офіцерами Партії – тим же регіментарем Слугоцьким, полковником Ждановським, капітаном

⁴⁰⁶ Górzyński S., Grala J., Pinkowski W., Urbaniak U., Zielińska T. *Radziwiłłowie herbu Trąby*. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1996. – S. 24-25.

⁴⁰⁷ Biblioteka PAN Kraków, rkps. 2812.

⁴⁰⁸ Borek P. *Od Piławiec do Humania*. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2005. – S. 321-330.

⁴⁰⁹ *Ibid.* – S. 321.

волоської хоругви Штрибулом, ротмістром Ростворовським й ін.⁴¹⁰, переказів допитів схоплених ватажників⁴¹¹, списків захоплених гайдамаків з вказівкою на приналежність до конкретних січових куренів⁴¹².

Втім, абсолютизувати ці, хоча й достатньо показові риси радзівілового щоденнику не варто – цей магнат був типовим «книжковим хробаком», але ж ніяк не кадровим офіцером, участь в експедиції для нього носила разовий характер, тож не виключено, що він міг свідомо обрати такий спосіб ведення свого щоденника просто для того, щоб примірити на себе (бодай і всього на десять днів) роль справжнього вояка, «мисливця на гайдамаків». Не можна відкидати й того, що це, також, було і виявом наукового стилю мислення, притаманного Радзівілу, намаганням подати матеріал якомога більш структуровано, з використанням бодай якихось першоджерел (ними виступили згадувані службові епістолярії, протоколи й ін.).

Вся інша інформація, вміщена в щоденнику та винесена «за дужки» псевдослужбової манери викладення, є цілком наративною, несе на собі відбиток неповторного авторського стилю: реалістично зображуються взаємовідносини запорожців із їх місцевими провідниками; викладаються міркування стосовно співвідношення «московського» та «польського» елементів у гайдамацьких загонах (на десять запорожців – лише два місцеві уродженці); описано суб'єктивні враження автора від побаченого та пережитого⁴¹³.

До того ж самого часу – друга половина 1740-х років, відноситься тематичний уривок «*Wyprawa na hajdamaków*», з більш об'ємних спогадів старости Симона Закревського (1720-і рр. – ?), які було майже синхронно опубліковано П.Кулішем⁴¹⁴ у перекладі російською, а також М.Грабовським у львівському часописі «*Dziennik literacki*» у 1857 р., мовою оригіналу⁴¹⁵ (пізніше цей фрагмент було використано Д.Мордовцевим у вигляді цитованого переказу російською⁴¹⁶ та републіковано Г.Мосцицьким⁴¹⁷).

Стосовно постаті самого автора нам відомо тільки те, що сам він викладає у своїх мемуарах: він походив з шляхти Саноцького воєводства, де батько його мав у володінні невелике село; вбивши під час конфлікту свого сусіда-шляхтича,

---

⁴¹⁰ Ibid. – S. 322, 324, 329.

⁴¹¹ Ibid. – S. 326.

⁴¹² Ibid. – S. 328-329.

⁴¹³ Ibid. – S. 326-237.

⁴¹⁴ Кулиш П.А. Рассказ современника-поляка [Симона Закревского] о походах против гайдамак // Русская беседа. – 1856. – № 4. – С. 68-101; Кулиш П.А. Записки о южной Руси. – СПб., 1857. – Т. 2. – С. 107-141.

⁴¹⁵ *Wyprawa na hajdamaków: z pamiętników p. starosty Zakrzewskiego* // *Dziennik literacki*. – 1857. – Т. 2. – S. 1086-1107.

⁴¹⁶ Мордовцев Д.Л. Гайдамачина: историческая монография в двух частях / Собрание сочинений Д.Л.Мордовцева. – Т. XXVI-XXVII. – Спб.; Издание Н.Ф.Мертца, 1902. – С. 61-70.

⁴¹⁷ *Wyprawa na hajdamaków* // *Z dziejów hajdamaczyzny*. / Część I. Z przedmową Henryka Moscickiego. – Warszawa-Kraków, 1905 – S. 15-32.

батько був змушений разом із дружиною і дітьми тікати на Польську Україну, й тут знайшов притулок і захист у свого рідного брата, який обіймав посаду ректора єзуїтської колегії у Вінниці. Завдяки підтримці впливового родичу йому (батькові) вдалося отримати чин комісара Поберезького староства на Брацлавщині. На цій посаді він і зустрів свою смерть під час нападу на панський маєток гайдамацької ватаги (приблизно в 1743 р.)⁴¹⁸.

Здавалося б, за таких обставин, коли автор пізніших спогадів втратив родителя через запорожців, його навряд чи можна було вважати неупередженим хронікером подій, однак сам він, цілком у дусі релігійного провіденціалізму свого часу та сприймав гайдамаків лише як знаряддя в руках Всевишнього, за допомогою якого той покарав батька за скоєне ним раніше смертовбивство⁴¹⁹. Відтак, Закревський хоча і сповнений антипатії до запорожців, однак вияв її не носить істеричного характеру – це видно як зі стилю написання ним своїх спогадів, так і з обраного ним сюжету. В його основі лежать цілком реальні події, свідком яких став молодий шляхтич, що служив у магнатів Любомирських – текст радше лежить у площині документалістики, аніж публіцистики.

У центрі оповіді – участь С.Закревського у штурмі гайдамацького табору, здійсненому панцирною волоською хоругвою і надвірною міліцією князів Любомирських у 1747 р. Обкладені з усіх боків і заперті в Кучманському лісі поблизу подільського містечка Красного⁴²⁰, запорожці належали до загону відомого гайдамацького ватага Івана Чуприни. Полишаючи поза увагою суто батальну канву оповідання, зазначимо, що головну цінність складають замальовки побуту гайдамаків. У їх основі лежать як спостереження самого Закревського, так і свідчення отримані в процесі допитів захоплених у полон запорожців.

Безперечно цікавим є опис «характерництва» Чуприни – приписуваної гайдамацьким ватагам (і ефективно експлуатованої ними) риси, яка полягала в здатності до магічного впливу на оточуючий світ, а також у дарі передбачувати майбутнє⁴²¹. Вельми показовими є закарбовані в спогадах Закревського типи поліонених гайдамаків з індивідуальними стилями поведінки кожного: ось вмирає під нелюдськими тортурами старий січовик, який не промовив жодного слова ляхам, а ось інший з них – зовсім молодий хлопець купує собі життя та подальшу долю (його обіцяють взяти до надвірної козацької служби Любомирських) ціною зради та виказом місця знаходження ще одного гайдамацького кошу⁴²².

---

⁴¹⁸ Ibid. – S. 21.

⁴¹⁹ Ibid. – S. 21-22.

⁴²⁰ Нині с.Красне Крижопільського району Вінницької області. Ліс отримав свою назву через близькість знаходження до Кучманського шляху – одного з відгалужень Чорного шляху, який починався від верхів'їв р. Інгулу, перетинав Південний Буг і йшов у західному напрямі до Бару (теж Вінницька область).

⁴²¹ Ibid. – S. 27.

⁴²² Ibid. – S. 28-29.

Відзначимо, що в цілому в спогадах С.Закревського досить відчутним є вплив літературної традиції романтизму, притаманної європейській літературі кінця XVIII ст. Відповідно до цього, сюжетна лінія оповіді, попри свою реалістичність, несе в собі чимало кліше і штампів, притаманних напрямку в цілому: присутні традиційні Злодії (звичайно ж, це гайдамаки), причому головний із них наділений паранормальними властивостями та пов'язаний з світом невидимого (силами зла); благородні Герої (автор у тому числі); Скарби (гайдамацька здобич), які переходять від злодіїв до героїв; прекрасні Дами (в ролі таких виступають кілька анонімних шляхтянок, яких звільняють захопивши гайдамацький табір); Злочин – кілька десятків замордованих козаками шляхтичів, уніатів і юдеїв, та Покарання – посаджені на палю та четвертовані гайдамаки, й т. п.⁴²³

Втім, сприймати спогади Закревського виключно як плід авторської фантазії і візеріть літературного жанру, все ж таки, не приходиться, оскільки будь-який із задокументованих допитів запорожців-гайдамаків, часто міг би підказати аж декілька аналогічних, не менш драматичних (і головне правдивих) сюжетів.

Спогади ксьондза Єнджея Кітовича (*Jędrzej Kitowicz*, 1728 – 1804), написані на зламі XVIII – XIX ст., за своєю тематичною спрямованістю стоять в одному ряду з записками С.Закревського та щоденником У.Радзівіла, продовжують та, багато в чому, доповнюють їх⁴²⁴. Автор походив з родини неможливого мазовецького шляхтича, який тривалий час перебував у французькій службі: сам він народився в Парижі та перші двадцять років свого життя прожив у цій країні. Втративши батька, Єнджей повертається до Речі Посполитої та багато років поспіль служить «панцерним» у польських магнатів, у тому числі й на українських землях. Кітович брав активну участь у Барській конфедерації, а після поразки її основних сил, у 1772 р. приймає сан⁴²⁵.

Незадовго до смерті Кітович, який на той час вже був каноніком при біскупі у м. Калишу, створює свій «*Opis*», який за його задумом мав не тільки дати читачеві-поляку уявлення про повсякденне життя в Речі Посполитій до її розділів, але й пробудити в ньому патріотичні почуття. Окремий розділ його праці – «*O wojnie z Hajdamakami*» – являє собою цінне мемуарне джерело з соціальної історії запорозького козацтва. Тут, поза всяким сумнівом, маємо свідчення безпосереднього учасника збройних протистоянь 1750 – 1760-х років із

⁴²³ Ibid. – S. 26, 30-32.

⁴²⁴ Kitowicz Jędrzej. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III. – T. I-III. – Poznań: Wydane przez E. Raczyńskiego, 1841. Опис цей багаторазово перевидався: Kitowicz J. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III // Biblioteka Macierzy Polskiej. – № 114: Z dawnych pamiątek opisów obyczajowych i powieści. – Lwów: Nakładem Macierzy Polskiej, 1920. – S. 28-40; Ks. Jędrzej Kitowicz. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III / Wstępem i objaśnieniami zaopatrzył dr. Mihał Janik / Biblioteka Narodowa. Serja I. – № 88. – Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki wydawniczej, 1925. – 204 s. та ін. – Вроцлав (1951), Варшава (1985) і до нашого часу включно (2008).

⁴²⁵ Janik M. O życiu księdza Kitowicza // Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III. – Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki wydawniczej, 1925. – S. III-VI.

гайдамацькими загонами – тільки колишній вояк, який довго носив гусарський ментік, перед тим як надіти священицьку сутану, міг з такими подробицями описати переваги тих чи інших видів вогнепальної зброї, що використовувалася під час кінної атаки, відзначити надзвичайну вправність запорожців у володінні списом у ближньому бою, або присвятити кілька абзаців описові того, на який бік краще чіпляти порохівницю⁴²⁶.

Втім, надзвичайну цінність запискам Кітовіча надає те, що він не зосереджується виключно на описові конкретних випадків своїх сутичок із гайдамацькими ватагами, але й, поміж усього іншого, проаналізувати соціальну базу, з якої підживлювалися січовики на Правобережжі, визначити специфіку функціонування соціальної мережі запорозьких симпатиків, наголосити на визначальній ролі саме запорожців в організації гайдамацтва. Великий ступінь деталей гайдамацького побуту, якими сповнено оповідь Кітовіча, наводить на думку про те, що в її основі може лежати інформація, отримана від самих запорожців – наприклад, від полонених.

Так, він наголошує на тому, що запорозьке гайдамацтво носило переважно здобичницький характер, і, в цілому, було позбавлене рис етнічного чи то релігійного конфлікту: вибір поляків чи євреїв у якості об'єкту нападу диктувався їх більшою заможністю; до складу ватаг залюбки приставала люмпенізована єврейська молодь, молоді шляхтичі з кримінальними схильностями й т. п. «непевний» елемент⁴²⁷. Гайдамакування самих запорожців він трактує як необхідну умову отримання молодиками звання «товариша», тобто справжнього січовика-лицаря. Отримана у ватажних походах здобич ставала для них запорукою просування соціальними щаблями – половина її віддавалася молодиками своєму наставнику, а той, в свою чергу, десятку частку отриманого передавав кошовому отаману⁴²⁸. Статечні козаки-зимівчани, за твердженнями Є.Кітовіча, рідко коли особисто брали участь у гайдамакуванні, вдовольняючись утриманням у себе здобичників узимку (за частку здобичі)⁴²⁹.

У цілому, тексти створені авторами із числа польських шляхтичів, які були безпосередніми учасниками польсько-запорозької конфронтації на Правобережжі в 1740 – 1760-х роках, відзначаються великим рівнем інформативності: відзначаючи те, що козаки-здобичники були гідними і небезпечними супротивниками, вони намагаються якомога повно та детально описати різноманітні аспекти гайдамацьких практик і соціальні витоки цього явища.

Окрему підгрупу серед наративів польського походження становлять спогади безпосередніх свідків подій літа 1768 р. на Правобережжі – Коліївщини. Трагічні події того часу справили настільки сильне враження на всіх, хто був хоч якось до

---

⁴²⁶ Kitowicz J. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III // Biblioteka Macierzy Polskiej. – № 114. – S. 36.

⁴²⁷ Ibid. – S. 39.

⁴²⁸ Ibid. – S. 40.

⁴²⁹ Ibid. – S. 37-38.

них дотичний, що підштовхнули до занять мемуаристикою цілу плеяду авторів із свого кола.

Найбільш відомими з них є спогади дітей уманського губернатора Рафала Младановича старшої за віком дочки Вероніки (у заміжстві – Кребс)⁴³⁰ і молодшого сина Павла⁴³¹. Безпосередні свідки подій в Умані, вони були врятовані під час різанини завдяки безпосередньому втручання І.Гонти. Як і слід було сподіватися, в центрі їх спогадів знаходиться фігура їх батька та червневі події 1768 р. узагалі, переказані крізь призму трагедії власної родини. Мемуари губернаторських дітей належать до найбільш часто використовуваних, не в останню чергу, саме завдяки своєму особистісному характеру. У цьому відношенні конкуренцію їм можуть скласти хіба що спогади ще одного поляка з Уманщини – Іренеуша Корчинського, що широко розповсюдилися в списках вже в перші роки після Коліївщини⁴³².

Окрім свідків подій, які мали місце власне в Умані, свої свідчення, стосовно гайдамацьких виправ весни-літа 1768 р., полишили, також, і польські автори з інших міст. Наприклад, такими є «спогади» польського шляхтича з Правобережжя Ліпомана. Оскільки сам він не перебував у вирі подій, вони являють собою авторський переказ безпосередніх свідків Коліївщини, з числа місцевих поляків і євреїв, яким пощастило залишитися живими⁴³³. Соціальне походження авторів, при цьому, не обмежувалося тільки шляхтою, зокрема, серед записок маємо текст створений ченцем-тринітарієм, належним до католицького духовного ордену Пресвятої Трійці (*Ordo Sanctissimae Trinitatis*) з Брацлава – «*Wypadki wieknisty godne pamięci w Ukrainie roku...*»⁴³⁴.

Характерною прикметою польських мемуарних наративів XVIII ст. слід вважати наявність не тільки прозових оповідей, але ж і віршованих хронік – жанру, поширеного в Речі Посполитій ще з XVI ст. Так, Уманські події червня 1768 р. відображені у анонімній поемі «*Krotkie opisanie wierszem polskim*

---

⁴³⁰ Krebsowa z Mładanowiczów W. Opis rzezi humańskiej. – Poznań, 1840. – 46 s.; Кребс В. Уманская резня. – К.: Тип. С.В.Кульженко, 1879. – 36 с.

⁴³¹ BR, rkps. 250; Rzeź humańska czyli historia rewolucyi zrobioney przez Żaliźniaka i Gontę // Z dziejów hajdamaczyzny. / Część I. Z przedmową Henryka Moscickiego. – Warszawa-Kraków, 1905 – S. 105-151.

⁴³² Biblioteka PAN Kórnik, rkps. 1140 – «*Krotkie opisanie okrutnego krwi przelania w miescie Humaniu dzialanego roku 1768*». Інваріантна форма назви – «*Krotkie opisanie rzezi w miescie Humaniu od czerni ukraińskiej dnia 20 miesiąca czerwca roku 1768-go działanej*» (Ibid. – rkps. 1877).

⁴³³ Lippoman J. Bunt Żeleźniaka i Gonty 1768 r. w Ukrainie wynikiły i krwawe jego skutki // Rusalka. – 1842. – S. 195-262.

⁴³⁴ BJ, rkps. 4504. Повна назва – «*Wypadki wieknisty godne pamięci w Ukrainie roku 1768 po lacinie napisane przez ks. trynitarza braclawskiego o rzezi, o napadzie hajdamaków na klasztor w roku 1768, w którym trynitarze tam mieszkający klasztor przed samym napadem opuścili. Wypadek ten przez naoczego świadka ks. trynitarza własnoręcznie po lacinie napisany. To samo jest przetłumaczone po polsku*».

*nieszczęśliwej klęski w całej Ukraine...»*⁴³⁵. На сьогодні відомо кілька її списків, які зберігаються нині в рукописних зібраннях бібліотек Польщі⁴³⁶.

Спогади безпосередніх свідків й учасників подій Коліївщини 1768 р. з польського боку, представлені не тільки мемуарами які вийшли з-під пера їх самих, але й літературними обробками таких спогадів, написаними/записаними через кілька десятиріч – наприкінці XVIII й на початку XIX століття. Достатньо характерними в цьому відношенні є літературизований родинний переказ присвячений обороні Чорнобильського замку від гайдамацької ватаги під проводом Івана Бондаренка – «*Niezdobyty zamek Czarnobylski, czyli przykladna wierność poddanych okazana jasnie wielmożnemu Mikołajowi Chodkiewiczowi staroście zmudzkiemu w czasie ukraińskiej haydamaczyzny, przez Jana Dalkiewicza*»⁴³⁷. Автором, як це видно з назви, був один із онуків (доньчиних синів) Я.-М.Ходкевича – Ян Далкевич. Твір поширювався у списках серед нащадків Ходкевича, по родинних каналах, впродовж 1820 – 1840-х років.

На фоні «мартирологів», викликаних до життя подіями 1768 р., він виглядає достатньо контрастно. В центрі оповідання знаходяться діяння польського магната Яна-Миколая Ходкевича (1738 – 1781)⁴³⁸. Анти-героєм виступає гайдамацький ватаг Іван Бондаренко (? – 1768), особа цілком історична, який осаджує Чорнобильський замок і намагається, за уманським сценарієм М.Залізняка, підбурити частину його захисників (православних козаків) зрадити присязі й видати на розправу шляхту й юдеїв. Ті відмовляються (випадок поодинокий), не в останню чергу, з поваги до чеснот свого пана – Я.-М.Ходкевича, розбивають бондаренкову ватагу, а його самого страчують. Саме

---

⁴³⁵ Biblioteka PAN Kórnik, rkps. 1677, k. 1-12 v. Повна назва – «*Krotkie opisanie wierszem polskim nieszczęśliwej klęski w całej Ukraine a najszczególniej tyranskiej rzezi w mieście Umaniu przez Maksyma Żeleznika Zaporozca najpierwszego hersza za poduszczeniem Melchisedeka Jaworskiego ihumena Motrenins, naprzód zbuntowanego a potem przyłączeniem się Gonty sotnika umanskiego zmocnionego na polskim i żydowskim narodzie roku 1768 dopelnionej j spraktykowanej, przez studenta szkół umanskich dla wiecznopomnej całemu swiatu pamięci zebrane j złożone wierszem*».

⁴³⁶ BOs, rkps. 266-II, k. 51-66 v. – «*Opisanie rzezi w roku 1768 dnia 19 Junii w Humaniu. Wiersz*» (скорочений варіант назви). Також, список поеми, який свого часу зберігався в рукописному відділі бібліотеки Осолінських у Львові, було опубліковано І.Франком: Матеріяли до історії Коліївщини. Польська поема про уманську різню // ЗНТШ. – Т. 62. – Львів, 1904. – С. 1-40.

⁴³⁷ BCz, rkps. 3580-I.

⁴³⁸ Polski Słownik Biograficzny. – Т. III. – Krakow, 1937. – S. 368-369: Ходкевич Ян-Миколай народився у Гданську, у 1738 р., у достатньо родовитій шляхетській сім'ї; матір його ж взагалі походила з роду Сапегів. У 19-річному віці Ходкевич вступає на французьку військову службу, бере участь у Семилітній війні. Після виходу у відставку, з 1760 р. і до самої смерті мешкав у своєму маєтку в Чорнобилі. На початку 1760-х років особисто, на чолі загону надвірної міліції, переслідував гайдамацькі ватаги в околицях Кричева. В 1768 р. перетворив Чорнобильський замок на притулок втікачів – католиків, уніатів й юдеїв, – зі всієї Північної Київщини.

така «*przykladna wierność*» (взірцева вірність) стала підставою для того щоб увічнити її у спогадах⁴³⁹.

У цілому, єдине соціальне коло, з якого походили всі автори зазначених польських наративів досліджуваного часу (після 1768 р.), споріднені, до того ж, єдністю пережитого, а звідси й спільним психологічним травматизмом, спричинилося тому, що вони всі без виключення демонізують колективний образ запорозького козацтва. Запорожці постають не тільки головними ініціаторами організації гайдамацтва як такого (що, зрештою, відповідало реаліям), але й ексклюзивними натхненниками всіх нелюдських діянь, які тільки мали місце. Реалізовані в письмовій формі комплекси жертв насильства позбавляють оповіді будь-скільки тверезого погляду на мотивацію запорозької гайдамаччини, яку ми можемо відшукати в текстах авторства того ж С.Закревського чи Є.Кітовича.

Окрім наративів, що походять із запорозько-гетьманського (козацького), російського та польського середовищ, необхідно відзначити наявність певної (хоча й значно меншої у відсотковому вимірі) групи текстів, які можна охарактеризувати як «іноземні». Категорія «іноземства» при цьому означає не тільки факт підданства інших країн, а радше ступінь інтегрованості тієї чи іншої особи в соціальне життя запорозького козацтва та інших груп населення дотичних до нього, її обізнаності із реаліями тогочасного життя в українських землях, врешті-решт, самоідентифікації людини.

Саме з таких міркувань ми відносимо до іноземних тексти, авторами яких були вихідці із інших, здебільшого європейських, країн, які за різних обставин отримували інформацію стосовно специфіки соціального устрою Запорожжя та фіксували її у своїх творах. Такими були офіцери-іноземці на російській службі, іноземні дипломати, військовослужбовці армій європейських країн, які контактували із колишніми запорожцями, що виселилися на чужину після 1775 р.

Серед представників першої категорії іноземців самою помітною постаттю є Крістоф-Герман Манштейн (*Christoph Hermann von Manstein*, 1711 – 1757). Він народився в Санкт-Петербурзі, в родині офіцера Ернста-Себастьяна фон Манштейна, який за правління Петра I заступив на російську службу, дослужився до генерал-поручика та обіймав посаду коменданта Ревеля (Таллінна). У 1726 р. батьки відправляють К.Манштейна в Пруссію – навчатися до кадетського корпусу в Берліні, який він і закінчив в 1729 р. Далі була офіцерська служба в різних полках пруського війська⁴⁴⁰.

Очевидно, що саме у вельми специфічних умовах соціалізації К.Манштейна в юнацтві слід шукати причини того, що народившись та провівши значну частину життя в Росії він так і не зміг «обрусіти», подібно до того ж К.Штофельна. Він не пише російською, педантичний до дрібниць, спілкується здебільшого з такими ж вихідцями з німецьких земель, та й взагалі розповідає про роки свого життя в

⁴³⁹ BCz, rkps. 3580-I, k. 50-53, 55-60, 65 -67.

⁴⁴⁰ Poten von, Bernhard. Manstein, Christoph Hermann von // Allgemeine Deutsche Biographie, herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. – Band XX. – Leipzig: Duncker&Humblot, 1884. – S. 248.

Російській імперії з позицій іноземця. З великою долею вірогідності можна припускати, що він насамперед вважав себе німцем-пруссом, що й підтвердив подальшим перебігом свого життя після 1744 р. Втім, про все по черзі.

В 1736 р. молодий офіцер їде до Росії аби провідати родину в Лівонії. Рідні вмовляють його заступити капітаном на російську службу, оскільки щойно розпочалася війна з турками та з'явився шанс зробити швидко військову кар'єру. Так він опиняється на Півдні, в причорноморських степах. Завдяки дружнім зв'язкам родини Манштейнів із Б.-Х. фон Мініхом, молодий Крістоф потрапляє служити в штаб фельдмаршала. «Штабна» служба у XVIII ст. мала небагато спільного із такою ж у пізніші часи: оскільки й сам головнокомандуючий вів війська на приступ, йому намагалися наслідувати й офіцери, особливо молоді, а тому, за чотири воєнні кампанії упродовж 1736 – 1739 рр. Манштейна було тричі поранено – він вислужився до підполковника та став старшим ад'ютантом Мініха⁴⁴¹.

Слід зазначити, що Манштейн служив не тільки Марсу, але й Кліо – в перервах між боями та штурмами він фіксував основні події свого життя та тих історичних подій, в яких йому довелося взяти участь. Не в останню чергу це можна пояснити як особливостями особистої вдачі К.Манштейна, так і тим, що через свій молодий вік він ще не розучився «дивитися на світ широко розплющеними очима». Не дивно, що освічений офіцер, якому на той час тількино виповнилося двадцять п'ять років і який жадібно засвоював нову інформацію, занотовував власні враження від побаченого. Хронологічний принцип викладення матеріалу в «Записках» Манштейна, якого він суворо дотримувався вказує на те, що він цілком міг вести щоденники, які й було покладено в основу пізніших мемуарів, написаних ним⁴⁴².

Стосовно часу, коли відбулося чистове оформлення тексту спогадів на основі нотаток попередніх років, то можна лише зауважити, що сталося це між 1744 і 1757 рр. В 1744 р. К.Манштейн, який втратив свого покровителя графа Мініха, засланою в Сибір, зі скандалом покидає російську службу та повертається в рідну йому (за духом) Пруссію. Тут він робить не менш блискучу військову кар'єру, дослужившись до генерал-майора (1754). Життя мемуариста, якому не судилося бути довгим, було обірвано в липні 1757 р., під час однієї з сутичок на полях Семилітньої війни⁴⁴³.

Знайомство молодого офіцера із побутом і звичаями запорожців безперечно належало до одних із найяскравіших подій під час його перебування на Півдні. Вірогідно саме тому ті кілька сторінок, які він присвятив їх описові настільки насичені дивуваннями з приводу «чудернацьких» звичок, способу життя та навіть

---

⁴⁴¹ Ibid. – S. 249-250.

⁴⁴² Манштейн Х.Г. Записки исторические, гражданские и военные о России с 1727 по 1744 год, перевод Т.Мальгина. – М., 1823. – 329 с.

⁴⁴³ Манштейн Кристоф Герман. Записки о России / Серия «След в истории». – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – С. 432-440.

форм покарання на Січі⁴⁴⁴. При цьому, він часто підмічав те, що залишилося поза увагою інших. Відзначимо й той, факт, що його старший приятель, син самого Мініха – Ернст-Йоганн (1707 – 1788), який так само перебував при штабі армії, у своїх мемуарах стосовно запорожців полишив лише кілька сухих фраз із приводу їх участі в тій чи іншій воєнній операції⁴⁴⁵.

Упадає в око той факт, що Манштейнові вдалося достатньо гарно ознайомитися з різними сторонами життя на Січі – не виключно, що він і сам міг її відвідувати. Зокрема, він не обмежується поверхневим описом процедури вибору кошового отамана товариством, а додає таку цінну та маловідому деталь, що часті зміни запорожцями свого керівництва були викликані не так їхніми звичаями, скільки тим, що російське командування, змушене зберігати добрі стосунки із козаками, кожному із новообраних презентувало кілька тисяч рублів. У такий спосіб багатіли як конкретні старшини, обрані на кошових, так і їх найближче оточення, дотичне до організації частих змін⁴⁴⁶. Версія не безсумнівна, оскільки Манштейн єдиний хто висвітлив подібні практики, але й цілком вірогідна, якщо зважити на його близькість до фельдмаршала Мініха, який власне й нагороджував призерів симпатій січового товариства.

Звісно ж, що К.Манштейн аж ніяк не міг оминати і таку екзотичну для нього тему як безшлюбне життя запорожців і їх ставлення до жінок взагалі. Більш того, він фактично був одним із перших мемуаристів, у творі якого з'являються відповідні пасажі. Так, він пише про те, що запорожці не терпіли присутності жінок навіть у компанії їх чоловіків-незапорожців, які за різними потребами перебували на Січі й на підтвердження наводить випадок із реального життя («анекдот»), який мав місце під час війни: до такого собі підполковника Глебова, який перебував у Новосіченському ретраншементі, приїхала дружина із служницями: дізнавшись про це юрба запорожців оточила будинок російського офіцера з вимогою негайно вивести до них жінок *«с тем, чтобы каждый мог ими воспользоваться»*. Владнати ситуацію вдалося тільки завдяки щедрому могоричу, який, здається, і був кінцевою метою козацької витівки⁴⁴⁷.

Зауважимо, що навряд чи описаний Манштейном випадок був вигаданим. Очевидно, що йшлося про Івана Федоровича Глебова (1705 – 1774) – майбутнього будівничого фортеці Св. Єлизавети, командира Новосербського поселення та київського генерал-губернатора, який у 1738 р., у званні підполковника та в чині асесора канцелярії Головного артилерійського управління здійснював інспекційну поїздку по російських гарнізонах розташованих на Українській лінії та Запорожжі⁴⁴⁸.

⁴⁴⁴ Ibid. – С. 22-24.

⁴⁴⁵ Россия и русский двор в первой половине XVIII века: Записки и замечания гр. Э.Миниха / Издание редакции журнала «Русская старина». – СПб.: Тип. В.С.Балашева, 1891. – С. 65.

⁴⁴⁶ Манштейн Кристоф Герман. Записки о России. – С. 22.

⁴⁴⁷ Ibid. – С. 24.

⁴⁴⁸ Русский биографический словарь. В 25 т. / Издан под наблюдением А.А.Половцова. — СПб.: Тип. Тов.-ва «Общественная польза», 1905. – Т. V. – С. 358.

В цілому ж, ставлення К.Манштейна до запорожців важко назвати позитивним – він оцінює їх як розбійників-відчайдухів, які живуть виключно грабінництвом не тільки у воєнний час, але ж і в дні миру. При цьому він наголошує, що гайдамаками, які вчиняли постійні напади в польських володіннях під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. були ніхто інші як самі лише запорозькі козаки. Викорінення гайдамацтва здавалося йому справою безперспективною з огляду на те, що російська сторона не могла вжити до них рішучих заходів через небезпеку їх виходу з підданства⁴⁴⁹.

З-поміж інших чужоземців, які полишили по собі наративні тексти, тематично дотичні до соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., не можна не згадати кількох представників європейських урядів при російському дворі. Специфіку їх мемуаротворчості краще всього розглянути на двох конкретних прикладах – англійського амбасадора, акредитованого в 1730-х роках і французького посла 1780-х років.

Першим є Клавдіус Рондо (*Claudius Rondeau*, 1695 – 1739), що був англійським посланцем при російському дворі впродовж 1730-х років, аж до смерті включно. Цей дипломат походив з французької аристократичної родини, змушеної покинути батьківщину через гоніння на протестантів-гугенотів у часи Людовика XIV⁴⁵⁰. На відміну від офіцерів-іноземців, які служили в регулярному російському війську на півдні імперії, британський амбасадор не виїздив далі столичного Петербургу, воліючи отримувати інформацію про мешканців далеких окраїн «з других рук». Втім, це не скільки не завадило освіченому чужоземцеві старанно занотувати все почуте ним від інших, що, зрештою, й перетворило його записки про запорожців на широко використовуване дослідниками джерело.

Достатньо прикметною рисою інтелектуального пейзажу Західної Європи першої половини XVIII ст. (а саме в цій інформаційній підсистемі з'явилися та функціонували епістолярії та записки Рондо) було те, що трансляція усіх важливих новин (та й просто цікавин) відбувалася за багатьма каналами навіть у межах достатньо вузького кола осіб – наприклад, окремо взятого подружжя. Зокрема, відомості про запорожців, переслані К.Рондо своїм кореспондентам в Лондоні, було практично синхронно продубльовано його дружиною Джейн Рондо (з 1740 р. – *Vigor* (за другим чоловіком), 1699 – 1783) в серії листів, писаних нею на Альбїон до її подруг, родичок і компаньйон⁴⁵¹.

Джерелом знання про запорожців для подружжя Рондо, безсумнівно, виступали розповіді російських офіцерів, які мали змогу спостерігати за січовиками під час перебування на Півдні, не виключено навіть, що

⁴⁴⁹ Манштейн. – С. 24.

⁴⁵⁰ Молчановский Н. Английское известие 1736 г. о запорожцах // Киевская Старина. – 1889. – № 11. – С. 444-447.

⁴⁵¹ Loewenson L. Lady Rondeau's Letters from Russia (1728 – 1739) // Slavonic and East European review. – Vol. XXXV. – 1956-1957. – P. 399-408; Letters from a Lady, who resided some years in Russia, to her Friend in England. With historical notes. – London: Printed for J.Dodsley in Pall-Mall, MDCCLXXV [1775]. – P. 66-68.

представників офіцерства вищого – генералітету, оскільки тільки вони очікувано могли входити до кола спілкування представника могутньої європейської держави. Крім того, сер Клавдіус прямо вказує на своє знайомство із текстом реляцій фельдмаршала Б.-Х. фон Мініха, які той надсилав до Санкт-Петербургу з театру воєнних дій⁴⁵².

Створений Рондо опис Запорожжя (а радше, переказ ним почутого), певною мірою був даниною моді – він і сам зазначає, що він знаходить його не зайвим тому, що «нині багато говорять про запорозьких козаків». Для нього запорожці – чергова екзотична диковина, спроможна розважити не тільки його самого, але ж і його освічених дописувачів на Британських островах, фактично, такі собі чи то «буканьери», чи то навіть «індіанці» причорноморських степів, які для нього є не менш цікавими аніж мешканці іспанської Південної Америки, яких він міг спостерігати, чи то про яких чув під час перебування в зазначеному регіоні в 1720-х роках, на ранньому етапі його дипломатичної кар'єри⁴⁵³.

Очевидно, саме в подібній відпочатковій заданості слід шукати коріння сентенцій штабу: «запорожці являють собою вельми сильне та невтомне плем'я». Звідси ж і передбачуваний інтерес до етнографічних рис побуту запорожців: практик вибору отаманів усім Військом, описом побуту останніх, аж до вказівки на площу осібного житла кошового; екзотичних варіантів страти злочинців – побиття камінням і підвішування на гак за ребро; вимір заможності кількістю коней і худоби та такого подібного⁴⁵⁴.

Звісно ж, що не міг він обійти увагою й такий «бренд» Запорожжя, як обітниця безшлюбності у січових «лицарів». Остання ремарка, до речі, не є авторською, а взята прямо із опису К.Рондо: його погляди на соціальну природу Січі є добре висловленими і зрозумілими – він постійно іменує запорожців рицарями, вважає їх різновидом чернечо-рицарського ордену, семирічний вишкіл молодиків-джур іменує не інакше як «спокусою» перед посвятою у рицарі⁴⁵⁵.

Другим із зазначених іноземних амбасадорів XVIII ст., які полишили у своїх записках нотатки стосовно запорожців, був граф Луї-Філіп де Сегюр (*Louis Philippe de Ségur*, 1753 – 1830), який був посланником французького двору в Санкт-Петербурзі з 1785 до 1789 рр. Попри те, що без малого півстоліття відділяють описувані ним часи і події від опису зробленого його англійським колегою – К.Рондо, можна віднайти багато спільного як між авторами наративів, так і в самих їх текстах: аристократичне походження, дипломатична служба, опосередковані джерела інформації, сприйняття описуваного об'єкту з позицій «курйозу».

Й дійсно, знання французького графа де Сегюра про січовиків не були такими, що отримані з безпосередніх джерел – усе, що він знає про них, було

⁴⁵² Молчановский Н. Английское известие 1736 г. о запорожцах. – С. 445.

⁴⁵³ Tambs L.A. Anglo-Russian Enterprises against Hispanic South America, 1732 – 1735 // Slavonic and East European review. – Vol. XLVIII. – 1970. – P. 365-372.

⁴⁵⁴ Молчановский Н. – С. 445-446.

⁴⁵⁵ Ibid. – С. 446.

почуто від представників російського вищого світу, з якими він спілкувався як в самій столиці, так і під час подорожі Півднем, здійсненої ним в кортежі імператриці Катерини II у 1787 р. Найбільш вірогідним претендентом на роль Сегорового інформатора є Г.Потьомкін – колишній «козак» Кушівського куреня та один із ініціаторів ліквідації ВЗН. Тож не було нічого дивного в тому, що запорожці в сприйнятті Л.Сегюра є не більш ніж розбійниками, яких «легше було знищити, аніж підкорити», й лише воля російської імператриці перетворила їх на «корисних підданців»⁴⁵⁶.

На перший погляд, описання Л.Сегюром запорожців взагалі не може трактуватися в якості історичного джерела, а скоріше належить до площини белетристики. Загострення ним уваги на деяких специфічних (якщо не сказати екзотичних) рисах соціального життя запорожців багатьма його сучасниками мало сприйматися не більш ніж анекдотом, вставленим в текст його записок для придання йому пікантності, з метою привернути увагу читача до викладення матеріалу. Й це при тому, що в тексті цього «анекдоту» виразно відчуються сліди впливу античної традиції у висвітленні звичаїв населення причорноморських країв, які молодий французький аристократ міг перенести з праць Геродота, Страбона, Плутарха, Діодора Сицилійського, якими зачитувалася освічена європейська публіка Нового Часу.

Тож, можна було б вважати даний пасаж не більш ніж переказом історії про амазонок, навіяної безпосереднім перебуванням на берегах Понту Евксинського та «розказаної навпаки» (див. порівняння текстів «Записок» Сегюра та «Географіи» Страбона).

Таблиця 2.1

Текстологічний аналіз тематичних запозичень «Сегюр – Страбон»

Сегюр	Страбон
<i>В этой странной и воинственной общине не было женщин. Пленницы, захваченные в набегах, бережно охранялись в станах, вне Сечи, и не могли перейти границы Запорожской земли. Когда эти несчастные жертвы насилия рожали детей, то мальчиков отцы брали к себе на острова, а девочек изгоняли вместе с матерями</i> ⁴⁵⁷ .	<i>По некоему стародавнему обычаю и гаргарейцы также восходят на эту гору, чтобы, совершив вместе с женщинами жертвоприношение, сойтись с ними для деторождения... <u>Всех новорожденных женского пола амазонки оставляют у себя, младенцев же мужского пола приносят на воспитание гаргарейцам</u></i> ⁴⁵⁸ .

⁴⁵⁶ Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785 – 1789). Перевод с французского с примечаниями переводчика – СПб.: В типографии В.Н.Майкова, 1865. – С. 21, 215.

⁴⁵⁷ Записки графа Сегюра. – С. 20-21.

Разом із тим, автентичні документи АKNЗС, насамперед реєстри претензій, висунутих до запорожців ногайцями різних орд, по часті підтверджують правдивість інформації, почутої Л.Сегюром і переказаної ним у власних записках. Зокрема, маємо задокументовані факти увозу та утримання жінок-мусульманок у гайдамацьких куренях і станах. Попри те, що частина цих жінок були потурченими християнками, не можна вважати їх увози актом звільнення з «бусурманської неволі», оскільки ті ж самі реєстри прямо вказують на неодноразові вбивства запорожцями саме потурнаків (у тому числі й жінок), виявлених ними у ногайських аулах і кишлах⁴⁵⁹.

За таких обставин згаданих жінок і справді цілком могла спіткати сумна доля «жертв насильства», про яких згадує Сегюр, а інформативність його записок переходить на вищий щабель вірогідності.

Практично в той же самий час, коли Л.Сегюр подорожував Півднем, отримуючи різноманітну інформацію стосовно колишніх січовиків, яка зрештою лягла в основу відповідних частин його мемуарної спадщини, ті ж самі запорожці стали предметом прискіпливої уваги ще одного спостерігача. Ним був австрійський офіцер – прапорщик (*fähnrich*) фон Гендльовік (*von Händlowik*, р.н. невідомий – після 1789), від якого до нас дійшло тільки його родове прізвище.

Оскільки поява запорожців на Військовому Кордоні Австрійської імперії збудила неабиякий інтерес публіки до цих прибульців зі східноєвропейських степів, вже через 4 роки після їх переселення у світ і вийшла невеличка праця Гендльовіка, який безпосередньо стикався із запорожцями під час своєї служби в одному з граничарських полків – «Детальний та правдивий опис запорозьких козаків прапорщика фон Гендльовіка, який тривалий час знаходився в країні мешкання цих людей»⁴⁶⁰. Праця Гендльовіка довго була практично незнаною широкому колу вітчизняних дослідників, стала доступною лише завдяки републікації, зробленій свого часу М.Грушевським (в оригіналі)⁴⁶¹, й лише кілька років тому її було видано українською⁴⁶².

---

⁴⁵⁸ Страбон. География в 17 книгах. [Перевод Г.А.Стратановского под общей редакцией проф. С.Л.Утченко]. – М.: Наука, 1964. – С. 478.

⁴⁵⁹ АKNЗС. – К., 2000. – Т. 2. – С. 324, 328, 338, 340 – реєстри скарг ногайців Джембайлуцької, Єдисанської та Єдичкульської орд, а також кримських мешканців за 1747 – 1749 рр.

⁴⁶⁰ Ausführliche und wahrhafte Schilderung der Saporoger kosaken vom Fähnrich von Händlowik, der sich geraume zeit um die Gegend der Wohnungen dieser Leute aufgehalten hat. – Pappenheim in Francken, 1789.

⁴⁶¹ Грушевський М.С. Записки Гендльовика про банатських запорожців // ЗНТШ. – Львів, 1911. – Т. 101. – Кн. 1. – С. 134-143.

⁴⁶² Детальний та правдивий опис запорозьких козаків Фенриха фон Гендльовіка, який тривалий час знаходився в країні мешкання цих людей, з точним портретом начальника цих козаків // Мільчев В. Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785 – 1790 рр. (дослідження та матеріали). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. – С. 123-128.

Головним джерелом для написання праці Гендльовіка стала стаття про запорожців на сторінках «*Wiener Taschenkalender*» («Віденського Календаря») на 1788 р. Її поява була далеко не випадковою: влітку 1786 р., під час оглядової подорожі Бачкою, запорожців у Сомборі (8 липня), Суботиці та Сенті (9 липня) відвідав ніхто інший, як сам австрійський цісар Йосиф II. Візит цей, за пізнішими свідченнями істориків XIX ст., звернув на деякий час увагу австрійського суспільства на наявність нових та ще й екзотичних насельників у Бачці⁴⁶³. Обставини подорожі імператора досить широко висвітлювалися в тогочасній віденській пресі, а також (як дещо запізнє відлуння цього інтересу) стали причиною появи статті під назвою «*Saporoger Kosaken*» («Запорозькі козаки»), вміщеної у випуску згаданого вище «календаря». Автором статті був ніхто інший, як радник російського посольства Григорій Іванович Полетика, представник відомого козацько-старшинського роду та великий любитель української й запорозької старовини⁴⁶⁴.

Перший з трьох розділів своєї праці Гендльовік присвятив описові вбрання та зброї баченого ним «кошового отамана» запорожців. Очевидно, що то був котрийсь із полковників, що очолювали переселення на Військовий Кордон. Другий – «Опис власне запорозьких козаків», і третій – «Дещо про стан та звичаї запорозьких козаків», розділи цього нарису являють собою як комбінацію екскурсу в історію Запорожжя XVIII ст. із детальним описом побуту та звичаїв козаків. Зроблено це було з метою ознайомлення читацького загалу із новими підданцями австрійських цісарів.

Попри те, що значну частину відомостей Гендльовік запозичив у Полетики, можна стверджувати й те, що окремі факти було отримано ним особисто, від безпосередніх інформаторів. Зокрема, він надзвичайно колоритно описує звичаї обрання старшини на Січі, з невід'ємним протиборством антагоністично налаштованих партій козацтва. Достатньо правдиво зображено життя запорозького зимівника за Нової Січі⁴⁶⁵.

Подібно до Л.Сегюра, Гендльовік присвячує досить розлогий опис практикам запорозького безшлюбного життя на Запорожжі: «У їх звичаях абсолютно відсутні шлюб та впорядкована любов; жінці було заборонено навіть просто зайти до Січі. Жінки, яких було захоплено під час наїздів на поляків чи татар, або приведено звідкись-ще іншим способом, повинні були жити з ними на хуторах. Коли ж козаку набридала така жінка, він безсоромно полишав її, і часто це призводило до того, що жінка за рік поперебувала у десятих, або й більше чоловіків. Якщо з'являлися діти, то сини мали виховуватися козаками, а дочки

---

⁴⁶³ Szabadka. Szabad királyi város. Története. / Irta Iványi István. – Szabadka: Bittermann József Könyvnyomdájából, 1886. – О. 307.

⁴⁶⁴ Щурат В. Жерела звістки Гендльовіка про запорожців // ЗНТШ. – Львів, 1919. – Т. 128. – С. 40, 46.

⁴⁶⁵ Детальний та правдивий опис запорозьких козаків Ферриха фон Гендльовіка. – С. 126-127.

повинні були йти з матерями. Тому у цього народу й немає правильно заведеного господарства»⁴⁶⁶.

З одного боку, можна трактувати подібні сюжети як данину нищим уподобанням невибагливих читачів, які у всі часи не проти «поласувати полуничком», з іншого ж – присутність таких само пасажів у тексті Г.Полетики, людини безперечно обізнаної з реаліями запорозького життя (нехай навіть і за розповідями своїх родичів і знайомих на Гетьманщині) свідчить нам про потенційну правдивість подібних оповідей стосовно побутування архаїчних форм співжиття серед частини зимівничан.

Незначну інформацію відносно поселень запорожців на теренах власне Військового Кордону можна віднайти лише наприкінці третього розділу праці Гендльовіка. Однак цей невеликий шар інформації несе в собі чимало помилок. Справа в тім, що сам Гендльовік не був природним австріяком, а походив із більш північних німецьких земель (на це, принаймні, вказує місце написання та публікації – м. Папенхайм у Франконії⁴⁶⁷). Внаслідок цього він слабо орієнтувався в реаліях Військового Кордону, специфіці його населення. Не володіючи ані сербською, ні тим більше українською мовами він весь час змішує відомості відносно запорожців з відомостями про побут сербських граничарів і русинських колоністів Бачки. Зокрема гідним подиву є його опис запорожців, як сумлінних землеробів, що до того-ж перейняли «німецьку систему господарювання»⁴⁶⁸.

Попри свій компілятивний характер, певну фрагментарність звісток та плутаність, праця Гендльовіка носить яскраво виражені риси притаманні текстам наративного жанру, та з моменту свого створення, й на довгі роки вперед, була чи не єдиним джерелом (крім самої замітки Г.Полетики), з якого зацікавлений європейський читач міг видобути відомості про запорожців⁴⁶⁹.

2.4. Особливості створення та побутування усно-історичних і фольклорних джерел

Серед усного наративу, який найбільш широко побутував на Запорожжі особливо слід відзначити усну історію, історичні пісні, а також окремі жанри фольклорної прози (легенди, перекази, анекдоти, чутки).

Усні наративи, без всякого сумніву, були не просто наслідком, але й безпосередньо супроводжували сам процес інституалізації запорозького козацтва,

---

⁴⁶⁶ Ibid. – С. 128.

⁴⁶⁷ Нині в адміністративному окрузі Середня Франконія землі Баварія у ФРН.

⁴⁶⁸ Ibid. – С. 128.

⁴⁶⁹ Ченцова Н., Швидько Г. Записка Гендльовіка про банатських запорожців: історичне джерело чи пам'ятка історіографії // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. Зб. наук. праць. – Вип. 4. – Одеса: Фенікс, 2008. – С. 104-111.

його соціального структурування. Адже пласт документальних джерел за початкової доби існування січової спільноти, практично не відомий нам, і не тільки через погану збереженість корпусу, але й по причині того, що ранній період запорозької історії здебільшого є безписемним (відносно самої козацької громади). Передача інформації від самого козакуючого елемента до широких верств населення тогочасної України та сусідніх земель відбувалася, здебільшого за допомогою усного мовлення. Зрозуміло, що за таких умов довговічність та автентичність інформації були вельми й вельми умовними. Те, що дійшло до нашого часу – не більш як уривки, фрагменти, які перейшли до писемної традиції. Однак і вони дозволяють нам вести розмову про те, що запорозьке козацтво у всі часи свого існування мало достатньо представницький комплекс знань про події власної минувшини – свою *усну історію*.

Витоки усної історії сягають часів появи історичної свідомості. Усна, або «жива» чи «народна» історія (фактично – автоісторія) є невід'ємним елементом буття та елементом ідентичності будь-якої соціальної, етнічної чи конфесійної спільноти. У випадку із Запорожжям – усна історія це спогади і досвід, отримані в результаті комунікації між різними генераціями, соціальними групами та прошарками січової спільноти. Тут усна історія виступає інструментом формування не менш складного феномена, направленого на підтримку життєздатності соціальної спільноти – його *історичної пам'яті*. Фактично, під історичною пам'яттю ми розуміється й власне механізм фіксації соціально важливої інформації, із певним соціокультурним наповненням, яка в процесі комунікації повідомляється членам суспільства, й сукупність вже зафіксованої інформації та процес її трансляції (форму, зміст та наповнення).

В січовій спільноті усна історія посідала особливе місце та роль. Усна історія Запорожжя – це, насамперед, розповідь про минуле. В процесі розповідання (та слухання) усних історій відбувалося конструювання картини оточуючого світу, з неодмінною проєкцією в історичний вимір. Оповідач конструював своє минуле і майбутнє, на основі світоглядних імперативів та моделей поведінки. Паралельно з цим, він (оповідач) живив традицію пізнання минулого й себе в минулому. Трансляція широкого спектру інформації відносно історії, традицій, права відбувалася шляхом усного мовлення – вербальні потоки були єдиними джерелами інформації щодо соціального стану Запорожжя. Фактично, усна історія того періоду – сукупність знань про найбільш важливі моменти історії Запорожжя, січові порядки та ін., які побутували та акумулювалися в свідомості широких верств населення. Найбільш повною та інформативною усна історія була в тих прошарках населення, які мали найтісніший контакт із січовиками. В різні часи інформативність була різною: впливали інтенсивність контактів та їх характер, депопуляція та розрив зв'язків між поколіннями.

Для самого Запорожжя усна історія про нього була не лише «історією», але й «легендою», своєрідною рекламною продукцією, до того ж життєво важливою та необхідною, оскільки вона прямо впливала на популярність в народі, кількісне зростання та інші фактори, які зрештою й визначали потенціал Війська. Такі

«історії» були складним жанром, наповненим як конкретними історичними подіями, так і їх гіперболізованим відлунням, сюжетами легендарними та взагалі казковими. Хрестоматійним прикладом тут можуть слугувати широко відомі з історичних джерел практики запорозьких «підмовлянь» на волості, коли стороннім особам – потенційним неофітам, балакучим січовиком до уваги пропонувався екзотичний п'янкий коктейль з оповідань про січові порядки, спосіб життя козаків у куренях, на заводах та по зимівниках, видатні події з життя Війська, біографії найбільш видатних отаманів, епізодів з «луплення» татарських чабанів та «правежу» на польських панках... Відомості, колись почуті самим запорожцем від січових дідів, відокремлювали від нього кілька десятків років, тож і не дивно, що подекуди змішувалися дати, збільшувалися цифри, виникала плутанина у іменах діючих осіб, назвах місцевостей тощо. Абсолютна більшість подібних зразків запорозьких «усних історій» розчинилися у часі та людській пам'яті не полишивши по собі жодного сліду. Деяким із них, тим що найбільше вразили своїх сучасників, безпосередніх учасників чи недалеких нащадків-слухачів пощастило більше – вони перейшли до агрегатного стану письмових наративів⁴⁷⁰.

Як вище було сказано, непересічну роль в процесі трансляції усноісторичного наративу всередині січової громади відігравали січові діди. Відомості про події піввікової давнини (а подекуди й більш ніж вікової!), відносно черговості перебування кошових, суддів, писарів та курінних отаманів, щодо меж козацьких земель... Чого тільки не зберігали вони в своїй пам'яті! Інформацію відносно подібних функцій «дідів» зустрічаємо не лише в народних переказах, записаних вже після ліквідації Січі, у ХІХ столітті, але й в документах століття ХVІІІ-го. Втім – нічого дивного! Не слід забувати про те, що «усність» в спільнотах із архаїчним соціальним устроєм (будь то чоловічий союз чи то селянська громада)

---

⁴⁷⁰ Прикладом подібних «січових» вкраплень можуть слугувати тексти «козацьких літописів», того ж таки С.Величка, дарма що відносяться вони до більш раннього часу. Надзвичайно характерним в цьому відношенні є згадуваний автором епізод із побиттям на Січі майже 15 000 яничар на різдвяній седмиці 1674 р. Незаперечним є той факт, що прототекст цього наративу в усній формі було засвоєно С.Величком чи кимось з його найближчих інформаторів від безпосереднього учасника подій: знання дрібних подробиць, як і загальна замальовка з життя січового куреня є занадто реалістичним, аби бути вигадкою. Так само правдивим є й перебіг подій. Однак, саму кількість забитих під час нападу на Січ яничар будь-який тверезо мислячий дослідник навряд чи буди сприймати без скепсису, бодай з фізичної неможливості розміщення такої кількості народу на вузьких вуличках козацької «столиці» та явної недолугості дій турецько-кримського командування, яке, нібито, допустило скупчення такої сили вояків під загрозою фронтального розстрілу. Згаданий епізод, окрім всього іншого, слугує й чудовою ілюстрацією того, наскільки обережно має історик, нехай і дуже закоханий в свою тему, використовувати усно-історичні наративи, та похідні від них наративи письмові: Збірник матеріалів до історії запорозьких козаків (Сборник материалов для истории запорожских козаков) // Дмитро Яворницький. Твори у 20 томах / Ред. кол. П.Сохань та ін. – Т. 1. – К.-Запоріжжя: Тандем-У, 2004. – С. 246-249.

ще й за Нового Часу була практично тотальною, грамотність же, хоча й присутня, однак була вузько вибірковою. Й не тільки тому, що для її засвоєння потрібні були спеціальні умови соціалізації особистості. У січовій спільноті поширена була саме практика «вибіркової писемності», коли практично впродовж всього часу існування Запорожжя, прошарок *людей писемних* складав спеціальну меншину, свого роду еліту привілейованих розпорядників каналами письмової комунікації.

Усна історія, насамперед, обслуговувала потреби *мас*, які не дуже хотіли (та під час й не могли) долучитися до слова писаного. Звісно ж, що у освіченої верхівки – старшини, повагу до писемної традиції мали, але повага ця була дещо «лукава». До писаного слова вдавалися лише тоді, коли воно було потрібне.

Разом із цим, ми, звичайно ж, далекі від того, щоб зображувати Запорожжя досліджуваного періоду як своєрідний «заповідник неписьменності» в «просвіченій» Європі того ж XVIII-го століття. При тому, що реально, на практиці достатньо високий відсоток козаків був грамотним, у справах загальновійськових, насамперед у зносинах з монархами та можновладцями сусідніх держав, ті з них, хто посів посади військової (та навіть і курінної) старшини, мали залишатися «неписьменними», тобто не мали права зноситися з другими особами самостійно, в обхід всього Війська⁴⁷¹.

Свідчень подібних практик дійшло до нас безліч. Не можна не згадати детальні описи процедур прийняття повноважених представників від російських царів загальновійськовими радами: *«и того ж числа кошевой атаман о приезде их в Сечю учинил раду. И дворянин и подьячий, вшед в раду, говорил речь по наказу. А потом подал кошевому великого государя грамоту. И кошевой принял великого государя грамоту, отдал писарю и велел читать под знаменем»* (приїзд на Січ Ф.Дурова та М.Второва, 26 вересня 1708 р.)⁴⁷². Або ж більш пізні документи часів Нової (Підпільненської) Січі, наприклад наказ від всього ВЗН до Уложеної Комісії 1767 р., на якому демонстративно (!) всі курінні отамани замість підписів поставили хрести, й лише писар Іван Глоба засвідчив документ своїм підписом⁴⁷³.

Інколи науковцям випадає змога на власне око дослідити «зразки» конфліктів між усною та писемною традицією у зберіганні та трансляції інформації. Показовим у цьому відношенні є приклад з історії Чортомлицької Січі, який стався за часів кошовування Костя Гордієнка. Коли у 1705 р., згідно умов Константинопольського миру 1700 р., російські та турецькі комісари розпочали процес розмежування земель між Запорожжям та Очаківським еялетом, січовики

⁴⁷¹ Подібну традицію, як нам здається, остаточно було зламано лише за часів кошовування останнього отамана П.Калнишевського, епістолярний спадок якого є досить представницьким: Архив СПбИИРАН, ф. 200, оп. 3, д. 153-157, 168-180, 205-211, 241, 246, 249, 251, 286, 307, 308.

⁴⁷² Письма и бумаги императора Петра Великого. – Том 8 (Июль-Декабрь 1708 г.). – Вып. 2. – М.-Л.: Изд.-во АН СССР, 1951. – С. 960-961.

⁴⁷³ РГАДА, ф. 1258, оп. 1, д. 105, лл. 488 об. - 490 об.

спробували відстояти свої права на риболовлю та видобуток солі в чорноморських лиманах. З цією метою кошовий Гордієнко розпочав листування з московським уповноваженим – думним дяком Омеляном Українцевим. Як слідство, епістолярний діалог О.Українцева з К.Гордієнком дуже швидко зайшов у глухий кут. Адже він, фактично, вівся «різними мовами» – між носіями двох діаметрально протилежних культурних традицій використання усноісторичного наративу. Думний дяк О.Українець представляв Російську державу, з такими її традиційними світоглядними та етичними нормами як: повна покора волі царя та, взагалі, начальства; переважання інтересу державного над інтересами народними та приватними; повага до *писаного*, а не *усного* слова. Кошовий отаман К.Гордієнко, навпаки, є уособленням демократичної культури прикордонної спільноти. Культури традиційної, консервативної, архаїчної, заня якої про власне минуле базується виключно на усній традиції.

Варто проілюструвати спосіб мислення кошового (та й взагалі запорожців) за допомогою найбільш характерних та показових цитат з листів та переказів його розмов (мовою документів):

- «...у них запорожцев єсть такіє старые казаки которые породились на Днепре и знают все места и урочищи которыми издревле владели запорожцы...» (тут і далі підкреслення наше – В.М.)⁴⁷⁴;
- «...на писма де, как на гетманские, так и на ево комисарские они не смотрят, ...а у них де запорожцов єсть и живые пункты, то єсть старожилы казаки...»⁴⁷⁵;
- «...старожитных веков мы войско не покидая и давных наших обыкновеней, в Днепре границе быти не позволяем...»⁴⁷⁶;
- «...в тех местех границе быть не для чего, и наперед сего не токмо блаженные памяти при отце ево Государеве, но и при деде ево Государеве границы не бывало...»⁴⁷⁷.

Тобто на першому місці стоять *традиція* та *прецедент*: якщо чогось ніколи не було, і цей факт можуть засвідчити (поважні особи), то це дійсно так, а інакше й бути не може. Звісно, що носіям державницьких традицій, які виступають контрагентами Війська Запорозького, подібний спосіб мислення здавався алогічним, а аргументація – хиткою та бездоказовою. У нагоді запорожцям не стало й посилення на напівлегендарне визначення південної межі їх володінь за часів великого князя литовського Вітовта – доки кінь у морі копитом дна сягає⁴⁷⁸, та апеляція до старих кам'яних стовпів з «літерами» поблизу Очакова⁴⁷⁹.

⁴⁷⁴ РГАДА, ф. 89, оп. 1, 1705 г., д. 8, л. 47. Опубліковано: Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / Упорядник В.Мільчев. – Запоріжжя: ВАТ «Мотор-Січ», 2004. – 80 с.

⁴⁷⁵ Ibid. – Л. 54.

⁴⁷⁶ Ibid. – Л. 71.

⁴⁷⁷ Ibid. – Л. 47.

⁴⁷⁸ Ibid. – Л. 73.

⁴⁷⁹ Ibid. – Л. 62 об.

Бракувало головного – письмового доказу, якомога краще завіреного (втім, як показали події 1760 – 1770-х рр., будь-які письмові свідчення, надані Військом на користь прав на власні землі, тлумачилися лише в розумінні, вигідному урядові, а не запорожцям)⁴⁸⁰.

Запорожжя, яке ніколи не корилося силі зброї, того разу мало підкоритися силі *писаного слова*. Слова, за яким стояв потужний потенціал велетенської держави. Держави, що виходила з євразійського Середньовіччя до європейського Нового Часу. Кошовий К.Гордієнко, у розмові з посланцем від О.Українцева, дуже влучно, однією фразою висловив своє розуміння ситуації, в якій опинилося Запорожжя: «...наперед де того хаживали мы в поход к Москве, а ныне де вы учали к нам ездить вместо татар...»⁴⁸¹

Й дійсно, «старі часи», про які розповідали січові діди – «живі пункти», як влучно назвав їх кошовий отаман К.Гордієнко, відходили у царину згадок та переказів. Мінялися політичні кон'юнктури, мало змінюватися й саме Запорожжя. Попри те, що характерною прикметою усної історії, є не тільки її «усність», але й (майже обов'язкова) альтернативність офіційній історіографії, баченню минулого сконструйованого державними інституціями, насамперед такими, що діють у площині науки та освіти, усна історія наприкінці існування Запорожжя, за часів Нової Січі, існувала вже не наодинці, а паралельно січовій же писемній традиції, причому подекуди це не зустрічало заперечення й з боку тих же владних інституцій. Показовою в цьому відношенні є грамота імператриці Єлизавети Петрівни ВЗН від 15 грудня 1744 р., в якій запорожцям пропонується надати урядові підтвердження прав Війська на землі Задніпровщини, без чого важко було б врегулювати поземельні суперечки з поляками. Інформацію можна було подавати у два способи – «какое б у вас в войсковой канцелярии об оных известие находилось, письмянное или по объявлением старых людей»⁴⁸².

Попри таку (ситуативну) довіру до усного наративу, у більшості випадків лише писемність надавала можливості для передачі таких шарів інформації, які є неможливими для усної традиції, а відтак ставали пріоритетними за своєю точністю. Відповідно, до усного тексту починає виникати недовіра, як до незадовільного з точки зору комунікативної, і як до заздалегідь неправдивого за змістом. У відповідь на це усна наративна традиція (в тому числі й фольклорна) починає вдаватися до мімікрії, прилаштовуватися під документальність та літературність.

Зазвичай, як показують світові аналогії, потреба у записі усного тексту, який впродовж століть залишався самодостатнім, спостерігається, здебільшого, у тих випадках, коли в житті традиції настає кризова фаза та виникає бажання врятувати усний текст від небуття, однак не тільки. Ще одним із факторів, які прискорюють процеси відходу від усних до писемних практик трансляції інформації, є необхідність тієї чи іншої соціальної групи у існуванні писемних

⁴⁸⁰ Миллер Г.Ф. Рассуждение о запорожцах. – М., 1847. – С. 3-7.

⁴⁸¹ РГАДА, ф. 89, оп. 1, 1705 г., д. 8, л. 47 об.

⁴⁸² РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 1, ч. 2, л. 42.

нарративів, на підставі яких можна було б не тільки поширювати знання про власну історію та таке інше, але й продукувати *офіційну* документацію, що мала б репрезентувати інтереси цієї групи перед державними інституціями (які, в певному розумінні, були свого роду представництвами писемної традиції).

Саме останній із згаданих факторів зумовлював перехід нарративів з одного (усного) агрегатного стану до іншого (писемного), який мав місце на завершальному етапі існування Запорозжя. За часів Нової Січі відбувається взаємопроникнення за напрямком: *усна історія ↔ писемні нарративи* (літописи, хроніки). Саме впродовж 1730-х – 1770-х років спостерігається тенденція до фіксації усних історій. Усвідомлюючи всю непевність усної традиції, запорозька старшина, все активніше долучається до писемної традиції в історії. По-перше, здійснюються спроби відходу від *оповідання* історії (запорозької, звичайно ж) до *писання* історії. Однією з перших письмових нарративних пам'яток, що вийшли з власне запорозького, січового середовища та були створені спеціально, із метою передачі колективного історичного досвіду всього ВЗН прийдешнім генераціям козацтва, може вважатися «пам'ятна записка» (див. додатки), написана анонімним січовим історіографом впродовж перших двох місяців після повернення Війська під російську протекцію (квітень-липень) та оформлена письмово 29 травня 1734 р.⁴⁸³ Ця пам'ятка нині зберігається у складі фонду канцелярії князя Г.Потьомкіна-Таврійського у РДВІА, до якого вона потрапила в процесі вилучення документів з січового архіву в 1775 р. Показовим є те, що вона являє собою одинокий приклад письмового нарративу у найдавнішому документальному комплексі архіву Запорозької Січі (Підпільненської) – решту документів переважно складають російські актові джерела.

Мета створення цього нарративу була двоякою. З одного боку, він адресувався «в *память потомую*», тобто мав детально повідати нащадкам про всі обставини перебування Війська у підданстві кримських ханів (насамперед застерегти їх від повторення подібних помилок у майбутньому. З іншого ж, кінцева фраза – «*велено... записать и дутшаго верозяття кто сего потребовать имеет войсковою кошевою печатью при Коше Подполной утвердить*»⁴⁸⁴, – підводить до думки, що військова старшина на чолі з кошовим Іваном Малашевичем, згідно розпорядження якого, писалася записка, не стільки переймалася проблемами напутування наступників, скільки піклувалася аби хоч якось поповнити військовий архів, який завдав катастрофічних втрат під час руйнування Січі російськими військами у 1709 р. та запорозьких міжусобиць 1720-х років.

Нам невідомо, чи використовувалася згадана «записка» з метою ознайомлення широких мас запорожців (а хоч би й вузьких, наприклад тих же учнів січової школи) з обставинами «кримського» періоду історії Війська, однак вже сам факт її появи є симптоматичним, а достовірно встановлені спонукальні мотиви створення, дозволяють констатувати тенденцію до перетікання нарративів з усної

⁴⁸³ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 1, ч. 2, лл. 39-39 об., 40.

⁴⁸⁴ Ibid. – л. 40.

у письмову форму. Зауважимо, при цьому, що запорозька усно-історична традиція хоча й не встигла повноцінно трансформуватися у письмову форму у власне козацькому середовищі, однак послугувала базою для створення письмових наративів, авторами яких були російські науковці та військові, які відвідували Запорожжя за часів Нової Січі. Принагоді не можна не згадати праць Готліба-Фридриха-Вільгельма Юнкера⁴⁸⁵ та Семена Мишецького⁴⁸⁶ про які вже йшлося вище, та інформаційний шар яких несе виразні сліди знайомства з усно-історичною традицією січовиків.

Поточні потреби функціонування ВЗН викликали до життя не тільки спроби письмово зафіксувати власну усну історію, але й використати її здобуток при створенні «новоробів» документів, перш за все актових. Найбільш відомою з таких спроб залишається намагання Війська довести свої права на землі, захоплені російським урядом під Новоросійську губернію. Обставини її є достатньо відомими – втрачаючи надію відстояти свої північні землі, запорожці вчинили неординарну, хоча й дещо наївну, спробу підкріплення своїх прав, спираючись на документальну базу. З цією метою ними було випродуковано так звану «копію з універсалу Богдана Хмельницького 1655 року», в тексті якої йшлося про пожалування гетьманом земель Військові⁴⁸⁷. Як йшлося з тексту, цей «Універсал», у свою чергу, «спирался» на жалувану грамоту польського короля Стефана Баторія. В цілому, «новороб» документу було виготовлено досить доброту – стилізація під полонізовану (латинізовану) мову XVII ст., аргументоване доведення прав Війська на його ж власні землі... Не виключено, що автором його був ніхто інший, як сам військовий писар Іван Глоба, яким і було завірено копію.

«Універсал» відразу опинився в центрі уваги, оскільки виринув на сцену на початку травня 1775 р. Побіжно відзначимо, що навіть у разі своєї автентичності, він вже нічого б не вирішив, оскільки принципове рішення про ліквідацію Запорозької Січі було прийнято вже через дав тижні, втім мова зараз не про це. На прохання дійсного статського радника Петра Бакуніна, копію «універсала» дослідив радник канцелярії імператриці Катерини II (а фактично, провідний придворний історіограф) Герхард-Фрідріх (Федір Іванович) Міллер. Проаналізувавши документ, він присвятив його критиці третину свого твору «*Рассуждение о запорожцах*»⁴⁸⁸. Фактично то був прискіпливий текстологічний аналіз «універсалу», яким Міллер довів його компілятивну сутність.

⁴⁸⁵ РГАДА, ф. 199, оп. 1, порт. 342, ч. 1, д. 6, лл. 7-10.

⁴⁸⁶ История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся // ЧОИДР. — М., 1847. — № 6. Головний із відомих на сьогодні «списків», з якого й було здійснено публікацію, нині зберігається у РДАДА, в фонді «*Портфели Миллера*»: РГАДА, ф. 199, оп. 1, порт. 342, ч. 2, д. 3, лл. 1-70 об.

⁴⁸⁷ РГАДА, ф. 199, оп. 1, порт. 342, ч. 2, д. 2, лл. 51-52 об.

⁴⁸⁸ Ibid. — Лл. 39-46 об. (критиці «універсалу» присвячено текст з 43 (зворот) по 46-й аркуші справи).

Для нас, в контексті тематичного розділу цей документ цікавий, насамперед, тим, як у ньому відбилася історична традиція Запорожжя. В тексті маємо не тільки окреслення територіальних меж Вольностей ВЗН, але й, по суті, рафіноване викладення історії Запорожжя як такого: фігурують прізвища гетьманів-засновників та кошових отаманів XVI – XVII ст. – Лянцкоронського, Барабаша та ін. Питання про те, чи базувався цей інформаційний шар виключно на усній традиції, чи маємо місце з переходом текстів колись реально існуючих, але згодом втрачених, документів у площину усної трансляції, а звідти знову в письмову форму, залишається відкритим. Не відомо, чи отримає воно колись вичерпну та аргументовану відповідь по суті, однак процеси переходу інформації з усної в письмову форму, з документів до наративу та навпаки, розглянутий епізод ілюструє добре.

Процес перетікання усної традиції запорожців в писемну було перервано у 1775 р., коли з одного боку в задунайському козацтві традиції усності консервуються, а у чорноморців вона розпочинає свій відлік з нуля, під пильним урядовим контролем, за якого усність остаточно втрачає свою легітимність, хоча «рецидиви» мають місце ще довго. Як приклад подібного, рецидиву січової доби можемо навести приклад із усним переказом одного з чорноморців (колишніх січовиків) – Петра Дроб'язка, про гайдамацькі кладь, зариті на землях Війська Донського, які сколихнули чорноморську спільноту (насамперед військове правління), майже через півстоліття після ліквідації Січі (1823 р.)⁴⁸⁹.

В цілому ж, від кінця XVIII ст. усна історія Запорожжя консервується у нащадків запорожців саме на півдні України – у задунайців та чорноморців своє, точиться своє, не менш наповнене яскравими подіями життя, перекази про які

---

⁴⁸⁹ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 855, лл. 8-8 об., 9, 11-11 об., 18-18 об., 19, 51-51 об. Суть справи полягала в наступному: під час перебування на богомолі у Києві, влітку 1823 р., колишній січовик, а на той час чорноморець Дерев'янківського куреня П.Дробязко познайомився у Печерській Лаврі з «бабкою»-знахаркою – капітаншею Марією Сердючихою. Як з'ясувалося в процесі бесіди, бабка тямилу у знятті заклять з «замовлених» кладь. У Дробязка саме мав на прикметі такий – заритий приблизно у 1758 р. гайдамацькою ватагою запорожців у землях Війська Донського, на річці Кримці, в урочищі Білий і Холодний Ключ. Про нього він почув ще до 1775 р., однак як підступитися до грошей (згідно переказу їх там було ані багато, ані мало, аж 70 діжок золота та срібла). На запрошення Дробязки бабка поїхала з ним в Катеринодар, перезимувала в його домі, а по весні вони разом збиралися вирушити на річку Кримку. Підвів довгий язик дробязкової дружини, яка проговорилася подрузі, та іншій, і пішло... Обставини справи стали відомі керівництву Війська Чорноморського й Війська Донського. На прохання донського отамана Іловайського обох стариків – Дроб'язка й Сердючиху, відправили до Новочеркаська, а звідти відвезли на Кримку. Точні обставини пошуку кладь залишилися скритими від широкого загалу (справу дорозслідувала спеціальна комісія трьома роками пізніше, у 1827 р.), однак показовим є той факт, що Іловайський особисто від себе нагородив обох кругленькими сумами по 100 крб. та казенним коштом доставив назад у Катеринодар (!). Як бачимо, перекази про гайдамацькі кладь, які наприкінці XIX ст. вже остаточно переміщуються в сферу фольклору, ще в першій чверті того ж століття сприймалися як щось абсолютно реальне, більш того слугують «дороговказом».

витісняють усну історію січової доби. Цьому сприяла й консервація архаїчних рис запорозької громади в консорціях чумаків та рибалок⁴⁹⁰.

Враховуючи статеву специфіку та професійну спрямованість запорозької спільноти, ми можемо з великою долею вірогідності викреслити з її ужитку цілі пласти фольклору – сімейно-обрядову поезію, календарно-обрядову, казки та деякі інші. Звичайно, що їхній вжиток/обіг не був зведений до абсолютного нуля, оскільки в пасиві у кожного січовика на все життя залишався фольклорний шар засвоєний ним ще до часу появи його на Січі, однак він мав бути ледь помітним, прихованим. Натомість важливу роль відігравали кілька видів фольклору: історичні пісні; різновиди фольклорної прози (легенди, анекдоти, чутки); магічна поезія та проза; афористичний фольклор (прислів'я та приказки).

Функціональне «навантаження» на кожен зі згаданих різновидів фольклорної прози та поезії в запорозькому соціумі було надзвичайно вагомим: це й трансляція історичного минулого, й виховання представників молодшої генерації (неофітів), й розвага (релаксація), й, врешті-решт, сублімативне заміщення.

З перелічених вище різновидів фольклору, магічна поезія та проза були найбільш табуйованими та відомими лише малій кількості втаємничених (характерники, галдовники). Важкість у їх фіксації (яка, до речі, підтверджується й прикладами з сучасного інтерв'ювання представників консорцій сільських «бабок» та «дідів – ворожбитів, шептук, «відьом» та т.ін.), спричинилися тому, що до нас, практично, не дійшло більш-менш автентичних їх взірців, таких, які можна було б з великою долею вірогідності ідентифікувати саме як «запорозькі».

Афористичний фольклор – прислів'я та приказки, на Запорожжі XVIII ст., втім як і у наші часи, часто носив суто прикладний характер, й використовувався, так би мовити *ad causa* (до ситуації). Лише одиниці його зразків можуть слугувати маркерами (індикаторами) соціальних процесів, які мали місце всередині січової громади. Натомість такі фольклорні жанри як історична пісня та анекдот, безперечно, не тільки були справжніми фаворитами січовиків, але й дали безпрецедентну кількість справжніх «шлягерів» в царині їх трансляції, завдяки чому й спромоглися пережити майже віковий відрізок, який відокремлював час їх створення (або піку вжитку) від часу фіксації.

Ведучи розмову про *анекдоти*, особливості їх створення та трансляції у запорозькому середовищі, вважаємо за доцільне визначитися з тим, які ж саме різновиди усних текстів, відомі під цією назвою ми розглядатимемо. По-перше, тут і далі по тексту йтиметься про анекдот, який вийшов власне з січового середовища, а не про польські, російські та кримсько-турецькі та загальноукраїнські запозичення та нашарування, які також входили до загального

---

⁴⁹⁰ Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842; Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца Ивана Россолоды // Киевская Старина. – Т. VII (Ноябрь). – 1883. – С. 497-510; Мемуари та щоденники. Частина 1. / Упорядники: А.Бойко, С.Плохій / Передмови: С.Плохій, А.Бойко, В.Чоп, В.Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя: Тандем-У, 2005. – С. 115.

репертуару анекдотів які передавалися теренами тогочасних українських земель, в тому числі й на Запорозьких Вольностях. По-друге, під запорозьким анекдотом згадуваного періоду ми розумітимемо фольклорну прозу, яка набагато ближче стоїть до традиційної народної сатиричної прози в цілому, аніж до того *анекдоту* (так званого «історичного» або «літературного»), який був поширеним серед освіченої верхівки європейських країн Нового Часу. Під останнім розуміли, насамперед, повчальні та курйозні історії з життя відомих людей, які переказувалися, поширювалися у списках та навіть свідомо збиралися, впорядковувалися та друкувалися окремими збірками.

До нашого часу не дійшло (та й навряд чи вони існували взагалі) зразків запорозької усної словесності, які б могли трактуватися саме в останньому розумінні анекдоту. Натомість, маємо достатню кількість наративів, які значною мірою нагадують звичний нашому сучаснику фольклорний жанр, який нині й розуміється як власне *анекдот*. Невід'ємними його прикметами є добре знані всім гострота мови (подекуди/насамперед з ненормативними елементами), наявність в оповіданні матеріалу для численних асоціацій і бісоціацій (несподіваного перенесення властивостей одного предмету/особи на другі), відвертий або прихований глум над представниками некомпліментарних етнічних (конфесійних) груп, персоніфікаціями чи прямими носіями вищої (насамперед, державної) влади тощо.

Особливості побутування сучасного анекдоту та близьких до нього жанрів прозаїчного фольклору (наприклад, *рoманів*) серед представників тривалих та ситуативних чоловічих соціальних консорцій (військовослужбовців, засуджених, членів парубоцьких громад (вуличних /дворових компаній) та тому подібних) дозволяють не тільки визначитися з його сучасними функціями, однак і з великою долею правдивості дають змогу осягнути, яку ж саме роль виконував його історичний попередник у січовій громаді⁴⁹¹.

Розважальна функція у всі часи, фактично, була чи не найголовнішою із них. Переповідання один одному дотепних історій, не тільки допомагало зняти сміхом психологічну втому, легше перенести сукупність станів фізичного дискомфорту, які постійно супроводжували запорожця, але й були важливим механізмом підвищення соціального статусу особи, яка анекдоти переповідала. В тому випадку, якщо хтось із козаків міг похвалитися вмінням утримувати в своїй пам'яті безліч повчальних, смішних, інколи страшних, як реалістичних, так і вигаданих, фантастичних, історій, можемо не сумніватися – він був завжди бажаним гостем в будь якому курені чи зимівнику, за столом у корчмі, та завжди міг розраховувати на піднесену чарчину, миску юшки та таке інше. Не буде перебільшенням сказати, що наявність рис гарного оповідача (а практично, й промовця (оратора та агітатора) була також хоча й не обов'язковою, але бажаною для претендента на роль курінної, а зрештою й військової старшини. У всякому разі, маємо документальні свідчення того, що подібними якостями сповна були

---

⁴⁹¹ Курганов Е. Анекдот как жанр. – СПб.: Академический проект, 1997. – С. 12-37.

наділені як останній кошовий отаман Петро Калнишевський та його найближче оточення⁴⁹².

Однак, як це траплялося й в більш близькі до нас часи, у XVIII ст. гарно підвішений язик міг не тільки вивести свого власника до вищих щаблів офіційної та неофіційної ієрархії куреня, але й запроторити його у менш приємні місця аніж почесне місце за корчемним столом, чи то біля тепло натопленої груби в курені. В зібраннях фонду «Дела тайной экспедиции» Російського державного архіву давніх актів зберігається справа, матеріали якої напрочуд гарно ілюструють нам механізми зародження та обігу анекдотичних наративів серед запорожців. Рідкою вдачаю наявності подібного інформаційного масиву масмо «завдячувати» пильним очам та чутливим вухам одного з січових священнослужителів, який не полінувався та не побоявся виголосити «слово и дело» почувши крамольні насмішки з приводу височайшої персони. Втім, про все за чергою...

Одного дня 1736-го року (матеріали слідчої справи не переходять точної дати подій) в зимівнику козака Данила, який стояв на річці Базавлуці, неподалік від Січі зібралася веселе товариство. Як годиться випили, після чого почали точитися застільні бесіди, що перемежались піснями та всілякими оповіданнями. Один з присутніх, козак Федір Великий переповів товариству наступну історію: нещодавно на Січі з'явився козак Коренівського куреня Буряк, який незадовго перед цим побував у Москві, звідки й привіз якусь «рыкунью». Зацікавлений Великий попросив Буряка показати йому її. Той повів його до куреня, підвів до покуття та мовив: «Познавай тою рыкунью». У пошуках означеної «рыкуньи», яку йому слід було б «познавать», Великий оглянувся навколо та побачив поставлений поблизу ікон портрет імператриці Анни Іоаннівни. Далі, що однак, заперечують всі фігуранти справи (і це цілком зрозуміло!) мав би прозвучати сміх. Гадаємо, він неодмінно лунав у стінах Коренівського куреня, оскільки Великий, прийнявши гру, розпочату Буряком, поцікавився, навіщо ж він привіз до них таку негарну «рыкунью», в якій очі витріщені (що було, то було, імператриця й справді була дещо бульката) неначе кислоти, та ще й корона на ній, немов би вона свята⁴⁹³. Далі теж мав би лунати сміх... Сміялися, мабуть довго та неодноразово, аж поки ієромонах Прохор, який служив при церкві Покрови Пресвятої Богородиці не угледів крамоли та не доніс російським офіцерам, що перебували на Січі. Всіх фігурантів справи було арештовано й відправлено для ведення слідства до військово-похідної канцелярії фельдмаршала Б.-Х. фон Мініха, а звідти до Москви, у тортурні Таємної канцелярії.

---

⁴⁹² РГАДА, ф. 13, оп.1, д. 78, л. 15 об. В проекті генерал-майора К. фон Штофельна стосовно ліквідації Запорозької Січі (1765 р.), поданому на розгляд імператриці Катерині II згаданий генерал зауважує, що й Калнишевський, й решта військової старшини вважають себе «по их мнению Цицеронамы и Катонамы». Погодимось, що подібна оцінка самооцінка, хоча й виглядає дещо нескромною, однак є достатньо показовою.

⁴⁹³ РГАДА, ф. 7, оп. 1, д. 592, лл. 3-3 об.

3

Пострешне Емисимок Корнї, дворянї и гириманъ
узнавъ въ тесимокѣ кимї диякѣ Димантєра при
пимѣ сѣдѣщаго кимї дияка Дашюна Сѣдо
1738 го^{го} Рѣшана 31 дня Рѣпортѣ мѣжду
протимѣ Омохонна и Дашюна :

Приманѣ сѣдѣщаго дѣтниманя андрѣ тѣмѣ
3 сотворѣша имѣннѣшаго имѣна паша вѣдѣ
бѣрѣнѣ для того :

Приманнѣ Ововерна Фѣлѣмаша и на паша
грава Фоминика вѣрѣдѣнѣ проговѣ мѣтамѣ
сошотѣромѣ вѣрѣшанѣ 1736. году Рѣпортѣ мѣждѣ
ропѣромѣ мѣнѣмѣ, вѣдѣмѣ Фѣлѣмашнѣ
это имѣннѣ бѣлѣнѣ чѣбѣромѣ мѣжа КАЗАНО
Дашюна паша сѣ Фѣдорѣ вѣнѣшнѣ сошотѣромѣ бѣлѣ
Дашюна 1736. году Рѣпортѣ мѣждѣ вѣрѣдѣ
шомѣ дашюна паша мѣмѣ прихѣмѣ измѣмѣ
вѣрѣромѣ мѣдѣмѣ бѣлѣнѣ. мѣмѣ Фѣдорѣ убрѣ
дѣшѣ это паша бѣлѣнѣ прихѣмѣ измѣмѣ Рѣ
пимѣ мѣжа бѣлѣнѣ имѣмѣ, вѣдѣмѣ Фѣлѣмашнѣ
вѣрѣнѣ прихѣмѣ прихѣмѣ сѣ Фѣдорѣ имѣ
нѣшнѣ имѣннѣ. имѣмѣмѣ мѣдѣмѣ мѣмѣ Рѣмѣ
нѣвѣ, мѣмѣ Фѣдорѣ мѣдѣмѣ мѣдѣмѣ мѣдѣмѣ
обѣромѣ мѣдѣмѣмѣ мѣ Рѣмѣмѣ. мѣмѣ Фѣлѣ
рошѣмѣ мѣмѣ бѣлѣнѣ для сѣдо имѣ мѣмѣ
имѣромѣ вѣмѣмѣ имѣмѣ прихѣмѣ мѣдѣмѣ
сѣтѣромѣмѣ мѣмѣ мѣдѣмѣмѣ имѣмѣмѣ
шѣмѣ мѣмѣ вѣмѣромѣ мѣмѣ сѣтѣя мѣдѣмѣ
бѣлѣнѣ мѣмѣмѣ мѣдѣмѣ дашюна мѣмѣ Фѣдорѣ
рошѣмѣ мѣмѣ это мѣмѣмѣ. мѣмѣ Фѣлѣ
шѣмѣ. имѣмѣмѣ мѣдѣмѣмѣ мѣ Фѣдорѣ мѣмѣмѣ
это мѣмѣмѣ мѣдѣмѣ. мѣмѣ мѣмѣ мѣмѣ
сѣдѣ вѣрѣдѣнѣ мѣмѣ мѣдѣмѣмѣ мѣдѣмѣ
Дашюна мѣмѣ мѣдѣмѣмѣ сѣдѣ мѣмѣмѣ
это мѣмѣ Фѣдорѣмѣ мѣмѣ мѣдѣмѣмѣ про Рѣ
имѣмѣмѣ мѣмѣ мѣдѣмѣмѣ мѣмѣ мѣдѣмѣ

Екстракт зі слідчої справи
козаків Корнівського куреня. 1738 р.

«Коли сміятися?» чи «Де тут анекдот?», – може запитати наш сучасник. Й дійсно, розгледіти зразок народної сатиричної (та ще й сороміцької) прози, виокремити його серед просякнутих кров'ю та жахом рядків слідчої справи, коли кожен з фігурантів зрікається своїх слів, даючи при цьому клятви на Святому Писанні, не легко. До того ж початковий сенс анекдоту (його сіль, так би мовити) значно спотворено іносказаннями слідчих, які не наважуються слово у слово повторити крамольні речі злочинців. Тож ми спробуємо розібратися, «прогнавши» сцену ще раз.

Отже, Січ, два козаки, один/другий з яких просить/пропонує показати/подивитися на привезену з Москви *«рыкунью»*. Відразу виникає питання, що ж то воно таке, якщо настільки зацікавило бувалого козарлюгу? Звернення до словників російської мови XVIII ст., якою й було створено цитований нами документ, не виводить нас на прямі аналогії, за якими можна було б судити про що йшлося. Залишається припустити, що згадане слово є нічим іншим аніж ситуативним «новоробом», фактично евфемізмом, за фасадом якого цютливі душогуби з Таємної канцелярії намагалися заховати образливий для персони імператриці смисл. Побіжно зауважимо, що заплічних справ майстрам з Канцелярії в правління Анни Іоаннівни доводилося добряче напружувати фантазію, аби кожного разу при розгляді справ, пов'язаних з образою монаршої персони хоч би якось завуалювати численні непристойності, які винаходив язикатий простолюд для характеристики своєї правительки⁴⁹⁴.

Корінь, від якого походить слово – *«рык»*, означає щось (когось), що видає низькі мембранні звуки. За класичними канонами сороміцького жарту, народного анекдоту, це, скоріше, має таки бути «щось», вірогідніше за все, котрась із частин людського тіла, причому частина табуйована (соромна). Звісно, що бажання побачити таку *«рыкунью»*, природно буде сильнішим для молодого (нестарого) чоловіка позбавленого тривалий час її бачити (через певну специфіку внутрішнього розпорядку життя січової спільноти), аніж, бажання уздріти, скажімо, приручену ведмедицю, яка ричить на ланцюгу. Заінтригований козак входить до куреня, та починає оглядатися у пошуках. Не знайшовши «її» у прямому сенсі, він чує поруч голос другого учасника жарту, який пропонує йому *«познать»* предмет свого інтересу. І тут роздивляється «персону» російської

---

⁴⁹⁴ Сучасний російський історик Є.Анісімов, відомий своїми дослідженнями з історії каральних інституцій Російської імперії (Анисимов Е.В. Кнут и дыба. Политический сыск и русское общество в XVIII веке. – М., 2000), в своїй роботі присвяченій особі Анни Іоаннівни, зокрема зауважує, що найбільш пристойний вислів, яким спромоглися слідчі передати сутність образ, звучав наступним чином – *«называл Ея Императорское Величество женским естеством, выговорил то слово прямо»*: Анисимов Е.В. Анна Иоанновна. – М.: Молодая гвардия, 2004. – С. 98. Абстрагуючись від особистісних рис імператриці та характеру її правління в цілому, можна стверджувати, що численність справ подібного роду чудово ілюструє не тільки реакцію самих широких верств підданців Російської імперії на факт царювання монархині, а не монарха, але й показує нам рівень гендерної толерантності у суспільстві в цілому.

імператриці, яка висить собі поблизу ікон. Підстьобнута двозначністю вимовленого дієслова (яка, до речі, зберігається й в сучасних російській та українській мові), уява миттєво здійснює вже згадувану нами бісоціацію, принцип якої лежить в основі будь якого анекдоту. «Рыкунью» знайдено, на неї можна подивитись! Подальший перебіг подій залежав вже виключно від кмітливості та почуття гумору особи яку розіграли. Згаданий вище козак Великий не тільки зрозумів жарт, але й зробив спробу включитися в гру, почавши оцінювати зовнішні дані побаченої ним «рыкуны», причому роблячи це виключно з позиції класичного оцінювання жінки чоловіком. На щастя, «персона» з її погрудним портретним зображенням не дає забагато місця для того, щоб розгулятися чоловічим уявам та язикам, й відповідно імператриця-«рыкунья» піддалася «критиці» лише через свою надмірну «булькатість».

Анекдот-жарт-розграш добіг свого кінця. Сміючись всі його учасники, а фактично й творці, виходять з куреня, не виключено що для того, аби знайти, заінтригувати та розіграти чергового легковіра. Переконані, що дійство це повторювалося кілька разів, аж поки край веселощам не поклав занадто пильний чернець (на користь цього свідчить і те, що козаків було заарештовано більш ніж через рік після початку «жартування») ⁴⁹⁵. А це, – багаторазовість трансляції, – вже теж є нічим іншим, як типовою ознакою анекдоту (в сучасному його розумінні).

Розглянутий нами епізод та його центральна подія – ігровий анекдот, не є поодиноким випадком, висмикнутим з контексту фактом, вплетеним заради концептуальних уподобань дослідника в загальну канву. Це витікає, насамперед, з самої поведінкової моделі січовика, стиль та норми якої зберігалися тривалий час та дотриманість якій громадська думка пильнувала досить жорстко. Як зауважував безпосередній свідок порядків у останній Січі – Микита Корж: «Звичаї запорозькі чудними є, вчинки хитрими, а речі та задуми гострими, та здебільшого на глузування схожими» ⁴⁹⁶. Корпоративність січової громади, її традиціоналізм робили анекдоти, які зароджувалися саме в козацькому середовищі, на очах багатьох свідків та його ж безпосередніх учасників, одним з улюблених жанрів фольклорної прози.

Разом із тим, та ж сама корпоративність запорожців часто-густо ставала на перешкоді розповсюдження анекдоту, що вийшов із січового середовища. Справа в тому, що зазвичай фольклорні тексти продукуються всередині певної соціальної групи для внутрішнього ж ужитку, що призводить до того, що «виживає» та розповсюджується лише такий текст, глибинний смисл (денотат) якого відомий всім представникам цієї групи. Наративи з задалегідь малозрозумілим змістом зазвичай не виконували своєї комунікативної функції: адресат не міг стати

⁴⁹⁵ РГАДА, ф. 7, оп. 1, д. 592, лл. 2, 3-3 об., 4.

⁴⁹⁶ Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – С. 21.

адресантом та, в свою чергу, передати текст далі⁴⁹⁷. Саме тому анекдотична продукція запорозького козацтва практично не виходила за межі січової консорції.

Найбільш часто зразки «запорозького анекдоту» можна зустріти в наративах, зафіксованих збирачами фольклору від останніх із запорожців та їх прямих нащадків по всій Нижній Наддніпрянщині. Як приклад можемо навести спогади мешканця села Вознесенки (Нескребівки) Якова Шутя про козака-бурлаку Степана Великого, який жив у побратима його діда – запорожця Скута. Химерність поведінки цього січовика-сіромахи виявляється щохвилини його життя, при цьому він же її сам свідомо й моделює. Посланий дідом Скутом в село за дріжджами для великодніх пасок, Великий зникає аж на 7 років, однак не забуває з'явитися перед очима діда в той же самий день та час, перед Великоднем, та ще й принести із собою глечик закваски, який тут же через необережність розбиває на порозі, промовляючи: «Гиря його батькові, тим то, що швидкої роботи не хвалять!»⁴⁹⁸. Зрозуміло, що цей анекдот, як задуманий козаком, так ним же й майстерно виконаний, миттєво став надбанням мешканців навколишніх сіл та настільки закріпився в пам'яті їх та їхніх нащадків, що прожив своїм життям без малого століття, аж поки був зафіксований фольклористом наприкінці XIX ст.

В цілому, як вже було помічено, запорозький анекдот на стадії свого створення (дійства) та закріплення інформаційного масиву про нього у свідомості безпосередніх учасників або свідків, досить близько стоїть до «розграшів» (як «білих», так і «чорних»), генетично пов'язаних з випробуваннями-ініціаціями, через які проходили новачки в козацькому колі, як от добре знаний епізод з варінням каші молодиками, один з яких не виявляє достатньої кмітливості, в той час як інший гідно виходить із ситуації, прийнявши єдине вірне, хоча й дещо ірраціональне рішення.

«Розграші», які згодом перетворювалися на «анекдоти» подекуди постають жорстокими, навіть кривавим, однак оскільки вони стосувалися представників «некомпліментарних» соціальних чи конфесійних груп, то масою слухачів, які слухали переповідання про них, вони, однаково, сприймалися в якості «анекдотів»⁴⁹⁹.

---

⁴⁹⁷ Архипова Александра Сергеевна. Анекдот и его прототип: генезис текста и формирование жанра / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Специальность 10.01.09. – «Фольклористика». – М.: РГГУ, 2003. – С. 3.

⁴⁹⁸ Я.Новицкий. С берегов Днепра (очерки Запорожья). Путевые записки и исследования // Новицкий Я. Твори у 5 томах. Том 1. – Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007. – С. 165.

⁴⁹⁹ Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца Ивана Россолоды // Киевская Старина. – Т. VII. – 1883. – С. 497. За рамки основного викладення матеріалу, у посилання, нами, з міркувань етнічної толерантності, винесено згадки про «анекдоти» народжені в колі гайдамаків-здобичників: про «надягання» кривавих «чобіт» та «шапок» на «ляхів» та «жидів»; про «жида», що його перестрів гайдамака та змусив залізити на дерево та вдавати із себе птаха, після чого влучно вцілив «птаха» пострілом із пістоля, та тому

Отже, запорозький анекдот XVIII ст. – це все ж таки «анекдот», хоча й не дуже нагадує настільки звичні для нас алюзії на вчинки літературних чи кіногероїв. Попри те, що подібно до класичного «великосвітського» європейського анекдоту того ж століття, він є цілком конкретним випадком із життя, який через свою дотепність стає надбанням широкого кола; він більше за нього пов'язаний із ігровими моментами, що перетворювало його на імпровізоване театральне дійство.

Продовжуючи розглядати специфіку утворення та побутування усних наративів у середовищі запорозького козацтва, ми не можемо обійти увагою й такий різновид фольклоризованого усного мовлення, як чутки, адже вони також є одним із різновидів інформації, яка поширюється шляхом усного мовлення. Всі інваріантні форми чуток можна поділити на кілька різновидів: чутки-бажання, які компенсують нездійснені потреби людини; чутки-страхіття, які є виявом внутрішніх острахів людини; чутки-агресія, які є виявом фольклоризованих погроз; чутки-напівправа – поєднання правди та вигадки/брехні. Практично у всі історичні епохи чутки були невід'ємними супутниками бунтів, заколотів та народних хвилювань. Чутки інколи виступають причиною, а інколи й наслідками соціального невдоволення. Основна причина їх виникнення – брак інформації, яка компенсувалася «включенням» уяви. Мотивація розповсюдження чуток була найрізноманітніша: це й бажання підвищити власний статус (через удавану «інформованість»); свідоме чи несвідоме бажання убезпечити себе та представників своєї соціальної групи від реальної чи уявної загрози. В цілому ж, чутки були нічим іншим як висловленням узагальненого страху перед невідомим майбутнім. Характерною прикметою чуток є їх вихід за рамки критичного контролю. Навіть найбільша маячня здавалася людям цілком реальною, не фантазійною, оскільки неминучість прогнозованих у ній подій виглядала достатньо вірогідною на фоні нестабільного становища соціуму в цілому, чи окремої соціальної групи.

В контексті цього дуже доречною виглядатиме замальовка з запорозького повсякдення першого року по ліквідації Січі⁵⁰⁰. Отже, червень 1776-го року, колишня військова слобода Грушівка на території колишньої ж запорозької Барвінкостінківської паланки (на той час однойменного повіту Азовської губернії). В селищі мешкає урядовий конфідент, з числа колишніх же запорожців, такий собі Верхогляд. У своїх донесеннях до російського командира згаданого

подібних. Звісно, з позицій «політкоректної людини» XXI ст. цілком виразна садистська складова цих зразків січової фольклорної прози виглядає абсолютно «неапетитною», що однак не заважало їх сучасникам – як слухачам, так і оповідачам, із насолодою поринати у світ кривавих асоціацій.

⁵⁰⁰ Звернемо увагу, що спробу проаналізувати обіг чуток на теренах Запорожжя, свого часу, здійснив др. Р.Шиян (Едмонтон, Канада): Шиян Р. Ще раз про ситуацію на території колишніх Вольностей після ліквідації Запорозької Січі: чутки як історичне джерело // Наукові доповіді студентів та аспірантів кафедри історії України ЗДУ. – Запоріжжя, РА «Тандем-У», 1998. – Вип. 4. – С. 39-44.

повіту, секунд-майора Івана Краміна, він регулярно, і, що головне, дуже точно переказує зміст розмов своїх сусідів, колишніх січовиків⁵⁰¹. Подібних же конфідентів мають й інші командири повітів – Кінсьководського (капітан Корчагін), Кальміуського (секунд-майор Горлинський) та інші. Як слідство, маємо «чудову» добірку з їх донесень.

Бесід, що точаться у зимівниках, по шинках, на ярмарках тощо. Показово, що центральне місце в цих розмовах посідають чутки. Зміст їх є найрізноманітнішим, однак, на загал, все можна звести до єдиного: люди бояться змін, нововведень, люди прагнуть повернення минулих часів: ось, нібито, на Очаківському степу турок на ім'я Абдула збирає колишніх запорожців (насправді йдеться про полковника Григорія Абдулу)⁵⁰²; а там кажуть, що скоро повернеться старий кошовий – Петро Калнишевський, і чутки ці цілком перевірені⁵⁰³; ні – кошовий не повернеться, але ж натомість якийсь отаман Метелка, котрий *«подобен Пугачу»* (тобто Омелянові Пугачову – В.М.) веде з собою безліч війська з колишніх запорожців, та ще й орду калмиків на додаток, з гарматами, а гармати ті такі, що й 80 волів не зрушать з місця – йде для того, аби відновити Січ⁵⁰⁴. І так далі...

Це й не дивно – запорозька громада насторожена, вона очікує. Один із згадуваних російських командирів – секунд-майор І.Крамін, якому теж не відмовиш у спостережливості, дуже влучно підмічає характерні прикмети прихованого невдоволення: в розмовах із сторонніми запорожці дуже й дуже стримані (*«робки»*), по шинках народу майже немає, окрім найгіркіших п'яниць – *«сказывают что пить нехочетца, затем – Бог де знает куды нас повернут»*⁵⁰⁵. Інший – секунд-майор Горлинський, не деталізує подібно до Краміна, однак сутність уловлює не менш чітко: *«говорят меж собой шепотом, от подслушивания стерегутся»*⁵⁰⁶.

І в цій атмосфері тривожного очікування буйним цвітом розквітають чутки... Показово, що реагують на них колишні запорожці по різному. Одні нібито радіють їм, як провісникам можливих змін: *«Дай Бог! Авось либо лутче или хуже будет...»*. Другі виглядають явно занепокоєними: *«Вот беда на нас новая! Не дай Бог! ...Старшинам нашим живым не бывает, да и на всех невинных запорожцев будет недоверка»*⁵⁰⁷. Не важко здогадатися, що у першому випадку маємо справу з козаками, які є представниками кіл, близьких до «лицарства», в другому ж, скоріш за все, з представниками так званого «гніздюцького» елементу.

⁵⁰¹ ДІМ, КП. 74232 / АРХ. 14531, арк. 116-117.

⁵⁰² Ibid. – Арк. 116 зв.

⁵⁰³ ДІМ, КП. 38197 / АРХ. 208, арк. 5-5 зв.

⁵⁰⁴ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, лл. 279-279 об., 280; Полянська-Василенко Н. Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження з історії Запоріжжя // Нариси з соціально-економічної історії України / За ред. Д.І.Багалія. – К., 1932. – Т. 1. – С. 46.

⁵⁰⁵ ДІМ, КП. 74232 / АРХ. 14531, арк. 117 зв.

⁵⁰⁶ ДІМ, КП. 38197 / АРХ. 208, арк. 3.

⁵⁰⁷ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, л. 279 об.

Попри свою не безсумнівну (а подекуди й цілком сумнівну) інформативність, чутки, як інваріантна форма усних наративів, є дуже важливими для розуміння соціальних процесів, які відбувалися в постсічовий період запорозької історії. Висвітлення механізму появи та ретрансляції чуток серед населення Запорожжя (й України в цілому⁵⁰⁸) дозволяє дослідникові виокремити критичні фази в житті конкретної соціальної групи, прослідити особливості та форми реагування її окремих представників та їх груп на «загрози ззовні».

Так само актуальним виглядає й визначення місця та ролі в побутуванні запорозького козацтва такої групи наративів, як історичні пісні, реалізоване в практичній площині наукового дослідження реконструкцією механізмів створення та поширення історичної пісні на теренах Запорожжя, а також її подальшої трансляції на сусідніх українських територіях.

Головна специфіка запорозької історичної пісенності, у всі історичні періоди існування січової громади, полягала у її гендерному, суто чоловічому, характері. Якщо не рахувати другої половини XVIII ст. (фактично, двох останніх десятиліть історії Січі), коли на землях Вольностей ВЗН стартує повномасштабна «гніздюцька» колонізація, жіноцтво було усунуте від прямої участі у формуванні та поширенні регіональної версії українського пісенного фольклору.

Творцями, слухачами й критиками (часто густо ці іпостасі накладалися одна на одну) на Запорожжі були виключно чоловіки. Це й не дивно, адже до лав січової громади більшість її членів вливалися або в юному (якщо не зовсім дитячому), або в дуже молодому віці. Практично паралельно із завершальним етапом їх соціалізації, особистісного розвитку, відбувалося засвоєння ними основних моральних чеснот, кодексу поведінки, правил соціального співіснування запорозької спільноти.

Не в останню чергу міжгенераційний педагогічний діалог вівся за допомогою специфічних фольклорних текстів – історичних пісень, дум, легенд та переказів. Цьому як не найкраще сприяло тематичне спрямування запорозького фольклору, центральною фігурою якого був ідеалізований образ лицаря-січовика (або Війська в цілому) та його подвиги, в яких Січ вбачала сутність свого існування. Як і усно-історичні наративи, історичні пісні та думи були не тільки формою автоглюрифікації (ушляхення самих себе), та передачі досвіду, але й засобом творення *художньої історії* Запорожжя та поширення його світоглядних імперативів⁵⁰⁹. Як вже йшлося вище, часто-густо було дуже важко відрізнити де ж саме в усно-історичному наративі закінчується «історія» та починається фольклор. Все це повною мірою є справедливим і по відношенню до запорозької

---

⁵⁰⁸ Чудовий приклад рефлексії населення Правобережної України на можливість повторення подій подібних до Коліївщини 1768 р., викликаних чутками про участь у них колишніх запорожців (чорноморців), являють собою події 1789 і 1802 рр., які спричинили чималий переполох на Київщині.

⁵⁰⁹ Павленко І. Історичні пісні Запорожжя: регіональні особливості та шляхи розвитку. – Запоріжжя: ТанDEM-У, 2003. – С. 13; Куліш П. Записки о Южной Руси. – Т.1. – К., 1991 – С. 221.

історичної пісні. Очевидно, справедливою буде твердження про те, що належність тексту до того чи іншого жанру – питання співвідношення у наративі питомої ваги реальних та фольклоризованих подій.

Попри потужну соціальну функціональність (перш за все педагогічну та морально-етичну) запорозької історичної пісенності XVIII ст., не можна відкидати й того факту, що однією з головних функцій залишалася й функція розважальна. Пісня у січовиків, зазвичай, була супутницею весілля, відпочинку, часто пов'язаного із вжитком алкоголю. Однак, навіть жартівливі, застільні пісні, практично завжди несли потужний інформативний шар, були своєрідними шлягерними «гімнами» тієї чи іншої соціальної групи чи «політичної партії» на Січі. Найбільш показовою в цьому відношенні є надзвичайно популярна серед запорозьких низів «Пісня про дуку» («*Ой та збиралась чорная хмара...*»), і досі поширена на Нижньому Дніпрі та на Кубані. Нагадаємо коротко її сюжет: Січ гуляє – старшина під шатром, сірома просто неба, починається дощик. Старшина-дука (дукатчик) глузує з сіроми, дивуючись «за що, за що тая голота напивається?». Фінал закономірний – розпалена сірома добряче лупцює знахабнілого старшину, після чого продовжує гуляти.

Замальовка, як бачимо цілком реалістична, така, що нібито зійшла зі сторінок документів XVIII ст., які часто-густо подають нам відомості про сутички всередині січової громади між представниками антагоністичних груп запорожців⁵¹⁰. Це й не дивно, адже вся історія Запорожжя після повернення під російську протекцію, є перманентною спробою військової старшини пристосувати традиційний спосіб життя козацької громади до нових умов, досягти компромісу у стосунках з місцевою та вищою російською адміністрацією, зберігши при цьому рештки автономного устрою. Намагання запорозької верхівки запровадити у Війську порядки, які-б дозволили йому у буквальному розумінні «вижити» в імперії, відштовхували від неї ті маси козацтва, які стають уособлювачами його традиційних духовних цінностей та хранителями споконвічного козацького способу життя. Все це повною мірою відноситься до запорозького люмпену – «сіроми», ідеалом та взірцем наслідування для якої радше виступає козак-здобичник XVI–XVII ст., аніж зимівчанин-гречкосій часів Нової Січі. Саме в середовищі сіроми зріють опозиційні настрої, саме тут викристалізуються вони у вигляді різноманітних виявів непокори рішенням російського уряду та січової адміністрації, насамперед бунтів сіроми (1749, 1756, 1768 рр.), у діяльності гайдамацько-здобичницьких ватаг та започаткуванні у відлюдних місцевостях Вольностей нових куренів, в яких можна жити так, як тобі до вподоби.

---

⁵¹⁰ Рябінін-Склярєвський О.О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття // Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А.Рябинин-Склярєвский: материалы к биографии. – О.-К.: Элтон-2 – Гратек, 2000. – С. 83-178; Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передмова та коментарі Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ: «Січ», 1994. – С. 420-421.

Таким чином, загадана пісня є нічим іншим, аніж висловленням уподобань, прагнень, ідеалів частини січової громади. Не виключено, що й народилася вона саме на застіллі, подібному до згаданого у пісні. Загальний антураж уявити собі дуже просто: корчемна чи то курінна компанія, панує колективна атмосфера піднесеного настрою, народжується пісня... Народжується з «підказками» слів, рими, мелодії, реготом від дотепних словоформ.

Завівши розмову про особливості створення історичних пісень у запорозькому середовищі, відразу обмовимося, що ні в якому разі не схильні вважати більшість із них виключно продукцією абстрактного «народу». За текстами пісень цілком виразно відчуваються особистісні уподобання авторів, їх агітаційна спрямованість, яка подекуди є спонтанною, а подекуди й носить сліди соціального замовлення, наприклад, того чи іншого соціального (політичного) угруповання⁵¹¹. Продуктом діяльності бандуристів (як «професіоналів» так і аматорів) слід вважати й цілі цикли запорозької пісенності, наприклад «гайдамацький». Документальні свідчення постійної присутності бандуристів у гайдамацьких ватагах запорожців є численними та охоплюють практично весь період найбільшого розвою руху у 1750 – 1760-х роках. Цілком слушною виглядає й думка про те, що саме творчість цих «бардів» допомагала накинати ореол богоугодності, святої справи, війни «за віру» кривавим виправам гайдамакуючого елементу⁵¹². Відчуття героїзму, любові до рідного народу та віри, погорди за славетні діяння своїх попередників – спектр чеснот, які прищеплювалися слухачеві за допомогою пісні чи думи був надзвичайно широким. Творчість бандуриста, її постійне «споживання», було життєво необхідною потребою лицаря-запорожця, де б він не знаходився – на війні чи в мирі, вони були підтвердженням значущості, важливості його місця в оточуючому світі.

Показово, що слідом за усною спонтанною мовою (розмовою, балаканиною) та чутками, історична пісня на Запорожжі була, хоча й не такою швидкою, однак таки безпосередньою реакцією на подію. Документальні джерела XVIII ст., на відміну від попередніх, подекуди дають нам змогу не тільки дослідити обставини створення історичних пісень, а навіть й демонструють цілком конкретних історичних осіб, з середовища яких виходила запорозька пісенна творчість. Серед паперів військово-похідної канцелярії Г.Потьомкіна нами було виявлено кілька документів присвячених обігові у колишній Січі, впродовж літа та осені 1775 р., як в усній, так і в писемній формі тексту однієї пісні. Тому факту, що такий, здавалося б, мало цікавий російським можновладцям предмет, як народна

⁵¹¹ Архив СпБИРИ РАН, ф. 200, оп. 2, д. 188, лл. 8-8 об., 9: тут йдеться про текст пісні «Про Орлика», створеної десь у 1733 – 1734 рр., в якій описується удаваний приїзд П.Орлика на Січ із метою відмовити запорожців від повернення під російську протекцію (насправді він не відвідував Запорожжя у згадані часи, а його спілкування з Кошем велося виключно через листування).

⁵¹² [К.Ф.У.О.] Коденская книга и три бандуриста // Киевская старина. – 1882. – № 4. – С. 161-166.

пісенність, потрапив на скрижалі офіційних документів, маємо завдячувати елементові *«крамольности»* в тексті пісні. Як слідство, маємо чудовий взірєць того як саме та наскільки оперативно запорозька громада реагувала на ті чи інші історичні події.

Отже, 30 жовтня 1775 р. на стіл Г.Потьомкіна, на той час вже президента Військової колегії та головного командира кількох південноросійських губерній (в тому числі й створених на землях колишнього ВЗН – Азовської і Новоросійської), ліг рапорт головного «пацифікатора» Запорожжя генерал-поручика П.Текелії. В ньому йшлося про те, що серед мешканців колишньої Січі (Микитино, Нікополя), почала ходити у списках *«паквильная и бунтовная песня о разрушении Сечи»*. Розповсюджувача було виявлено та заарештовано. Ним виявився колишній запорожець, а нині козак Гадяцького полку, мешканець містечка Зиньківки Іван Карнаух. Винуватця було старанно допитано та відправлено для слідства до Малоросійської колегії. Копія з протоколу допиту пропонувалася й до уваги Г.Потьомкіна⁵¹³.

Згідно власних свідчень, І.Карнаух народився у 1747 р. у тому ж самому містечку, де й жив згодом – у Зиньківці, в сім'ї козака Нестора Матвієнка. Родина його, очевидно, вирізнялася статком, оскільки Іван змалечку володів грамотою, причому не тільки літерною, але й нотною, з чого можна припустити, що навчання його велось безпосередньо зиньківським священиком.

У 1768 р., у віці 21-го року, Іван опиняється на Січі, де записується у Поповицький курінь. Тут, вірогідно, він отримує своє прізвище – Карнаух, однак не поспішає долучатися ані до військових виправ (як раз розпочинається війна з турками), ані до традиційного рибальства на заводах чи то розведення худоби по зимівниках. Ні. – Карнаух співає у хорі січової церкви Покрови Пресвятої Богородиці, мешкає при січовій школі, де й навчає співам школярів. Влітку 1773 р. він з дозволу кошового отамана П.Калнишевського отримує з канцелярії паспорт та виїжджає на батьківщину для одруження.

Починаючи з листопада 1773 р. вже сімейний козак Карнаух тихо й спокійно жив собі з дружиною у рідному містечку, аж поки 22 червня 1775 р. у його житті не трапляється подія яка змінює розмірений плин часу. На ярмарку в Зиньківці він (нібито) зустрічає місцевого ж козака Романа Клименка. Той похвалився йому текстом тієї самої *«крамольной»* пісні, який він видобув у себе з пазухи. Прочитали... Пісня настільки сподобалася І.Карнауху, що він в той же день зробив із неї копію. Як з'ясувалося, вже не першу – сам Р.Клименко отримав свій текст від свого рідного брата Івана, який служив канцеляристом у Гадяцькій полковій канцелярії. До того вона потрапила від писаря Веприцької сотні того ж полку Тимофія Горобця. Звідки прийшов текст до Горобця, було (поки що) невідомо.⁵¹⁴

⁵¹³ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, лл. 386-386 об.

⁵¹⁴ Ibid. – Л. 387.

Вже через два дні, 24 червня 1775 р. І.Карнаух виїхав у якихось справах до колишньої Січі. За пазухою, чи ще в якомусь надійному місці було сховано список із текстом пісні. Прибувши до колишньої запорозької столиці, щойно позбавленої свого імені, Іван відразу ж вирушив до свого рідного брата, теж запорожця Максима Писаного. Як і годиться братам, посиділи. Не виключено, що й поспівали. Принаймні, списками обзавелися й Максим, і його друзі, козаки Іван Зуб та Кирило Великий⁵¹⁵. Пісня вийшла в люди...

Питання про те, яка ж саме з відомих нам нині пісень про зруйнування Січі, стала предметом спеціального розгляду російських можновладців вже в перші місяці після події, залишається відкритим, оскільки (на жаль!) її «список» не додавався до протоколу допиту І.Карнауха. Невиразний натяк у рапорті П.Текелія Г.Потьомкіну про те, що пісня «о разрушении Сечи», може бути як квінтесенцією тексту пісні в цілому, так і прямим (чи трохи зміненим) цитуванням її фрагменту. У першому разі на роль «пісні» можуть претендувати близько десятка історичних пісень, у другому ж найбільш вірогідною кандидатурою виглядає ранній варіант пісні «Ой летіла бомба» (*Ой летіла бомба, впала просто з неба, / Зруйнували Запорожжя – колись буде треба*)⁵¹⁶. Втім, якщо питання про яку ж саме пісню йшлося, навряд чи буде колись закритим, то питання щодо її авторства, як нам здається, вирішити значно простіше. До того ж воно має набагато більше відношення до предмету нашого розгляду, оскільки дозволяє остаточно з'ясувати механізми створення та трансляції історичних пісень у середовищі січовиків.

З великою долею вірогідності ним має бути названий неодноразово згадуваний Іван Карнаух – запорозький козак, вчитель співів січової церкви, фактично запорозький бард. Ймовірніше за все, що його розповідь під час допиту про складний кружний шлях, яким потрапив до нього текст пісні, насамперед, був покликаний «замулити око», збити зі сліду, й відвести від нього самого увагу слідчих. І дійсно, важко сподіватися такої оперативної, практично миттєвої реакції на ту історичну подію, якою була ліквідація Запорожжя, від котрогось з полкових писарчуків, далеких від запорозьких справ. В той час, як вона була цілком передбачуваною з боку особи, значний відрізок життя якої був прямо пов'язаним із січовою громадою, й яка, до того ж, була тямущою у співах та музиці.

Епізод із «крамольною» піснею для нас є цікавим, насамперед, тому, що показує нам взірць запорожця-барда, представника того прошарку січової

---

⁵¹⁵ Ibid. – Л. 387 об.

⁵¹⁶ Надхин Г.П. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. Сочинение Г.П.Надхина. М.: Издательство Императорского общества Истории и Древностей Российских Московского университета, 1877. – С. 20; Новицкий Я.П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1874–1903 гг. – Екатеринослав, 1908. – С. 87, 90, 93–94; Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Ч. 2. – СПб., 1888. – С. 201; Эварницкий Д.И. Малорусские народные песни, собранные в 1878–1905 гг. – Екатеринодар, 1906 – С. 617; Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. – 1883. – Т. 2. – С. 288.

громади, яка в силу своєї освіченості, обдарованості, ліризму натури, могла набагато швидше, якісніше та зрозуміліше відреагувати на ту чи іншу історичну подію *словотформою*, аніж енергійний, зухвалий, не чужий абсолютно пісенності, але й здатний виключно до її засвоєння та подальшої трансляції запорожець-нетяга, запорожець-воїн, запорожець-гайдамак (тут маємо на увазі психотип, а не конкретні соціальні групи).

Власні переживання, які зрештою, були нічим іншим як інтуїтивним відчуттям того, що лежить у даний момент на серцях та в душах січовиків-побратимів, помножені на дар римування та накладення музики на слова, могли буквально за кілька днів (якщо не годин) призвести до появи зворушливої пісні-шлягеру. Раз виконана, вона заволодівала думками своїх слухачів, викликала бажання не забути, запам'ятати, переповісти чи переспівати далі – звідси й «списки». Переконані, що на кожен із письмових «списків» приходилося щонайменше кілька десятеро таких, які закарбовувалися не на папері, а в пам'яті слухачів. Щось забувалося, передавалося у зміненій формі вже під час переходу до другого-третього реципієнта, щось змінювалося під власний смак та уподобання. Фактично вже через місяць-другий реальне авторство або забувалося цілковито, або ж авторів/співавторів ставало вже кілька. Пісня ставала інваріантною, вже по-справжньому «народною»⁵¹⁷.

Зауважимо, що фіксація пісенного фольклору відбувалася у кілька способів: по-перше, це органічне перетікання усного тексту в письмову форму в самому середовищі (практично відсутнє); по-друге, фіксація неблагонадійних пісень та анекдотів (спорадично, по ситуації); й по-третє – фіксація збирачами фольклору (масово).

Фіксація фольклору збирачами-аматорами, яка відбувалася впродовж всього XIX та початку XX ст., не носила системного характеру. Характерною прикметою цього процесу був суцільний збір всього матеріалу, який тільки траплявся – фіксувалася вся сукупність фольклорних жанрів та усної історії, які тільки міг видати «на гора» оповідач-інформатор. На відміну від збору матеріалів етнографічних, які у досить короткий час «обросли» запитальниками, інтерв'ювання нащадків та самих колишніх запорожців відбувалося спонтанно-інтуїтивно. Так само недосконалою є і фіксація (фонографи вже використовувалися, але майже виключно для запису пісенного фольклору), передача тексту залежала від уподобань публікатора (як слідство – у більшості випадків опубліковані наративи занадто літературизовані). Звичайним явищем була й наявність невірної зафіксованого тексту, що значно знижує його інформативний потенціал, наприклад – у записі В.Ястребова:

---

⁵¹⁷ Досить доречною аналогією нам здається приклад, без сумніву пам'ятний представникам поколінь, юність та молодість яких припали на 60-80-і роки XX ст., коли цілі пласти народної пісенності піддавалися жорсткій критиці з боку офіційної влади та ідеології, а тому змушені були існувати у різноманітних вокальних варіаціях та списках (пісенниках). У даному випадку механізм трансляції «дворової», «блатної» та інших різновидів пісенності дуже нагадує обставини розглянутого нами епізоду.

Текстологічний аналіз писемного та усного варіантів пісенного фольклору

Зафіксовано:	Має бути:
<i>Ой не славна Чута ... лісами, А славна Чута <u>знизу</u> куренями</i> ⁵¹⁸ .	<i>Ой не славна Чута ... лісами, А славна Чута з <u>Низу</u> куренями.</i>

Навіть цей приклад показує, наскільки специфічним видом джерел є фольклор та усна історія. В той же час саме вони дають нам найбільшу кількість матеріалу для дослідження ментальності, повсякдення.

⁵¹⁸ Ястребов В. Гайдамацкая песня // Киевская старина. – 1885. – Т. 13. – С. 766.

Розділ 3

ОСНОВНІ АРХІВНІ ЗІБРАННЯ ДЖЕРЕЛ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА

3.1. Архівосховища України

Головні зібрання джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. на території України зберігаються у фондах архівних і музейних установ Києва, Дніпропетровська, Нікополя, Одеси та Сімферополя. Переважно вони представлені як цілими документальними комплексами, так і фрагментами (рештками) поточних архівів російських адміністративно-територіальних одиниць, які існували на півдні України впродовж всього XVIII ст. – канцелярій намісництв, областей, губерній, провінцій та навіть окремих фортець. Виключення становлять архіви Коша Запорозької Січі (Нової), Генеральної Військової канцелярії та Похідної канцелярії гетьмана К.Розумовського, час виникнення пов'язане з діяльністю відповідних фондоутворювачів у завершальний період українських автономій у складі Російської імперії. Певна кількість джерел за темою зберігається в фондах-колекціях та особових фондах.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України) відзначається найбільшою концентрацією джерел з соціальної історії запорожців у XVIII столітті в фондах, порівняно з рештою архівосховищ країни. Це не є дивним, якщо зважити на високий ступінь репрезентативності зібрань установ-фондоутворювачів середньої ланки які діяли на теренах України впродовж досліджуваного періоду – Генеральної Військової канцелярії, канцелярії гетьмана К.Розумовського, Другої Малоросійської колегії, Київської губернської канцелярії та інших.

З огляду на специфіку підпорядкованості ВЗН в системі державного управління Російської імперії, про що йшлося вище (див. Розділ 2.1), матеріали за темою дослідження, виявлені в фондах ЦДІАК України, здебільшого виникли в процесі документування дипломатичних зносин місцевого російського командування з державними установами та чиновниками Речі Посполитої та Кримського ханства з приводу конфліктів з підданцями згаданих країн, або ж в процесі прийняття управлінських рішень, кінцевою метою яких було зниження соціальної напруги на підконтрольних їм територіях викликаній гайдамацькою активністю січовиків та їх симпатиків.

Розподіл виявлених матеріалів за фондами ЦДІАУК виглядає наступним чином:

- фонд № 51 – «Генеральна Військова канцелярія (1648 – 1764). 2891 од. зб.» – 2 справи¹;
- фонд № 54 – «Друга Малоросійська колегія. (1764 – 1786). 17978 од. зб.» – 3 справи²;
- фонд № 59 – «Київська губернська канцелярія. (1708 – 1781). 9996 од. зб.» – 43 справи³;
- фонд № 269 – «Канцелярія гетьмана Розумовського. (1750 – 1764). 4245 од. зб.» – 26 справ⁴.

Представницький масив матеріалів за темою в фондах №59 та №269, порівняно з іншими, є прямим слідством тієї ролі, яку відігравали київські генерал-губернатори та гетьмани в системі зносин ВЗН з російським центральним урядом від часу повернення запорожців з-під кримської протекції (1735) і до ліквідації Гетьманщини та паралельного цьому заснуванню Новоросійської губернії (1764). адміністрація якої поступово перебрала на себе повноваження київських генерал-губернаторів (певний час посаду губернаторів обох губерній обіймали однієї й ті ж самі урядовці).

Відповідно до цього, видова приналежність виявлених джерел характеризується переважанням актових та розпорядчих (випродукованих у канцеляріях гетьмана, генерал-губернатора та президента Колегії) документів, з одного боку, та звітних (які виходили з кошової канцелярії), з другого.

Не буде перебільшенням сказати, що з-поміж всіх фондів, утворених як імперськими (губернськими), так і місцевими установами впродовж XVIII століття, які нині зберігаються в ЦДІАК України, особливе місце займає фонд № 229 – «Архів Коша Нової Запорозької Січі. (1713 – 1776). 365 од. зб.». Головними фондоутворювачами цього архівного комплексу стали Військова та паланкові канцелярії ВЗН, що діяли в завершальну добу його історичного існування – часи Нової (Підпільненської) Січі (1734 – 1775 рр.). Незважаючи на те, що фонд зазнав значних руйнацій початкового складу документів, внаслідок фізичних втрат та вилучень, на сьогоднішній день він залишається найбільш компактним, представницьким та інформативно багатим скупченням джерел з соціальної історії запорозького козацтва у XVIII столітті.

Всі справи за темою дослідження, що містяться у фонді № 229 ЦДІАК України, згідно змісту документів, що їх складають, можуть бути умовно віднесені до чотирьох тематичних груп:

¹ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1578, 13796.

² ЦДІАК України, ф. 54, оп. 1, спр. 256, 482, 5470.

³ ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 799, 1033, 1034, 1141, 1262, 1381, 1482, 1499, 1511, 1513, 1607, 1615-1617, 1687, 1696, 1697, 1709, 1710, 1804, 1805 – 1807, 1809, 2024, 2113, 2114, 2115, 2128, 2371 – 2374, 2583, 2584, 2643, 2648, 2649, 2815, 2998, 3034, 3924, 3947, 5591, 5592, 7760.

⁴ ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 48, 88, 281, 715, 782, 802, 805, 806, 1080, 1096, 1167, 1222, 1655, 1803, 1806, 1964, 1965, 1967, 2498, 2975, 3237, 3290, 3450, 3663, 3838, 3849.

- соціальний склад та структура запорозького козацтва, його наповнення, особливості функціонування⁵;
- гайдамацька активність запорозького козацтва; участь його в козацьких повстаннях на Правобережній Україні⁶;
- соціальні конфлікти між антагоністичними групами запорозького козацтва⁷;
- участь ВЗН в роботі Законодавчої комісії 1766 – 1768 рр.⁸

За видовою ознакою у всіх тематичних групах домінують такі різновиди документації як: службова розпорядча та звітно-виконавча; інформаційно-засвідчувальна та обліково-статистична.

Інформаційний потенціал документів фонду дозволяє реконструювати видозмінення та структуризацію соціального устрою запорозького козацтва за часів Нової Січі, дослідити закономірності трансформації традиційної соціальної моделі впродовж XVIII століття та встановити зв'язок та взаємовпливи поведінкових моделей та ідеологічних уподобань окремих соціальних груп січової громади з процесами інституційного розколу січової громади.

Архівні зібрання **Державного архіву Автономної Республіки Крим (ДААРК)** за темою дисертаційного дослідження хронологічно охоплюють останнє десятиліття XVIII ст. Пояснюється це як фактом десятирічного перебування Тамані (Фанагорії, Кубані) в складі Таврійської області (1791 – 1802 рр.), а, відтак, і адміністративній підпорядкованості Чорноморського козацького війська (в цивільних справах) таврійським правителям. Відповідно до цього значну кількість справ (17), що мають потужний інформаційний потенціал для реконструкції соціальних відносин всередині чорноморської (запорозької постсічової) спільноти, було виявлено саме в фонді № 799 – «Таврійське обласне правління. (1784 – 1797). 884 од. зб.»⁹. Поодинокі справи «чорноморського» циклу зберігаються ще у двох фондах ДААРК:

- № 535 – «Попов Василь Степанович. (1653 – 1920). 3101 од. зб.»¹⁰;
- № 801 – «Катеринославський і Таврійський генерал-губернатор. (1793 – 1796). 60 од. зб.»¹¹.

Виявлені справи здебільшого містять матеріали службового листування з приводу зарахування до Чорноморського війська колишніх запорожців, а також

⁵ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 4, 4а, 8, 28, 48, 52, 92, 111, 146, 147, 168, 176, 181, 199, 200, 206, 211, 226, 232, 269, 272, 279, 294, 299, 348, 353, 357, 364.

⁶ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 5, 18, 20, 23, 37, 43, 44, 47, 51, 55, 58, 59, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 99, 104, 105, 106, 118, 130, 168, 177, 192, 204, 227, 228, 229, 243, 266, 273, 303, 313, 327, 336, 362, 364.

⁷ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 233, 234, 235, 324.

⁸ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 201.

⁹ ДААРК, ф. 799, оп. 1, спр. 344; оп. 3, спр. 232, 238, 243, 244, 257, 261, 288, 291, 293, 343, 344, 348-352.

¹⁰ ДААРК, ф. 535, оп. 1, спр. 1039, 2466.

¹¹ ДААРК, ф. 801, оп. 1, спр. 2.

статистичні відомості стосовно соціального складу та динаміки зростання цієї козацької спільноти впродовж останньої декади XVIII ст. Також вони, в більшості випадків, генетично та тематично пов'язані з документами, що зберігаються в Державному архіві Краснодарського краю.

Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО) до Другої Світової війни міг похвалитися вельми представницькою кількістю матеріалів, прямо дотичних до соціальної історії запорозького козацтва XVIII століття. Це не випадковість, адже саме Катеринославу, від самого початку його заснування (1787 р.) судилося стати не лише адміністративним центром губернського та намісницького рівня, але й місцем зосередження архівів значної кількості адміністративно-територіальних одиниць й державних установ Російської імперії, які діяли на півдні України впродовж другої половини XVIII століття – Новосербського корпусу, Новоросійської та Азовської губерній, Катеринославського намісництва, канцелярій правителів і губернаторів, судових палат та земських судів, духовних правлінь тощо. Серед справ утворених згаданими фондоутворювачами чимала кількість була присвячена відображенню особливостей стосунків місцевих урядовців із запорозькими козаками як до, так і після 1775 р. Їх інформаційний потенціал частково було використано в своїх дослідженнях такими науковцями як А.Скальковський, В.Біднов, Н.Полонська-Василенко та В.Греков. Однак їх студії здебільшого стосувалися історії Південної України у XVIII столітті в цілому, і лише незначна частина предметно стосувалася соціальної історії Запорожжя. Втім навіть і цим спорадичним дослідженням та опублікованим одиничним документам судилося в наші дні відігравати роль першоджерела. Справа в тім, що фонди ДАДО під час військових дій восени 1943 року зазнали майже цілковитого знищення (87%). Особливо сильно постраждали документальні комплекси XVIII століття. Лише завдяки щасливій випадковості до нашого часу збереглося кілька десятків справ в складі рукописних зібрань Дніпропетровського історичного музею (про обставини, за яких вони потрапили туди було згадано вище).

За таких обставин роль першоджерела почали відігравати й такі специфічні носії вторинної ретроспективної документної інформації, як описи архівних фондів. Після закінчення війни описи втрачених фондів ДАДО були угрупованні за описом № 2 (307 од. зб.) фонду № 1684 – «Катеринославська губернська архівна комісія. (1921 – 1874).» Зважаючи на високий професіоналізм укладачів описів, серед яких виділяється постать В.Грекова, вони перетворилися на цінне джерело, оскільки відбивають не тільки певні історичні факти, які мали місце в минулому та їх основних фігурантів, але й завдяки виструнченим хронологічним вертикалям дозволяють простежити основні тенденції розвитку соціальних відносин всередині запорозького соціуму, а також з'ясувати закономірності документообігу між суб'єктами адміністративно-територіального устрою та управлінського апарату Російської імперії у 1751 – 1801 рр.

Зі всього загалу описів (більше 900) особливий інтерес становлять описи фондів: канцелярії Новосербського корпусу¹²; Азовської губернської канцелярії¹³; Новоросійської губернської канцелярії¹⁴; новоросійського губернатора¹⁵; Катеринославської провінційної канцелярії¹⁶; Катеринославського намісницького правління¹⁷.

При цьому, досить часто сам лише заголовок описаної справи може докорінно змінити існуючі серед сучасних дослідників погляди на окремі аспекти соціальної історії Запорожжя у XVIII столітті. Як приклад: твердження про те, що «в часи Нової Січі територіальне групування вже втратило значення [йдеться про «земляцький» принцип наповнення січових куренів козаками – В.М.]»¹⁸, хоча й є справедливим в цілому, все ж втрачає свою апріорність при знайомстві із заголовком справи №247 за недіючим описом фонду «Новоросійський губернатор» – «*О выпуске бывшего Запорожья куренного атамана Якова Донского на его родину Войска Донского реки Хопра в [Мнижанскую] станицу. 1776.*»¹⁹. Як видно з нього, той же Дінський курінь і в останні часи існування Запорозької Січі за традицією включав до свого складу вихідців із донського козацтва. Подібна невеличка ілюстрація добре показує всю важливість справ-описів ДАДО в реконструкції соціальної моделі січової спільноти.

Тематично всі інформаційні вкраплення, виявлені серед перелічених описів відносяться до таких проблем:

- регуляторна політика російського уряду стосовно соціального устрою Запорожжя (1764 – 1783);
- гайдамацька активність запорожців на теренах російських адміністративно-територіальних одиниць (1775 – 1777);
- нобілітація (та навпаки, репресії) запорозької старшини.

Державний архів Одеської області (ДАОО) хоча й належить до одного з найбільших архівосховищ нашої країни, укомплектований, здебільшого фондами, нижня хронологічна межа яких рідко коли сягає навіть останньої декади XVIII століття. Цьому є декілька пояснень. По-перше, це відносно пізній (1794) час створення міста на місці колишніх татарсько-турецьких Хаджибею та Єні-Дуньї, а по-друге те, що на адміністративний центр південноукраїнського регіону місто

¹² ДАДО, ф. 1684, оп. 2, спр. 122. Опубліковано: Канцелярія Новосербського корпусу / Упорядники: В.Мільчев, О.Посунько / Передмови: С.Гаврилович, С.Лалич, В.Мільчев, О.Посунько // Джерела з історії Південної України. Том 7. — Запоріжжя: Тандем-У, 2005. — 442 с.

¹³ ДАДО, ф. 1684, оп. 2, спр. 412 – 143.

¹⁴ ДАДО, ф. 1684, оп. 2, спр. 565 – 567.

¹⁵ ДАДО, ф. 1684, оп. 2, спр. 569 – 577.

¹⁶ ДАДО, ф. 1684, оп. 2, спр. 875.

¹⁷ ДАДО, ф. 1684, оп. 2, спр. 891 – 907.

¹⁸ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-е видання, перероблене та розшир. – К.: Критика, 2005. – С. 524.

¹⁹ ДАДО, ф. 1684, оп. 2, спр. 571, арк. 34 зв.

перетворилося лише у 1820-х, із заснуванням новоросійського та бессарабського генерал-губернаторства. Як слідство, за темою дослідження в задекларованих хронологічних межах – XVIII століття, – практично є відсутніми.

Разом з цим, як було зазначено вище (див. Розділ 1.2) неприпустимо при розгляді такої складної, багатофакторної та полідетермінованої складової загально-історичного процесу, якою є історія соціальних відносин, вдаватися до схематизму та спрощень, намагаючись вмістити реконструкцію в «прокрустове ложе» «1700 – 1800». Широке використання нами при проведенні дослідження методів ретроспекції та футуроспекції стало можливим лише завдяки залученню документальних комплексів, що виникли як наприкінці XVII-го, так і на початку XIX ст.

Відповідно до цього, виявлені в фондах ДАОО документи, які стосуються історії задунайської гілки запорозького козацтва в першій чверті XIX століття, займають важливе місце в актуалізованій джерельній базі дослідження. Головним чином вони зосереджені в межах фонду-гіганта № 1 – «Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора», за описами:

- № 218 – «Канцелярія Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора з військової частини. (1797 – 1840). 342 од. зб.» (7 справ)²⁰;
- № 190 – «Опис справам канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора. (1823 – 1830). 451 од. зб.» (2 справи)²¹;
- № 214 – «Канцелярія Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора. (1816 – 1839). 533 од. зб.» (5 справ)²².

Як видно з часу створення джерел, більшість із них виникла під час російсько-турецьких війн 1806 – 1812 та 1828 – 1830 рр., або ж у перші роки по укладенні відповідних мирних договорів, та, відповідно до цього, документально оформлювала процеси перетікання задунайських запорожців та їх інкорпорацію до решти «постзапорозьких» козацьких громад Російської імперії, насамперед чорноморської. За своїми видовими характеристиками документи за темою дослідження, які зберігаються в ДАОО, переважно відносяться до різних груп службової документації, відомої з XVIII століття. Характерною прикметою того часу та прямим свідомством якісних змін документального корпусу управлінської машини Російської імперії стала поява значної кількості «сказок» – автобіографій колишніх задунайців, фіксованих російськими чиновниками в процесі інтерв'ювання реемігрантів²³. У переважній більшості випадків інформація «сказок», створених у першій чверті XIX століття, сягає 25 – 50 років назад у часі, тобто, останньої чверті XVIII століття, й дозволяє не тільки здійснити їх аналіз,

²⁰ ДАОО, ф. 1, оп. 218, 1805 р., спр. 4; 1807 р., спр. 2; 1810 р., спр.3; 1828 р., спр.9; 1831 р., спр. 4,5; 1834 р., спр. 4 (Част. 5)

²¹ ДАОО, ф. 1, оп. 190, 1824 р., спр. 138; 1829 р., спр. 48 (Част. 2).

²² ДАОО, ф. 1, оп. 214, 1816 р., спр. 12; 1817 р., спр. 15; 1825 р., спр. 11; 1828 р., спр. 7, 14.

²³ Значну кількість «сказок» свого часу було введено до наукового обігу одеським дослідником А.Д. Бачинським.

але й вийти на широке коло узагальнень відносно особливостей «консервування» запорозького психотипу та поведінкових моделей в задунайській громаді.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУ) є найбільшим в Україні сховищем історичних документів та наративів серед решти бібліотечних і музейних зібрань. В переважному числі випадків джерела з соціальної історії запорозького козацтва XVIII століття, які зберігаються в фондах Інституту, є включеннями до різноманітних предметно-тематичних колекцій, сформованих впродовж XIX – XX століть. Їх видовий, жанровий, тематичний та хронологічний діапазон, відповідно, є надзвичайно широким.

Зокрема, маємо:

- матеріали службового та приватного листування кошового отамана П.Калнишевського з П.Паніним²⁴, І.Глебовим²⁵ та П.Румянцевим²⁶ (1760-ті рр.);
- рапорти та донесення М.Леонтєву від кошових отаманів Я.Ігнатовича, К.Малашевича, П.Козелецького та Ф.Товстоного (1743 – 1755 рр.)²⁷;
- матеріали службового листування правителя канцелярії князя Г.Потьомкіна-Таврійського В.Попова з М.В. та В.В. Каховськими, М.Кречетниковим, Я.Булгаковим та іншими державними та військовими діячами Російської імперії (1782 – 1799 рр.)²⁸;
- зразки запорозького пісенного фольклору (в записах середини XIX століття)²⁹.

Попри відсутність будь-якої системності джерел за темою в фондах, не можна заперечити їх потужну інформативність стосовно різних аспектів соціальної історії запорозького козацтва та його наступників-чорноморців.

Поміж решти фондів в зібрання ІР НБУ особливо слід виділити фонд №9 – «Фортеця Св. Єлизавети. (1753 – 1821). 23491 од. зб.», свого часу (1876 р.) здобутий бібліотекою Університету Св. Володимира у міській управі міста м.Єлизаветграду. Назва фонду є досить умовною, оскільки зібрані в ньому документи виникли в процесі діяльності кількох фондоутворювачів – канцелярії комендантів фортеці Св. Єлизавети; канцелярії Новослобідського козацького (з 1764 р. – Єлизаветградського пікінерного) полку; Єлизаветградської провінційної канцелярії, – які діяли впродовж всієї другої половини XVIII століття. Джерела з соціальної історії запорозького козацтва, виявлені серед справ цього фонду, в більшості своїй відносяться до періоду 1755 – 1762 рр. та пов'язані з діяльністю Комісіїю з викорінення гайдамацтва, яка мала за квартиру фортецю Св. Єлизавети. Всього нами було виокремлено 20 справ, документи яких дають

²⁴ ІР НБУ, ф. 2, спр. 3605.

²⁵ ІР НБУ, ф. 2, спр. 220042.

²⁶ ІР НБУ, ф. 8, спр. 1307 – 1309.

²⁷ ІР НБУ, ф. 2, спр. 2543, 3938, 27792, 27793, 27796.

²⁸ ІР НБУ, ф. 5, спр. 1621 – 1694.

²⁹ ІР НБУ, ф. 1, спр. 5057.

достатньо повне уявлення про специфіку гайдамакування козаків-запорожців на території Новосербського поселення та суміжних земель Речі Посполитої³⁰.

Окрім різновидів військової службової документації: розпорядчих (ордери, пропозиції), звітних (рапорти, донесення), інформаційних (промеморії, відношення), на особливу увагу заслуговують матеріали судово-слідчого характеру. Серед останніх вирізняються протоколи допитів (*допросные листы*) козаків-гайдамаків – джерела унікальні за своєю інформативністю, але на жаль все ще недостатньо введені до наукового обігу.

Відділ рукописів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.Яворницького (ДІМ) зберігає велику кількість документів з соціальної історії запорозького козацтва XVIII століття.

Переважно вони зосереджені серед залишків фонду Азовської губернської канцелярії (1775 – 1783), які потрапили до музею впродовж 1922–1924 рр., з губернського архіву, та представлені як оригіналами, так і машинописними копіями документів. Хронологічно ці документи відносяться до 1775 – 1776 рр., а за тематикою стосуються характеру відносин представників місцевої та центральної російської влади з запорозьким населенням в перші часи після ліквідації Січі.

Можна констатувати наявність локальних комплексів документів всередині цього фонду, угрупованих за функціонально-видовою та тематичною ознаками:

- рапорти на новопризначених командирів у повітах (колишніх паланках) до Азовської губернської канцелярії щодо настроїв запорожців та заходів спрямованих на уніфікацію соціального устрою козацьких громад згідно до загальноімперських норм³¹;
- інструкції командирам Кальміуського, Консководського, Протовчанського, Самарського та ін. повітів (паланок) стосовно першочергових заходів по відношенню до запорожців³²;
- комплекси документів (донесення, атестати, ордери), яким юридично оформлювалася nobilitacja колишніх старшин ВЗН³³;
- описи та реєстри населення (та майна) в зимівниках репресованих російським урядом запорозьких старшин³⁴;
- комплекси документів (протоколи допитів, екстракти судових справ, рапорти, промеморії, пропозиції та ін.), що виникали в процесі слідства та

³⁰ ІР НБУ, ф. 9, спр. 38 – 73, 81 – 110, 215 – 237, 238 – 243, 305 – 314, 315 – 338, 367 – 419, 552 – 624, 946 – 1000, 1001 – 1006, 1150 – 1173, 1183 – 1187, 1213 – 1254, 1255 – 1263, 1264 – 1275, 1305 – 1318, 1368 – 1421, 1443 – 1449, 1611 – 1618, 2763 – 2766. Н.В. Згідно усталеної традиції, що побутує в ІР НБУ, при описуванні фондів номерацію надано не локальним документальним комплексам (справам), а кожному з документів в її складі, звідки й дещо не звична форма обліку.

³¹ ДІМ, КП-38197/АРХ. – 208.

³² ДІМ, КП-166459/АФД. – 137; КП-166478/АФД. – 156 та ін.

³³ ДІМ, КП-74268/АРХ. – 14561.

³⁴ ДІМ, КП-16649/АФД. – 169.

прийняття с удових рішень відносно запорожців, звинувачених у антидержавній (антиросійській) діяльності³⁵.

Потужний інформаційний потенціал згаданих документальних комплексів частково було використано в археографічних публікаціях та наукових розвідках Н.Полонської-Василенко, Ю.Мицика, С.Абросимової, А.Бойка³⁶.

На відміну від залишків фонду Азовської губернської канцелярії, решта зібрань джерел з соціальної історії Запорозжя в ДІМ не носить системного характеру та не пов'язані діяльністю конкретного фондоутворювача. Своєю появою у фондах вони завдячують науковій та колекційній діяльності Д. Яворницького. За своїм походженням ці документи є надзвичайно строкатими: оригінали та сучасні їм копії документів XVIII століття з родинних архівів південноукраїнських дворянських родів – нащадків запорозької старшини; машинописні копії документів інших архівних зібрань, які використовувались Д.Яворницьким підчас наукових студій. На особливу увагу дослідника заслуговують атестати запорозьких старшин П.Руденка та В.Чернявського (1771 р.), видані Кошем за особистим підписом кошового отамана ВЗН П.Калнишевським³⁷. Насиченість цих засвідчувально-інформаційних документів інформацією біографічного характеру дозволяє на їх основі дослідити основні закономірності наповнення старшинської верстви всередині січової громади за часів Нової Січі.

Нікопольський державний краєзнавчий музей (НДКМ), хоча й не може похвалитися настільки представницькою добіркою матеріалів з соціальної історії Запорозжя XVIII ст. в своєму рукописному зібранні, як той же ДІМ ім. Д.Яворницького, зберігає, проте, без перебільшення, унікальні матеріали. Йдеться про рештки архіву Свято-Покровської церкви Нікополя за період 1781 – 1791 рр. Оскільки запорозьке військове селище Микитине (Микитин Ріг), на місці якої з 1780 р. постало містечко Нікополь, знаходилася у безпосередній близькості до Запорозької Січі (Підпільненської), то після ліквідації останньої саме воно стало місцем проживання багатьох колишніх січовиків. Реєстри парафіян Покровської церкви за 1781 р. та 1791 р. дають можливість дослідити зміни, що мали місце впродовж перших двох десятиріч по ліквідації традиційного запорозького способу життя, в формах соціального співіснування безшлюбного

---

³⁵ ДІМ, КП-383773/АРХ. – 200.

³⁶ Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці комісії з соціально-економічної історії України. – К., 1932. – Т. 1. – С.43-206; Абросимова С.В., Мицик Ю.А. Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип.3. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – С.7 – 29; Бойко А.В. Матеріали до історії Запорозького козацтва після скасування Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 4. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – С.40 – 47.

³⁷ ДІМ, КП-164053/АФД. – 46; КП-38627/АРХ. – 639/4.

січового лицарства, одна частина якого в цей час активно обзаводиться власними родинами, а друга продовжує консервувати архаїчні форми «товаришування» невеликих (3-5 осіб), суто чоловічих колективів³⁸.

3.2. Архівосховища Російської Федерації

Серед архівних зібрань, які знаходяться поза межами України й містять значну кількість джерел до соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., особливе місце посідають архівні установи Російської Федерації. Довготривале знаходження ВЗН в сфері військово-політичного, економічного, соціального та релігійного впливу російської держави не могло не відбитися на кількості документальних і наративних джерел за темою, випродукованих її державними установами та політичними діячами. Нині вони, здебільшого, зберігаються в центральних державних архівах та бібліотеках Москви, Санкт-Петербургу та Краснодару.

Російський державний архів давніх актів (*Российский государственный архив древних актов (Москва, Российская Федерация) – РГАДА*) є найбільшим архівосховищем на території колишнього СРСР (Російської імперії), який зберігає документальні комплекси, що утворилися у середньовіччі та ранньомодерні часи. Це твердження є справедливим і відносно джерел до історії Запоріжжя, зокрема, та України, взагалі, XVIII століття. Група фондів, які репрезентують документи за тематикою дослідження є вельми потужною. Суцільним евристичним дослідженням 17 фондів вдалося виявити 567 справ. Переважна їх більшість походить з так званих «розрядних» фондів РДАДА. Їх основу склали колекції документів, які за часів імперії зберігалися в Санкт-Петербурзькому Державному архіві Міністерстві іноземних справ. Фондоутворювачами, при цьому, виступили: особисті канцелярії російських царів та імператорів; деякі вищі та центральні установи Російської імперії XVIII – Верховна Таємна Рада, Правлячий Сенат та його експедиції, Колегія іноземних справ, Військова колегія; державні діячі XVIII століття. На сьогодні, матеріали Держархіву за предметно-тематичним принципом об'єднанні у 30 колекцій, так званих розрядів (*разрядов*), які під відповідними порядковими номерами та назвами, становлять фонди № 1 – 30 РДАДА³⁹. Матеріали до соціальної історії запорозького козацтва XVIII століття було виявлено в 9 розрядних фондах .

Зокрема, в фонді № 7 – *«Дела тайной экспедиции. (1633 – 1802). 9947 ед. хр.»*, – сформованому з розсіпів окремих документів Таємного приказу, Таємної канцелярії та Таємної експедиції Сенату, зберігаються 3 справи, які виникли внаслідок проведення слідства по звинуваченню запорозьких козаків і старшин

³⁸ НДКМ, КН-28074/АРХ-9794; КН-25021/АРХ-8231.

³⁹ Центральный государственный архив древних актов СССР. Путеводитель: В 4 т. / ЦГАДА СССР. – М.: Главархив СССР, 1991. – Т. 1. – С. 312.

(1738, 1745, 1767 pp.) у злочинах проти держави та монарших персон⁴⁰. Їх документи чудово ілюструють атмосферу міжособових відносин всередині січової громади, способу мислення, політичних уподобань та загального рівня культури запорожців у часи Нової Січі.

Певну кількість документів за темою справи фонду № 9 – «*Кабинет Петра I. (1673 – 1762). 527 ед. хр.*». Даний комплекс сформувався з документів приватної канцелярії Петра I, в якій вирішувалось широке коло питань зовнішньої та внутрішньої політики російського уряду, в тому числі й таких, які стосувалися відносин із запорізьким козацтвом. Як слідство, в 13 справах фонду, зберігається значна кількість документів (переважно актово-розпорядчих та епістолярій), які висвітлюють політику Петра I, спрямовану на підрив соціальної бази антиросійських виступів запорожців у 1708 р. та наступних роках⁴¹. Особливо слід відзначити присутність серед зібрань фонду оригінального наративу, зміст якого дозволяє дослідити внутрішнє життя Січі в один з найменш документованих періодів її історії – запис розповіді паломника (прочанина), який жив при дворі царівни Наталі Олексіївни (сестра Петра I), відносно подій на Січі у Олешках (1719 р.)⁴².

Найбільшою концентрацією джерел за темою відзначається фонд № 13 РДАДА. Це й не дивно з огляду на те, що ця предметно-тематична колекція документів із промовистою назвою – «*Дела об Украине. (1708 – 1790. (Коп. с 1606 г.)). 117 ед. хр.*», – була сформована зі справочинних матеріалів Малоросійського приказу, Малоросійської колегії та приватних канцелярій російських царів та імператорів. Зі 117 справ цього фонду 19 безпосередньо відносяться історії Запоріжжя у XVIII столітті, в тому числі й її соціальних аспектів. За видовою та тематичною спрямованістю їх документи є:

- грамотами російських монархів війську Запорізькому Низовому (1708 – 1774 pp.), якими йому підтверджувалися старі та дарувалися нові пільги та привілеї⁴³;
- грамотами російських монархів (Єлизавети Петрівни, Петра III та Катерини II) гетьману К.Г. Розумовському за 1755 – 1764 pp., які були спрямовані на гамування гайдамацької активності запорозьких козаків на російсько-польсько-турецькому прикордонні⁴⁴;
- донесеннями та реляціями президента Малоросійської колегії П. Румянцева імператриці Катерині II, щодо управління ВЗН та необхідності його якнайшвидшого реформування (1765 р.)⁴⁵;
- проханнями (*прошеннями*) ВЗН до імператриці Катерини II про жалування прав та привілеїв⁴⁶;

⁴⁰ РГАДА, ф. 7, оп. 1, д. 592, 1042; оп. 2, д. 2234.

⁴¹ РГАДА, ф. 9, оп. 1, кн. 2, 3, 4, 5; оп. 2, кн. 18; оп. 3, кн. 7, 8, 13, 44, 47; оп. 4, кн. 44, 47, 53.

⁴² РГАДА, ф. 9, оп. 4, кн. 44, лл. 312 – 313.

⁴³ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 6, 7, 8.

⁴⁴ РГАДА, ф. 13, оп. 1 (доп.), д. 5-8, 11-12, 14.

⁴⁵ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 76.

- працями К. фон Вассенберга⁴⁷, Г.-Ф.Міллера⁴⁸, К.Штофельна⁴⁹ та анонічного автора⁵⁰, в яких описано внутрішній устрій життя січовиків, решти населення Запорозьких Вольностей;
- донесеннями російських воєначальників О.Прозоровського та П.Текелія відносно ходу анексії Запорожжя (літо 1775 р.) та комплексу заходів щодо управління його землями та пацифікації населення⁵¹.

Як бачимо, документи фонду № 13 представлені, переважно, законодавчими актами (грамоти), службово-звітною документацією (донесення, реляції) російського цивільного та військового командування в Україні та наративами (записки, звістки, описи) укладеними офіцерством та чиновництвом (здебільшого німцями за походженням), чия службова діяльність тією чи іншою мірою була пов'язана з південноукраїнським регіоном.

Наступним із «розрядних» фондів, серед справ якого вдалося виокремити джерела дотичні до проблематики дисертаційного дослідження, слід згадати фонд № 16 – «*Внутреннее управление. (1688 – 1857). 1601 ед. хр.*». Комплекс документів XVIII століття, в межах цього фонду, був сформований особистими канцеляріями російських монархів, Правлячого Сенату, Конференції при височайшому дворі, центральних і місцевих установ імперії, приватних і службових архівів державних діячів. В межах фонду переважна більшість документів, що нас цікавлять зосереджена в кількох частинах справи-гіганта № 797 (всього . частин)⁵². Особливий інтерес являють відомості Єлизаветградської та Катерининської провінційних канцелярій Новоросійської губернії за 1770 – 1774 рр., стосовно колодників, відправлених на заслання до фортець Дніпровської укріпленої лінії, з огляду на наявність великої кількості біографічних даних про запорожців, засуджених за гайдамацтво. Щомісячна форма звітності вищезгаданих канцелярій до 2 департаменту Сенату дозволяє простежити динаміку гайдамацької діяльності впродовж певних проміжків часу⁵³.

Привертає увагу дослідника й серія рапортів командира Дніпровської лінії та азовського генерал-губернатора В.Черткова князю Г.Потьомкіну (лютий – квітень 1776 г.), які дають змогу простежити зміни в соціальному устрої запорозької громади впродовж першого року по ліквідації Січі⁵⁴.

Решта фондів – «розрядів» – №№ 10, 12, 15, 18, 20, – теж містять певну, хоча й невелику, кількість справ за тематикою. Зокрема, у фонді № 10 – «*Кабинет*

⁴⁶ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 80.

⁴⁷ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 18.

⁴⁸ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 56.

⁴⁹ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 78.

⁵⁰ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 17.

⁵¹ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 91, 92.

⁵² РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 3а, б.

⁵³ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 3а, лл. 5-10, 86-106, 108-112, 115-116, 118-122, 124-129, 130-132.

⁵⁴ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 6, лл. 146, 201, 185, 184, 305, 278.

Екатерины II. (1723 – 1843 (Коп. с XII в.)). 1695 ед. хр.», сформованому з документів канцелярії Катерини II, інтерес становлять листи П.Текелія, писані імператриці з Запорожжя впродовж червня – серпня 1775 р.⁵⁵ Цей документальний комплекс взаємодоповнюється зі згаданими вище справами фонду № 13 про ліквідацію Січі та дозволяють повною мірою відтворити заходи місцевого командування з ломки традиційного соціального устрою запорозького козацтва. Серед справ фонду № 12 – *«Дела о Польше и Литве. (1510 – 1854). 381 ед. хр.»*, основу якого склали документи особистих канцелярій російських монархів, державних діячів Російської імперії (раніше Московського царства) та Речі Посполитої, Колегії іноземних справ, нами було виокремлено 2 справи⁵⁶. В обох чільне місце посідають документи стосовно козацького повстання 1768 – 1769 рр. На Правобережній Україні – Коліївщини, та участі в ньому запорожців.

«Розряд» № 15 – *«Дипломатический отдел. (1594 – 1902 (Коп. с 1235 г.)). 1053 ед. хр.»*, являє собою документальний комплекс, сформований із документів Посольського приказу, КІС, імператорських канцелярій та службових архівів державних діячів. Перебування у складі фонду документів за темою дисертаційного дослідження не носить ознак системності та представлено спорадичними скаргами кримських ханів на запорожців-гайдамаків, та *«сказкою»* російського розвідника з числа колишніх запорожців А.Маляра, який впродовж літа – осені 1779 р. спостерігав за життям турецьких запорожців і некрасівців, оселених на західному узбережжі Чорного моря⁵⁷. Останній документ, до речі, є цінним джерелом для вивчення поведінкових імперативів представників традиційної, «здобичницької» течії в запорозькому козацтві.

З огляду на це цікавим документом виглядає текст промови катеринославського архієпископа Амвросія, проголошеної ним перед колишніми запорожцями – чорноморськими козаками, напередодні переселення їх на Кубань (1792 р.). Намагаючись використати традиційну релігійність козацтва, цей ієрей офіційної церкви намагається відвернути серця чорноморців від їх «гультьяйства» січової доби. Невідомо наскільки це йому вдалося, однак ця пам'ятка показова, оскільки демонструє нам всю різноманітність засобів, якими уряд намагався наблизити поведінкову модель колишніх січовиків до власного ідеалу «козака». До того ж, цей документ є єдиним у складі всього фонду № 18 – *«Духовное ведомство. (1670 – 1833). 394 ед. хр.»*⁵⁸, ідентифікованим за змістом як такий, що стосується соціальної історії запорожців.

⁵⁵ РГАДА, ф. 10, оп. 3, д. 217.

⁵⁶ РГАДА, ф. 12, оп. 1, д. 118, 136.

⁵⁷ РГАДА, ф. 15, оп. 1, д. 185, лл. 43-46, 49. Опубліковано: В.Мільчев. Запорожці та некрасівці у пониззі Дунаю. 1780 р. (за матеріалами Російського державного архіву давніх актів) // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Чортотлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району». Нікополь, 10-11 жовтня 2002 року. – Нікополь-Запоріжжя-Херсон: РА «Тандем-У», 2002. – С. 167-173.

⁵⁸ РГАДА, ф. 18, оп. 1, д. 314.

Такою ж само є й справа 1761 р. з «розряду» № 20 – «Дела военные. (1700 – 1852). 552 ед. хр.», – яка висвітлює хід спільної боротьби російського та кримського урядів із гайдамаками-запорожцями на Очаківському степу⁵⁹. Попри свій невеликий обсяг – всього 3 аркуші, вона є цінним історичним джерелом, оскільки дозволяє пролити світло на підготовку до ліквідації гайдамацького коша на Мигії (Мигійської) – паралельного військового центру здобичницької гілки запорозького козацтва.

Говорячи про потенціал фондів РДАДА у справі висвітлення історії гайдамацтва, не можна не згадати фондів, які були сформовані за принципом тематичних колекцій з документів Посольського та Малоросійського приказів. Йдеться про фонди:

- № 89 – «Сношения России с Турцией. (1497 – 1719). 674 ед. хр.»;
- № 124 – «Малороссийские дела. (1563 – 1768). 4649 ед. хр.»;
- № 229 – «Малороссийский приказ. (1619 – 1723). 1442 ед. хр.».

Переважна більшість документів за темою дослідження, які зберігаються в цих фондах, є матеріалами службового листування українських, російських, турецьких і кримських державних діячів. Абсолютна більшість цих документів стосується історії:

- інституалізації гайдамацтва у перші два десятиріччя XVIII століття⁶⁰;
- уявлень та ідей представників січової громади початку XVIII століття (спосіб мислення, світоглядні імперативи, моральні цінності)⁶¹;
- соціальної бази антигетьманських виступів запорожців у 1704 р.⁶².

Переоцінити значення цих документів важко, оскільки саме вони проливають світло на початковий етап трансформації соціального устрою Запорожжя, на соціальні та ідейні важелі кристалізації двох антагоністичних груп січовиків, суперництво яких більш ніж на сторіччя вперед визначатиме розвиток запорозької громади.

Значний інтерес для дослідження проблеми становлять матеріали об'єднаного архівного фонду № 248 – «Сенат и сенатские учреждения». Фондоутворювачами його є канцелярії, департаменти та експедиції Правлячого Сенату (1711 – 1917) – вищої державної установи Російської імперії у справах законодавства і суду. В фондах РДАДА відкриті документи за 1711 – 1805 рр.

Методом фронтальної евристики нами було опрацьовано документальні комплекси за описами:

- № 113 – «Секретная экспедиция Сената. (1732 – 1802), 1700 ед. хр.»;
- № 115 – «3й Департамент Сената. (1764 – 1804), 46 ед. хр.»;
- № 124 – «Малороссийская экспедиция Сената. (1702 – 1770), 129 ед. хр.»;

⁵⁹ РГАДА, ф. 20, оп. 1 (доп.), д. 20.

⁶⁰ РГАДА, ф. 124, оп. 4, д. 73, 124, 141; РГАДА, ф. 83, оп. 4, д. 5.

⁶¹ РГАДА, ф. 89, оп. 1, 1705 г., д. 8.

⁶² РГАДА, ф. 124, оп. 1, 1703 г., д. 50; 1704 г., д. 35, 45.

- № 126 – «Дела по Военной коллегии, Малороссии и Новой Сербии. (1713 – 1797), 8196 ед. хр.».

З цього загалу було ідентифіковано 24 справи за темою.

Абсолютна більшість матеріалів є продуктом документообігу між військовим і цивільним командуванням адміністративно-територіальних одиниць Південної України та сенатськими установами. Відносно запорозького козацтва, предметом зносин зазвичай виступає явище, яке впродовж третьої чверті XVIII століття слугує постійним джерелом (та слідством) соціальної напруги в регіоні – гайдамацтво.

Майже 80 відсотків від всього загалу справ за темою містять документи присвячені боротьби офіційної влади Російської імперії (також Гетьманщини та Запорожжя), Османської імперії (Кримського ханства) і Речі Посполитої з гайдамаками-запорожцями⁶³. Особливу цінність з них становлять документи судово-слідчого справочинства – протоколи допитів гайдамаків, відомості про колодників (в тому числі засуджених за гайдамацтво), – оскільки вони містять інформацію біографічного характеру, за допомогою якої можна простежити різноманітні за формами соціальні зв'язки всередині гайдамацьких ватаг; особливості соціалізації козаків-гайдамаків, формування їх морально-цінісних норм.

Доволі цікавим є й 2 справи, чия поява напряму пов'язана зі слідчим процесом над запорозьким кошовим В.Сичем та миргородським полковником В.Капністом, за звинуваченням їх у спробі переводу ВЗН в турецьке підданство⁶⁴. Відзначимо, що генетично споріднений комплекс відклався й серед справ Архіву зовнішньої політики Російської імперії (АЗПІ) (див. нижче). Їх документи доповнюють перелік джерел особового походження за темою.

Не менш інформативним різновидом документації «біографічного» характеру є «допросные речи» запорожців, які вийшли з турецького полону під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр.⁶⁵

Окрім вже згаданих матеріалів в межах фонду № 248 подекуди зустрічаємо вкраплення наративів, як от опису виборів на Січі 1749 р., відомого й за матеріалами українських архівів⁶⁶.

Таким чином, джерела з соціальної історії запорозького козацтва, які зберігаються в зібраннях «Сенатського архіву», в більшості своїй, можуть прислужитися при проведенні реконструкцій на мікроісторичному рівні.

Разом з цим в зібраннях РДАДА зберігається досить потужний комплекс джерел, за допомогою якого можливо здійснити реконструкцію на макрорівні.

⁶³ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1574, 1579, 1591, 1592, 846, 1069; оп. 115, д. 16; оп. 126, д. 2659, 2667, 2815, 2886, 2892, 2893, 2950, 3014, 3086, 3143, 3220, 3344, 3490.

⁶⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 793, 1245.

⁶⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 124, д. 122.

⁶⁶ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 693. Оpubліковано: Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии (1715 – 1774) извлеченные из старых дел киевского губернского архива. – Одесса, 1886. – С.175-186.

Серед таких, насамперед, слід відзначити фонд № 1258 – «Комиссия о сочинении Нового Уложения. 1766. 34 ед. хр.», який є складовою частиною об'єднаного архівного фонду № 342 – «Новоуложенные комиссии» (фонди № 1255 – 1258). Особливий інтерес становлять 2 справи. В першій з них, серед наказів до Комісії від козаків іррегулярних військ Російської імперії зберігається й оригінал наказу від ВЗН (1767 р.)⁶⁷. Друга справа являє собою зведення проектів стосовно прав підданців Російської імперії згідно їх роду та стану. Особливий інтерес становлять 2 редакції проекту про права козацьких військ⁶⁸.

Інформаційний потенціал цих матеріалів фонду № 342 (1258) дозволяє дослідити закономірності уніфікаторської політики центрального російського уряду по відношенню до козацького населення імперії, його прагнення перетворити козацтво на замкнену соціальну верству, яка сама себе репродукує, а відтак і зрозуміти неминучість конфлікту імперії із Запорожжям, яке мало власні погляди на стратегії поповнення власних лав та функціонування традиційної соціальної моделі.

Серед решти фондів РДАДА поодинокі вкраплення джерел за темою дисертаційного дослідження трапляються, перш за все, у фондах особового походження (переважно родових):

- № 1274 «Панины-Блудовы»⁶⁹;
- № 1445 «Кочубеи»⁷⁰.

Як правило, це документи службового характеру, які походять з канцелярії державних діячів XVIII століття – М.Паніна, П.Румянцева та ін., та відбивають характер стосунків місцевої російської влади з Запорожжям в останнє десятиріччя його існування.

Серед фондів РДАДА, чис виникнення пов'язане з діяльністю конкретних історичних осіб слід особливо згадати фонд № 199 – «Портфели Миллера». 258 ед. хр., – який своїм виділенням в окрему одиницю має завдячувати науковій, політичній та колекційній діяльності Г.-Ф.Міллера (1705 – 1783), академіка Санкт-Петербурзької Академії наук, німця на російській службі. Коло наукових зацікавлень Г.-Ф.Міллера було достатньо широким. З початку 1760-х він починає займатися розробкою окремих сюжетів з історії України, в тому числі й Запорожжя. Як слідство, до його зібрань потрапляє чимало оригінальних джерел XVII – XVIII століття. На їх основі створюються й власні праці широкого жанрового спектру – «історії», описи, публіцистика та есе. Як провідний фахівець з «козацького питання» Міллер з початку 1770-х фактично стає науковим консультантом Катерини II та її найближчого оточення у справах Запорозької Січі. Достатньо сказати, що він був одним з співавторів «Маніфесту» 1775 р.

⁶⁷ РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 105, лл. 477-490. Оpubліковано: Флоровский А.В. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 г. // ЗООИД. – 1912. – Т. 30. – С. 365-377.

⁶⁸ РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 220, ч. 1, лл. 413-427, 428-442.

⁶⁹ РГАДА, ф. 1274, оп. 1, д. 126, 127, 162.

⁷⁰ РГАДА, ф. 1445, оп. 1, д. 56.

Відповідно до цього приватний науковий архів Г.-Ф.Міллера містить велику кількість документальних і нарративних джерел за темою дослідження. В межах архівного фонду вони угруповані в «портфелі» № 342⁷¹. Переважна їх більшість не тільки ніколи не була опублікована, але й не була предметом джерелознавчого та історичного аналізу.

Архів зовнішньої політики Російської імперії (*Архив внешней политики Российской империи (Москва, Российская Федерация) – АВПРИ*) є архівним зібранням документальних джерел, що виникли в процесі дипломатичних зносин російського уряду із зарубіжними країнами та при управлінні автономними окраїнами імперії впродовж всього XVIII століття.

Утворення фондів цього архівного зібрання напряму пов'язане із діяльністю Колегії іноземних справ – центральної державної установи Російської імперії, у яку, впродовж 1720 – 1721 рр. було реорганізовано Посольський приказ. Колегія іноземних справ функціонувала, в свою чергу, до 1801 р., в якому її було реформовано, під час запровадження міністерської системи управління.

Відомий архів цієї колегії, який впродовж XIX століття входив складовою частиною до Архіву міністерства іноземних справ, за радянських часів перебував у Архіві народного комісаріату іноземних справ (1918 – 1946), а згодом у складі відомчого архіву Міністерства закордонних справ СРСР. З 1992 р. Архів зовнішньої політики Російської імперії перебуває у відомстві Історико-документального департаменту Міністерства закордонних справ Російської Федерації.

Постійне перебування архівних фондів Колегії іноземних справ у складі «зачинених» відомчих архівів була та продовжує залишатися неабиякою перешкодою для дослідників під час евристичного етапу дослідження. Зокрема, потенціал фондів архіву у справі дослідження соціальної історії запорозького козацтва у XVIII столітті все ще залишається не реалізованим.

Переважна більшість фондів цього архіву, які містять матеріали за тематикою дослідження, генетично пов'язані з документацією Посольського приказу та є хронологічним продовженням відповідних фондів Російського державного архіву давніх актів. При цьому дублюються як назви фондів, так і їх порядкові номери, наприклад:

---

⁷¹ РГАДА, ф. 199, оп. 1, портфель 342, ч. 1, д. 1-3, 5-7, 9; ч. 2, д. 1, 2, 3, 4, 7.

**Кількісний поділ матеріалів тематичних фондів у межах
«приказного» і «міністерського» зібрань**

№№	<i>РГАДА</i>	<i>АВПРИ</i>
79	<i>Сношения России с Польшей. 3476 ед. хр.</i>	<i>Сношения России с Польшей. 3297 ед. хр.</i>
89	<i>Сношения России с Турцией. 674 ед. хр.</i>	<i>Сношения России с Турцией. 3314 ед. хр.</i>
123	<i>Сношения России с Крымом. 2005 ед. хр.</i>	<i>Сношения России с Крымом. 382 ед. хр.</i>
124	<i>Малороссийские дела. 4649 ед. хр.</i>	<i>Малороссийские дела. 759 ед. хр.</i>

Кількісне співвідношення одиниць зберігання у відповідних фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії та Російського державного архіву давніх актів, як видно з поданої таблиці, не завжди є відповідним як реальним відрізкам часу, так і інтенсивності дипломатичних зносин, військових конфліктів та тому подібного між російською державою та, відповідно – Річчю Посполитою, Османською імперією, Кримським ханством та Гетьманщиною.

Якщо у випадку з фондами № 79 – кількість співвідношення частини справ, які, відповідно, знаходяться у РДАДА та АЗПРІ є приблизно пропорційним (3476 : 3297), то у випадку з фондами № 89 (674 : 3314), № 123 (2005 : 382) та № 124 (4649 : 759) на лице явна диспропорція. Не в останню чергу вона була викликана не лише фізичними втратами документальних комплексів, але й тими обставинами, що:

- впродовж XVIII століття інтенсивність зносин російської держави з Османською імперією зросла, у порівнянні з XVII століттям у кілька разів, внаслідок тривалого протистояння та боротьби за сфери впливу у Північному Причорномор'ї;
- Кримське ханство з кінця XVII століття втрачає право безпосередніх дипломатичних зносин із іноземними державами та його інтереси від цього часу, головним чином, репрезентує дипломатичне відомство сюзерена – Османської імперії;
- внаслідок уніфікаторської політики російського уряду, впродовж всього XVIII століття, по відношенню до українських земель, які перебували у складі Російської імперії – Гетьманщини та Запорозжя, інтенсивність зносин центральних державних установ, в тому числі дипломатичного відомства з генеральною військовою та кошовою козацькими канцеляріями скорочується.

Однак, певна диспропорція та зміни у кількісному складі відповідних фондів АЗПРІ, у порівнянні з фондами РДАДА не позначились значно на інформативній цінності вміщених у них документів. Не в останню чергу це пов'язано з урізноманітненням видів документальних джерел, який був прямим наслідком наближення стандартів роботи зовнішньополітичного відомства Російської імперії до тогочасних європейських аналогів. Навіть побіжне знайомство з документами зазначених фондів переконує в цьому.

Фонд № 79 – «Сношения России с Польшей. (1696 – 1816). 3297 ед. хр.» (описи № 79/1, 6, 7), є зосередженням великої кількості джерел, які стосуються соціальної історії запорозького козацтва в XVIII столітті. Зокрема, було виявлено 2 справи за описом 79/1⁷² та 6 справ за описом 79/6⁷³. Всі вони, тією чи іншою мірою, репрезентують документацію, яка була утворена внаслідок зносин дипломатичних відомств Російської імперії та Речі Посполитої, особистих контактів можновладців цих двох країн, з приводу гайдамацької активності запорожців у польських володіннях на Правобережній Україні, підтримки ними козацького повстання 1768 р. – Коліївщини. Тематично документи згаданих справ стосуються наступних епізодів:

- життя та смерті чи не найбільш легендарної постаті в історії гайдамаччини – Сави Чалого⁷⁴;
- розвідувальної діяльності польської та російської сторін на землях Запорозьких Вольностей, з метою виявлення зовнішніх і внутрішніх чинників, що активізують гайдамацьку активність запорожців⁷⁵;
- діяльності гайдамацьких ватаг із Запорожжя на польському та турецькому прикордонні у 1768 р., яка стала каталізатором : 1) повстання надвірного козацтва (коліїв) на Київщині, Уманщині та Брацлавщині; 2) початку чергової російсько-турецької війни (1768 – 1774 рр.)⁷⁶.

За своєю структурою фонд № 79 є складним, таким, що утворився внаслідок діяльності кількох фондоутворювачів, а саме:

- Секретної експедиції Колегії іноземних справ, яка опікувалася розвідувальною та контр-розвідувальною діяльністю;
- дипломатичних представництв (амбасати та консульств) Російської імперії в Речі Посполитій;
- похідних канцелярій російських воєначальників, які на чолі експедиційних корпусів перебували на польських землях впродовж XVIII століття;
- можновладців Російської імперії: монархів, канцлерів та ін.

⁷² АВПРІ, ф. 79, оп. 79/1, 1741 г., д. 29; 1744 г., д. 20.

⁷³ АВПРІ, ф. 79, оп. 79/6, д. 32, 377, 931, 932, 933, 1396.

⁷⁴ АВПРІ, ф. 79, оп. 79/1, 1741 г., д. 29, лл. 1-6.

⁷⁵ АВПРІ, ф. 79, оп. 79/1, 1744 г., д. 20, лл. 2-5, 7.

⁷⁶ АВПРІ, ф. 79, оп. 79/6, д. 931, лл. 1-5, 23, 76-77, 88-92; д. 932, лл. 5-10, 20, 77-78, 85-86; д. 933, лл. 80-81, 96.

Як слідство, таким же барвистим є й видовий склад документів, ідентифікованих нами як такі, що мають інформативний потенціал у реконструюванні соціальної історії запорозького козацтва: депеші (відпуски та копії); доїзди (розвідувальні звіти); реляції; матеріали службового листування (з екстрактами з них); перлюстрації приватного листування.

Інформативні можливості документів фонду № 79 АЗПРІ дають можливість відтворення ідеологічної складової соціальних рухів запорозького козацтва; його питомої ваги та ролі активізації національно-визвольної боротьби населення Правобережної України у 1760-х роках.

Серед фондів АЗПРІ, документальні комплекси яких містять джерела за тематикою дослідження, чільне місце посідають зібрання, що виникли внаслідок дипломатичних представництв Російської імперії в Османській імперії, та в васальних від неї Молдавському князівстві та Кримському ханстві.

Найбільшим з цієї групи фондів є фонд № 89 – «*Сношения России с Турцией. (1720 – 1819). 3314 ед. хр.*» (оп. 89/1, 89/2, 89/7, 89/8). Подібно до фонду № 79 цей фонд є складним за структурою, має не одного фондоутворювача: йому притаманні виразні риси колекції, тематичного зібрання документів. Основу фонду склали документація Колегії іноземних справ: листування з амбасадорами та консулами в Константинополі (1780 – 1801); поточна документація межових комісій та комісій з вирішення взаємних претензій; листування Колегії з прикордонними командирами (київськими генерал-губернаторами; запорозькими кошовими отаманами та ін.) та командуючими російськими військами дислокованими на Півдні та на занятих під час воєн турецьких територіях.

За чотирма діючими описами фонду № 89 нами було виявлено 61 справа, документи яких можуть бути використані при реконструкції соціальної історії запорозького козацтва у XVIII столітті:

- опис 89/1 – 23 справи⁷⁷;
- опис 89/2 – 0;
- опис 89/7 – 0;
- опис 89/8 – 38 справ⁷⁸.

Те, що за описами 89/2 та 89/7 не було виявлено жодної справи за темою дослідження, пояснюється тим, що ці описи об'єднують комплекси міжнародно-правових актів – мирні договори та межові угоди між Російською та Османською імперіями. Попри незаперечну інформативність цих різновидів документальних джерел у справі висвітлення дипломатичних та військово-політичних стосунків двох імперій, для побудови моделі соціального устрою Запорожжя вони не можуть дати потрібних відомостей.

⁷⁷ АВПРІ, ф. 89, оп. 89/1, 1722 г., д. 21; 1725 г., д. 17; 1726 г., д. 11; 1729 г., д. 11, 12; 1730 г., д. 16; 1731 г., д. 15, 16; 1732 г., д. 12, 14, 15; 1733 г., д. 11, 12; 1734 г., д. 12, 13, 14; 1735 г., д. 13, 14; 1736 г., д. 15, 16; 1737 г., д. 4; 1746 г., д. 9; 1754 г., д. 12.

⁷⁸ АВПРІ, ф. 89, оп. 89/8, д. 81, 324, 336, 330, 343, 383, 384, 386, 397, 398, 419, 507, 528, 548, 589, 666, 753, 846, 857, 1133, 1135, 1138, 1145, 1151, 1152, 1166, 1190, 1196, 1197, 1198, 1199, 1201, 1206-1208, 1924, 1959, 2141.

Наступним з «османських» фондів АЗПРІ, генетично пов'язаним з попереднім є фонд № 90 – «*Константинопольская миссия. (1502 – 1801). 1495 ед. хр.*». Фондоутворювачем є російська місія у Константинополі (Стамбулі, Царгороді). Основу зібрання становлять матеріали службового листування посольства з КІС, російськими консульствами в інших містах Османської імперії; київськими, новоросійськими генерал-губернаторами, катеринославським та таврійським правителями.

За тематикою дисертаційного дослідження нами було виявлено 34 справи, які охоплюють період з 1733 до 1787 рр.⁷⁹ Подібна, більш ніж півсторічна, підбірка матеріалів дозволяє дослідити вплив османсько-кримського фактору на внутрішнє життя Запорозжя від виходу козаків з-під кримської протекції та до переходу їх під протекцію турецьку після ліквідації Січі.

Ще одним документальним комплексом, час виникнення пов'язане із діяльністю російських дипломатичних представництв є фонд № 69 – «*Российское генеральное консульство Яссах. (1763 – 1818). 360 ед. хр.*». Фондоутворювачем його було генеральне консульство Російської імперії в столиці Молдавського князівства. Основу цього зібрання склало службове листування консулів (Лашкарьова, Северіна, Яковлева) з Колегією іноземних справ, російськими амбасадорами в Константинополі, катеринославськими, новоросійськими, таврійськими та вознесенськими губернаторами та правителями.

Незважаючи на відносну компактність цього фонду, саме серед його зібрань переховується значна кількість документів з соціальної історії січової громади в чи не найдраматичніший період її історії. Так, зокрема, нами було виявлено 46 справ за описом 69/1, за період 1782 – 1800 рр.⁸⁰

Вміщена в них документація (здебільшого статистичного характеру) дає чудову можливість аналізу соціального, статево-вікового складу «запорозької діаспори», яка сформувалася на території Валахії, Молдавії та Бесарабії після 1775 р., та стала основою для формування задунайців та «мальтизів».

Череду «османсько-кримських» фондів АЗПРІ замикає фонд № 123 – «*Сношения России с Крымом. (1722 – 1778). 382 ед. хр.*». Подібно до фонду № 89 – «*Сношения России с Турцией*», він має кілька фондоутворювачів та, відповідно до цього, складну структуру. Всього за дома з п'яти описів фонду – 123/1, 4, нами було виокремлено 13 справ, що містять документи за тематикою дисертаційного дослідження⁸¹.

Як вже було зазначено вище, фонди № 69, 89, 90 та 123 самим тісним чином пов'язані один з одним. У не залежності від того, склалися вони в наслідок

⁷⁹ АВПРІ, ф. 90, оп. 90/1, д. 63, 67, 72, 73, 74, 118, 218, 219, 228, 231, 256, 258, 311, 313, 314, 354, 410, 411, 412, 425, 502, 552, 570, 614, 772, 839, 881, 882, 948, 961, 963, 964, 965, 1022.

⁸⁰ АВПРІ, ф. 69, оп. 69/1, д. 6, 12, 17, 18, 19, 20, 23, 26, 31, 38, 40, 45, 46, 47, 53, 54, 61, 73, 68, 78, 91, 92, 93, 99, 102, 114, 118, 137, 146, 154, 157, 174, 175, 200, 201, 202, 220, 224, 225, 233, 245, 256, 273, 275, 303, 310.

⁸¹ АВПРІ, ф. 123, оп. 123/1, 1730 г., д. 2; 1744 г., д. 2; 1754 г., д. 2; 1755 г., д. 5; 1756 г., д. 1; оп. 123/4, д. 1, 2, 6, 9, 11, 13, 14, 56.

діяльності одного фондоутворювача, чи то були сформовані штучно за тематико-хронологічним принципом (ф. 89, 123), структурний аналіз документальних комплексів дозволяє зробити висновки стосовно їх генетичної спорідненості. Ефективне вирішення комплексу проблем зовнішньої політики Російської імперії відносно Туреччини та її васалів могло бути забезпечене лише за рахунок чіткої взаємодії Колегії іноземних справ, дипломатичних представництв за кордоном та військового та цивільного командування прикордонних адміністративних одиниць. Як наслідок, рух документальних потоків призводив до появи практично тотожних за походженням і тематикою, «вкраплень» в кожному із згаданих фондів. Прикладом може слугувати наявність подібних квазіфондів у фонді № 89: справи № 1131 – 1169 за описом 89/8 є нічим іншим, як комплексами звітно-розвідувальної документації російського консульства в Бахчисараї за 1762 – 1765 рр., а справи № 1170 – 1348 (за тим же описом) – російського генерального консульства в Ясах за 1786 – 1799 рр. Відтак, документальні комплекси фондів 69, 89, 90 та 123 містять в своєму складі справочинні й нарративні джерела з соціальної історії запорізького козацтва за наступною тематикою:

- гайдамацька активність запорожців на землях Російської (до 1734 та після 1775 р.) та Османської (1734 – 1775 рр.) імперії та боротьба з цим явищем урядів згаданих країн;
- вплив османсько-кримського фактору на ідеологічну та соціальну диференціацію запорозького козацтва;
- виникнення та діяльності в Османській імперії (Кримському ханстві) запорозьких опозиційних груп та військових центрів;
- діяльності російського уряду, спрямованої на інкорпорацію запорожців до соціальної структури імперії.

Фонд № 124 АЗПРІ – *«Малороссийские дела. (1720 – 1781). 759 ед. хр.»*, без перебільшення можна назвати найбільшою «прикрасою» цього архіву. Подібно до вже згаданих фондів № 79, 89 та 123, цей фонд не є продуктом діяльності лише одного фондоутворювача. Його було сформовано за тематично-хронологічною ознакою ще наприкінці XVIII ст. (1779 р.; М.Бантис-Каменський), з документів Московського архіву Колегії іноземних справ, які винили внаслідок зносин зовнішньополітичного відомства Російської імперії з Генеральною Військовою канцелярією та Кошем; розвідувальної та контррозвідувальної діяльності російського уряду на землях Гетьманщини, Запорожжя та на землях сусідніх держав, в яких існували осередки козацької еміграції. Та велика увага, що її приділяв російський уряд, контролю за настроями українського козацтва (як низового, так і городового), за ступенем його лояльності по відношенню до центральної влади, роблять документи цього фонду незамінними у справі відтворення історичного етосу січової громади, імперативів повсякденної поведінки всіх соціальних груп Запоріжжя. Всього у

фонді, за тематичною приналежністю до дослідження, нами було ідентифіковано 28 справ⁸².

За тематикою документальні комплекси фонду № 124 потенційно спроможні бути цінними джерелами для висвітлення:

- агітаційно-пропагандистської діяльності на Запорозжжі представників мазепинської еміграції, їх впливу на формування ідеології соціальних груп січової громади;
- діяльності зовнішньополітичного та військового відомств Російської імперії в справі врегулювання конфліктів запорожців із турками, татарами (ногайцями) та поляками;
- превентивних заходів російського уряду щодо гамування можливих проявів соціального протесту з боку запорозького та гетьманського козацтва.

В контексті останнього з тематичних блоків, слід згадати про наявність серед справ фонду 4-х, без перебільшення, унікальних документальних комплексів час виникнення пов'язане з веденням, впродовж 1750 – 1751 рр., слідства над миргородським полковником В.Капністом (старшим), до якого був причетний кошовий отаман В.Сич. Подібно до інших матеріалів судово-слідчого справочинства ця слідча справа⁸³, дає можливість реконструкції всього розмаїття соціальних зв'язків запорозької та гетьманської старшини (родинних, дружніх, службових); впливу її ідеології на моделі поведінки та вибір життєвих стратегій. Лишень сама ця група справ може скласти джерельну базу ґрунтовної наукової розвідки в площині мікроісторії локальної групи козацької верхівки Задніпров'я та Запорозжжя.

Всього ж у 6 фондах АЗПРІ нами біло виявлено 189 справ, документи яких можуть слугувати повноцінним підґрунтям комплексного студіювання соціальної історії запорозького козацтва XVIII століття.

Російський державний військово-історичний архів (*Российский государственный военно-исторический архив, (Москва, Российская Федерация) – РГВИА*), разом із РДАДА та АЗПРІ входить до трійки зарубіжних (російських) архівосховищ, в яких зберігається велика кількість матеріалів з соціальної історії запорозького козацтва у XVIII столітті. Попри те, що ВЗН так ніколи й не було підпорядковане Військовій Колегії, подібно до решти козацьких військ Російської імперії, а почергово знаходилось у віданні КІС, гетьмана та Малоросійської колегії, фонди РДВІА рясніють документами за темою.

Найбільша їх кількість зосереджена у фонді № 52 – «*Дела князя Потёмкина-Таврического. (3574 ед. хр.)*». Фондоутворювачем виступає похідна канцелярія князя Г.Потьомкіна-Таврійського. Виключення становлять лише 3 справи - № 1 (ч. 1-2), № 2 (ч. 1-13) та № 37 (ч. 1-2).

⁸² АВПРІ, ф. 124, оп. 124/1, 1720 г., д. 21, 29, 31; 1721 г., д. 40; 1728 г., д. 22, 25, 27; 1729 г., д. 16; 1732 г., д. 13; 1733 г., д. 3, 4; 1734 г., д. 5, 6; 1735 г., д. 1; 1737 г., д. 4; 1745 г., д. 3; 1746 г., д. 3; 1747 г., д. 3, 7; 1748 г., д. 3; 1750 г., д. 6, 7, 8; 1751 г., д. 6; 1756 г., д. 3; 1761 г., д. 2; 1766 г., д. 1; 1774 г., д. 1.

⁸³ АВПРІ, ф. 124, оп. 124/1, 1750 г., д. 6-8; 1751 г., д. 6.

Перша зі справ походить з архіву Коша Нової Січі, та, очевидно, була вилучена ще влітку 1775 р. та згодом передана до похідної канцелярії Г.Потьомкіна. Документальні комплекси справ № 2 та 37 були створені штучно за предметно-тематичним принципом та являють собою збірку присвячену хроніці конфліктів ВЗН з владою та населенням Новоросійської та Слобідсько-Української губерній впродовж 1764 – першої половини 1775 рр. Скоріш за все документи використовувалися Г.Потьомкіним в процесі прийняття рішення про ліквідацію Запорозької Січі (друга половина 1774 р. – перша половина 1775 р.). Решта справ, як вже було наголошено, є безпосереднім продуктом діяльності похідної канцелярії. З всього загалу безпосереднє відношення до теми дисертаційного дослідження мають 13 справ⁸⁴.

Подібна, досить скромна, цифра не має вводити в оману. Слід зважити на те, що більшість з справ являє собою гігантські документальні комплекси в багатьох частинах, кількість аркушів в яких часто вимірюється сотнями. Тому фонд № 52 РДВІА сміливо можна зараховувати до одного з найбільших зібрань з соціальної історії Запорозжя.

Абсолютна більшість матеріалів за темою становлять документальні джерела. Маємо лише один наратив: своєрідну хроніку – опис перебування ВЗН під кримською протекцією, складену анонімним січовим історіографом у травні 1734 р.⁸⁵

Документальні джерела в зібрання фонду № 52 представлені:

- нормативно-правовими актами, які регулювали різні сфери соціального життя ВЗН та його стосунків із сусідами: накази російських монархів, Правлячого Сенату та центральних державних установ імперії⁸⁶;
- судово-слідчою документацією та матеріалами комісій з розслідування конфліктів запорожців із сусідами: протоколи допитів, реєстрів претензій та ін.⁸⁷;
- службово-звітною документацією, яка надходила до Г.Потьомкіна від військового та цивільного командування на землях колишнього Запорозжя (1775 – 1791 рр.) та яка відбиває намагання російського уряду інтегрувати січовиків до імперської соціальної моделі: рапорти, пропозиції, донесення, відомості⁸⁸;
- засвідчувально-інформативною документацією, за допомогою якої колишня запорозька старшина та козаки намагалися інкорпоруватися до

⁸⁴ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 1 (ч. 1-2), д. 2 (ч. 1-13), 37 (ч. 1-2), 58 (ч. 5), 79, 95 (ч. 1-3), 96 (ч. 1), 97 (ч. 29), 304 (ч. 1-2), 311, 315 (ч. 1-2), 594, 613.

⁸⁵ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 1, ч. 2, лл. 39-39 об., 40.

⁸⁶ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 1 (ч. 1-2), 2 (ч. 7), 95 (ч. 1).

⁸⁷ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 2 (ч. 1-6, 12-13), 37 (ч. 1-2), 315 (ч. 1-2).

⁸⁸ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 58 (ч. 5), 79, 95 (ч. 2-3), 96 (ч. 1), 304 (ч. 1-2), 311, 315 (ч. 1-2), 594, 613.

нових соціальних структур (насамперед до дворянства): атестати та абшити, свідоцтва⁸⁹.

Представницька кількість джерел з соціальної історії запорозького козацтва у фонді Г.Потьомкіна є прямим свідоцтвом того впливу, який мав цей політичний діяч на різні боки життя цієї козацької громади в постсічовий період її історії.

Подібні твердження є справедливим і відносно фондів, основу зібрань яких склали службові та приватні архіви інших військових і політичних діячів Російської імперії XVIII століття, які за родом своєї діяльності були причетні до зносин із запорозьким козацтвом:

- фонд № 41 – «Салтыков Николай Иванович (1736 – 1816). (1754 – 1811). 433 ед. хр.»;
- фонд № 44 – «Румянцев Петр Александрович (1725 – 1796). (1758 – 1796). 901 ед. хр.»;
- фонд № 53 – «Разумовские (Кирилл Григорьевич (1728 – 1803) и Алексей Кириллович (1748 – 1822). (1756 – 1835). 2193 ед. хр.».

Більшість справ цих фондів за темою дослідження стосуються боротьби російського військового командування на півдні України з гайдамацтвом запорозьких козаків і чорноморців⁹⁰.

З-поміж фондів РДВІА, чийми фондоутворювачами були окремі структурні підрозділи Військової колегії, та які містять значну кількість справ за темою, слід особливо відзначити фонд № 20 – «Секретная экспедиция Военной коллегии. (1720 – 1788). 1605 ед. хр.». Оскільки Секретна експедиція (до 1763 р. – Секретне повіття) була найважливішим оперативним органом військової колегії, то саме до неї для подальшої аналітичної обробки надходила інформація про події на прикордонні, які були потенційно спроможні спричинити загострення у відносинах із сусідами.

Гайдамацька активність запорожців на польському і турецькому пограниччі, поза сумнівом, була для російської влади деструктивним фактором «номер один». Звідси й значна кількість документальних комплексів, випродукованих центральними та місцевими установами Російської імперії в процесі боротьби з ним. В фонді № 20 нами було виявлено 10 справ, які становлять своєрідну хроніку здобчинницької діяльності січовиків впродовж 1742 – 1761 рр.⁹¹

На особливу увагу заслуговує присутність у них представницьких масивів судово-слідчої документації з розслідування «гайдамацьких справ», зокрема протоколів допитів – неперевершеного за своєю інформативністю різновиду джерел.

Той факт, що в фондах РДВІА, головне, представлені справи «гайдамацького» циклу, як вже зазначалося вище (див. Розділ 2.1) пояснюється особливостями

⁸⁹ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, 304 (ч. 1-2), 311.

⁹⁰ РГВИА, ф. 41, оп. 1, д. 265; ф. 44, оп. 1, д. 232.

⁹¹ РГВИА, ф. 20, оп. 1, д. 140, 367, 375 (ч. 1-3), 390 (ч. 1-2), 392 (ч. 1-6), 408 (ч. 1-3), 423, 449, 491 (ч. 1-2), 631.

підпорядкування ВЗН в системі вертикалей російської центральної влади за часів Нової Січі та оригінальністю, в порівнянні з іншими козацькими громадами, його соціальної моделі. Як наслідок, навіть в зібраннях такого, здавалося б, «профільного» фонду як фонд № 13 – *«Казачья экспедиция Канцелярии Военной коллегии. (1728 – 1812). 7430 ед. хр.»*, – здебільшого уподобиємо запорозьке козацтво або в якості фігуранта поземельних суперечок із військом донським, напряму підпорядкованим Військовій колегії⁹², або як одержувача грошового жалування, провіанту та пороху під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр.⁹³

Окремі, спорадичні, справи та групи справ фонду, які стосуються теми дисертаційного дослідження, своєю появою завдячують тим, досить нечисленим випадкам, коли окремі представники чи то групи січової спільноти ставали об'єктами застосування управлінських рішень російського командування з приводу:

- його спроб скасувати виборність кошових отаманів⁹⁴;
- оселення в фортецях сибірських укріплених ліній засланих запорожців – учасників Коліївщини⁹⁵;
- надання армійських офіцерських чинів старшинам скасованого ВЗН (1776 – 1787) та Чорноморського козацького війська (1787 – 1792)⁹⁶.

Джерела за темою в решті фондів РДВІА так само являють собою епізодичні вкраплення, які не носять системного характеру, хоча й серед них трапляються документальні пам'ятки, значення яких важко недооцінити. Наприклад, у фонді № 24 – *«Кабинетские дела. (1701 – 1795). 270 ед. хр.»*, – сформованому з документів особистих канцелярій російських монархів, зберігається проект Г.Потьомкіна-Таврійського стосовно відновлення ВЗН за заразком Війська Донського, виголошений ним перед Катериною II на початку квітня 1784 р., цікавий як приклад імперської візії щодо місця та ролі колишніх січовиків в соціальному устрої російської держави⁹⁷. Або ж у фонді № 14209 – *«Молдавская армия. (1798 – 1812). 1998 ед. хр.»*, де окремі справи таки містять значну кількість «его»-інформації, що дозволяє застосуванням методів біографічного аналізу та

⁹² РГВИА, ф. 13, оп. 1/107, 1743 г., св. 42, д. 5; 1744 г., св. 58, д. 23; 1745 г., св. 59, д. 39; 1746 г., св. 60, д. 67; св. 61, д. 20, 36, 37, 40; 1749 г., св. 64, д. 14, 22, 23; 1750 г., св. 86, д. 11; св. 66, д. 20; 1753 г., св. 90, д. 2; 1759 г., св. 91, д. 18, 22; 1774 г., св. 139, д. 34. N.B. справи цього фонду до нашого часу обліковуються та, відповідно до цього, зберігаються, за описом, упорядкованим ще наприкінці XIX століття, звідки й архаїчні сигнатури справ (sic!).

⁹³ РГВИА, ф. 13, оп. 1/107, 1771 г., св. 120, д. 72; св. 142, д. 78; 1773 г., св. 131, д. 48; 1774 г., св. 141, д. 75.

⁹⁴ РГВИА, ф. 13, оп. 1/107, 1743 г., св. 42, д. 7.

⁹⁵ РГВИА, ф. 13, оп. 1/107, 1770 г., св. 131, д. 2.

⁹⁶ РГВИА, ф. 13, оп. 1/107, 1776 г., св. 143, д. 73; 1777 г., св. 143, д. 13; 1778 г., св. 141, д. 77-79; 1779 г., св. 141, д. 80-82; св. 144, д. 5; 1782 г., св. 141, д. 83-84; 1788 г., св. 140, д. 54; св. 141, д. 87; 1789 г., св. 140, д. 88-89; 1792 г., св. 144, д. 92; св. 145, д. 1.

⁹⁷ РГВИА, ф. 24, оп. 1, д. 293.

ретроспекції реконструювати численні аспекти внутрішнього устрою задунайської спільноти впродовж останньої чверті XVIII ст., а також здійснити порівняльний аналіз поведінкових моделей та світоглядних орієнтирів представників двох гілок пост січового запорозького козацтва – чорноморської і задунайської⁹⁸.

Державний архів Краснодарського краю (*Государственный архив Краснодарского края* (Краснодар, Российская Федерация) – ГАКК) є найбільшим зібранням джерел з соціальної історії запорізького козацтва (насамперед його чорноморської гілки) в постсічовий період його історії. Основу цього комплексу склала документація військової канцелярії Чорноморського козацького війська та канцелярії кошових (згодом військових) отаманів Чорноморського козацького війська.

В процесі фондування документальних комплексів, випродукованих згаданими фондоутворювачами, утворилися:

- фонд № 249 – «*Канцелярия наказного атамана Кубанского козацкого войска. (1783 – 1870). 3031 ед. хр.;*»
- фонд № 250 – «*Войсковая канцелярия Черноморского казачьего войска. (1794 – 1842). 1759 ед. хр.*»

У цих двох, споріднених фондах, зберігається 51 справа за темою дослідження. За своєю тематикою та видовою належністю вміщених у них документів вони згруповані наступним чином:

- матеріали, що відбивають кількість, соціальний і статеві-віковий склад козаків і старшини Чорноморського війська з їх родинами: відомості, списки, рапорти⁹⁹;
- документи, які відображують хід, особливості та джерела формування чорноморської громади: списки, донесення, рапорти, скарги, чолобиття, листи¹⁰⁰;
- матеріали відносно нобілітації колишніх запорозьких (чорноморських) старшин: атестати, рапорти, представлення¹⁰¹;
- джерела, що стосуються гайдамацької активності чорноморців: допити, рапорти, донесення, листи¹⁰²;
- матеріали приватного листування чорноморської старшини (насамперед З. Чепіги та А. Головатого)¹⁰³.

⁹⁸ РГВИА, ф. 14209, оп. 2/163 а, д. 17; оп. 3/163 б, д. 5; оп. 5/165, д. 21, 23-26, 31-32, 39, 56; оп. 6/166, д. 9; оп. 8/168, д. 36.

⁹⁹ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 276 а, 290, 378, 378 а, 32, 193, 1, 55, 55 а, 172, 243, 36, 241, 214, 176, 249, 280.

¹⁰⁰ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 11, 17, 18, 36, 41, 190, 191, 197, 213, 215, 217, 530, 1237; ф. 250, оп. 2, д. 2, 6, 151, 151 а.

¹⁰¹ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 2, 183; ф. 250, оп. 2, д. 151 а (т.2).

¹⁰² ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 12, 224, 855.

¹⁰³ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 15, 37, 47, 72, 73, 117, 117 а, 126, 126 а, 218, 218 а.

З огляду на методологічне підґрунття дисертаційного дослідження особливий інтерес становлять матеріали приватного листування військових отамана та судді, оскільки саме вони дозволяють відтворити картину родинних (духовно-родинних), дружніх, службових, клієнтсько-патронських та ін. стосунків чорноморської (колишньої запорозької) старшин з широким колом осіб. Вичленення складових етичних установок, поведінкових моделей тощо є абсолютно неможливим без залучення цього виду джерел.

Російський державний історичний архів (*Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург, Российская Федерация) – РГИА*) переважно зберігає фонди вищих державних установ Російської імперії з початку ХІХ століття, з часу проведення «міністерських» реформ 1801 – 1802 рр. Документи ХVІІІ століття в його зібраннях не представлені настільки широко як у РДАДА, АЗПРІ та РДВІА. Виключення становлять лише кілька фондів.

Зокрема, в фонді № 796 – «*Канцелярия Синода. (1721 – 1918). 371939 ед. хр.*», основу зібрань якого складає документація одноіменного фондоутворювача, зберігаються 3 справи, які стосуються ліквідації Запорозької Січі (релігійний аспект інкорпорації населення Запорожжя до соціальних структур Російської імперії; ізоляція військової старшини в монастирях)¹⁰⁴.

Фонд № 1146 – «*Совет при высочайшем дворе. (1769 – 1801). 195 ед. хр.*», також містить матеріали з соціальної історії запорозького козацтва. Сформований, переважно, з протоколів засідань цього дорадчого органу при російських монархах (Катерині ІІ та Павлу І), цей фонд є цікавим з огляду на наявність відповідних протоколів за період з 01.08.1773 р. до 24.08.1775 р.¹⁰⁵. Їх тексти дозволяють у подробицях, крок за кроком, реконструювати основні проблеми конфлікту російського уряду та ВЗН в соціальній площині (на макроісторичному рівні дослідження).

В фонді № 1286 РДІА – «*Департамент полиции исполнительной. (1802 – 1905). 83466 ед. хр.*», нами було виявлено 4 справи, які, хоча дещо й виходять за декларовані хронологічні рамки дослідження (1802, 1804 рр.), становлять інтерес, оскільки в них зосередженні документи (переважно службове листування міністра внутрішніх справ В.Кочубея з київськими, херсонськими та таврійськими військовими та цивільними губернаторами)¹⁰⁶. Тематично вони стосуються:

- «пошуків козацтва» колишніми запорожцями та їх нащадками на півдні України;
- боротьбі російського уряду з можливими рецидивами гайдамацтва в Київській губернії, каталізатором якого виступають чорноморці, уродженці тих місць;

¹⁰⁴ РГИА, ф. 796, оп. 56, д. 402, 448; оп. 57, д. 234 а.

¹⁰⁵ РГИА, ф. 1146, оп. 1, д. 3.

¹⁰⁶ РГИА, ф. 1286, оп. 1, 1802 г., д. 62; 1804 г., д. 237, 246, 248.

- соціальних трансформацій в середовищі чорноморського козацтва, що відбулися впродовж останніх десятиліть XVIII ст.;
- соціальної історії (ретроспекція) задунайської гілки запорозького козацтва.

В комплексі, ці документи дозволяють констатувати завершення процесів інституалізації «постсічових» соціальних структур на основі історичного запорозького козацтва, станом на початок XIX століття.

Санкт-Петербурзький інститут історії Російської академії наук (*Санкт-Петербургский институт истории РАН (Санкт-Петербург, Российская Федерация) – СПБИИРАН*) містить в своєму складі відомчий архів. Поміж багатьох інших, в ньому зберігається особистий архівний фонд А.Скальковського – фонд № 200 «*Скальковский Аполлон Александрович. (1808 – 1898). 722 ед. хр.*». Основу його склали: приватне листування вченого, його щоденники та особисті документи; тексти наукових праць; колекції документів, карт і планів XVII – XIX століть. До соціальної історії Запорожжя XVIII століття безпосереднє відношення мають справи, обліковані за описами 2 та 3.

З загальної кількості за тематикою було виокремлено 61 справу. За походженням, видовою належністю та тематикою вони належать до двох груп:

- документи архіву Коша Нової Запорозької Січі, які свого часу були відокремлені від основного комплексу та генетично пов'язані з документами ф. 229 ЦДАУК (див. Розділ 3.1): акти, службова звітно-розпорядча документація, епістолярії, що становлять підґрунття для реконструкції соціальної історії запорозького козацтва на макро- та мікро- рівнях¹⁰⁷;
- матеріали, зібрані А.Скальковським на теренах колишнього Запорожжя в другій третині XIX століття: запорозькі історичні пісні XVIII століття¹⁰⁸.

Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (*Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (Санкт-Петербург, Российская Федерация) – ОР РНБ*), за радянських часів більш відомої як Державна публічна бібліотека ім. М.Салтикова-Щедріна, являє собою архівне зібрання, основу якого, переважно, складають особисті фонди та колекції. Джерела до соціальної історії запорозького козацтва, що зберігаються у фондах-колекціях ВР РНБ, як власне й абсолютна більшість інших тематичних матеріалів, не мають ознак системного комплексу. Вони розпорошені по фондах, і в них самих представлені фрагментарно та своїм включенням завдячують чисто випадковим обставинам. Всі вони зберігаються в 4-х наступних фондах:

- фонд № 550 – «*Основное собрание рукописной книги. (XI – XIX ст.). 8499 ед. хр.*»;
- фонд № 1000 – «*Собрание единичных поступлений русских рукописных материалов. (XV – XX ст.). 917 ед. хр.*»¹⁰⁹;

¹⁰⁷ Архів СПБИИРАН, ф. 200, оп. 3, д. 10, 11, 13, 15, 25, 28, 29, 30, 39, 45, 46, 47-52, 67, 70-73, 74-75, 80, 85, 92, 96, 101, 153-157, 168-180, 205-211, 241, 246, 249, 251, 286, 307, 308.

¹⁰⁸ Архів СПБИИРАН, ф. 200, оп. 2, д. 188.

- фонд № 905 – «Новое собрание рукописной книги. (XVI – XIX ст.). 579 ед. хр.»;

- фонд № 588 – «Погодин Михаил Петрович (1800 – 1875). 483 ед. хр.»¹¹⁰.

За видовою належністю та тематичною спрямованістю виявлені джерела є:

- переказами допитів («распросными речами») запорозьких козаків та шведських солдат (1710, 1711, 1713 рр.) – вміщена в них інформація стосується широкого спектру соціальних відносин всередині січової громади¹¹¹;

- подорожніми щоденниками російського дипломата князя Г.Шаховського (1759 – 1760 рр.), написаними під час його подорожі з Москви до Константинополя та назад: вельми цінними є замальовки з повсякденного життя населення «Польської України» за часів найбільшого розмаху гайдамацької активності в регіоні¹¹²;

- описовою працею анонімного катеринославського поміщика (не раніше 1799 р.), однією зі складових якої є спогади-міркування автора стосовно часів перебування краю під владою ВЗН, та соціального устрою останнього¹¹³.

З особистих фондів державних діячів Російської імперії XVIII століття, які зберігаються у ВР РНБ, особливо слід відзначити фонд № 609 – «Попов Василий Степанович. (1745 – 1822). 514 ед. хр.», сформований з документів особистої канцелярії князя Г.Потьомкіна-Таврійського та приватних і службових паперів правителя цієї канцелярії (В.Попова). У 2 справах фонду зберігаються матеріали службового листування В.Попова з В.Каховським, М.Салтиковим та ін. за період з лютого до листопада 1792 р.¹¹⁴.

Період який вони охоплюють – час переселення чорноморців на Кубань. Вміщена в епістоляріях інформація дозволяє проаналізувати ставлення різних верств цієї постсічової громади до свого соціального статусу та несення козацької служби.

Невеличкий за обсягом особистий фонд іншого службовця (перекладача) канцелярії Г.Потьомкіна – фонд № 830 «Цебриков Роман Максимович. (1763 - 1817). 4 ед. хр.», тим не менше, містить важливе мемуарне джерело – щоденник Р.Цебрикова за період з червня 1785 р. по лютий 1789 р.¹¹⁵. З загальної кількості

---

¹⁰⁹ За описом № 2.

¹¹⁰ Абсолютну більшість одиниць зберігання цього фонду становлять різнопланові за видовою належністю та тематикою історичні джерела XVI–XIX століть, зібрані відомим істориком, археографом, письменником і журналістом М.Погодіним, через що він й фігурує під паралельною назвою – «Погодинское собрание». З тих же міркувань він згадується нами в переліку колекцій, а не особистих фондів.

¹¹¹ ОР РНБ, ф. 550, оп. 1, д. Q IV – 241; ф. 1000, оп. 2, д. 874.

¹¹² ОР РНБ, ф. 550, оп. 1, д. F IV – 4, 5.

¹¹³ ОР РНБ, ф. 588, оп. 1, д. 1812.

¹¹⁴ ОР РНБ, ф. 609, оп. 1, д. 213, 218.

¹¹⁵ ОР РНБ, ф. 830, оп. 1, д. 1.

144 аркушів цього нарративу, аркуші з 66 до 133 були опубліковані¹¹⁶. Особливий інтерес становлять записи зроблені мемуаристом впродовж вересня 1788 р., основу яких склали його власні спостереження за традиціями та звичаями «вірних запорозьких козаків».

Російський державний архів Військово-морського флоту (*Российский государственный архив Военно-морского флота (Санкт-Петербург, Российская Федерация) – РГА ВМФ*) належить до архівних установ, чії фонди все ще залишаються мало знаними дослідникам історії запорозького козацтва.

Причинами цього стали його довготривала «відомча» підпорядкованість і специфіка евристичного пошуку, який і до сьогодні змушений вестися в умовах досить недосконалого та архаїчного описання фондів.

Здійснений фронтальний перегляд фондів XVIII століття, які зберігаються в РДА ВМФ дозволив встановити, що джерела з соціальної історії запорозького козацтва зосереджені в 3-х фондах:

- фонд № 212 – «Государственная Адмиралтейств-коллегия. (1717 – 1827). 10609 ед. хр.»;
- фонд № 233 – «Канцелярия адмирала Федора Матвеевича Апраксина. (1699 – 1726). 266 ед. хр.»;
- фонд № 245 – «Черноморское адмиралтейское правление. Херсон. Николаев. (1785 – 1798). 145 ед. хр.».

В абсолютній своїй більшості виокремлені документи за видовою належністю належать до 2-х груп: розпорядчо-звітної та судово-слідчої документації. Хронологічно та тематично їх можна віднести до 3-х груп, які стосуються наступних аспектів соціальної історії Запорожжя:

- соціальної структури січової громади, ідейних течій всередині її основних груп (1708 – 1713 рр.)¹¹⁷;
- поведінкових установок та «лицарської» ментальності запорожців Нової Січі в останні роки її існування (1771 – 1774 рр.)¹¹⁸;
- початку трансформації запорозької «січової» моделі у соціальному устрої Чорноморського козацького війська (1792 р.)¹¹⁹.

---

¹¹⁶ Вокруг Очакова. 1788 г. (Дневник очевидца) // Русская старина. – 1895. – Т. 84 (Сентябрь). – С. 147 – 212.

¹¹⁷ РГА ВМФ, ф. 233, оп. 1, д. 14, 74, 249.

¹¹⁸ РГА ВМФ, ф. 212, оп. 4, д. 114, 139, 142.

¹¹⁹ РГА ВМФ, ф. 245, оп. 1, д. 79, 133, 134.

3.3. Архівосховища країн Центрально-Східної Європи (Польща, Туреччина, Хорватія, Сербія)

Оскільки значна частина правобережних українських земель впродовж всього XVIII ст. продовжувала перебувати під владою польської держави – шляхетської Речі Посполитої, це не могло не позначитися на значній концентрації масивів джерел з соціальної історії запорозького козацтва в архівних і бібліотечних зібраннях сучасної Республіки Польщі в містах Варшаві, Кракові, Курнику, Познані та Вроцлаві. В масі своїй вони стосуються такого аспекту як гайдамацька активність запорозького козацтва на південно-східному прикордонні тогочасної Речі Посполитої та участі його у повстаннях козацтва Польської України.

Архів головний актів давніх (*Archiwum Główny Akt Dawnych (Warszawa, Polska) – AGAD*) є провідною архівною установою Польщі, зібрання якого містять велику кількість джерел з соціальної історії Запорожжя часів Нової Січі.

Зокрема, один із найбільших його фондів – «*Archiwum Koronne Warszawskie. 1455 – 1796*» (AKW) – включає понад 5 тисяч документів від середини XVI-го до кінця XVIII ст., що стосуються дипломатичних і політичних взаємин Речі Посполитої з тогочасними державами Європи й Азії. Матеріали, різноманітні за походженням та видовою належністю, переважно являють собою: міжнародні угоди й трактати Речі Посполитої; кореспонденцію польських королів, канцлерів, фельдмаршалів, гетьманів з закордонними монархами й можновладцями; листування згаданих вище осіб з польськими посланцями за кордоном; інструкції й меморіали польських можновладців послам Речі Посполитої; рапорти і щоденники самих амбасадорів.

Відповідно до напрямків дипломатичних зносин, документи фонду згруповані по відповідних відділах (*dział*), й яких налічується понад 30-и. Найбільшу кількість джерел за темою дисертаційного дослідження містять наступні його «відділи»:

- «*Kozackie. 1610 – 1714. 99 j.a.*» – 2 справи¹²⁰;
- «*Rosyjskie. 1575 – 1794. 458 j.a.*» – 14 справ¹²¹;
- «*Tatarskie. 1517 – 1765. 770 j.a.*» – 4 справи¹²²;
- «*Tureckie. 1455 – 1792. 1471 j.a.*» – 20 справ¹²³.

За своєю тематикою виявлені документи стосуються, здебільшого, тих епізодів соціальної історії січової громади, які безпосередньо були пов'язані з:

- зростанням соціальної напруги в середовищі запорозького козацтва, викликаного процесами стабілізації степового кордону між Польщею,

¹²⁰ AGAD, AKW, dz. Kozackie, kart. 42, № 105, 106.

¹²¹ AGAD, AKW, dz. Rosyjskie, kart. 55 b, № 27, 29, 39, 43; kart. 55 d, № 1; kart. 55 f, № 1, 2, 5, 7; kart. 56, № 8, 16, 26, 41; kart. 57, № 8.

¹²² AGAD, AKW, dz. Tatarskie, kart. 64, № 17, 18, 26, 27.

¹²³ AGAD, AKW, dz. Tureckie, kart. 78, № 517, 521, 525, 526, 529; kart. 79, № 539, 543, 545, 579, 581, 593, 595, 598, 600, 601; kart. 80, № 629, 686, 696, 728, 753.

Туреччиною та Росією, посиленням державного контролю за всіма сферами життя населення регіону¹²⁴;

- діяльністю гайдамацьких ватаг січовиків на польсько-російсько-турецькому прикордонні впродовж 1710 – 1760-х рр.¹²⁵;
- впливом військово-політичної діяльності конкретних запорозьких гетьманів, отаманів і ватагів – П.Орлика¹²⁶, К.Гордієнка¹²⁷, С.Чалого¹²⁸ – на розвиток гайдамацтва.

Таким чином, інформативні можливості документів фонду «АКВ» дають можливість здійснення історичної реконструкції процесів інституалізації гайдамацтва в запорозькому середовищі впродовж другої декади XVIII ст. й дослідження співвідношення власне запорозького гайдамацтва з козацьким повстанським рухом на Правобережній Україні впродовж усього досліджуваного періоду

Серед решти фондів центрального архівосховища Польщі, значна кількість джерел за темою дослідження сконцентрована в фондах особового походження, утворювачами яких є польські магнатські роди Потоцьких, Радзівілів і Замойських:

- «*Archiwum Publiczne Potockich (APP). 1551 – 1879. 1042 j.a. = 378 poz. inw.*»¹²⁹;
- «*Archiwum Warszawskie Radziwillów (AR). 1190 – XX w. Ok. 250,00 m.b.; 1144 dok. perg., ok. 1500 map i planow*»¹³⁰;
- «*Archiwum Zamoyskich (AZ). 1155 – 1938. 36, m.b.; 3163 j.a.; 715 dok. perg.*»¹³¹.

За видовою належністю в згаданих зібраннях магнатерії переважають актові документи, розпорядчо-звітна документація й матеріали службового й приватного листування польських можновладців з російськими та турецькими (кримськими) офіційними особами з приводу гамування гайдамакуючого елемента з числа козаків ВЗН у 1730 – 1760-х роках. Разом із цим містяться поодинокі матеріали які походять з запорозького середовища, зокрема надзвичайно цікавою знахідкою є виявлення у зібраннях архіву Радзівілів універсалу (копія) гайдамацького ватага («гетьмана») Василя Воцила датованого

¹²⁴ AGAD, AKW, dz. Rosyjskie, kart. 56, № 8, k. 2-5; № 41, k. 1-4; dz. Tureckie, kart. 79, № 545, k. 1-6; № 629, k. 53-55; dz. Tatarskie, kart. 64, № 17, k. 2, 3; № 26, k. 1-4.

¹²⁵ AGAD, AKW, dz. Rosyjskie, kart. 55 f, № 5, k. 1-4; № 7, k. 1-2; kart. 57, № 8, k. 1, 2-2 v, 3-3 v.

¹²⁶ AGAD, AKW, dz. Kozackie, kart. 42, № 105, k. 1-3; № 106, k. 2-3, 3-5.

¹²⁷ AGAD, AKW, dz. Tureckie, kart. 79, № 579, k. 11-12.

¹²⁸ AGAD, AKW, dz. Rosyjskie, kart. 55 f, № 2, k. 46-48 v.

¹²⁹ AGAD, APP, № 10, 82 (tom I, II), 183.

¹³⁰ AGAD, AR, dz. II, ks. 30, 36, 46; № 2191, 2543, 2548, 2659, 2662, 2716, 2765, 2840, 2978.

¹³¹ AGAD, AZ, № 1167, 3036-1, 3037, 3066.

1744 роком – пам'ятки надзвичайно інформативної та важливої для розуміння рушійних мотивацій гайдамацьких виправ січовиків на Правобережжі¹³².

Рукописні зібрання **Бібліотеки Чарторійських** (*Biblioteka Czartoryskich* (Kraków, Polska) – BCz) без перебільшення можна вважати місцем, в якому зосереджено найбільшу кількість документальних і наративних матеріалів за темою дисертаційного дослідження, серед всіх польських зібрань. Серед них, в першу чергу слід згадати гігантські за своїми обсягами тематичні збірки, в яких за хронологією вміщено величезну кількість актів й епістолярій XVIII ст., випродукованих канцеляріями дипломатичних відомств Речі Посполитої й Османської імперії – «*Akta tureckie*»¹³³, «*Zbior roznych dokumentow dotyczacych spraw tureckich*»¹³⁴, «*Miscellanea tureckie*»¹³⁵, «*Akta i listy dotyczace spraw polsko-tureckich*»¹³⁶, «*Akta do spraw tureckich i tatarskich*»¹³⁷. Перелічені вище збірки несуть у собі потужний інформативний шар, за допомогою якого можна достатньо повно прослідкувати процеси інституалізації й еволюціонування гайдамацького напрямку військово-політичної діяльності запорозького козацтва починаючи від часів його перебування під кримською протекцією (1709/11 – 1734), до переходу у турецьке підданство після 1775 р., і аж до самого кінця історичного існування Речі Посполитої: листування польських королів і гетьманів із турецькими султанами, кримськими ханами, нурадинами й калгами, донесення польських і турецько-кримських прикордонних командирів про заходи спрямовані на викорінення гайдамацтва, протоколи допитів запорозьких гайдамаків, листи й універсали гайдамацьких ватагів Сави Чалого¹³⁸ й Максима Залізняка¹³⁹.

Так само певний інтерес за темою дослідження становить й десятитомна колекція оригіналів і копій документів з польської історії за період 1700 – 1800 рр., загальним обсягом 5986 аркушів – «*Dokumenta historyczne. Collectanea do dziejow Polski*», – запорозько-гайдамацька тема посідає чільне місце в значній частині з них¹⁴⁰.

Окремо серед рукописних зібрань Бібліотеки Чарторійських слід згадати епістолярні комплекси, що виникли в процесі службової діяльності кількох помітних політичних і військових діячів Речі Посполитої XVIII ст., зокрема, великого гетьмана коронного Адама-Миколая Синявського (за період з 1710 по 1721 рр.)¹⁴¹ та маршалка надвірного коронного Єжи Мнішка (за 1758 –

¹³² AGAD, AR, dz. II, № 2659, k. 1.

¹³³ BCz, rkps. 493, 494.

¹³⁴ BCz, rkps. 605-610.

¹³⁵ BCz, rkps. 611-614.

¹³⁶ BCz, rkps. 616-633.

¹³⁷ BCz, rkps. 914-915.

¹³⁸ BCz, rkps. 2058, k. 217.

¹³⁹ BCz, rkps. 628, k. 112.

¹⁴⁰ BCz, rkps. 2881-2890.

¹⁴¹ BCz, rkps. 2734, 2760, 2766, 5756-5776.

1778 pp.)¹⁴². Кореспонденція, якою вони обмінювалися з вельми широким колом осіб як в тогочасній Речі Посполитій, так і за її межами, переховує чимало відомостей відносно особливостей гайдамакування запорожців на підвладних полях українських землях.

На значну вагу заслуговують документальні збірки актів й епістолярій російського походження, які в різні часи та за різних обставин потрапили до польських бібліотек й архівів. Зокрема, серед рукописних зібрань вроцлавського Оссолінеума (*Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*) було виявлено збірку матеріалів службового листування російських дипломатів, воєначальників й адміністраторів – Кейзерлінга, Мініха, Леонтьєва та Неплюєва з польськими можновладцями, за період з 1735 по 1749 роки, з приводу гайдамацьких нападів козаків ВЗН на прикордонні староства Речі Посполитої¹⁴³; а в бібліотеці регіонального відділення **Бібліотеки Польської Академії Наук** у Кракові (*Biblioteka PAN w Krakowie*), – комплекс оригінальних грамот і наказів імператриці Єлизавети Петрівни до гетьмана Кирила Розумовського та до Коша ВЗН (1751 – 1753 pp.), з приводу все тих же запорозьких гайдамаків¹⁴⁴.

Наративи за темою дисертаційного дослідження, розпорошені по рукописних відділах бібліотек Республіки Польщі, й представлені, здебільшого спогадами безпосередніх свідків подій козацького повстання 1768 р. на Правобережжі (Коліївщини), а також літературними обробками таких спогадів, написаними (чи записаними) наприкінці XVIII й на початку XIX століття. Зокрема, такі були виявлені у зібраннях **Бібліотеки Польської Академії Наук** у Курнику (*Biblioteka PAN w Kórniku*)¹⁴⁵, **Бібліотеки Рачинських** (*Biblioteka Raczyńskich (Poznań, Polska) – BR*)¹⁴⁶, **Ягелонської Бібліотеки** (*Biblioteka Jagellońska (Kraków, Polska) – BJ*)¹⁴⁷, а також серед рукописів вже згадуваної вище Бібліотеки Чарторийських¹⁴⁸.

---

¹⁴² BCz., rkps. 3835-3873.

¹⁴³ BOs, rkps. 2684-II.

¹⁴⁴ Biblioteka PAN Kraków, rkps. 1679.

¹⁴⁵ Biblioteka PAN Kórnik, rkps. 1140 – «*Korczyński Ireneusz. Krotkie opisanie okrutnego krwi przelania w miescie Humaniu dzialanego roku 1768*»; rkps. 1677 – «*Opisanie rzezi w roku 1768 dnia 19 Junii w Humaniu. Wiersz*»; rkps. 1877 – «*Krotkie opisanie rzezi w miescie Humaniu od czerni ukraińskiej dnia 20 miesiąca czerwca roku 1768-go zdiqlaney*».

¹⁴⁶ BR, rkps. 250 – «*Mładanowicz. Rzeź humańska czyli hisrorya rewolucyi zrobionej przez Żaliźniaka i Gontę*».

¹⁴⁷ BJ, rkps. 4504 – «*Wypadki wieknisty godne pamięci w Ukrainie roku 1768 po łacinie napisane przez ks. trynitarza braclawskiego o rzezi, o napadzie hajdamaków na klasztor w roku 1768, w którym trynitarze tam mieszkający klasztor przed samym napadem opuścili. Wypadek ten przez naoczego świadka ks. trynitarza własnoręcznie po łacinie napisany. To samo jest przetlumaczone po polsku*».

¹⁴⁸ BCz, rkps. 3580-I – «*Niezdobyty zamek Czarnobyłski, czyli przykladna wierność poddanych okazana jasnie wielmożnemu Mikołajowi Chodkiewiczowi staroście zmudzkiemu w czasie ukraińskiej hajdamaczyzny, przez Jana Dalkiewicza*».

Сам факт існування запорозького козацтва, у якості прикордонної мілітарної спільноти на західному фланзі степової ділянки євразійського Великого Кордону, між двома супер-цивілізаціями – християнською та мусульманською, зумовлював не тільки перебування в ситуаціях конфліктів чи тимчасового замирення, одним словом перманентної степової війни із ногайцями, кримськими татарами та турками, але й, в залежності від ситуації, сприяло появі тимчасових військово-політичних альянсів. Досліджуваний дисертацією період – XVIII ст., в цьому відношенні є особливо показовим: двічі за цей час – у 1709/11 – 1734 рр. та з 1775 р., – значна частина січовиків перебувала під протекцією мусульманських володарів – Гіреїв та Османів. Відповідно до цього, архівні зібрання Турецької Республіки – країни правонаступниці Османської імперії, переховують велику кількість документальних джерел із соціальної історії запорозького козацтва часів кримської протекції, часів Нової Січі та після-січового періоду.

Переважна більшість із них зберігається у так званих «османських архівах». Під османським архівами тут і далі розумітимуться центральні державні архіви Османської імперії, які містять документацію, що була випродукована в процесі діяльності вищих державних установ і можновладців цієї країни: канцелярії султана та різних відомств, їх листування з провінціальними органами управління, особисті архіви султанів і окремих вищих сановників й т. ін. На сьогоднішній день сумарна кількість взятих на облік одиниць зберігання у сімох османських архівах становить, за різними підрахунками, від 100 до 150 мільйонів справ.

Найбільш об'ємними є фондові збірки **Урядового Османського архіву Канцелярії прем'єр-міністра** (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Istanbul, Türkiye Cumhuriyeti) – BOA*)¹⁴⁹. Зокрема, у шести фондах цього архіву, в результаті проведеної евристики, нами було виявлено кілька десятків справ із досліджуваної проблематики:

- «*Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT)*» – фонд, у якому згруповано актові документи, що вийшли «з-під руки» (дослівно відображено у назві фонду) турецьких султанів – фірмани (султанські грамоти, накази), їх відповіді на запитання великих візирів у різних справах і тому подібні – 3 справи¹⁵⁰;
- «*Cevdet Tasnifi Askeriye (C.-AS)*» – основу зібрання складають документи розпорядчо-звітного характеру, що стосуються військових справ – 24 справи¹⁵¹;

¹⁴⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi rehberi. – İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000. – 558 s.; Радущев Е., Ковачев Р. Опис на регистри от Истанбулския Османски архив към Генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция. – С., 1996. – С. 14-36.

¹⁵⁰ BOA, HAT, gömlek 3095/A, dosya 74; gömlek 12997/D, dosya 233; gömlek 54729, dosya 1383.

¹⁵¹ BOA, C.-AS, gömlek 4381, dosya 96; gömlek 8869, dosya 207; gömlek 17421, dosya 420; gömlek 21087, dosya 505; gömlek 22734, dosya 543; gömlek 24142, dosya 574; gömlek 26303, dosya 623; gömlek 29368, dosya 700; gömlek 36238, dosya 848; gömlek 37557, dosya 875; gömlek 38783, dosya 900; gömlek 39046, dosya 906; gömlek 39061, dosya 906; gömlek 39222.

- «*Cevdet Hariciye (C.-HR)*» – актова документація та епістолярії, які було випродуковано в результаті дипломатичних зносин із іншими державами – 13 справ¹⁵²;
- «*Cevdet Maliye (C.-ML)*» – фонд містить документи фінансового характеру – 5 справ¹⁵³;
- «*Cevdet Dahiliye (C.-DH)*» – документація установ із судово-поліцейськими функціями – 3 справи¹⁵⁴;
- «*Cevdet Eyalet-I Mümtaze (C.-MTZ)*» – фіскальна документація – 1 справа¹⁵⁵.

За часом свого створення, виявлені документальні комплекси вказаних фондів відносяться як до часів Нової Січі, так і до часів перебування частини запорожців у турецькому підданстві: абсолютна більшість документів припадає на період після 1775 р. Відповідно до часу появи різняться й тематична спрямованість джерел: так, документація першого хронологічного періоду здебільшого стосується вирішенню прикордонних суперечок ВЗН із ногайцями різних орд та мешканцями турецьких міст Північного Причорномор'я¹⁵⁶; документи, датовані останньою чвертю XVIII ст. стосуються різноманітних аспектів життя запорожців під владою османських султанів – участі їх у російсько-турецьких війнах, організаційному оформленні Буткальського (Поткальського) козачого війська,

---

dosya 909; gömlek 41369, dosya 952; gömlek 43167, dosya 989; gömlek 43484, dosya 995; gömlek 43882, dosya 1003; gömlek 49890, dosya 1125; gömlek 50319, dosya 1133; gömlek 50587, dosya 1139; gömlek 51413, dosya 1156; gömlek 51531, dosya 1158; gömlek 52668, dosya 1181.

¹⁵² BOA, C.-HR, gömlek 768, dosya 16; gömlek 5570, dosya 112; gömlek 4127, dosya 83; gömlek 7129, dosya 143; gömlek 4485, dosya 90; gömlek 6483, dosya 130; gömlek 4119, dosya 83; gömlek 3868, dosya 78; gömlek 5461, dosya 110; gömlek 1460, dosya 30; gömlek 651, dosya 14; gömlek 1362, dosya 28; gömlek 2841, dosya 57.

¹⁵³ BOA, C.-ML, gömlek 25506, dosya 619; gömlek 6229, dosya 147; gömlek 2035, dosya 44; gömlek 12696, dosya 310; gömlek 25084, dosya 608.

¹⁵⁴ BOA, C.-DH, gömlek 7500, dosya 150; gömlek 14119, dosya 283; gömlek 16517, dosya 331.

¹⁵⁵ BOA, C.-MTZ, gömlek 922, dosya 19.

¹⁵⁶ BOA, C.-HR, gömlek 768, dosya 16. – «*Sarfeylediği mesainin semeresi olarak memleketin her tarafından emniyet ve asayişin takarrur ettiğiinden ve Bucak ahalisinin ve Özi ve Or sahralarında tavattun eden Bedisan Noğaylarının ve Kuban havalisi Çerkezlerinin sükunet hallerinden bahis ettikten sonra Rusya tabiiyetinde bulunan Potkalo Kazaklarının Bedisan Noğaylarından gasbettikleri binden ziyade hergelelerini ve yine Or sahrasındaki cemboyluk Noğaylarının bir çok hergelelerini gaspeylediklerinden bunların gasıplardan istirdadı kendi tarafından Rus generaline yazılmağla Babiali'cede Rusya sefirine ihtaratta bulunulması ve Lehliler ile tahaddüs eden bazı meseleler için Leh başhatmanı ile muhaberesine mezuniyet verilmesi hakkında Kırım Hamı Giray tarafından gönderilen tahrirat. 14/Ca/1174 (Hicri)*»; BOA, C.-HR, gömlek 5570, dosya 112. – «*Düşmanın ve bahusus Potkalı Kazaklarının Özi taraflarına taarruz fikrinde olmalarına mebni Özi'ye muavenet eylemesi Kırım hanına emir edildiği gibi başka taraflardan da asker tertip ve sevkedilmekte olduğuna dair Özi Muhafızı Abdi Paşa'ya yazılan hüküm. g.tt. 29/Za/1182 (Hicri)*». N.B. Автоматичний конвертор дат з мусульманського (*Hicri*) в християнське (*Miladi*) літочислення доступний за адресою: <http://www.devletarsivleri.gov.tr/katalog>.

оселення козаків у дунайській дельті та запорозько-некрасівські збройні конфлікти за землю¹⁵⁷.

Серед нефондових збірок цього ж архіву слід відзначити колекцію документів «*Nâme-i Hümayûn Defterleri (NHD)*», що складається з п'ятнадцяти томів копій архівних документів – *defter*¹⁵⁸. Переважна більшість цих «дефтерів» репрезентована службовою кореспонденцією за період із 1687 до 1789 рр., яку надсилали правителі окремих областей імперії та васальних від неї держав султанам і великим візірам¹⁵⁹. Зносини кримських ханів з османськими правителями з приводу запорожців, відповідно, відображені як в документах часів кримської протекції (1709/11–1734) – лист кримського хана Саадет-Гірея (1721) з повідомленням про стягнення грошового штрафу з запорожців за їх гайдамакування в ногайських улусах¹⁶⁰, так і в таких, чия поява відноситься до

¹⁵⁷ BOA, C.-AS, gömlek 24142, dosya 574. – «*Özi Muhafızı Vezir İsmail Paşa maiyyetindeki Potkalı Kazakları ile Edirne ve Tuna sahillerinden başbuğları ile Özi'ye gelen kazaklara ve Sabık İsmail Seraskeri Vezir Ali Paşa maiyyetindeki zabitan ve neferata maharrem aylığı verildiği. 12/S /1202 (Hicri)*»; BOA, C.-AS, gömlek 52668, dosya 1181. – «*İstanbul'a gelen Potkalı Kazakları sergerdesi Torokil Bey'e yüz ve maiyyetindeki sekiz nefere ellişer kuruş harcırahı verilmesi. 19/Ra/1203 (Hicri)*»; BOA, C.-HR, gömlek 1460, dosya 30. – «*Hırsova'da mukim Potkalı Kazaklarının tayinatları için Silistre'den havale olunan unları sefinelerine tahmil ve Hırsova'ya isal eden sefine rüesasının navullarını tamamen aldıkları. g.tt. 10/Ca/1206 (Hicri)*»; BOA, C.-HR, gömlek 651, dosya 14. – «*Potkal Kazaklarının buldukları mahalden kaldırılıp Hırsova ile Silistre arasında iskanları hakkındaki emrin tebliği üzerine kırk gün mühlet talep eyledikleri ve bunlar kendi hallerinde olmayıp Ağnat Kazakları ile mücadele etmekten ve bazıları Rusya'ya gidip gelmekten hali olmadıkları cihetle ona göre iskan mahalli tayin olunması için Silistre valisine tebligat icrası. 11/Za/1208 (Hicri)*»; BOA, C.-ML, gömlek 6229, dosya 147. – «*Aynalıkavak Musalahası'nı müteakkib Devlet-i Aliye'ye iltica ederek hatmanları Edirne'de ve kendileri Tuna'nın beri yakasında iskan edilen Potkalı Kazakları asker olub sefer vukuunda harbe gidecekleri cihetle cizyeden muafiyetleri. g.tt. 29/Ra/1201 (Hicri)*»; BOA, C.-DH, gömlek 16517, dosya 331. – «*Potkalı Kazakları Silistre ile Hırsova arasında iskana muvafakat etmediklerine ve bunlar ile İğnad Kazakları arasında münafered bulunduğundan iskan meselesinde müşkilat görüldüğüne dair Numan mührüyle tahrirat. 19/L /1207 (Hicri)*»; BOA, C.-DH, gömlek 7500, dosya 150. – «*Silistre ile Rasvat arasında ayrılan mahallere yerleştirilmesi takarrür eden Potkalı kazaklarının götürmeyeceği eşyaları almayı taahhüt eden ağnat kazakları caymış olduklarından eşyaları alınmazsa oldukları mahalden göç ettirilmemelerine dair tafsilatı havi tahrirat. 09/R /1209 (Hicri)*»; BOA, C.-MTZ, gömlek 922, dosya 19. – «*Eflak'ın muhafazasına ve bir takım uygunsuz kimselerin Eflak taraflarına geçirilmemesi için memur olduğuna ve evvelce maiyyetine verilen Potkalı Kazakları'ndan başka Kobanlı ve Anad Kazakları'ndan lüzumu miktarının memur edildiğine binaen Eflak Voyvodası Kostantinzade Aleksandri ile müzakere ve ittifak ile lazım gelen muamelenin icrasına dair İbrail Nazırı Ahmed'e hüküm. g.tt. 29/R /1215 (Hicri)*».

¹⁵⁸ Suraiya Faroqhi. *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources*. – Cambridge: Univetsity Press, 2004. – P. 50: османсько-турецьке слово *defter* (від перс. دفتر – daftar), яке означає – «книга, реєстр», у даному випадку вказує на спосіб оформлення султанських наказів, на відміну від подібних же, але зроблених на одиничних аркушах – *evrak*.

¹⁵⁹ Desaiye Dilek. *Le khanat de Crimee dans les Archives ottomanes // Cahiers du monde russe et sovietique*. – Vol. 13. – № 4. – P. 560-583.

¹⁶⁰ BOA, NHD, VII-46, sayfa 32-33.

часів Нової Січі – переліки взаємних претензій кримських татар і ногайців на запорозьців за періоди 1749 – 1754 рр.,¹⁶¹ а також скарги кримського хана Керим(Крим)-Гірея на шкоди, завдані від запорозьких гайдамаків (жовтень 1760 р.)¹⁶².

Ведучи розмову про основні архівні зібрання джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. за межами України, також не можна оминати увагою фонди трьох архівних установ на території колишньої Югославії (СФРЮ) – Хорватського державного архіву, Архіву Воєводини та Історичного архіву м.Панчево. Саме в них зберігається документація військових та цивільних установ й адміністративно-територіальних одиниць, у компетенції яких знаходилося корегування та контроль за різноманітними боками життя запорозьких поселенців на Військовому Кордоні Австрійської імперії: Славонської генералкоманди, підлеглих їй Чайкашського батальйону та Німецько-Банатського граничарського полку; Бачко-Бодрошської жупанії та Ілрійської придворної канцелярії.

Хорватський державний архів (*Hrvatski državni arhiv (Zagreb, Hrvatska)* – HDA) є центральним архівосховищем сучасної Хорватії. Значну частку його фондів складають документальні комплекси, які виникли внаслідок функціонування Військового Кордону у XV–XIX століттях. Фонд № 430 Хорватського державного архіву – «*Slavonska generalkomanda. (1701–1848)*» є одним з 5 фондів архіву (№ 426-430), що виникли внаслідок діяльності генералкоманд Військового Кордону: Банської, Вараждинської, Карловацької, Загребської та Славонської¹⁶³. Документи фонду № 430 охоплюють період з 1701 до 1848 рр., тобто від часу виникнення до розформування Славонської генералкоманди. Згідно опису фонд складається зі 126 справ (*knjiga*) та 157 зв'язок (*fascikula, kutija*)¹⁶⁴. За тематикою справи фонду відбивають структуру

¹⁶¹ BOA, NHD, II-14, sayfa 101.

¹⁶² BOA, NHD, II-41, sayfa 96.

¹⁶³ Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ / Glavni i odgovorni urednik mr. Sredoje Lalić. – SR Hrvatska / Redactor toma mr. Josip Kolanović. – Beograd: Savez arhivskih radnika Jugoslavije, 1984. – S. 83.

¹⁶⁴ Hrvatski državni arhiv. Fond № 430 «Slavonska generalkomanda. 1701–1848». Sumarni inventar. Izgradila Zdenka Baždar. – S. 1, 6. N.B. Система архівації, описування, та зберігання у архівосховищах Хорватії, та деяких інших регіонів колишньої СФРЮ, значно відрізняється від української, що потребує певних роз'яснень. У справочинній практиці Австрійської імперії не було прийнято зшивати документи до єдиної справи ані під час їх оперативного побутування, ані у процесі архівації та подальшого зберігання. Виключення становили документи, матеріальним носієм яких, з самого початку, були зшитки папіру журнального зразку. У першому випадку локальний комплекс документів отримував назву *fascikula* (зв'язка), або *kutija* (коробка); у другому – *knjiga* (книга). Подібну практику було збережено й під час перебування південнослов'янських земель Габсбургів у складі Королівства Югославії та СФРЮ. Зазвичай на зберігання до архівної установи потрапляла сукупність документів, об'єднаних за тематичною, хронологічною чи ще якоюсь ознакою, у вигляді непрошитих аркушів вкладених до великої папки або коробки (*fascikula, kutija*).

канцелярії Славонської генералкоманди, яка складалася з трьох відділів: політичного, господарського та юридичного (відповідно групи справ, що виникли внаслідок їх діяльності, у описі фонду позначено літерами *Q*, *R* та *T*).

Матеріали за темою дослідження, що зберігаються в цьому архіві, становлять компактний комплекс та зосереджені в межах зв'язки № 66 – 23 документи з 9 одиниць зберігання¹⁶⁵. Хронологічно вони охоплюють 1785–1786 та 1791 рр. У більшості своїй ці джерела належать до звітно-розпорядчої службової документації, яка виникла внаслідок зносин між собою та з Державною Військовою Радою у Відні австрійського військового командування Буковини, Срему та Банату. Вони переважно представлені такими різновидами, як накази, інструкції, ордери, рапорти, звіти. Відмінності від тотожної документації російських військових інституцій є мінімальними, що є цілком зрозумілим, з огляду на той вплив, якого зазнало діловодство російських військових канцелярій з австрійського боку.

Тематично виявлені документи висвітлюють характер стосунків запорожців-переселенців з австрійською адміністрацією, їх намагання зберегти традиційний соціальний устрій січової громади та, навпаки, спроби їх інтеграції до граничарської спільноти. Матеріали Хорватського державного архіву дають можливість здійснити порівняльний аналіз уніфікаторської політики двох абсолютистських європейських монархій – Австрійської і Російської імперій, по відношенню до представників прикордонних соціальних консорцій.

Разом з цим слід відзначити, що комплекс документів до історії запорожців-малътизів, що міститься у фонді, вірогідно зазнав руйнації через розпорошення та фізичні втрати. Так, у ньому досить непогано представлено матеріали, які ілюструють початковий період перебування запорожців на теренах Бачки та Банату (1785–1786 рр.), в той час, як за пізніші часи маємо лише поодинокі документи.

яких інколи у межах однієї «зв'язки» налічувалося й кількадесятеро. В середині них зберігався документ, або група документів, які отримували порядковий номер. При визначенні черговості розміщення документів за тривалий проміжок часу домінуючою ознакою зазвичай ставала хронологічна (рік створення). Легенда будь якого документу фонду № 430, згідно хорватських архівних стандартів виглядає наступним чином: назва архіву–номер фонду–номер зв'язки–рік–номер «справи». Як бачимо, подібна система дуже нагадує ту, що існувала у Російській імперії та у СРСР до Другої Світової війни. Кожен, кому доводилося й у наші дні працювати зі «старими» описами Російського державного військово-історичного архіву, Російського державного архіву давніх актів, чи то з описами окремих фондів Центрального державного історичного архіву України (м.Київ), погодиться з цим. Саме через це ми й вважаємо доречним оперувати такими термінами як «зв'язка, справа» по відношенню до документів Хорватського державного архіву.

¹⁶⁵ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147; fasc. 66, 1785, № 165; fasc. 66, 1785, № 173; fasc. 66, 1785, № 213; fasc. 66, 1785, № 217; fasc. 66, 1786, № 8; fasc. 66, 1786, № 224; fasc. 66, 1786, № 384; fasc. 66, 1791, № 123.

Архів Воєводини (*Архив Војводине (Нови Сад, Србија) – АВ*) є провідною архівною установою, в якій зберігається переважна велика кількість документальних історичних джерел, на теренах однієї з адміністративно-територіальних одиниць сучасної Сербії – Автономної області Воєводини. У 3-х фондах цього архіву:

- ф. 2 «Бачко-Бодрошка жупанија. (1688–1849). 204 књ., 1197 кут.»;
- ф. 8 «Шајкашки граничарски батаљон. (1766–1871). 118 књ., 309 кут.»;
- ф. 12 «Илирска дворска канцеларија. (1791–1792). 5 књ., 57 кут.».

зберігається 9 справ, чиє виникнення напряму пов'язано з документуванням управлінських рішень представників центральної та місцевої влади угорських коронних земель та Військового Кордону по відношенню до запорозьких козаків, які заступили впродовж 1785–1787 рр. на австрійську військову службу¹⁶⁶. Інформативний потенціал цих документів Архіву Воєводини є доволі високим – він спроможний стати в нагоді при реконструкції широкого кола сюжетів з повсякденного життя «мальтизької» спільноти в умовах чужорідного соціального, релігійного й етнічного оточення. Особливий інтерес являє судово-слідча справа (липень 1786 р.), яка виникла при розслідуванні магістратом м.Сента конфлікту запорожців із місцевим сербським граничарським командуванням із приводу заборони останнім відвідувати козакам шинки¹⁶⁷.

Історичний архів м.Панчева (*Историјски архив града Панчева (Панчево, Србија) – ИАП*), хоча і є лише муніципальним архівом невеликого містечка на півдні Воєводини, цікавий для нас тим, що в процесі «розукрупнення» архівів у СФРЮ, яке мало місце на початку 1980-х років, до нього на постійне зберігання було повернуто з Архіву Воєводини фонд Німецько-Банатського граничарського полку – «Немачко-Банатска регимента № 12. (1765–1872), 311 књ.», (як відомо, на території саме цього граничарського полку Славонської генералкоманди було поселено більшість «мальтизів»). Хоча з 311 одиниць фонду лише 2 відносяться до періоду 1785–1791 рр. – часів перебування частини запорожців на австрійській службі, саме в них міститься інформація за темою дослідження¹⁶⁸.

¹⁶⁶ АВ, ф. 2, кут. 138, № 160; кут. 140, № 26; кут. 144, № 23; кут. 158, № 88; кут. 187, № 61; ф. 8, кут. 1, № 20; кут. 1, № 22; кут. 1, № 25; ф. 12, кут. 36, № 2811.

¹⁶⁷ АВ, ф. 2, кут. 140, № 26, стр. 1–3.

¹⁶⁸ ИАП, ф. «Немачко-Банатска регимента № 12», № 118, 304.

РОЗДІЛ 4

КЛАСИФІКАЦІЯ ТА АТРИБУЦІЯ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА

4.1. Класифікація документальних і наративних джерел

Систематизація джерел, є невід'ємною складовою аналізу джерельної бази та засобом створення моделі реконструкції історичної реальності досліджуваного часу, шляхом до з'ясування інформативних можливостей актуалізованої джерельної бази. Відтак, систематизація, насамперед, спрямована на об'єднання структурних елементів інформаційних систем конкретних історичних періодів – документів і наративів, – у тому числі на визначення їхньої ієрархії та детермінованості взаємовпливів.

У зв'язку із цим визначений алгоритм систематизації джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. повинен враховувати потенційну здатність окремих елементів системи – документальних, або наративних джерел, різних за видовою належністю, віддзеркалювати історичну дійсність, що колись існувала. Функціональна дієвість побудованої моделі реконструкції інформативних можливостей інформаційних систем прямо зумовлена послідовністю реалізації окремих її компонентів, але неодмінно із врахуванням їх ієрархічності. При цьому, послідовність ця не носить регламентованого характеру та не претендує на універсалізм, а окремо визначається та застосовується в процесі здійснення систематизації кожного із напрямків соціального розвитку запорозької громади.

Загальну систему джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. складають документальні та наративні джерела різних типів, родів та видів, які, у свою чергу, є складовою підсистем джерельної бази напрямків соціального розвитку населення Вольностей ВЗН з кінця XVII-го та впродовж усього XVIII ст.: формування окремих станових верств у процесі колонізації земель Запорожжя, взаємовідносин січової громади із соціумами-контрагентами сусідніх українських регіонів – Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережжя, та із соціальними структурами держав (та їх окремими представниками), у сфері політичного впливу яких опинялося ВЗН і окремі групи запорожців у досліджуваній період; соціальних рухів у середовищі січовиків й ін.

Детермінованість системного аналізу джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. передбачає здійснення комплексу заходів із класифікації документальних і наративних джерел шляхом групування їх за загальними ознаками, шляхом з'ясування їх специфічних, унікальних характеристик.

Класифікація є одним із головних методів внутрішньої критики документальних джерел, який дає змогу реконструювати рівні та типологічну структуру джерельної бази, з'ясувати її репрезентативність і визначити

оптимальний інструментарій аналізу інформативних можливостей різних видів джерел. Крім цього, класифікація джерел із соціальної історії запорозького козацтва є важливою складовою реконструкції генеральної джерельної бази з історії Південної України, а ширше й усієї Центрально-Східної Європи XVIII ст.

Класифікація джерел за походженням надає можливість підійти до вирішення проблеми репрезентативності актуалізованої джерельної бази. Сукупність документальних джерел, які продукували запорозькі військові канцелярії і канцелярії державних установ країн, в адміністративному підпорядкуванні яких знаходилося ВЗН і окремі козацькі громади (див. Додатки В - З), та якими вони обмінювалася між собою, за походженням можуть бути розподілені на кілька відповідних груп – українські, російські, турецькі/кримські та австрійські. Кожна із них, відповідно, представлена кількома ієрархічними підгрупами.

Документи які походять від українських (запорозьких, гетьманських, чорноморських й ін.) продуцентів репрезентовано:

- розпорядчими документами: а) універсалами гетьманів І.Мазепи, П.Орлика, К.Розумовського; б) наказами та інструкціями кошових і військових отаманів ВЗН, Чорноморського та Буткальського козацьких військ¹.
- донесеннями та рапортами козацької старшини: а) кримським ханам, російським царям (імператорам), турецьким султанам та ін.; б) вищим державним установам цих держав; в) місцевому військовому та цивільному командуванню країн, у підданстві яких перебувало ВЗН, або окремі групи січовиків².
- обліковою документацією: а) Коша ВЗН та паланкових канцелярій³; б) Коша та військової канцелярії Чорноморського козацького війська⁴.
- клопотаннями окремих осіб і груп рядового козацтва та старшини перед російським урядом стосовно: а) отримання армійських чинів; б) повернення до козацького стану з інших соціальних верств; в) скарг на утиски з боку місцевої військової та цивільної адміністрації і поміщиків Півдня⁵.

¹ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1578, арк. 22-23, 37-37 зв.; спр. 13796, арк. 7-10; Ibid, ф. 269, оп. 1, спр. 48, арк. 14, 18-22; спр. 88, арк. 2-3; спр. 782, арк. 4-12; Ibid, ф. 229, оп. 1, спр. 5, арк. 121; спр. 8, арк. 103-107 та ін.; Biblioteka PAN Kraków, rkps. 1679, k. 4-7, 9-11 v., 22-25, 31-34 v.

² ІР НБУ, ф. 2, спр. 2543, арк. 2-3; спр. 27792, арк. 5-5 зв.; РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 80, лл. 12, 33-33 об., 34-37; РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 2, ч. 1, лл. 2-28.

³ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 28, арк. 1-146, 147-182.

⁴ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 276 а, лл. 2-2 об., 3, 4-6, 8 об., 9-9 об.; д. 280, лл. 2-12 об., 14-17, 19-19 об.; Ibid, ф. 250, оп. 2, д. 2, лл. 2-2 об., 3-7, 8-13; д. 151 а (т. 1), лл. 1-36.

⁵ ДІМ, КП-74268/АРХ. – 14561, арк. 8-8 зв., 12-12 зв., 13-16; ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 2, лл. 24-26, 28-29, 31-31 об., д. 183, лл. 2-3 об., 10-14, 15-17 об.; Ibid, ф. 250, оп. 2, д. 151 а (т. 2), лл. 14-16, 17-23, 24-24 об.; РГВИА, ф. 13, оп. 1/107, 1777 г., св. 143, д. 13, лл. 3-12; 1778 г., св. 141, д. 77-79, лл. 1-2, 4-4 об., 7-7 об., 9-11; 1779 г., св. 141, д. 80-82, лл. 2-4, 6-8 об.; Ibid, ф. 52, оп. 1, д. 304, ч. 1, лл. 34-46 об.; д. 311, лл. 12-18.

- матеріалами службового та приватного листування старшини та рядових козаків⁶.

Документальні джерела російського походження переважно представлено:

- розпорядженнями: а) монархів і вищих органів влади Російської держави – приказів і колегій (грамотами, маніфестами, указами)⁷; б) командирів та правителів Півдня – Ф.Апраксіна, І.Леонтьєва, І.Глебова, П.Текелія, Г.Потьомкіна та ін., а також керованих ними губернських, провінційних і намісницьких канцелярій⁸.

- донесеннями, пропозиціями та рапортами: а) вищого військового та цивільного командування – генерал-губернаторів, командуючих арміями та ін. – І.Вейсбаха, Б.-Х.Мініха, В.Долгорукова, О.Прозоровського та ін., до російських монархів і вищих державних установ; б) військових командирів, правителів і губернаторів Півдня (після 1775 р.) до Г.Потьомкіна стосовно соціального устрою колишніх Вольностей ВЗН – В.Черткова, М.Язикова, М.Муромцева, В.Каховського, С.Жигуліна, А.Головатого, З.Чепіги та ін.⁹

- звітною статистичною документацією губернських, намісницьких і провінційних канцелярій щодо: а) кількості населення на Запорожжі¹⁰; б) самовільних переселенців на землі Вольностей з території Новоросійської губернії¹¹; в) козацьких поселенців у Чорноморі¹².

Документи турецького та кримського походження представлено:

- директивними актами турецьких султанів і кримських ханів – фірманам та ярликам, до ВЗН та Буткальського козацького війська¹³.
- обліковою та діловодною документацією прикордонних комісій з врегулювання конфліктів підданців Османської імперії/Кримського ханства (у

⁶ Архив СПБИИРАН, ф. 200, оп. 3, д. 10, лл. 1-2; д. 28, лл. 1-1 об.; д. 80, лл. 2-3 об.; д. 249, лл. 2-2 об.; ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 15, лл. 2-3, 4-6; д. 37, лл. 2-12; д. 47, лл. 3-5 об.; д. 126 а, лл. 8-12, 14-14 об.; ІР НБУ, ф. 2, спр. 3605, арк. 2-4; Ibid, ф. 8, спр. 1307 – 1309, арк. 2-3.

⁷ РГАДА, ф. 9, оп. 1, кн. 3, лл. 114, 117; оп. 3, кн. 13, лл. 78-79 об.; оп. 4, кн. 53, лл. 35-37; Ibid, ф. 13, оп. 1, д. 6, лл. 2-3 об.; д. 7, лл. 2-2 об.; д. 8, лл. 1-3; Ibid, ф. 124, оп. 4, д. 50, л. 2-3; РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 1, ч. 1, лл. 2-3, 5-5 об., 16-17 об.; Biblioteka PAN Kraków, rkps. 1679, k. 5-5 v., 14-16, 22-24 v.; ЦДІАК України, ф. 54, оп. 1, спр. 256, арк. 9-10; спр. 5470, арк. 2-4.

⁸ ДАДО, ф. 1684, оп. 2, спр. 122, арк. 99, 101 зв., 112, 117 зв.; ДІМ,КП-38197/АРХ. – 208, арк. 7-12; РГА ВМФ, ф. 233, оп. 1, д. 14, лл. 78-80 об.; д. 74, лл. 213-213 об.; ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 799, арк. 11-11 зв.; спр. 1482, арк. 7-8; спр. 1607, арк. 24.

⁹ ДАДО, ф. 1684, оп. 2, спр. 412 – 413, арк. 34, 36 зв., 39-40, 78; спр. 569 – 577, арк. 99 зв., 112-114, 156 зв.; РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 91, лл. 2-4, 5-6 об., д. 92, лл. 7-8; Ibid, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 6, лл. 146, 201, 278 об.; РГИА, ф. 1286, оп. 1, 1802 г., д. 62, лл. 12-15.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 111, арк. 11-18 зв.; спр. 348, арк. 3-6.

¹¹ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 95, ч. 1, лл. 16-23 об., 25-32 об., 34-43 об., 61-68 об.

¹² ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 1, лл. 9-145; д. 11, лл. 74-80, 109-115; д. 36, лл. 24-28; д. 172, лл. 5-50, 86-130.

¹³ АВПРИ, ф. 123, оп. 123/1, 1730 г., д. 2, лл. 7-9 об., 23-24 об.; BCz, rkps. 493, k. 12-13, 14-15 v.; rkps. 494, k. 2-3, 5-6; BOA, NAT, gömlek 3095/A, dosya 74, sayfa 4, 6-9; gömlek 12997/D, dosya 233, sayfa 2, 5, 15, 17; gömlek 54729, dosya 1383, sayfa 1-3.

тому числі запорожців) з підданцями Російської держави та Речі Посполитої¹⁴.

- офіційним листуванням турецьких і кримських можновладців – а) сілістрійського, очаківського та хотинського пашів; б) хана, нуредина, калги та сераскірів, – із кошовою старшиною, російськими та польськими прикордонними командирами¹⁵.

Документальні джерела польського походження являють собою:

- розпорядчу документацію: а) королів, канцлерів і великих коронних гетьманів; б) військового та дипломатичного відомств Речі Посполитої¹⁶.

- документи поточного діловодства польсько-російських і польсько-турецьких (кримських) комісій з врегулювання прикордонних конфліктів¹⁷.

- матеріали офіційного листування польських прикордонних командирів з: а) Кошем і паланковою старшиною ВЗН; б) представниками російського та турецького (кримського) військового та місцевого командування¹⁸.

Документальні джерела австрійського походження за темою дослідження репрезентують:

- розпорядження: а) австрійського імператора; б) Державної Військової Ради; в) військового командування граничарських полків з приводу запорожців¹⁹.

- звіти: а) австрійських дипломатичних представництв²⁰; б) командирів прикордонних військових з'єднань²¹.

¹⁴ АВПРИ, ф. 89, оп. 89/1, 1722 г., д. 21, лл. 2-7 об.; 1725 г., д. 17, лл. 13-21, 24-27 об.; 1726 г., д. 11, лл. 3-5; 1729 г., д. 12, лл. 3-17 об.; 1733 г., д. 11, лл. 3-12; 1746 г., д. 9, лл. 3-8, 12-23; 1754 г., д. 12, лл. 12-24 об., 28-32.

¹⁵ РГАДА, ф. 20, оп. 1 (доп.), д. 20, лл. 2-3, 5-8; ВOA, С.-AS, gömlek 4381, dosya 96, sayfa 3-5; gömlek 21087, dosya 505, sayfa 2-4; gömlek 37557, dosya 875, sayfa 8-12; gömlek 39222, dosya 909, sayfa 2-3, 5-6; gömlek 52668, dosya 1181, sayfa 23.

¹⁶ АВПРИ, ф. 79, оп. 79/1, 1741 г., д. 29, лл. 2-6, 8-10 об.; 1744 г., д. 20, лл. 3-3 об., 6-7 об., 12-15 об.; Ibid, ф. 79, оп. 79/6, д. 32, лл. 14-22; д. 933, лл. 34-37 об., 40-44; д. 1396, лл. 112-114 об.; BCz, rkps. 2734, k. 238, 321; rkps. 2760, k. 178-179 v., 181-182; rkps. 3873, k. 38-41, 48-50 v.; rkps. 5757, k. 167, 172-176.

¹⁷ АВПРИ, ф. 79, оп. 79/6, д. 931, лл. 23, 88-90; д. 932, лл. 6-10 об., 20, 77-78, 85-86 об.; д. 933, лл. 80-81 об., 96; AGAD, AKW, dz. Rosyjskie, kart. 56, № 8, k. 2-3, 4-5; № 41, k. 1-2, 3-4 v.; dz. Tureckie, kart. 79, № 545, k. 1-2 v., 5-6; № 629, k. 53-55 v.; dz. Tatarskie, kart. 64, № 17, k. 2, 3-4; № 26, k. 1-4, 7-10 v.; BCz, rkps. 605, k. 32-33, 238 v., 312-314 v.; rkps. 607, k. 87-88 v., 98-102; rkps. 609, k. 565, 610-612 v.

¹⁸ AGAD, AKW, dz. Rosyjskie, kart. 55 f, № 5, k. 1-4; № 7, k. 1-2; k. 57, 58-60 v.; № 8, k. 1, 2-2 v, 3-3 v.; BCz, rkps. 616, k. 232-239, 323-326 v., 330-335 v.; rkps. 623, k. 34-35 v., 56-68; rkps. 627, k. 13-18 v., 23-27; rkps. 633, k. 34-37, 42-42 v, 56-57.

¹⁹ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 1, 18; fasc. 66, 1785, № 165, str. 1-2, 3, 4, 5-6; fasc. 66, 1786, № 8, str. 1-2.

²⁰ HDA, fasc. 66, 1785, № 213, str. 1, 5; fasc. 66, 1785, № 217, str. 2; fasc. 66, 1786, № 224, str. 1.

²¹ HDA, fasc. 66, 1791, № 123, str. 2-3; AB, ф. 2, кут. 138, стр. 2-3, 5; № 160; кут. 140, стр. 7; Ibid, ф. 8, кут. 1, № 20, стр. 1-2; кут. 1, № 25, стр. 1-5; Ibid, ф. 12, кут. 36, № 2811, стр. 1-4.

- облікові матеріали по особовому складу полків Військового Кордону²².

Таким чином, класифікація документальних джерел із соціальної історії запорозького козацтва за критерієм походження дає змогу стверджувати, що найбільшим представництвом і видовим розмаїттям з-поміж них вирізняються документи українського та російського походження.

Видовий принцип класифікації дає змогу більш чітко визначити коло джерел у їх типологічному розмаїтті. Цей метод класифікації дозволяє дослідити зв'язки та взаємовпливи груп історичних джерел із різними ознаками у процесі виконання ними суспільних функцій, тобто реконструювати джерельну базу з соціальної історії запорозького козацтва як цілісну систему, що є продуктом діяльності січової громади та її контрагентів. Крім цього, класифікація джерел за видовим принципом дозволяє конкретизувати структуру корпусу документальних джерел²³.

За видовою належністю комплекс документальних джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. розподіляється на актові, справочинні, облікові та епістолярні.

Актові документи, в свою чергу, поділяються на дві підгрупи: 1) законодавчі акти; 2) приватні акти. Акти першої з цих підгруп – законодавчі, розподіляються за функціональною спрямованістю на розпорядчі та процесуальні. До корпусу розпорядчих законодавчих актів відносяться маніфести, накази та ордери, які походять від вищих органів влади (монархів і вищих державних установ країн Центрально-Східної Європи) та від місцевих адміністративних установ (гетьманських і губернських канцелярій). Друга підгрупа актових джерел за темою нашого дослідження – приватні акти, переважно, представлені засвідчувальними актами – атестатами та свідоцтвами, паспортами. Атестати, як різновид приватних актів, здебільшого представлені зразками діловодства військових канцелярій ВЗН за Нової Січі та Чорноморського козацького війська. Атестати надавалися козакам на підтвердження їхньої служби у Війську. Паспорти можна поділити на два види: закордонні та внутрішні. Внутрішні паспорти видавалися для посвідчення особи на теренах Вольностей і використовувалися як форма боротьби з гайдамацтвом. Свідоцтва були аналогом атестатів та, подібно до останніх, документально підтверджували проходження тим чи іншим козаком служби у ВЗН.

Справочинна документація представлена наказами, інструкціями, промеморіями, екстрактами. Накази слід вважати найбільш поширеним із різновидів розпорядчих актів, що курсували в документаційних системах досліджуваного періоду. Ордери, як різновид розпорядчо-директивних актів, також були широко використовуваними в документальному обігу між козацькими військовими канцеляріями та рештою суб'єктів. Інструкції містили

²² ИАП, ф. «Немачко-Банатска регимента № 12», № 118, стр. 3-182; № 304, стр. 1-129.

²³ Пронштейн А.П. Источниковедение в России. Эпоха феодализма. – Ростов-на-Дону, 1989. – С. 5-7, 22.

офіційні регламентації щодо здійснюваних заходів, дій і т. ін. Ці документи висилалися до депутатів від ВЗН у різноманітних комісіях (прикордонних, чи то навіть Законодавчої (1767 – 1768 рр.)), до паланкових старшин та командирів запорозьких загонів, відряджених від Коша для викорінення гайдамацтва. Промеморії виконували функцію основного інструменту зносин козацьких військових канцелярій із канцеляріями адміністративно-територіальних і військових одиниць, які знаходилися на рівнозначному ієрархічному шаблі. Екстракти, за своєю функціональною спрямованістю, мали коротко передавати сутність якоїсь справи. У них стиснуто, по пунктам, було розкрито хід документального оформлення процесу вирішення конкретних ситуацій. Акцентуємо увагу що під зазначеним номінативом фігурували також і певні різновиди обліково-статистичної документації (див. нижче). Журнали фіксували інформацію стосовно короткого змісту вхідних і вихідних документів.

Облікова (обліково-статистична) документація представлена відомостями, випродукованими в процесі фіскального та поліцейного обліку запорозького (чорноморського) населення та матеріалами церковного обліку – сповідними книгами. Облікові документи (переписи; іменні списки) козаків укладалися з різних приводів: за приклад може слугувати загальний перепис ВЗН, що був зроблений у середині 50-х рр. XVIII ст. на вимогу гетьмана К.Розумовського. Відомості (описи) висвітлювали господарський та демографічний стан по Вольностям ВЗН, землям Чорноморського козацького війська тощо.

Епістолярії (листи) за своїми функціональними ознаками розподіляються на два різновиди – дипломатичні та приватні (класифікацію приватного листування, яке відноситься до нарративних джерел, здійснено нами в рамках відповідного тематичного блоку роботи). Дипломатичне листування широко використовувалося в процесі документальних зносин ВЗН із державними установами та можновладцями Російської держави (імперії), Османської (включно з Кримським ханством) та Австрійської імперій, Речі Посполитої, місцевими урядниками та воєначальниками зазначених держав. Попри те, що в залежності від походження від адресатів/адресантів, мова викладення (відповідно спосіб кодування інформації), варіації початкових протоколів й т.п. зовнішні ознаки листів можуть варіюватися достатньо сильно, їх типологічна спорідненість між собою витікає з основної функціональної ознаки – оперативні зносини між суб'єктами інформаційного простору²⁴.

Писемні нарративні джерела за темою дослідження представлені джерелами особового походження. Тут і далі під джерелами особового походження розуміємо вид писемних історичних джерел, основною функцією яких є міжособова комунікація та автокомунікація індивідуума (-ів). До таких відносяться нарративи-описи, мемуари, приватне листування (епістолярні

---

²⁴ Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – М.: Наука, 1975. – С. 117.

джерела) та тексти споріднених наративних жанрів – есеї та окремі зразки публіцистики.

Усі писемні наративи за темою дослідження ми можемо віднести до конкретних груп за кількома ознаками, зокрема, за походженням, функціональною спрямованістю та адресованістю та, нарешті, за базовою ознакою – за видовою належністю.

Класифікацію писемних наративів за походженням, у залежності від етнічного та соціо-культурного середовища, з якого походили автори, та від рівня їх наближеності/віддаленості (або симпатії/антипатії) до запорозького козацтва нами вже було здійснено в процесі з'ясування напрямків створення наративних джерел (див. Розділ 2.3), тож немає потреби у тому, щоб дублювати основні положення вже здійсненого аналізу та висновків, які було сформульовано в його процесі.

Основним критерієм класифікації джерел особового походження за функціональною ознакою є заданість і спрямування комунікаційних зв'язків, які вони покликані встановити між різними соціальними групами і суб'єктами-індивідами – як сучасниками авторів, так і такими, які прогнозовано можуть/будуть існувати в недалекому майбутньому (нащадками). За цією ознакою їх можна розподілити на інтер- та авто-комунікативні: перші відпочатково створюються автором із заданістю на те, щоб забезпечити йому можливість «бути почутим» потенційними читачами, другі ж покликані задовольнити потреби того ж автора в саморефлексії.

Власне мемуари (спогади) за функціональною ознакою, мають бути розподілені на мемуари-автобіографії і мемуари-«сучасні історії». Це пояснюється тим, що вони суттєво відрізняються одне від одного за своїми первинними соціальними функціями.

Автобіографії у більшості випадків створюються з достатньо вузькою функціональною заданістю – вони призначаються безпосереднім нащадкам авторів, отже обслуговують (на момент створення) лише сімейні (родові) цілі. Відповідно до цього їм притаманний вельми довільний відбір інформації, відповідно до індивідуальних уподобань автора-мемуариста та його представлень про самого себе.

«Сучасні історії» є різновидом мемуарних текстів, головною метою яких також є індивідуальна фіксація, однак не просто власного життєвого шляху, а всього комплексу суспільно значущих подій, з подальшою передачею унікального досвіду не лише вузькій соціальній групі (тим же родичам), а суспільству в цілому. У широкому розумінні «сучасні історії» – це записки сучасників, у яких розповідається про події, учасником яких були самі автори, або ж, які стали відомі їм від інших очевидців. Головною відмінністю «сучасних історій» від історичних хронік є те, що в них на перший план виходить сам автор з його рефлексіями. Ще однією важливою особливістю цього різновиду мемуарів є документальний характер тексту. Це не дивно, адже у більшості випадків

«сучасні історії» належать авторству осіб, які відіграли видну роль в історії XVIII ст.

Класифікація писемних наративів за їхньою адресованістю передбачає розподіл на тексти з фіксованим адресатом – сюди слід віднести приватні епістолярії та мемуари-автобіографії (принаймні ті з них, які було адресовано кровним нащадкам мемуариста, його духовним спадкоємцям і т. ін.), та на тексти із невизначеним адресатом – мемуари-«сучасні історії» і мемуари-автобіографії (у тих випадках, коли адресат відсутній)²⁵.

Як вже було сказано вище всю сукупність писемних наративних джерел тут і далі, за їх видовою належністю, ми розглядатимемо по трьох їх основних підгрупах: 1) наративи-описи (оповіді); 2) мемуари; 3) приватні епістолярії.

Під власне наративами-описами, згідно формальних ознак видової належності, розуміються тексти оповідного характеру, в яких йдеться про сукупність якихось реальних історичних подій в їх послідовності. Основним критерієм відособлення подібних текстів оповідного характеру від власне мемуарів є те, що інтерпретація усіх аспектів картини світу в них відбувається з домінуючим абстрагуванням від особистісних рефлексій автора – чи то з позицій «наукового бачення світу», чи то з позицій «врахування інтересів усіх сторін» і т. п.

Мемуари – оповідання про минуле, засновані на особистому досвіді і власній пам'яті їх автора, в свою чергу, розподіляються на спогади (власне «мемуари») і щоденники.

Спогади, в масі своїй, створюються через певний, часом досить значний (до кількох десятків років) відрізок часу, який відокремлює час їх написання від часу подій, які описуються в них. Характерною рисою спогадів є те, що вони є більш суб'єктивним видом мемуарних джерел у порівнянні з тими ж щоденниками та епістоляріями, оскільки значна часова дистанція, про яку сказано вище впливала не тільки на значне корегування особистісних рис авторів, їх життєвої позиції й т. ін., але й на об'єктивність поданої у них інформації.

Щоденники являють собою сукупність різних за обсягом і тематикою фрагментарних записів, які є наративним виявом авторських саморефлексій. Головною їх відмінністю від мемуарів-спогадів є повна (у той же день) або дуже близька (не більше кількох днів) синхронність подіям, які мали місце бути в житті їх авторів²⁶.

Фактично, такі щоденні (щотижневі, або навіть щомісячні) записи є виявом спроби окремих індивідів здійснити (або скласти основу для здійснення цього в майбутньому) аналіз індивідуального життєвого досвіду. Інституалізація щоденників (діаріушів, «журналов» (*journalles*), або «*поденных записок*»), як окремого письмового жанру, супроводжувала процес емансипації та індивідуалізації особистості в умовах Нового Часу та епохи Просвітництва.

²⁵ Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М. и др. Источниковедение. – М.: РГГУ, 2000. – С. 319.

²⁶ Ibid. – С. 320.

Показово, що ці щоденники, разом з іншою офіційною документацією, часто були обов'язковими звітними документами та представляють собою докладний виклад по дням перебігу подій, подорожніх вражень і спостережень за всіма сферами життя, причому, із аплікацією в текст копій з офіційного листування та іншої службової документації. Тож, хоча за своїми функціями ці джерела – відомча, звітна документація, але за формою це безперечно взірці мемуарного жанру – щоденники.

Епістолярії неофіційного характеру представлено двома різновидами – листами і цидулами. Листи (епістоли) являють собою тематичні інформаційні повідомлення з чітко визначеними адресатом і адресантом, *datum*’ом, переважно приватного, неофіційного характеру. Цидули – короткі записки, які могли виконувати кілька функцій: як приписок, додатків до основного змісту листів (фактично – «*post scriptum*» або «*nota bene*»), так і окремих тематичних блоків інформації. У останньому випадку вони, частіше за все, являли собою секретні повідомлення, які за змістом доповнювали основні, однак несли в собі інформацію, яка була строго конфіденційною. Приватне листування, що закарбувало в собі інформаційний шар з соціальної історії запорозького козацтва, характеризується великою прагматичністю як за формою подачі, так і за своїм змістом.

5.2. Особливості формуляру документальних і наративних джерел

Формулярний аналіз документальних джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. дає можливість визначити особливості: 1) видів документальних джерел; 2) позицію управлінських органів і можновладців держав-сюзеренів стосовно документальних зносин із запорожцями; 3) особисте ставлення козацької маси та старшин до практик ведення окремих видів документації; 4) соціального статусу представників певних верств запорозького козацтва.

Під формуляром тут і далі розуміємо структуру тексту документу, побудовану із стандартних зворотів, розташованих згідно визначеної ієрархії. Згідно таксономічних ознак, за принципом сходження від загального до конкретного, розрізняється чотири рівні організації клаузул у формулярах документів:

- умовний формуляр: найбільш узагальнена схема побудови документів в цілому;
- абстрактний формуляр: спільна схема побудови документів певного різновиду;
- конкретний формуляр: схематична структура певних невеликих груп документів усередині різновиду;
- індивідуальний формуляр: схема побудови одного окремо взятого документу.

Умовний формуляр абсолютної більшості актових і справочинних документів за темою дослідження, що продукувалися запорозькими канцеляріями та канцеляріями державних установ Російської імперії, Речі Посполитої та Австрійської імперії впродовж досліджуваного періоду є достатньо універсальним і включає в себе такі блоки клаузул, як:

- «початковий протокол»: *intitulatio* (позначення особи, від якої виходить документ); *inscriptio* (позначення адресата); *salutatio* (вітання);
- «основна частина»: *nominatio* (вказівка на видову належність документу); *preambula* (пролог); *narratio* (викладення обставин справи); *dispositio* (розпорядження по суті справи); *sanctio* (заборона порушення документу); *corroboratio* (відомості стосовно посвідчувальних ознак документу);
- «кінцевий протокол»: *apprecatio* (заключне побажання), *subscriptio* (вказівка на продуцента), *datum* (місце та дата видачі); засвідчувальна частина: *signature* (підпис)²⁷.

Поясненням подібного універсалізму формулярів документальних джерел, які походять із зазначених країн є сукупність факторів культурних взаємовпливів, що мали місце в Центрально-Східній Європі з кінця XVII-го та впродовж усього XVIII ст. у зв'язку з процесами модернізації систем управління та впровадженням, відповідно до цього, уніфікованих документальних систем (див. Розділ 2.2).

Турецько-кримська система документування мала свої, притаманні тільки їй, риси, що неминуче позначилося на відмінності видового складу документації, яка продукувалася в процесі прийняття відповідних управлінських рішень стосовно запорожців, які перебували в підданстві Османської імперії, від основного масиву документальних джерел українського, російського, польського та австрійського походження. Втім, окремі види документальних джерел, перш за все, законодавчі акти, демонструють достатньо великий рівень тотожності в побудові формуляру з аналогічними «європейськими» актами, що дозволяє включити їх до процесу здійснення компаративного аналізу формулярів.

З метою з'ясування територіальних особливостей формуляру певних видів документальних джерел, які співіснували синхронно – наприклад, законодавчих актів, структурні елементи їх формулярів, виявлені при аналізі актів споріднених за видовою належністю, однак таких, що мають різні генетичні витоки, було піддано компаративному аналізу. Для цього окремі клаузули, з яких складаються абстрактні формуляри того чи іншого різновиду документальних джерел, було зведено в таблиці. Основним рубрикаторам, при цьому, слугувало зазначення походження документу, його належність до сфери документального обігу тих чи інших козацьких військових канцелярій і держав-сюзеренів.

Окрім порівняльного аналізу формулярів споріднених за типологічними ознаками, але відмінних за походженням, різновидів синхронно створених і

---

²⁷ Ibid. – С. 257-258.

функціонуючих документальних джерел, доцільним є проведення подібного ж аналізу по відношенню до конкретних різновидів актових джерел, які продукувалися впродовж достатньо тривалого відрізка часу з метою з'ясування основних тенденцій розвитку їх формулярів, що були прямим слідством еволюціонування соціального устрою запорозького козацтва, урізноманітнення форм їх відносин із соціальними структурами держав-сюзеренів. Для цього, у зведених таблицях було подано, в хронологічній послідовності, дані стосовно кожного індивідуального акту, із зазначенням наявності або відсутності клаузул абстрактного формуляру. Поява, або навпаки, зникнення одних із них, наочно відображає зміни, що відбувалися у внутрішній структурі даного різновиду документальних джерел упродовж досліджуваного періоду часу.

Подібний порівняльний аналіз текстів документів дозволить виявити спільні риси у формулярах груп документальних джерел, з яких складаються їх конкретні різновиди, що є основним завданням дипломатичного аналізу внутрішньої форми актів. Крім цього, це дасть можливість простежити напрямки еволюції формулярів конкретних видів документальних джерел – актових, справочинних і облікових.

Питання щодо атрибуції писемного джерела, його віднесення до певної групи, згідно етнічного, соціального, політичного походження (належності) їх авторів, окрім формулярно-клаузульного методу вирішується також за допомогою методу текстологічного. Це дозволяє прослідити еволюцію тексту документальних і наративних джерел, зокрема, розвиток формулярів споріднених груп мемуарних джерел, встановити окремішні відзнаки кожного, окремо взятого їх тексту від інших подібних до нього у межах різновиду²⁸.

Оскільки історія розвитку документальних джерел є прямим слідством розвитку договірних стосунків між різними соціальними групами в суспільстві, вона відображає становлення та еволюцію соціальних прав козацьких громад (як запорозької, так і пост-січових), їх стосунки із різноманітними соціальними контрагентами, зокрема із владними структурами, державою.

Абсолютна більшість подібних соціальних компромісів, або ж навпаки – конфронтацій, якими супроводжувалася історична екзистенція запорозької громади впродовж досліджуваного періоду, знайшли своє відображення в актових джерелах (перш за все – законодавчих), різноманітного походження – російських, польських, турецьких та ін.

---

²⁸ Ibid. – С. 259-260.

Таблиця 4.1

**Порівняльний аналіз
абстрактного формуляру законодавчих актів XVIII ст.²⁹**

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент		
		intitulatio	inscriptio	salutatio
Українське	Початковий протокол	+	+	+
Російське		+	+	-
Польське		+	+	-
Австрійське		+	+	
Турецьке/ Кримське		+	+	+

Продовження Таблиці 4.1

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент					
		nominatio	preambula	narratio	dispositio	sancio	corroboratio
Українське	Основна частина	-	+	+	+	-	+
Російське		+	+	+	+	+	+
Польське		+	+	+	+	-	+
Австрійське		+	-	+	+	+	+
Турецьке/ Кримське		-	+	+	+	+	+

²⁹ ЦДІАК України. ф. 269, оп. 1, спр. 715, арк. 5-6 зв.; спр. 805, арк. 22-22 зв.; спр. 1096, арк. 23-25; ВСз., rkps. 3843, к. 26-27 v.; rkps. 3868, к. 7-7 v.; rkps. 3871, к. 17; Biblioteka PAN Kraków, rkps. 1679, к. 14-16; BOA, HAT, gömlek 54729, dosya 1383, sayfa 23; HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 1, 18; fasc. 66, 1785, № 165, str. 1-2, 4; fasc. 66, 1786, № 8, str. 3.

Продовження Таблиці 4.1

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент			
		apprecatio	subscriptio	datum	signature
Українське	Кінцевий протокол	+	+	+	+
Російське		–	+	+	+
Польське		–	+	+	+
Австрійське		–	+	+	+
Турецьке/ Кримське		–	+	+	+

Констатуючи високий рівень типологічної подібності абстрактних формулярів законодавчих актів, які було створено впродовж досліджуваного періоду та які прямо стосувалися запорозького козацтва, не в залежності від їх походження, ми можемо констатувати, що конкретні (окремих груп всередині різновиду) та індивідуальні (окремих документів) формуляри були більш диференційованими. При цьому простежується взаємозв'язок між специфікою формуляру та походженням кожної конкретної групи актових джерел.

Так, якщо вести розмову стосовно формулярів законодавчих актів російського походження, випродукованих упродовж усього XVIII ст., то можна стверджувати, що їм притаманний ряд індивідуальних рис. Зокрема, вказівка на адресата – *inscriptio*, та на видову належність документу були обов'язковими клаузулами початкового протоколу всіх без виключення актових законодавчих документів – маніфестів, грамот наказів, наприклад: «*Нашего царского величества подданным Малыя России городовым, и охотницким, и полковым, и запорожским, куренным атаманам, и ясаулом, и рядовым казаком, и всему посполству грамота*»³⁰.

У більшості випадків присутня й вказівка на адресанта (*intitulatio*). Особливо це характерно для актів монархів і вищих органів влади: «*От великого государя царя и великого князя Петра Алексеевича, Всея Великия и Малыя, и Белья России Самодержца*»³¹.

³⁰ РГАДА, ф. 124, оп. 4, д. 48, лл. 1 об., 2.

³¹ Ibid. – Лл. 1 об., 2.

Основна частина формулярів законодавчих актів складається з таких стандартних клаузул як *pagatio* – виклад обставин справи, та *dispositio* – розпорядження стосовно необхідності виконання. Як приклад можна навести *pagatio* цієї ж грамоти: *«Известно нам великому Государю, нашему Царскому Величеству учинилось что ваше посольство, своих нам Великому Гсдрю, Нашему Царскому Величеству, и [раде...] службах, которые по нашему Царского Величества изволению, и по своему [...дному] радению имели над неприятели нашими над свейскими войски с полководцы своими под Печерами, и под Ригою немалое время, и получа Нашего Царского Величества указ, о возвращении своем в дома, презрев тою свою службу, и радение, и нашу государскую к себе милость, от regimentарев своих отлучились, и отечество свое оставили, и в дома свои не пошли, а пристали к другой стороне, неведомо для чего, И Нам Великому Государю, Нашему Царскому Величеству слышать о том прискорбно»*. У його ж розпорядчій частині – *dispositio*, наказувалося, що вчинити по тій чи іншій справі: *«Мы Великий Государь, Наше Царское Величество вас атаманов и казаков и все посольство Милостию нашею Государскою, и сею грамотою увецеваем, дабы вы припомня Бога, и крестное свое Целованье, и службы предков своих и свои верные труды, и отечество свое, возвратились по прежнему в дома свои безо всякого сумнения; А Наше Великому Государя, Нашего Царского Величества милость к вам никогда отемлема не будет, А будете в Нашей Государской Милости по прежнему, И за службы свои, и за военные труды восприимите наше Царского Величества щедрое жалованье, и того ради сею нашею Царского Величества грамотою всех призываем, и нашею Государскою милостию обнадеживаем, и обещаем»³²*.

Кінцевий протокол наказів включає в себе такі клаузули як дата та місце (*datum*) та підпис (*subscriptio*). Як правило, для *subscriptio* існували стандартні формули для підпису: *«Государь Царь и великий князь Петр Алексеевич всеа Великия и Малыя и Белья России самодержец»*. Вказівка дати та місця завершували собою формуляр документа. *Datum* представлений наступним чином: *«Писан Государствия Нашего во дворе, в Царствующем Велицем граде Москве лета 1702, генваря в 9.д.»³³*.

Продовжуючи атрибуцію документальних джерел із соціальної історії запорозького козацтва, можна дійти висновку про те, що формулярний аналіз справочинної розпорядчої документації – наказів, ордерів та інструкцій, дає змогу встановити, що конкретний формуляр цього різновиду справочинної документації також був уніфікованим та, в переважній більшості випадків, об'єднував у собі стандартний набір клаузул.

Слід зазначити, що той факт, що основні її різновиди, які поширилися упродовж другої третини XVIII ст. у діловодній практиці Запорожжя та Гетьманщини під російським впливом, мали прями аналоги та являли собою

---

³² Ibid. – Лл. 2-2 об.

³³ Ibid. – Лл. 2 об.

запозичення форм, вже функціонуючих у документаційній сфері інших європейських країн, і, перш за все – в Австрійській імперії (див. Розділ 2.2). Це підтверджується й формулярним аналізом відповідних різновидів документів, насамперед, наказів і ордерів, випродукованих військовими канцеляріями зазначених держав:

Таблиця 4.2

Порівняльний аналіз конкретного формуляру розпорядчої документації канцелярій військових установ XVIII ст.³⁴

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент		
		intitulatio	inscriptio	salutatio
Українське/ Російське	Початковий протокол	+	+	–
Австрійське		+	+	–

Продовження Таблиці 4.2

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент						
		nominatio	preambula	narratio	dispositio	sancio	corroboratio	
Українське/ Російське	Основна частина	+	+	+	+	–	+	–
Австрійське		+	+	+	+	–	+	–

³⁴ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 6, лл. 146-146 об., 184-185, 201, 278; ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 37, арк. 5-7; спр. 43, арк. 10-10 зв., 11-13; спр. 51, арк. 27-27 зв.; спр. 77, арк. 12-12 зв., 15-16; HDA, f. 430, fasc. 66, № 213, str. 3; fasc. 66, 1785, № 217, str. 4-5; fasc. 66, 1786, № 8, str. 7.

Продовження Таблиці 4.2

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент		
		subscriptio	datum	signature
Українське/ Російське	Кінцевий протокол	+	+	+
Австрійське		+	+	+

Аналіз індивідуального формуляру типових зразків розпорядчої документації, випродукованої в процесі документальних зносин запорозького козацтва із зовнішніми контрагентами, і навпаки, дає змогу стверджувати, що дані порівняльного аналізу абстрактного формуляру, у більшості випадків, можуть бути поширені й на них.

Так, обов'язковими клаузулами в початковому протоколі наказів були вказівка на адресата/адресанта (*intitulatio* та *inscriptio*) та на належність документу до певного виду (подекуди переносилася з основної частини): *«Правителствующий Сенат по доношению генерал маиора Глебова от .28. прошедшаго февряля... Указ объявляет...»*³⁵.

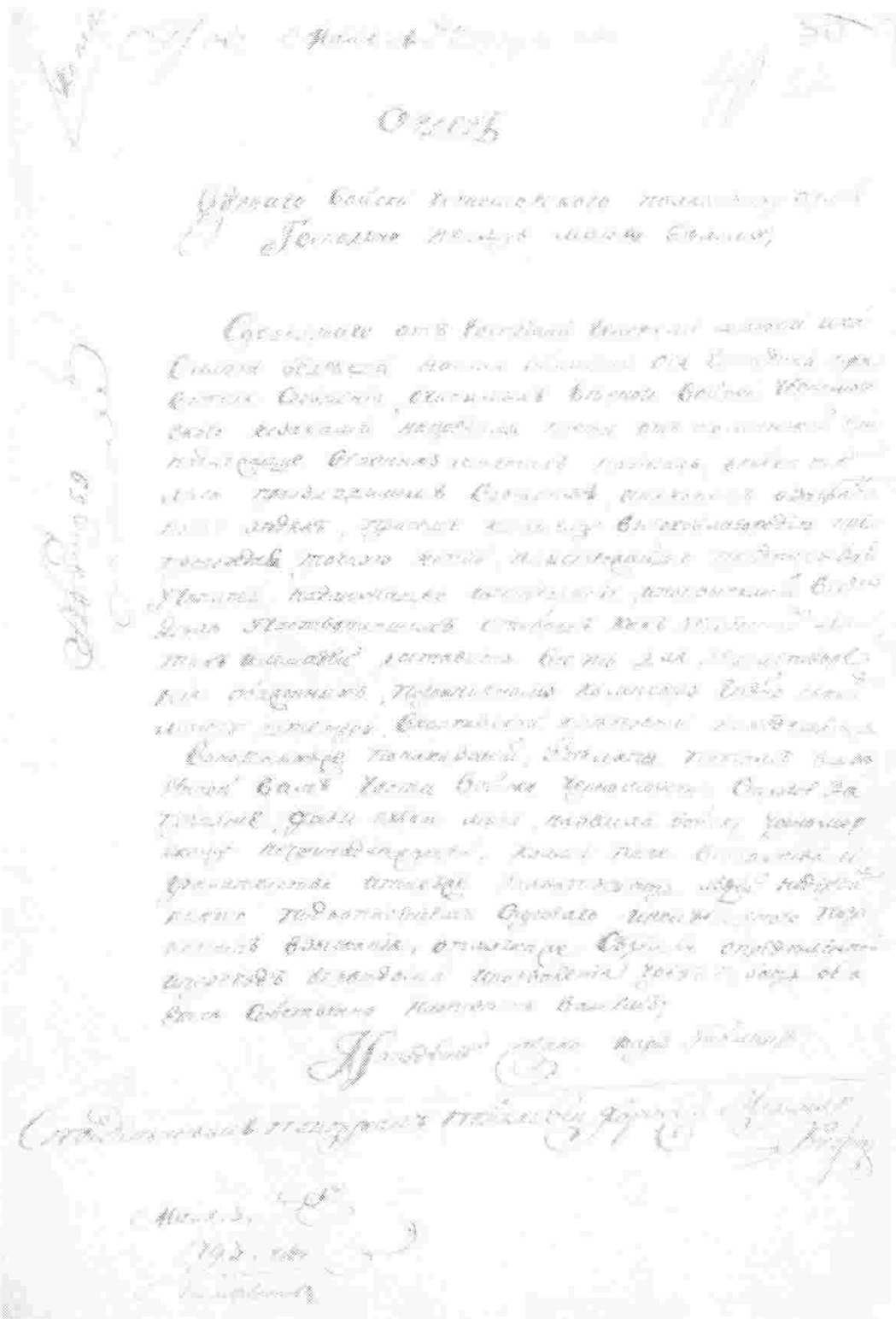
Основна частина формуляру наказів, подібно до інших різновидів справочинної документації, складається з *narratio* та *dispositio*. У основній оповідній частині – *narratio*, висвітлювалася суть справи: *«Тамо до получения оного указа и кроме других обстоятельств по одной пограничности предосторожность от соседственных а паче от турецкой стороны чинитца, и разъезды по близости границы имеют определено и ныне о том же подтверждено, а понеже де весьма безопасно чтоб от тамошних закрывательных команд и поселян что могло соседственным а паче турецкой стороне важная притчина к неудовольствиям и жалобам дойти, чрез которую б к несогласию и ссорам повод подать могло как паче от гайдамак которые из отбылых из Запорожского войска болшею частию бывають»*³⁶.

У розпорядчій частині – *dispositio*, вказувалося, що саме треба чинити для вирішення тієї чи іншої справи: *«ПРИКАЗАЛИ по вышеписанному генерал маиора Глебова представлению каким образом ему в случае иногда будущих с турецкой стороны от тех гайдамацких злодейств претензей и в поиске оных и в ответствии к турецким командирам поступать, исключая токмо требования о дозволении вступлением в их границу здешних команд чего чинить не разсуждается, дабы по тому примеру и с их стороны такого ж требования быть не могло»*³⁷.

³⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1574, л. 891.

³⁶ Ibid. – Лл. 891-891 об.

³⁷ Ibid. – Л. 892.

Ордер віце-губернатора Таврійської області
К.Габлица чорноморському старшині М.Білому. 1793 р.

Кінцевий протокол наказів включав в себе такі клаузули як дата та місце (datum) та підпис (subscriptio). Кінцевий протокол – datum, у розпорядчих документів є стандартним і представлений наступним чином: «Апреля 5 дня 1755 году»³⁸.

Аналогічні наказам клаузули початкового протоколу присутні, також, і в ордерах. Як і у випадку з наказами, вони представлені вказівками адресата-адресанта (inscriptio) – «Из генеральной войсковой канцелярии Войска Низового Запорожского гспдну атаману кошевому, старшин- войсковой, куренним атаманам и всему товариству», та зазначенням форми документу: «Ордер». Тотожною є й основна частина формуляру ордерів, яка представлена викладом обставин (narratio) «*Чрез присланное в Генералную войсковую канцелярию от пограничных учрежденной комиссии з Брацлавским воеводством комисаров писмо требуется о предложении к вам, чтоб оговоренные ворами и разбойниками бившими при комиссии запорожские козаки без всякого укривательства чрез нарочно посланные команды со всем при них грабежем сисканы и до востребования пограничной комиссии в войске Запорожском под крепким караулом, а пограбленные вещи, также скот и лошади под смотрением содержаны были и чтоб запорожские козаки от самовольных поступков и чинимаго ими в полше безперерывнаго воровства воздержаны были*», та dispositio – розпорядженням по суті справи: «*по определению Генеральной войсковой канцелярии предлагается вам о сиску чрез нарочные команды оговоренных ворами и разбойниками бившими при комиссии запорожских козаков и о содержании их со всем грабежем под крепким караулом до востребования комиссии и о воздержании запорожских козаков от самовольных поступков чинити исполнение как оная комиссия требует непременно*». Кінцевий протокол ордерів також дублює клаузули цієї частини наказів: як і у попередньому випадку він включає в себе datum – місце та дату складання документа – «1758-го года. Генваря 29 д. Глухов», та subscriptio – «Семен Кочубей. Андрей Безбородко. Николай Ханенко»³⁹.

Подібно до ордерів і наказів, початковий протокол формуляру ще одного різновиду розпорядчої діловодної документації – інструкцій, складається з intitulatio та inscriptio «Из Коша Войска Запорожского Низового войсковому осавулу пану Петру Калнишевському» та вказівкою форми документа: «Инструкция»⁴⁰. Основна частина формуляру інструкцій складається з narratio та dispositio. Оповідна частина – narratio, представлена викладом змісту справи: «Довольно всем козакам Запорожского Низового Войска есть известно, як много недобрых синов-злодеев между Воиском Запорожским по всем местам – по степам, в речках, в лугах и в плавнях, так умножилось, что безперестанно в российских границах, в Волностях войско[вих] по степам на шляхах купцов и

³⁸ Ibid. – Л. 892 об.

³⁹ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 43, арк. 61.

⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 72, арк. 126.

чумаков, а особливо в полской, турецкой и крымской областях, переправах чрез Днепр, Буг и Синюху нападения чинят, воли, кони да [...] ружье, також и прочие пожитки грабят, разбойнически очевидно и таино крадут, и [с теми] покраденными, коими товаром рогатим, денгами [с] прочими пожитками в наши Волности, чрез Днепр и чрез Буг и Синюху реки переправясь, уходят и так проходящим разного звания российским, яко турецким, крымским и полским купцам и другим людям, а особливо полским, турецким и крымским жителям теми своими безпрестанными злодейства и смертными убийствами турок, татар, поляков и жидов, да и христианам нестерпимые обиды причиняют, чрез что не толь к ясневелможному господину гетману и разных ординов кавалеру, его сиятельству Разумовскому, и в Киев к господину генералу, да и прочим высоким генералитетом, но и к высочайшему ЕИВ двору безпрестанные жалобы заходят на нас, Войско Запорожское Низовое»⁴¹. Dispositio, яке являє собою заключне розпорядження за суттю справи та є обов'язковими до виконання, у переважній більшості випадків подає інформації по пунктах – «1) ... 2)... 3...», а не суцільним текстовим потоком: «Того ради, по силе оних указов и ордеров для сиску и поимки и искоренения оних воров и других безпашпортных бродяг, вы, по сей инструкции определенни, которую приняв, имеете поступать по вышеписанному: 1. Следовать вам з будучою при вас командою в наши войсковие надлежащие Волности по разным степным речкам в Гард, оттудова понад Богом к лиману, от лиману в гору понад Днепром и всеми местами старатся проведать, в каких местах вори, собрався конно или пешо, чатами стоят и намеревают в полскую и татарскую граници иттить воровать, или уже от них якие воровства или грабительства учинени. 2. Собрав козаков запорожских доброконных и оружейных, самих хазяинов, следовать за оними ворами и весьма искусным порядком оних воров старателство приложит переловить даже до единого, и сюда оних, в Кош, под крепким караулом присилать. 3. Буди же они ружем вам и команде вашей супротивление имели чинить, в таком случаи, яко неприят[ел]ей выстреляти, чего не опасаясь и не чиня оним ворами никакой потачки. 4. Всем козакам запорожским по степных речках и по лугам, зимовниками живущим и на рыбных добичах застающим, самим хозяином или их подчиненным и живущим при них, сию инструкцию вчитав и внушив крепкие указы о искоренении злодеев, накрепко приказивать, дабы они пред писаних злодеев и безпашпортных бродяг, и никого другого без пашпортов кого б зимовники не принимали, и так оным злодеям, яко и их коням, пристановища в себе иметь не давали»⁴². Кінцевий протокол формуляру інструкцій традиційно завершує datum: «З Коша 4 дня сентября 1754 году. Атаман кошовий Иаким Игнатович з товариством»⁴³.

⁴¹ Ibid. – Арк. 126-126 зв.

⁴² Ibid. – Арк. 128-128 зв.

⁴³ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 72, арк. 129.

Формуляри звітно-виконавчої документації – донесень, рапортів, чолобитних і т. п., також є стандартизованими. Клаузули початкового протоколу їх формулярів складаються з *inscriptio*, та вказівки на видову належність документу: *«Ясне Велможному Пану Разумовскому репорт»*. При цьому, на чернетках та відпусках документів, вказівка отримувача часто мала спрощений варіант, аж до абрєвіатури включно: *«Я. В. п. Р.»*. Основну частину формуляру традиційно формують *narratio* та *dispositio*. Подібно до директивно-розпорядчої документації, перше представлено викладом справи: *«По високоповелителному 5 д. сего генваря полученному вашей ясновелможности ордеру по оговору разбойником Котлярем грабителем неженского каравана греческого гардовие полковник Швец он же Белый да асаул Мандро с места их правления будут перемененнии в генералний В.Суд ко изледованию пошлются...»*. *Dispositio* ж репрезентовано проханням вирішити справу: *«Об оном делу и как с оною отправкою поступить високого повеления прошу»*. У кінцевому протоколі традиційно присутні *subscriptio* і *datum* залежно від адресанта відображений в різних варіантах: *«Из Коша. Генваря 15 д. 758»*⁴⁴.

Засвідчувальні документи за темою дослідження, як вже йшлося вище, переважно, представлені такими різновидами приватних актів, як атестати, паспорти та свідоцтва.

Якщо проаналізувати формуляр найбільш інформативних із них – атестатів, то можна помітити, що на відміну від законодавчих актів (як розпорядчих, так і процесуальних), у початковому протоколі атестатів не фігурує *intitulatio* (для монарших грамот і наказів характерне її поєднання з *inscriptio*). Поодинокі випадки, коли ми їх зустрічаємо, пов'язані із створенням атестатів, адресованих конкретним особам, таким які виконували функції рекомендаційного листа. Наприклад тоді, коли адресатом виступала персона впливова й наділена широкими повноваженнями, така, від якої багато в чому залежало вирішення долі рекомендованої особи – *«Высокосиятелнейший граф Петр Александрович / Мылостивый Государь и Патрон»* (з атестату козака Коренівського куреня Георгія Велінова, виданого у зв'язку з виходом зі служби у ВЗН, виданому кошовим отаманом П.Калнишевським 2 березня 1775 р.)⁴⁵.

У абсолютній же більшості випадків присутня лише *nominatio* – вказівка на видову належність документу. У нашому випадку – *«атестатат»*, хоча можуть бути й варіантні номінативи, наприклад – *«салвогвардия»* або *«свидетелство»*.

Основна частина формуляру засвідчувальних атестатів, свідоцтв, салвогвардій і т.п. представлена викладом обставин (*narratio*) та розпорядчою/прохальною формулою – *dispositio*. Як приклад наведемо *narratio* одного з атестатів: *«Сего подноситель войска Запорожского низового куреня Кореневского козак Георгий Павлов сын Велинов наци болгарской родился ж в городе болгарском Софии, оттуду пошедши пришел в войско запорожское»*

⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 43, арк. 60.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 147, арк. 191.

низовое в 1765 году, скоего до ныне находис пры курене Кореневском с козаками отправлял службу бывши в присяге Ея императорскому величеству, как донедавнокончившейся с турками войны, так и вту войну»⁴⁶. Dispositio данного атестату, відповідно, представлена наступним чином: «...начто исписать ему атестат, и уволить из Войска Запорожского Низового внутрь Российской империи к женитьбе и всегдашнему жителству...»⁴⁷.

У ряді випадків, основна частина формуляру атестатів представлена лише pagatio. Зазвичай, подібне зустрічаємо тоді, коли засвідчувальний акт видавався особам зі сталим соціальним статусом, які по виходу із ВЗН не потребували особливої протекції для подальшого влаштування свого життя. Характерним у цьому відношенні є атестат «польського шляхтича» М.Лозовського (не виключено, що православного сповідання), який був козаком Куцівського куреня: «Он, Михайло Лозовский, в битност его в Сечи Запорожской по его доброму постоянству и честному обходительству и желанию к службе в Войско Запорожское в число куреня Куцевского товариства принят и в реестр куренной вписан»⁴⁸.

Кінцевий протокол (subscriptio), разом із вказівкою на місце й дату створення засвідчувальних докумеентів варіюються у залежності від канцелярського різновиду. Так, оригіналам і відпускам притаманний розгорнутий, деталізований варіант subscriptio, який має наступний вигляд: «Высокоимлоство вас пребывающих с высокопочтительной преданостью нижайшие слуги атаман войсковый Петр Калнышевский войсковая старшина и товарищество»⁴⁹, або «Ея императорскаго величества Войска Запорожского Низового»⁵⁰. У чернетках навпаки здебільшого представлений скорочений варіант, часто навіть з тенденцією до створення абрєвіатурних форм – «Е. И. В.-ва Войска З.Н. атаман к. Г.Ф. с...»⁵¹.

Datum в атестатах (як у відпусках, так і в чернетках) є стандартизованими та мають універсальну формулу: «Видан з Коша сентябра 12 д. 1761 году»⁵², «Марта 2 д. 1775 году. З Коша»⁵³ й т.п.

---

⁴⁶ Ibid. – Арк. 191.

⁴⁷ Ibid. – Арк. 191.

⁴⁸ АKNЗС. – К., 1998. – Т. 1. – С. 530.

⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 147, арк. 191.

⁵⁰ АKNЗС. – К., 1998. – Т. 1. – С. 514.

⁵¹ Ibid. – С. 508, 523.

⁵² Ibid. – С. 509.

⁵³ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 147, арк. 191.

Прикметною рисою формулярів облікової (обліково-статистичної) документації, яка виникла в процесі фіскального, поліційного та церковного обліку – списків, переписів, реєстрів (регістрів) описів і журналів – є те, що клаузули всередині формуляру, зазвичай, є рубрикованими у вигляді таблиць.

Прикладом цього можуть слугувати як відомості стосовно складу ВЗН, укладені впродовж 1756 – 1757 рр., так і переписи посполитого населення Вольностей, здійснені під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр.

Разом із цим, у ряді випадків рубрикація в облікових документах могла й бути відсутньою, як-от у реєстрах козаків по січових куренях 1756 р., де єдиним елементом рубрикації можна вважати виокремлення курінного отамана з-поміж решти козаків. При цьому основна частина списку теж не завжди була репрезентована належною вказівкою на форму облікового документу на кшталт – «*Реєстр куреня Корсунського*», обмежуючись виключно зазначенням його тематики – «*Куреня... Кальниболотського, ...Вишестеблеевського...*»⁵⁴.

Слід відзначити, що найбільш рубрикованими є ті види облікової документації часів Нової Січі, які мали виконувати функцію фіскального обліку населення Вольностей ВЗН. Наприклад, у відомості податкового обліку населення Самарської паланки за 1759 р. присутні чотири рубрикатори:

- вказівка на населений пункт (під рубрикою «*Значится*»);
- зазначення кількості козацького населення;
- вказівка кількості посполитого населення;
- зазначення суми податку, який має бути сплачений (в карбованцях):

<i>Значится</i>	<i>Козаков з сего ведомства</i>	<i>Посполитие</i>			<i>Рублей</i>
		<i>Тяглих</i>	<i>Пеших</i>	<i>Того тяглих и пеших дворов</i>	

При цьому, у рубриці, що стосувалася посполитого населення маємо три підрубрики, чия присутність пов'язана з необхідністю градації посполитих на дві категорії – піших і тяглих (ті, в чийх господарствах є воли та коні), у залежності від їх спроможності сплачувати грошовий податок⁵⁵.

Можна стверджувати, що загальною тенденцією розвитку формулярів облікової документації було ускладнення їх основної частини – *pagratio*, шляхом його розростання за рахунок появи нових рубрик. Особливо добре це можна прослідкувати за статистичними матеріалами, випродукованими паланковими канцеляріями за часів Нової Січі. Прикладом можуть слугувати відомості обліку посполитого населення Кодацької паланки за 1756, 1762 і 1770 роки:

⁵⁴ АKNЗС. – К., 2008. – Т. 5. – С. 45, 51, 66.

⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 52, арк. 7-7 зв.

Таблиця 4.3

Порівняльний аналіз рубрикаторів narratio обліково-статистичної документації паланкових канцелярій за Нової Січі

№	Рік	Назви документу та рубрикаторів у narratio					
1	1756	<i>Ведомость, подданства Войска Запорожского Низового людей</i>					
		<i>Коликое число</i>	<i>Кто по имени и прозваниям</i>	<i>З якого полку, сотне, села или деревне</i>	<i>Нинє в яких селах живут</i> ⁵⁶		
2	1762	<i>Ведомость посполитым, жительство имеющим в паланке</i>					
		<i>В каком месту</i>	<i>От коли зашедиши</i>	<i>Кто имянно</i>	<i>Числом домочадцов</i>	<i>Податку положено</i> ⁵⁷	
3	1770	<i>Ведомость посполитого звания людем</i>					
		<i>Селения паланки</i>	<i>Посполитых</i>		<i>Подсусе дков их</i>	<i>На Кош положено</i>	<i>И того</i> ⁵⁸
			<i>Тяглих</i>	<i>Пеших</i>			

При цьому, досить часто облікові документи подібного роду не мали ані початкового, ані кінцевого протоколу: в основній частині присутня була вказівка на видову належність документу, оповідна частина та datum.

Після цих структурних елементів формуляру наступною із клаузул виступала власне таблиця, у вигляді якої групувалася облікова інформація. Наприклад: «*Опись села Самарчика, також и приписными к оному Самарчику протчими селами: сколько имеется налице захожих з разных полков, и над какими урочищами сидят, и какого звания, и кто именно – о том явствует под сим. 1756 году*»⁵⁹:

	<i>Число козаков</i>
<i>В селе Самарчику – захожих з полку Полтавского козаков</i>	
<i>Андрій Заика, села Лучок, жил при дядку своему Ивану Носаню, отбувал должность козацкую</i>	<i>1</i>

⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 52, арк. 3-4.

⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 111, арк. 11-18 зв.

⁵⁸ Ibid. – Арк. 164-182 зв.

⁵⁹ АKNЗС. – К., 2003. – Т. 3. – С. 281-292.

<i>Кирило Рубак, з Новосанджарова, отбувал козацкую повинность</i> ⁶⁰	1

У випадку з ще одним різновидом обліково-статистичної документації – з реєстрами (регістрами) формуляр також може бути представлений як у вигляді таблиці, так і без неї. Початкових протокол при цьому, як у першому, так і в другому випадках, зазвичай містив в собі зазначення різновиду документу (nominatio) та datum: «*Реестр взятим воисковим гспдном асаулом с командою в ниже писаних воров при поимки вещам значит под сим 1757 году ноября 17 дня*»⁶¹. Основну частину narratio при цьому подано як таблицю⁶²:

	Число вещам
<i>В куренного Калниболотского Коваленка лошаад одна.</i>	1
<i>В Мишастовского Артема Тунице денег три рубле;</i>	1
<i>Сорочка одна;</i>	1
<i>Полотна несколько локот;</i>	
<i>Каптан один;</i>	1
<i>Салник один.</i>	1

Наприкінці поданого у вигляді таблиці narratio облікового документу, зазвичай ставився підпис (signature), однак лише на оригіналах – на чернетках та відпусках вони відсутні. У комплексі з signature, у деяких випадках, подано й notes з приводу копійності чи оригінальності документу, наприклад – «*З сего реестра послана точная копия и к ясневелможному при репорте ноября 20 д. 1757 году*»⁶³.

Другим, за критерієм наявності чи відсутності рубрикованості, із різновидів реєстрів є ті, в яких narratio представлено не у вигляді таблиці, як простий текст. У початковому протоколі таких облікових документів, на відміну від попереднього випадку, зазвичай присутні лише nominatio, без datum, наприклад: «*Реэстр кто имянно Сечи Запорожскои разных куреней казаки здесь содержащиеся гаидамаками оговорени значит под сим*»⁶⁴, «*Реэстр учиненной во учрежденной с полским Брацлавским воеводством пограничной комиссии кто именно Воиска Запорожского казаки и которых куреней по оговорам подлежат в комиссию от Воиска Запорожского к сиску и поставке об оних явствует*»⁶⁵ й ін.

Основна частина, подібно до попереднього варіанту групування клаузул у формулярі, починається з narratio, але вже не у вигляді таблиці, а як нерубрикований список:

⁶⁰ Ibid. – С. 281.

⁶¹ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 43, арк. 25.

⁶² Ibid. – Арк. 25 зв.

⁶³ Ibid. – Арк. 25.

⁶⁴ Ibid. – Арк. 46.

⁶⁵ Ibid. – Арк. 55-56.

«Куреня Дятковского Яков Солоп и Василий Мишаствовского Григорей Калита и Бурила. Корсунского Федор Волк и Сукур, Иван Жаболда и Иван Бойко да Бандурка. Криловского Иван Жаболда и Малої Жаболденя и Иван Малої...» і т. д.⁶⁶.

«Тематичними» рубрикаторами у деяких випадках, при цьому, виступають конкретні пункти – текстові «статті», які вказують на приналежність тієї чи іншої групи запорожців до фігурантів конкретного порубіжного конфлікту: *«Во отгоне под полским селом Шестеринцами от полского подъезду шестидесят шести лошадей и в смертном убийстве двух почтовых», «При отгоне ис под полского местечка Умани четырех сот лошадей и в смертном убийстве полских уманских казаков», «При грабеже греческих караванов и в смертном убийстве бывших при том купецких людей», «По починенным грабежам в полских селах Киреевке, Копеевке, Лецковке и в местечке Ладижине о грабеже у бывшего тамо шляхтича и у жидов денег, товаров и пожитков немалого числа»⁶⁷.*

Подібно до попереднього, «табличного» варіанту оформлення реєстрів, signature, не зустрічаємо, більш того – відсутнім є й datum, та й взагалі весь кінцевий протокол. Проте, присутніми є notes (фактично – nota bene), які доповнюють деякі із пропущених тематичних блоків narratio та конкретизують викладений загал інформації особливо важливими деталями за суттю справи, з приводу якої було випродуковано обліковий документ. Наприклад, як приписка до проаналізованого вище реєстру виказаних схопленими гайдамаками козаків різних січових куренів: *«Сверх же того во оговоре состоят во братии от гаидамак в подарок воровских вещей: полковник бугогардовый бруховецкаго куреня Швец да асаул Мандра»⁶⁸.*

У вигляді таблиць подано й narratio такого різновиду облікових документів, як журнали, в яких фіксувалося прийняття тих чи інших управлінських рішень січової та паланкової адміністрацій ВЗН і видача відповідних документів. Характерною прикметою їх є не тільки рубрикований характер narratio, але й відсутність, у багатьох випадках, не тільки кінцевого, але й початкового протоколів: переважно маємо лише початковий протокол із стандартним зазначенням *«Журнал»⁶⁹.*

Числа	№	Месяц декабрь
4	...36	<i>Ордер до кодацкогo полковника Свитого з старшиною увольнительный кодацкой жителки Анны Липанки з мужем ее на год.</i>

⁶⁶ Ibid. – Арк. 46 зв.

⁶⁷ Ibid. – Арк. 55-56.

⁶⁸ Ibid. – Арк. 47.

⁶⁹ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 320, арк. 2.

	...41	<i>Ордер господыну полковнику кодацкому Свитому з старшиною. Старокодацкую жителку Олену Дыку в разсуждение ее старости, убожества, одыначества и то, что она имеет в себе единственно малолетного только сына, от всех повинностей увольняем на два года от нынешнего дня. О чем ко известию и исполнению сым предлагаем⁷⁰.</i>

Крім того трапляються журнали без таблиць. Один з таких журналів в початковому протоколі має вказівку на різновид документу та datum: «Журнал [поездки] Его велможност атаман кошевый Петр Иванович Калнышевский, пан судья войсковый Николай Тимофиевич, пан писар войсковый Иван Яковлевич Глоба, 23 числа февраля в четверток до сходу сонца 1772 г.». При цьому, основна частина *narratio* фактично являє собою опис обставин інспекційної поїздки кошового теренами Кодацької паланки для врегулювання різноманітних аспектів життя громад козацької і посполитої людності: «И от 27 числа февраля за пощение принялис и в субботу сообщалис все пани, а от субботи до волторка в Кодаки жсия, всякие порядки обществу тамошнему полезние учреждали, и по учреждени у волторник 6 числа марта о полдни взялис за обратны марш пан кошевый, пан судья и отец начальник, кои скоро с квартиры виехали»⁷¹.

Продовжуючи здійснювати атрибуцію документальних і наративних джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., вважаємо за доцільне провести формулярний аналіз зразків як службового, так і приватного листування, комплексу – в порівнянні між собою, що дозволить краще осягнути детермінованість цих двох різновидів джерел. Це виглядає тим більше доцільним, якщо врахувати їх генетичну спорідненість і типологічну подібність.

Характерною прикметою як офіційних, так і приватних епістолярій є те, що в їх початковому протоколі представлена лише *inscriptio* (у ряді випадків – із *salutatio*): «Високопочтеннейший Войска Запорожского Низового гсдн кошевой атаман. Мой благодетел Данила Стефанович»⁷². *Nominatio* – вказівки на видову належність практично ніде не зустрічаємо.

Основна частина тексту службових листів, зазвичай, складається не тільки з *narratio*, але й з *dispositio*, що наближає їх до таких різновидів звітно-розпорядчої документації, як ордери/рапорти та промеморії, що не є дивним з огляду на те, що переважна більшість подібних епістолярій являла собою продовження інформаційних комунікацій по службових каналах, й були тісно пов'язані з проблемами розв'язання практичних завдань, пов'язаних із службовою діяльністю їх адресатів та адресантів. Прикладом, який підтверджує та ілюструє подібне твердження може слугувати основна частина листів коменданта фортеці

⁷⁰ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 356, арк. 5 зв.

⁷¹ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 320, арк. 10 зв.

⁷² ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 43, арк. 45.

Святої Єлизавети Ф.Юста до кошового отамана Д.Гладкого від 22 грудня 1757 р., у якій присутні всі типологічні ознаки промеморій:

1) Narratio: *«По причине оговору содержащегося здесь под караулом пойманного гайдамака которые учинили следующим из Нежина грецким купцам с товарами в Макидонию смертное убийство и пограбление немалого числа вещей в чем товарищи их без малого на двадцати тысячную сумму претенцию имеют, о чем и евоною челобитну ко мне подали, потребни в присилку сюда запорожския козаки, а которых куреней и кто имени и прозваниями о том выписав с их допросом регистр приложен, котория при следовании и в пограничии от российской стороны каммисии сходственно показали»*⁷³.

2) Dispositio: *«Того ради ваше высокопочтенность благоволите приказат по приложенному у сего регистру к надлежащему изследованию в том смертно убийстве греков в пограблении на немалую сумму вещей без укривательства сискат под крепким караулом сюда тех оговоренных прислат, где следствие учинено в силе Ея Императорскаго Величества указов и куда подлежит к главной команде и к офицерам представлено бит имеет, очем уже от меня по их поданной явочной челобитной, как оне оную и просили, неусмолчат Правителствующему Сенату и Государственной коллегии иностранных дел донесено, и что по сему ваше высокопочтенность предпримете в том учинит меня прошу уведомлением неоставит»*⁷⁴.

Кінцевий протокол – офіційних листів традиційно складається з: 1) apprecatio, 2) subscriptio, 3) datum та 4) signatura (у деяких випадках лише з datum та signatura). Наведемо характерний приклад з того ж листа:

*«За сим остаюсь всякого добра Вам желаючи, /
Вашего высокопочтенства доброжелательный слуга. /
Ф. Юст.
Декабря 22 дня 1757 году. /
[Підпис]»*⁷⁵.

На загал, матеріали офіційного листування демонструють майже абсолютну тотожність абстрактного формуляру. Варіативна частина конкретних формулярів різниться в них наявністю або відсутністю таких, необов'язкових для систем службового документування, клаузул, як: salutatio – в початковому протколі; preambula – в основній частині; apprecatio та subscriptio наприкінці.

---

⁷³ Ibid. – Арк. 45-45 зв.

⁷⁴ Ibid. – Арк. 45 зв.

⁷⁵ Ibid. – Арк. 45.

Таблиця 4.4

**Порівняльний аналіз
конкретного формуляру офіційних листів XVIII ст.⁷⁶**

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент			
		intitulatio	inscriptio	salutatio	
Українське	Початковий протокол	-	+	+	-
Російське		-	+	+	-
Польське		-	+	+	-
Турецьке/ Кримське		-	+	+	

Продовження Таблиці 4.4

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент				
		nominatio	preambula		narratio	dispositio
Українське	Основна частина	-	+	-	+	+
Російське		-	+	-	+	+
Польське		-	+	-	+	+
Турецьке/ Кримське		-	+		+	+

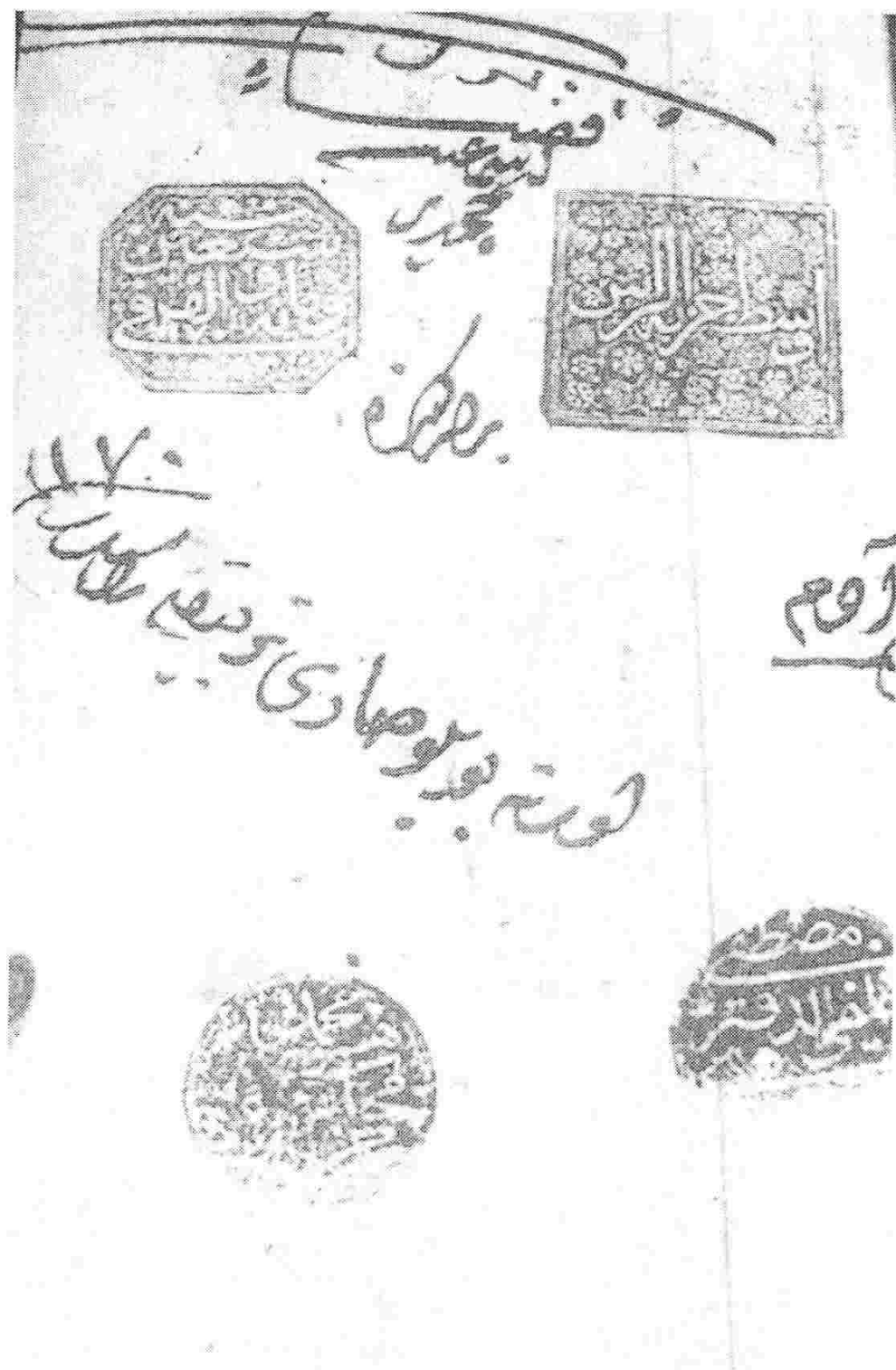
⁷⁶ РГАДА, ф. 20, оп. 1 (доп.), д. 20, лл. 2-3, 5-6 об.; AGAD, AKW, dz. Rosyjskie, kart. 55 f. № 5, k. 3, 4; № 7, k. 1-2, 3; kart. 57, № 8, k. 1, 3-3 v.; BCz, rkps. 616-633; BOA, C.-AS, gömlek 29368, dosya 700, sayfa 13; gömlek 41369, dosya 952, sayfa 2-4; IP НБУ, ф. 2, спр. 3605, арк. 2-3; ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 117 а, лл. 5-6, 8-9; д. 126, лл. 14, 32-32 об., 35; Архив СПбИИРАН, ф. 200, оп. 3, д. 25, лл. 1-2; д. 28, лл. 1-1 об.; д. 72, л. 1-1 об., 2-2 об.; ОР РНБ, ф. 609, оп. 1, д. 213, лл. 17; д. 218, лл. 7-8 об.

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент					
		apprecatio		subscriptio		datum	signature
Українське	Кінцевий протокол	+	-	+	-	+	+
Російське		+	-	+	-	+	+
Польське		+	-	+	-	+	+
Турецьке/ Кримське		+		+		+	+

На підставі здійсненого компаративного аналізу конкретного формуляру матеріалів службового листування можна стверджувати, що епістолярії турецького (з кримським включно) походження, зберігали найбільше рис, притаманних неофіційним, приватним зразкам того ж жанру. Свідченням того є обов'язкова присутність *salutatio* в початковому протоколі, *preambula* в основній частині, *apprecatio* та *subscriptio* в протоколі кінцевому. Подібні особливості конкретного формуляру в матеріалах офіційного листування можновладців та місцевого командування Османської імперії та Кримського ханства є прямим слідством відсутності прямого впливу практик і традицій західноєвропейського офіційного діловодства на систему управлінського документування зазначених держав.

Продовжуючи здійснювати атрибуцію епістолярій, зазначимо, що такому їх різновиду, як *цидули*, у більшості випадків притаманна лише основна частина, яка складається з самого лише *narratio*.

На загал, ті випадки, коли в тексті службових листів зустрічаємо лише *narratio*, без конкретних пропозицій, зазвичай стосуються коротких інформативних повідомлень, якими обмінювалася козацька старшина між собою та з, приблизно тотожними за ієрархією, командирами російських, польських і турецьких (кримських) прикордонних територій і військових з'єднань – саме *цидул*.

Титул (конверт) листа буджацького сераскір-султана до великого гетьмана коронного. 1765 р.

Наприклад: «*При сем же писании нашем ведати милости вашей господской доносим чрез сию нашу цидулу (підкреслення наше – В.М.), что еще когда Ачакова и не было слыхано, тогда Войско Запорожское по место то Ачаковское Днепром владели, ни с кем неразграничиваючи, и о том бы милости твоей ведать, что наша Граница Войсковая по самой Ачаков пространством обретается» (цидула до листа кошового отамана К.Гордієнка до російського комісара О.Українцева від 21 травня 1705 р.)⁷⁷.*

Втім, у окремих випадках епістолярії, що ідентифіковано самими адресатами та адресантами саме як «цидули» мають як *narratio*, так і *dispositio*: «*Понеже живуция в нашем соседстве запорожские козаки, всегда великия обиды и утеснения нашему нагайскому народу и купцам нашим чинят, и как лошадей так и прочей скот отгоняют, о чем уже вам небезизвестно, того ради уповаем, что вы к пресечению всего того дружеское ваше старание употреблять имеете»* (цидула сераскір-султана Буждацької орди Девлет-Гірея до командира Нової Сербії генерал-майора І.Хорвата, листопад 1751 р.)⁷⁸.

Подібно до офіційного листування, листування приватне у більшості випадків мало усталений, дуже подібний формуляр.

У якості характерного прикладу проаналізуємо лист Сави Чалого, полковника запорозького, до польського шляхтича Луговського, комісара рашківського, датований першою половиною 1730-х рр. У ньому нами було виокремлено наступні структурні елементи формуляру (клаузули):

1) *Inscriptio*: «*Panie Lugowskij komisaru Raszkowski*».

2) *Narratio*: «*Pisziesz do мене, że ja pana waszogo majetnosci razoriaiu, a toie ne znaidetsia na мене, chyba wam žal za toe, szczo tut kawalek chleba uziem a wsich ludej odbronim od waszych że żownir. Znaete wy dobre że wy sami swoich ludej pozahonili zahranicu y wyż porabowali y konie pobrali y czeredy zaimali. Y iszcze nie tylko rabowali ale y ludei rubali y sela palili, że kolib ne ia odbronil, tob wsie Pobereżczyны wyrubali, aż teper prziszow tut do tych ludej žeby perepoczyti iakiy tyzdeń y kawalek chleba yzisty, bo maiu dalekuiu dorohu, a lude dla toho szmatka chleba niezubożaiut, a za toho Pisarza Jahorlickoho szczo piszeic do мене że pobiw ieho nebezpriczyny za toe že prosiw мене do себе y naczaw laiaty, a druheho za toe že ja pisal listy do Dubasar, a on poodpechatowal, pritom že byli y wasze lude, y zatow udariw, a wy pochwaliaetisia y zbiraietisia na мене biti».*

3) *Dispositio*: «*Ja yz wami choczю dobre żyti, a wy na мене pochwaliaetisia, a koli schoczYTE to priiditj, maiu u Bozi nadiu szczo nocha wasza niewydet, коли wam žal zatoie szczo ja tut postoiu jakis tyzdeń, a ja was nie budu zaczepati aby wy мене nie zaczepali, poki ja maiu ukaz od moskala to yz wami [...ia], a teper postoiu odpoczynu y poidu do Siczy».*

4) *Appreciatio*: «*Pri siom zostaiu nazawsze wseho dobra zyczliwym priatelem».*

5) *Subscriptio*: «*Sawa polkownik Zaporoskiy»*

⁷⁷ РГАДА, ф. 89, оп. 1, 1705 г., д. 8, лл. 45-45 об.

⁷⁸ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1574, л. 14 об.

6) Signature: [Підпис]⁷⁹.

Тут слід зауважити, що, попри можливість та необхідність застосування при аналізі писемних наративів формулярно-клаузульного методу, він один не може вирішити розв'язання всіх дослідницьких завдань комплексного джерелознавчого аналізу. Зокрема, актуальним залишається питання визначення оптимального інструментарію для деталізованого аналізу основної текстової частини наративних джерел.

У випадку з документальними джерелами їх формуляр, традиційно, аналізується шляхом виокремлення в ньому клаузул – усталених елементів тексту. Зрозуміло, що для текстів, які, за своїм змістовим наповненням і пропорційною часткою, фактично, являють собою суцільне *narratio*, за необхідне є застосування більш спеціалізованих методів, які б допомогли найбільш повно з'ясувати інформаційний потенціал оповідної частини наративів.

Доцільним видається використання граматично-дипломатичного методу, покладеного в основу аналізу індивідуальних формулярів наративних джерел. Згідно нього текст (*narratio*) розчленовується на «статті», що являють собою закінчені за думкою вирази, оформлені граматично самостійними простими або складними реченнями. У тому випадку, коли стаття представлена складним реченням, в якому кожна із складових є тематично відмінною від інших, вона поділяється на одиниці нижчого ієрархічного порядку – «звороти»⁸⁰.

Базовою, неподільною часткою дипломатичного розчленовування тексту за запропонованою схемою, є «елементи», які, в залежності від типологічних ознак, розподіляються на три підгрупи: реалії, формули та описи. До реалій відносяться антропоніми та топоніми, до формул – стійкі вирази, звороти мови, що часто дублюються в текстах конкретного різновиду джерел, а описи являють собою оригінальні авторські вирази, що характеризують особливі обставини або умови, про які йдеться в оповіді, а тому й відрізняються від звичайних штампів (формул)⁸¹.

Слід зазначити, що використання граматично-дипломатичного методу при аналізі є виправданим і бажаним не тільки у випадку із наративними джерелами, але й під час аналізу документальних джерел. Особливо це стосується тих із них, в яких оповідна частина є представницькою, а самі вони, за своє видовою належністю, займають проміжне становище та можуть бути віднесені як до документальних, так і до наративних джерел.

Оперуючи інструментарієм формулярно-клаузульного аналізу можна стверджувати, що абсолютна більшість допитів побудована за єдиною схемою, яка, втім, є досить нестандартною та значно відрізняється від формулярів актових і справочинних джерел того ж часу. Зокрема, *datum* перенесено з кінцевого до початкового протоколу та розміщено на самому початку документу: «1747-го году шюля 11 д.». оригінальним є й компонування клаузул основної

⁷⁹ BCz, rkps. 2058, k. 217.

⁸⁰ Каштанов С.М. Очерки русской дипломатики. – М., 1970. – С. 173.

⁸¹ Ibid. – С. 173-175.

частини. Так, *nominatio* – вказівку на видову належність документу («допрос») вміщено в *preambula* (пролозі) – «*Присланной от полковника кодацкого Василя Зеленка вор бил допрашиван а в допросе сказал*», унаслідок чого ці дві клаузули основної частини в формулярі допитів традиційно є об'єднаними⁸². За ними розміщується власне *narratio*, яким є свідчення того чи іншого козака. Завершує ж документ *signature*, яка у формулярі розміщена стандартно та знаходиться в кінцевому протоколі, та представлена підписом або позначкою особи, яка є автором свідчень: «*К сему допросу вор Алексей Теплицкий своеручно яко неумеючи божественного писания крестное изображение приложил +*»⁸³.

Власне *narratio*, яке у допитах становить переважну частину документу, зазвичай передається прямим мовленням, у більшості випадків без поділу на абзаци, як одне мега-речення, до тог ж, з вкрай недосконалим членуванням на звороти за допомогою пунктуаційних знаків.

Використання граматично-дипломатичного методу дає змогу проаналізувати основну клаузулу даного різновиду документальних/нарративних джерел. Першим практичним кроком при цьому є розчленування *narratio* на статті. В якості приклада було взято оповідну частину з вже знаного нам допиту запорожця О.Теплицького, знятого в Коші. Шляхом формально-логічного аналізу його було розбито на тринадцять відповідних статей:

Стаття 1: «*Зовут де ево Алексей Теплицкий, родился он в селе Крушеновке под Камянцем-Подолским, отец ево бил Грицко Гарасименко а мат Анастасия, жил он при отце своем год пятнатцать*».

Стаття 2: «*а от оца своего в сеч Камянку прииол и чумаковал год из Гнатом Шилимовцем куренним Левушковским, а потом бил в походах Очаковском, в Днестровском, а после Днестровского походу бил в корпусе Волоском и из оног корпуса бил же в походе Хотинском, а потом несхотел в корпусе Волоском служить и к козакам запорожским под Хотин же прииол, а спод Хотеня в Остер местечко малороссийское пошел и тамо оженился и жил в Остре из женою мсцев десет и жену оставивши до Киева пошел и жил в Печерском мнстире с полгода, а ис Киева пошел до Сечи с казаками запорожскими, а именно Антоном Висоцким куреня Пластуновского да з Сидором Каневским (которои ныне в местечке Кременчуке жителство имеет)*».

Стаття 3: «*и пришедши в Сеч ходил целое лето в Крым по соль при возах козаков запорожских Левка Титаровского и товарищей ево за наем, а отишовши от показанного Левка в курене Вишшестеблевском жил целую зиму, а по прошествии онои зимы при Алексею Гузю козаку куреня Вишшестеблевского ж лето целое прожил, а от Алексея отишедши жил в курене показанном Стеблевском*».

Стаття 4: «*а с куреня пошедши на низу Днепра в рибалки Илка Репешна рибу ловил за наем болше полгода, оставивши же рибалство жил при господине*

⁸² ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 43, арк. 51.

⁸³ Ibid. – Арк. 52 зв.

Якиму Игнатову бившому атаману кошовому Воиска Запорожского Низового годов два за заплату, а именно дал мне кафтан, кожух вовчий, коней двое з седлами и убрание, а от ево Якима Игнатова пошедши жил в Кодаци два года несходно в паланце»⁸⁴.

Стаття 5: «и тамо будучи в Кодаце согласясь с Пилипчам Каневским да Ивашиною Пластуновским и Иваном Рябенким да Иваном Теслею куреня Нижестеблевского ходили под Калмики в Калмию коней красти и показанный Пилипчан им и коней своих давал ездить».

Стаття 6: «егда же приехали в зимовник, которой на усте Волновахи стоит Ивана Дрижченка куренного Бруховецкого то он нам сказал, что де великая сторожа стоит и ми тое почувши от него назад возвратились и показанные Пилипча да Ивашина во время кочування и очного поехавши реченного Дрижченка обикрали и приехавши к нам сказали, якобы прежние их злодейская краденная добыч в похоронце была и между собою тем краденным имуществом они поделились, а мне толко сорочку дали».

Стаття 7: «и прошлого 746-го году мсяца декабря в первых числах приехавши в Кодак Старий показанной Пилипча и его вишеписанное злодейское товариство я оставил, а я сам в показанном Старом Кодаце зимовался»⁸⁵.

Стаття 8: «а сего 747-го году в великий пост на первой седмице сшедшися з Степаном Ревуцким, Федором Слюсаром куренными Пластуновскими, в коих от сотника кишинского Потоцкого пашипорт бил, да Иваном Писменним он же Серий, согласились красти и в острове Братерском жили и хотели в Гард итти красти».

Стаття 9: «егда же увидели следуючого баидаком по Днепру з горелками Антона Рудзенского киевского мещенина и согласились розбит и егда он Рудзенский пристал к острову то ми пришедши к нему на баидак пили в него горелку и ели хлеб и взяли в него казан с бутелю горелки».

Стаття 10: «егда же попилис то прибегиши в другое на баидак ево Антона и служителей ево повязали взяли денег шестдесят восемь рублей битых, денежок трицат четыре копейки и одну полушку, кафтан матерьяльной, жупан накрапленный тонкий, яничарку, пистолет один, две шапки: зелену одну, а другую гвоздиковую, епанчу сукна гранатового, а прочее что показанные мои товарищи пограбили я отом неизвестен».

Стаття 11: «с того ж вишеписанного имущества и денег показанные товарищи мои дали мне дувану денег семнатцат рублей трицат четыре копейки и одну полушку, ножей пять складних, лентки разной три шматка, маниста кривавчатого малое число, которые денги, ножи и ленту и манисто кодацкий полковник Васил Зеленко за поимкою меня отобрал».

Стаття 12: «Пререченные же мои товарищи подуванившие остальными денгами и имуществом в Малую Россию бежали».

---

⁸⁴ Ibid. – Арк. 51.

⁸⁵ Ibid. – Арк. 51 зв.

Стаття 13: «Сверх же сего показанного мною воровства боли за собою ничего незнаю и в дополнение сказать ничегож немогу, и сие я по самой суццей християнской совести показал»⁸⁶.

Через низький рівень структурованості тексту в цілому, більшість із статей, фактично, є складними реченнями являє собою сукупність «зворотів», поєднаних між собою союзами, або ж навпаки, відокремленими одне від одного знаками пунктуації, переважно комами. Наприклад, восьму статтю *pagatio*, що аналізується, можна розподілити на шість зворотів: «1) а сего 747-го году в великий пост на первой седмице 2) сшедшия з Степаном Ревуцким, Федором Слюсаром куренними Пластуновскими, 3) в коих от сотника кишинского Потоцкого паспорт был, да Иваном Писменним он же Серий, 4) согласились красти 5) и в острове Братерском жили 6) и хотели в Гард итти красти».

Подальший поділ як статей, так і зворотів на «елементи» – реалії, формули та описи, дозволяє прослідкувати співвідношення канцелярського та оповідного стилів у тексті, з'ясувати напрямки просування діловодних фразеологічних зворотів у писемну культуру запорозького козацтва, їх генетичні витoki та широкий спектр зв'язків і взаємовпливів.

Реаліями є всі антропоніми – імена, прізвища та прізвиська: «Алексей Теплицкий», «Анастасия», «Федор Слюсар», «Иван Писменный, он же Серий», «Васил Зленко», та топоніми – політоніми, астіоніми, дромоніми, гідроніми, мікротопоніми та ін.: «Малая Россия», «Сеч», «Киев», «Остер», «Кодак», «Днепр», «устье Волоновахи», які присутні у виокремлених із *pagatio* статтях.

Присутні в тексті й формули. Зокрема, ними слід вважати такі звороти, як: «злодейская краденная добыч», «показание товарищи», «злодейское товариство» та інші подібні. Те, що їх використання було характерним для криміналістичних практик XVIII ст., засвідчують різні за часом створення зразки аналогічних документів, що були продуктом функціонування судово-слідчої системи документування виконавчих органів різноманітних установ – кошової і паланкових канцелярій, прикордонних судових комісії, полкових канцелярій Нової Сербії, губернських канцелярій.

Заклучна, тринадцята стаття *pagatio* допиту, який було нами проаналізовано, є стійким фразеологічним зворотом і, фактично, являє собою суцільну формулу «Сверх же сего показанного мною воровства боли за собою ничего незнаю и в дополнение сказать ничегож немогу, и сие я по самой суццей християнской совести показал»⁸⁷.

Нерубрикований характер *pagatio* «допитів» пояснюється тим, що процедура їх проведення, у переважній більшості випадків, була довільною, так само як і їх письмове оформлення. Ті нечисленні «допити», які мають чіткий формуляр саме «протоколу», тобто їх структура побудована у відповідності з принципом «запитання – відповідь», було випродуковано російськими офіцерами, які

⁸⁶ Ibid. – Арк. 52.

⁸⁷ Ibid. – Арк. 52-52 зв.

перебували на Запорозжжі в якості повноважних представників уряду для розбору прикордонних конфліктів запорожців із їхніми сусідами. Як приклад цього можна навести протокол допиту козака Пластунівського куреня В.Черненка, здійснений секунд-майором О.Нікіфоровим 28 квітня 1749 р., в якому narratio від самого початку є розбитим на логічні текстові блоки по кілька «статей» у кожному:

... Как тебя зовут, чей сын и прозвание, сколько от роду лет и где родился, и давно ль в Сечь Запорожскую пришол, и в котором курене козаком счисляется, и куренной атамана тебя знает ли, и давно л от того куреня отлучился, и с позволения л атаманского, и где шетался и пристанище имел? ...

... Смертного убивства казакам и татарам и сверх показанного в допросе воровства не чинил ли; из злодеями, кроме показанных тобою таварыщей, не знаеш ли и с ними сообщения не имел ли? И в сем допросе показал самую ль суцую правду, и ничего не утаил?

... Зовут ево Василем Андреев сын Черненко. Сколько ему от роду лет не знает. Родился в малороссиском местечке Келеберде. Отец ево родной Андрей Черненко из оного местечка бежал в Полскую область, а в котором году – не знает же точию, ему Василью тогда было от роду четыре года ...

... Смертного убивства казакам и татарам, и сверх показанного им в сем допросе воровства не чинил; и з злодеями, кроме показанных таварыщей ево, не знает и с ними сообщения не имел. И в сем допросе показал самую суцую правду, и ничего не утаил⁸⁸

Однак, подібні документи є одиничними, переважна ж більшість формулярів протоколів допитів не є рубрикованими та потребують комплексного дослідження за допомогою як формулярно-клаузульного, так і граматично-дипломатичного (з текстологічним) методів.

---

⁸⁸ АКНЗС. – К., 2000. – Т. 2. – С. 290-294.

Розділ 5

ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА

5.1. Трансформація соціального устрою запорозької громади

Інформативні можливості джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., актуалізованої в процесі проведення дисертаційного дослідження, надають можливість визначити особливості традиційного соціального устрою низового козацтва та напрямки його трансформації впродовж досліджуваного періоду.

Зокрема, аналіз комплексу джерел різноманітного походження та видової належності – документальних, наративних, фольклорних – дає змогу визначити особливості формування й співвідношення основних соціальних груп населення Вольностей ВЗН – козаків (неодружених і сімейних) і посполитих, впродовж всього досліджуваного періоду часу.

Основу, стрижень, соціальної організації Запорозжя становила власне січова громада, яка являла собою відкриту для вступу корпорацію неодружених чоловіків-воїнів («братство»), тривале історичне існування якої стало можливим завдяки постійному допливу нових членів. Найбільш поширеною причиною свого приходу на Запорозжя та вступу до Війська, самі козаки, зазвичай, зазначали *«неимение родителей, свойственных и пристанища, ни от кого в чем-либо призрения»*¹. І дійсно, досліджуючи автобіографічні данні (его-джерела), які знайшли відображення у матеріалах службової документації часів Нової Січі, важко не помітити того факту, що дуже великий відсоток козаків на певному етапі свого життя подався на Запорозжя саме через раптовий обрив (інколи через поступове зникнення) зв'язків зі своїм родинним і соціальним оточенням. У часі ці події, як правило, припадали на їх дитинство або юність. Смерть батька, повторний шлюб матері та напружені відносини з вітчимою; смерть обох батьків; поява на світ божий поза шлюбом та рання смерть матері-покритки – перелік комбінацій міг би бути достатньо довгим². Фактично, в такому випадку прихід на

¹ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 6, л. 147: з атестата отамана Самарської паланки Петра Рябого, виданого йому 1 липня 1775 р. від військової старшини та курінних отаманів. Зрозуміло, що мотивація приходу на Січ була вписана під диктовку самого П.Рябого – надто особистим, емоційним виглядає цей фрагмент тексту.

² РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 95, ч. 2, лл. 20-29 (протоколи допитів запорозців Микити Сабаданенка, Михайла Перебийноса та Пархома Розвора у Новоросійській губернській канцелярії (23 лютого 1775 р.), за звинуваченням у нападі на поселення Єлисаветградського пікінерського полку, на чолі з писарем Дем'яном Вірменкою.

Січ був актом набуття нового родинного оточення, актом вступу до «братства». Провідниками та інспіраторами переходу конкретної особи на Запорожжя, як це виходить із документів, звичайно могли бути й зовсім сторонні особи з числа запорожців, яким на очі випадково потрапило бездоглядне чи нікому не потрібне хлопча, однак, частіше за все, то були особи пов'язані із родиною неофіта чи з громадою селища певними соціальними зв'язками – колишні сусіди, родичі, хрещенні батьки чи куми³.

Специфіка наповнення ВЗН робила його вразливим до можливих спроб обмеження притоку нових членів з боку урядів держав, у протектораті яких знаходилося Запорожжя в конкретні періоди своєї історії. Якщо брати досліджуваний період – XVIII ст., то можемо констатувати, що ще за часів перебування запорожців у Кримському ханстві (1709 – 1734) російський уряд всіляко намагався якщо не припинити повністю, то хоч би мінімізувати поповнення Війська за рахунок мешканців Гетьманщини і Слобожанщини⁴. Пропозиції ж російських урядовців стосовно того, як припинити перехід чоловічого населення гетьманських та слобідських полків на Запорожжя, подекуди були досить радикальними – аж до позбавлення таких вихідців майна у їх вітчизнах⁵.

Разом із цим, обірвати цю живу нитку, на їх же ж думку, не вважалося за можливе, оскільки в такому б разі Військо почало швидко наповнюватися за рахунок вихідців із Польської України та Кримського ханства, що неодмінно б призвело до зникнення ментального зв'язку запорожців з населенням Гетьманщини⁶. Стосовно останнього, то є цілком очевидно, що й у завершальний період існування ВЗН, зв'язок конкретного січового куреня з містечком-метрополією носив не тільки суто номінальний характер, але ж і був наділений цілком відчутними рисами духовного й матеріального характеру⁷.

Тож, приймаючи у 1734 р. рішення про прийняття ВЗН в підданство, російські сановники підіймали й питання про те, яка яких соціальних засадах

---

³ Ibid. – Лл. 3, 21, 26 об.

⁴ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1745 г., д. 3, лл. 1, 11-11 об., 13-13 об. Будь-який запорожець-емісар, схоплений «на волості» за підмовлянням тамтешніх жителів до виходу, ризикував отримати щонайменше 10 років каторги в Сибіру, що нерідко й траплялося: так, у квітні 1745 р., після більш ніж десятирічного перебування на засланні у сибірському м.Тобольску, на Гетьманщину повернулася група з 8 запорожців, засуджених ще наприкінці 1720-х і на початку 1730-х років. Показово, що їм не дозволили повернутися на Запорожжя, обмеживши вільне пересування теренами козацьких полків.

⁵ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 76, л. 6 об.

⁶ Ibid. – Лл. 4 об., 6 об. (донесення П.Румянцева Катерині II, від 10 березня 1765 р.).

⁷ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 117 (т. 1), л. 131 (лист колишнього отамана Кисляківського куреня П.Плохія до З.Чепіги, від 3 жовтня 1791 р.): текст підтверджує практику уходу абшитованих козаків Кисляківського куреня на послух саме до Кисляківського Свято-Преображенського монастиря.

воно існує⁸. Традиційна соціальна структура запорозької громади, способи її наповнення, ніколи не були таємницею для російського уряду. Органічний зв'язок Запорожжя із Гетьманщиною та іншими українськими землями був цілком зрозумілий для російських можновладців впродовж усього XVIII ст.: вони прямо закидали Війську Низовому, що прямо пропорційно його зростанню «*Малороссия от времени в другое в числе своих обитателей знатно умалаетца*»⁹.

Звісно ж, що хоча перспектива постійного відтоку податного чи служилого населення на Запорожжя й не дуже їх втішала, на порозі нової війни з турками, вона здавалася такою, яку можна відкласти на потім, вирішити її в мирний час, тим більше, що кількість запорожців-січовиків ніколи не була особливо великою. Так, чисельність ВЗН, згідно відомостей поданих з Коша до Генеральної Військової Канцелярії на вимогу гетьмана К.Розумовського, станом на червень 1759 р., складала 11769 козаків. З них близько 5000 мали коней, тобто могли бути віднесеними до статечних, а решту становила піхота. Дана цифра, за запевненнями кошового отамана Івана Білицького, включала лише тих козаків, які мали зброю та отримували грошове жалування. Старики, малолітні, гультаї, які зайшли невідомо де та беззбройні до реєстру не увійшли¹⁰. Кількість козаків по різних куренях різнилася досить значно – від 119 (мінімум) у Переяславському курені, до 611 (максимум) у Мінському. Середня ж цифра коливалася у діапазоні 250-350 козаків¹¹.

Аналізуючи питання про походження посполитого населення на землях ВЗН, не можна не відзначити того факту, що ще наприкінці XVII ст. ця верства не пройшла повністю інституалізацію, являючи собою вузький прошарок особисто вільної людності на самій півночі Запорожжя, фактично на самій межі Гетьманщини, з території якої, власне й йшла на Низ. Стосовно обставин

---

⁸ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1734 г., д. 6, лл. 1-9 об. («*Выписка о запорожцах как они приняты в подданство Российское*): «они запорожцы все до единого уроженные в нашей империи. И перебегая живут тамо в Сече из давных лет без жон холостые и тако естлиб повсевременно туда оных бегущих из нашего подданства не прибавлялось то они запорожцы давно все перевелись понеже плодится им в Сече не от кого» (лл. 5-5 об).

⁹ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 76, л. 4 об., 6 об. (донесення П.Румянцева Катерині II, від 10 березня 1765 р.).

¹⁰ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1591, л. 1050.

¹¹ Ibid. – Лл. 1054-1054 об. Розбивка по конкретних куренях виглядала наступним чином: Поповицький – 340; Васюринський – 220; Незамаївський – 350; Іркліївський – 480; Щербинівський – 319; Титарівський – 330; Шкуринський – 338; Коренівський – 410; Рогівський – 406; Корсунський – 415; Калниболоцький – 265; Уманський – 224; Деревянківський – 226; Нижче-Стеблівський – 200; Вище-Стеблівський – 250; Джерелівський – 300; Переяславський – 119; Полтавський – 250; Мишастівський – 265; Мінський – 611; Тимошівський – 343; Величковський – 361; Левушківський – 200; Пластунівський – 341; Дядківський – 327; Ведмедівський – 318; Брюховецький – 247; Платнерівський – 300; Пашківський – 306; Кушівський – 268; Кисляківський – 220; Іванівський – 454; Конелівський – 200; Сергіївський – 200; Донський – 205; Крилівський – 511; Каївський – 550; Батуринський – 200.

козацько-селянської колонізації північних теренів Запорожжя, можна стверджувати, що вони були прямо пов'язані з процесами соціального розшарування, що мали місце на підросійській, Лівобережній Україні в досліджуваний період.

Згідно матеріалів статистичних переписів населення Гетьманщини першої половини XVIII ст. – «компутів», на загал всі козаки та посполиті Гетьманщини, за рівнем свого статку, умовно розподілялися урядом на 5 категорій: 1) «грунтовних», тобто таких, що мають власні ґрунти (землі), млини або винокурні; 2) «малоґрунтовних», які мають власну землю, але небагато; 3) «убогих», які бідніші за представників другої категорії; 4) «вкрай зубожілих», які гірші за останніх; 5) «підсуєдків», які взагалі не в змозі тримати власне господарство¹².

Очевидним є, що саме козаки й посполиті 3-ї та 4-ї категорій мали становити основу переселенського руху на Низ і складали основну масу населення відомих нам із документальних джерел містечок й слобід – Кодака, Самари, Вільного, Кочережок та інших. Визнання новими оселяцями юрисдикції Війська не завжди було добровільним, оскільки вихідці з козацьких полків не занадто схильні були змінювати одні «тяглості» на інші, нехай ці останні й були значно легшими. Події 1708 – 1711 рр. змусили тих із насельників-посполитих, хто не зазнав розгрому і нищення з боку російських військ, відійти на більш безпечні землі «волості», й тим самим фактично приборати «посполиту» складову в соціальній структурі запорозького козацтва¹³.

Відносно джерел наповнення посполитого населення ВЗН за часів кримської протекції, доречно згадати свідчення запорожця Лук'яна Василенка, які датовано жовтнем 1712 р. та стосуються обставин заснування Січі в Олешках – *«ныне в том урочище к ним из малороссийских городов идут многое число з женами и детьми, а сказывают, что они идут от налог и от поборов панских»*¹⁴. Зрозуміло, що йдеться про процес виникнення військових слобід із посполитим населенням й навколо цієї, чергової з запорозьких січей. Нова хвиля переселенців спрямовується на землі Надпорожжя і Посамар'я вже після стабілізації російсько-турецького кордону, в 1714 – 1734 рр. Саме тоді втікачами з російської території, колишніми мешканцями Полтавського та інших козацьких полків вдруге було заселено Кодак та зруйновані селища Посамар'я¹⁵.

В перші десять років по поверненню ВЗН під російську протекцію, переходили козаків і посполитих з Полтавського, Миргородського та інших козацьких полків

¹² РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1532, лл. 64-64 об.

¹³ РГАВМФ, ф. 233, оп. 1, д. 14, лл. 20, 23, 25-26 об., 44 об.

¹⁴ РГАВМФ, ф. 233, оп. 1, д. 34, л. 87 об.

¹⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 13, д. 743, лл. 176-176 об., 177 (донесення Б. фон Вейсбаха до Правлячого Сенату від 24 серпня 1731 р.): розмірковуючи над можливістю залучення козаків і посполитих козацьких полків на земляні роботи зі спорудження укріплень Української лінії, останній зауважував – *«не без опасности будет чтоб некоторые не бежали в новопоселенную слободу Куйдак которая в крымской области близ российской границы за Днепром от Цариченки и от Орла расстоянием не более 50 верст»*.

Гетьманщини на північні землі Вольностей продовжувалися. Вони заохочувалися Кошем, однак дуже неохоче сприймалися місцевою й вищою російською адміністрацією, яка вимагала від Війська повертати всіх самовільних переселенців на попередні місця мешкання та не приймати їх у подальшому. Здебільшого це стосувалося «військових посполитих» прикордонних Кодацької, Орільської і Самарської паланок¹⁶. Окрему групу «військових посполитих» складало населення монастирських слобод: Чернечої слободи – 50 селянських дворів, приписаних до Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря¹⁷, та села Чернеччини, записаного за Нехворощанським Свято-Успенським монастирем – близько 100 дворів¹⁸.

Перші цілеспрямовані спроби збільшення числа власних посполитих за рахунок «державних» верств населення Військо здійснює з середини 1750-х років, коли намагається спрямувати потік втікачів з Польщі та Молдавії на землі Вольностей. І відразу ж наражається на заборону російського уряду імператриці Єлизавети Петрівни, задекларовану в актових документах¹⁹.

Попри урядові заборони, практику збільшення посполитих підданців війська було продовжено й у наступні часи. Особливо масштабною вона стає за часів кошового отамана П.Калнишевського. Відтепер запорозькі команди не палили хат, не зганяли з нещодавно обжитих земель зайд, що не бажали визнавати підпорядкованості Кошу, як це було на початку 1760-х років²⁰. Не вдовольнялося запорозьке крівництво й пасивним очікуванням нових переселенців. Відтепер Кіш пропонував кращі умови оселення по старшинських зимівниках та у слободах на військовій землі.

Не буди перебільшенням сказати, що «нова політика» Коша спричинила в регіоні хоча й не соціальну революцію, однак такі досить значні зміни у мобільності вільного податного та залежного від поміщиків населення, причому процеси ці охопили терени не тільки Новоросійської, але й Слобідсько-Української губернії²¹.

Проаналізувавши іменні списки втікачів із поселених полків Новоросійської губернії на Запорожжя, ми можемо дійти висновку, що переважав елемент

---

¹⁶ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 1, ч. 2, л. 61 (грамоти імператриці Єлизавети Петрівни від 10 серпня 1747 р. і 14 січня 1748 р.).

¹⁷ ДІМ, КП. 74268 / АРХ. 14561, арк. 239.

¹⁸ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 1, л. 128 об. В останньому населеному пункті мешкало 714 осіб (361 чоловіків та 353 жінки), причому власне посполите, некозаське населення складало 96 % від загальної кількості.

¹⁹ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1579, л. 792. Наказ Правлячого Сенату Війську Запорозькому Низовому від 5 серпня 1756 р.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 143, арк. 3-4.

²¹ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 95, ч. 3, л. 242. Витяг з відомості про претензії Ізюмської провінційної канцелярії до Війська Запорозького Низового: «здешной провинции помещики объявили, что состоящие за ними в окладе поданные их черкасы, также и казенные войсковые обыватели, всех их немалое число, с женами и детьми бежали и находятся под укрывательством на жительстве Войска Запорозьского в разных слободах».

український. Найбільш масову категорію їх склали посполиті та козаки Війська, які на початку російсько-турецької війни, у 1768 і 1769 рр. з міркувань безпеки перейшли з Вольностей на більш заселені і безпечні північні території. Друге місце посідали колишні козаки Новослобідського полку, надзвичай невдоволені наверненням їх у пікінери у 1764 р. І, нарешті, багато було вихідців з Польської України, втікачів з магнатських маєтків, які вже певний час прожили «на слободах» у офіцерів Новоросійської губернії, та загрозлива перспектива подальшого покріпачення для яких була цілком реальною²².

Для населення Новоросійської губернії, яке або дійсно мало зв'язок із Запорожжям, або ж про відчувало компліментарність до січового козацтва, достатньо було невеликих зрушень, аби далі вже самому, без підступування з боку Коша, заходитися «покозачувати» своїх колишніх сусідів і допомогти їм вступити до ВЗН²³. До справи якнайшвидшого залюднення земель ВЗН, його керівництвом також було вирішено підключити всіх козаків, які одружилися та мешкали за його межами. Оскільки ті вже були включені в оклад, або ж числилися на службі в поселених полках, їх перехід, тим більше разом із сім'ями, викликав хвилю протесту та протидії з боку місцевої адміністрації та військового командування²⁴.

Ще однією характерною прикметою описуваних процесів була можливість вільного переходу посполитих у козацький стан. Головним критерієм віднесення до козацького або посполитого стану було відбування «козачої служби», причому цей фактор автоматично зараховував до «лицарства» тих із посполитих, хто у той чи інший спосіб долучився до військових виправ під час російсько-турецьких

---

²² РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 95, ч. 1, лл. 19-23 об.: *«Именной список пикинеров, заступающих и фамилиатов Елисаветградского полку, которые бежали в Запорожье, с показанием даты их вступления в службу, побега, и нового места жительства»* (14 квітня 1774 р.).

²³ Ibid. – Лл. 16-18 об.: 10 квітня 1773 р. до 17-ої роти Єлисаветградського пікінерського полку (Верблюжки) вїхала озброєна група її колишніх мешканців – більше десяти пікінерів і фаміліатів, а тоді вже запорозьких козаків, які кілька місяців як перейшли на землі Вольностей. Вони оточили подвір'я ротного командира-поручика та погрожуючи розправою, змусили відпустити разом із майном всіх мешканців селища, які побажають піти з ними. Серед засобів «впливу» на місцевих військових командирів поширений був і майновий шантаж – в іншій роті того ж полку – Мишуриному Розі, запорожці в той же час відігнали табун коней у ротмістра Устимовича, та оголосили йому, що віддадуть їх не раніше ніж він відпустить на Запорожжя всіх одружених запорожців, які мешкали в роті (*«Экстракт, выписан из рапортов, о причиненных запорожцами жителям Елисаветградской провинции обидах и разорениях»*).

²⁴ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 95, ч. 3, лл. 127-128 об. Одним із характерних і численних прикладів подібного протистояння може бути суперечка запорозького полковника Мусія Чорного та командира 12-ої роти Єлисаветградського пікінерського полку Турчиновського, яка точилася впродовж червня-липня 1774 р. через затримання останнім двох сімейних запорожців (на той час пікінерів) – Губу та Шаповала, які побажали разом із родинами та майном оселитися на Запорожжі.

війн²⁵. Головною преференцією «козацтва» перед «поспільством» була несплата ним жодних, навіть таких необтяжливих як на Запорозжжі, податків²⁶.

Процесами «показачення», ініційованого Кошем на початку 1770-х рр. було охоплено не тільки українське населення регіону, але й переселенці з балкано-дунайського регіону – волохи (молдавани), болгари, греки та інші. Їх перехід у підданство Війська подекуди був примусовим, подекуди ж абсолютно добровільним. З тогочасної службової документації, як запорозького, так і російського командування, маємо звістки не лише про оселення цієї людності в якості посполитих, але й відправлення ними козацької служби під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр.²⁷ Це й не дивно – адже багато з цих осіб були перебіжчиками з іррегулярних частин турецького війська, звиклими до воєнних виправ.

За станом на початок 1775 р., як це видно за відомостями й екстрактами Новоросійської губернської канцелярії, сукупна кількість військовослужбовців, фаміліатів і заступаючих гусарських і пікінерських поселених полків, а також поміщицьких підданців, з'агітованих або силоміць переведених запорозжцями на поселення до Вольностей, сягнула значної кількості: 2881 о.ч.с. у Єлисаветградській провінції і 2493 о.ч.с. у Катерининській провінції Новоросійської губернії²⁸.

Здебільшого ці переходи на землі Вольностей були абсолютно добровільними – умови оселення пропонувалися менш обтяжливим, причому без жодного натяку на перспективи покріпачення. Тож представники всіх згаданих категорій залюбки приставали на подібні пропозиції з боку запорозьких старшин²⁹. Найбільш

²⁵ ДІМ, КП. 74232 / АРХ. 14531, арк. 108-108 зв., 109 (рапорт командира Протовчанського повіту (паланки) капітана Семена Салкова до Азовської губернської канцелярії, від 10 листопада 1775 р.). Повідомляючи про передачу йому справ по паланці колишнім запорозьким полковим старшиною Василем Йоржем (Єршом), Салков згадує і про складенні старшиною списки *«обывателей протовчанских посполитых (исключая тех кои отправляли в кончившуюся недавно войну, и давнюю, казачью службу)»*, які сплачували збори на користь Війська, а тепер мали бути вписані в подушний оклад (арк. 108 зв.).

²⁶ ДІМ, КП. 166478 / АФД. 156, арк. 82 (з рапорту командира Кінсьководського повіту поручика Т.Корчагіна до Азовської губернської канцелярії; початок грудня 1775 р.): *«какия с хуторов или с рыбных промыслов и скотоводства получались в бывшей Кош доходы, сколько я ни старался разведывать – узнать еще не мог, ибо все жители единогласно говорят, что на них яко отправлявших тогда казацкую службу никаких оброков от Коша возлагаемо не было»*.

²⁷ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 304, ч. 1, л. 41.

²⁸ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 95, ч. 2, лл. 35-35 об. (*«Экстракт по ведомостям Новороссийской губернской канцелярии о количестве уведенных запорожцами поселян»*).

²⁹ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 95, ч. 3, лл. 167-169 об. Подекуди ці суперечки за селян-підданців між поміщиками Новоросійської губернії, з числа офіцераства поселених полків, та запорозькою старшиною, являють собою чудові зразки замальовок з життя, в яких тісно переплелися мелодраматичні і трагікомічні сюжети. Так, у січні 1775 р. на ім'я імператриці Катерини II поступило чолобиття від відставного поручика Чорного гусарського полку Дмитра Кушніра, який позивався на запорозького полковника Панаса Куцого. Суть скарги

активним елементом у середовищі «перебіжчиків» слід вважати колишніх, абшитованих або одружених запорожців, які зазвичай виступали в якості натхненників виходу, а у разі потреби й боронили інтереси своєї громади.

Не дивно, що відразу ж після ліквідації Січі та опанування земель Вольностей російськими військами, саме ця категорія їх населення – «покозачені» впродовж початку 1770-х рр., відразу ж стала предметом зазіхання з боку поміщиків Новоросійської, Малоросійської і Слобідсько-Української губерній, які сотнями почали з'являтися до вищого російського командування та просити видати їм втікачів, вписаних за ними в подушний оклад (рапорти, донесення та інші форми звітної діловодчої документації російського військового командування тієї доби сповна відображають цей процес)³⁰.

Так само ревно, як він боронив інтереси переселенців, які хотіли перейти на землі Війська, запорозький Кіш намагався запобігти відтокові населення з-під своєї юрисдикції. Це стосувалося не тільки нових поселенців. Розшарування всередині запорозького козацтва досить наочно проявилось у 1771 р., коли значна частина сімейних козаків звернулася до командира Української лінії генерал-лейтенанта Чернцова з проханням вивести їх з-під юрисдикції Коша, прийняти під свою команду та відвести місця під поселення перед Лінією. Натомість запорожці зобов'язувались нести сторожову службу³¹.

Аналогічні випадки мали місце й на «Новій» – Дніпровській лінії: одружені запорожці більш комфортно почували себе у поселеннях напряму підпорядкованих російському урядові. Щойно з 1770 р. вздовж течії рік Кінської і Берди почали зводитись фортеці Дніпровської укріпленої лінії, багато запорожців-купців, які подвизалися на торгівлі з Кримом і внутрішніми губерніями, оселилися в їх передмістях. Фортеці розташовувались на магістральних шляхах, були краще захищені від небезпеки неприятельських

полягала в наступному – по виході у відставку Кушнір отримав землю під оселення 16 дворів на р.М.Інгульці, поблизу від м.Цибульника. Власним коштом він населив її втікачами з Польської України. У травні 1774 р. в щойно заснованій слободі з'явився запорозький полковник Куций, який закликав селян переселитися в військову слободу Куцівку, осадчим якої він і був. По від'їзді Куцого всі підданці Кушніра почали збиратися, чому він як міг противився. Головний із поселенців – Калитенко, явився до поручика та *«себя запорожским казаком называет начал»* (л. 167 об.), обіцяючи привести з собою запорозьку команду, яка б «вкрутила гайку» новоспеченому поміщику. Так і сталося – команда прибула на початку червня 1774 р. та не тільки вивела всіх селян, але й забрала геть-чисто все майно й худобу Кушніра. Ображений поручик не гаючи часу відправився до табору російських військ під Очаків, де стояли й запорозькі команди. Тут він представ перед очі кошового отамана Петра Калнишевського та виклав суть справи. Отаман відреагував на прохача-поручика цілком передбачено, цілковито в козацьких традиціях того часу – в присутності багатьох старшин вкрив матюками та пообіцяв особисто попереламувати руки-ноги, якщо той не забереється під три чорти.

³⁰ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, л. 150 (рапорт новоросійського губернатора М.Муромцева князю Г.Потьомкіну від 23 липня 1775 р.).

³¹ РГАДА, ф. 1274, оп. 1, д. 162, л. 235.

нападів, самі по собі були чудовими ринками для збуту товарів... Тож не дивно, що запорожці-«гніздюки» свідомо прагнули вступити під юрисдикцію російського прикордонного командування. Кіш вбачав в цьому зазіхання на свої права та вимагав від комендантів фортець вислати всіх зайд на Січ та наперед не приймати, окрім таких, які б мали паспорти від військового уряду³².

Слід відзначити, що соціальні процеси які відбувалися всередині запорозької громади та були пов'язані з структуризацією її устрою, були складовою процесу більш широкого. Впродовж усього XVIII ст., у Російській імперії, яка більший час зазначеного періоду відігравала роль сюзерена по відношенню до ВЗН, відбувалися процеси побудови соціально стратифікованого, станового суспільства. Ними були охоплені й широкі верстви військово-феодалного, служилого стану. Актуалізовані в процесі нашого дослідження документальні джерела мають потужний інформаційний потенціал, що дозволяє реконструювати окремі аспекти соціальної історії запорозького козацтва, як складової історії всіх козацьких спільнот Російської імперії XVIII ст. в цілому.

Згідно традиції, у російській державі всі «служилі люди» дорівнювалися до козаків. Таким стан речей залишався ще й в середині XVIII ст., коли поняття іррегулярної військової служби було практично тотожним поняттю про службу козацьку³³. Козацький стан на той час все ще стояв осторонь, від «непривілейованих» верств, маючи певну ауру «шляхетства» і у власних очах, і в очах представників інших соціальних груп.

Процедуру «розбору» різноманітних категорій «служилого» населення країни, та віднесення його до козаків, однодворців або ж до «податних» верств (державних, чорносошних та інших груп особисто вільного селянства), російський уряд розпочав ще наприкінці 1720-х і на початку 1730-х років. В процесі формування ландміліцій, які мали утримувати та захищати укріплені лінії по південних і східних кордонах, всі гідні до служби пушкарі, затинщики, біломісні козаки, діти боярські та інші подібні, зазвичай під загальною назвою однодворців включалися до складу поселених полків³⁴.

Досить значна частина таких однодворців, вважаючи себе представниками шляхетного стану, вбачали у подібних ініціативах уряду пониження їх соціального статусу та воліли інкорпоруватися до козацтва – здебільше до

³² РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 95, ч. 3, лл. 213 об. - 214.

³³ РГВИА, ф. 13, оп. 1, д. 100, л. 226 об. Показовим у цьому відношенні є розуміння сутності однієї з груп служилого козацтва, здавна оселеного у м.Царицині, що на Волзі – «из давних лет... имелись конные *стрельцы*, а ныне именуются конные *казаки*» (курсив наш – В.М.).

³⁴ РГВИА, ф. 20, оп. 1, д. 2, л. 6-7 об. Спеціальною інструкцією від 23 квітня 1723 р., Петро I наказував київському генерал-губернаторові Дмитру Голіцину створити на кордонах Київської й Азовської губерній укріплені лінії та поселити на них ландміліцію: «а выбрать ту ландмилицию... из однодворцов и ис копейщиков из рейтар и драгун из солдат и стрелцов ис казаков ис пушкарей и затинщиков из станичников которые к тому же позаобычнее к службе годные» (л. 6 об.).

слобідського та донського, рідше до гетьманського³⁵. Спроба включення таких осіб до ландміліції Української лінії спричинила серед них потужний рух «пошуку козацтва». Ті з однодворців, хто брав участь у воєнних виправах впродовж першої чверті XVIII ст., та мали відповідні атестати, абшити чи інші засвідчувальні документи, зрештою, домоглися того, аби їх та їх нащадків включили до компутів козацьких полків³⁶.

Слід зауважити, що в порівнянні з іншими козацькими військами та громадами Російської імперії, запорожці були втягнуті в процеси урядового реформування достатньо пізно. Певний імунітет від реформування подібно іншим козацьким військам, ВЗН отримало в зв'язку із тим, що у 1737 р. (2 грудня) його не було разом зі всіма включено до штату Військової Колегії. Не включення пояснювалося просто – у генералітеті Військової колегії не було ніяких відомостей відносно запорожців, які лише три роки як повернулися з кримського підданства, в якому перебували аж чверть століття³⁷.

Спроби реформування ВЗН, принаймні на стадії проектів, активізуються вже у перші місяці воцаріння Катерини II, коли президент Військової Колегії граф Петро Салтиков запропонував до розгляду свої «мнения» відносно реорганізації російської армії в цілому, та козацьких військ зокрема³⁸. Однак, найбільш повно спроби реалізації офіційного бачення можливого структурування суспільства імперії, в тому числі й фіксації в ньому станових меж козацтва проявилися під час роботи Уложеної Комісії 1767 – 1769 (1774) рр.

Комісія, скликана маніфестом імператриці Катерини II від 14 грудня 1766 р., для розробки проекту нового загальноімперського кодексу законів являла собою спробу прямого діалогу державної влади із регіональними та локальними спільнотами держави, в тому числі й козацькими. Документальні комплекси, що

---

³⁵ РГВИА, ф. 20, оп. 1, д. 1, л. 235 об. Доплив подібних втікачів на Дон на початку 1720-х років був надзвичай потужним. Як доносив до Сенату генерал-фіскал Мякінін: «...многие прежних служб и разночинцы, оставя свои поместья для укрывания от служб и от податей.. ныне живут в Донских казачьих городках». Імператор Петро I своїм спеціальним наказом від 27 липня 1724 р. наказував отаманові і всім старшинам Війська Донського вжити негайних заходів щодо повернення їх на попередні місця мешкання у внутрішніх російських губерніях.

³⁶ РГАДА, ф. 248, оп. 126, д. 468, лл. 315-316 об.: наказом Правлячого Сенату від 1 листопада 1733 р. було повелено «помянутых казаков, которые имеют у себя грамоты и написаны они в казаки и службу казацкую как и прочие казаки исправляли действительно и при прежних переписях написаны казаками ж, велеть освидетельствовать о том, подлинно одним тех коих имяна в грамоты вписаны и детей их и внучат как ис подушного окладу так и из ландмилицы выключить... А которых имян в грамотах не написано, также хотя которья и написаны, а они действительно в службе не были, тем всем и их братьям и свойственникам и кои под видом казаков и подмощиков и в подданстве у старшины имелись, быть в подушном окладе и в ландмилицких полках» (л. 316).

³⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 126, д. 468, л. 368.

³⁸ РГАДА, ф. 20, оп. 1, д. 228, л. 1 об.: «Пункт 5. О казаках донских, чугуевских и прочих и о их содержанши».

відклялися як у фондах центральних державних установ, так і у фондах, чия поява напряму пов'язана із документообігом запорозького Коша, повною мірою розкривають окремі аспекти бачення державою та місцевими козацькими елітами ролі та місця козацтва (в тому числі й січового) у сучасному й майбутньому устрої імперії.

Спираючись на проведений аналіз текстів, можна стверджувати, що в цілому, засади власної «соціальної політики» ВЗН на початок роботи Законодавчої Комісії, тобто бачення його керівництвом та масами в цілому, перспектив свого подальшого розвитку в рамках суспільного устрою Російської імперії, були вкрай розмивчастими та нечітко сформульованими. Свідченням тому може слугувати текст «Наказу» від Війська до Комісії (дагований 24 липня 1767 р.)³⁹. З десяти пунктів наказу лише один – під номером 8-м, стосувався побажань Війська стосовно правових засад допливу у Військо нових членів та перебування під юрисдикцією Запорожжя всіх абшитованих козаків⁴⁰. Та й то, проблеми ці було ув'язано з все тими ж територіальними суперечками Війська з Новоросійською губернією (тобто, за великим рахунком, вони й тут не становлять окремого, самостійного пункту пропозицій до Комісії, а мають розглядатися комплексно, «в пакеті»).

Звертає на себе увагу той факт, що під «Наказом» ВЗН в Законодавчу Комісію відсутні засвідчувальні підписи від ряду січових куренів, як-от від

³⁹ РГАДА, ф. 1258, оп. 1, д. 105, лл. 477-490 об. Оpubліковано: Флоровский А.В. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1912. – Т. 30. – С. 365-377.

⁴⁰ РГАДА, ф. 1258, оп. 1, д. 105, лл. 485 об. - 486: *«В Войско Запорожское из разных наций для прожительства и службы малолетними и уже совершенных лет люди приходят, и по принятии ими закона грекороссийского и на верность ея императорскаго величества присяги записываются в службу и, выучивсь совсем как должно регули козацкой, живут некоторые, прочие же по желанию их и на вольности поживши, едут в Малую Россию, у Польшу, в Волощину и тамо женятся, и хотя они имеют усердное желание, чтоб им паки на здешние земли с фамилиями войтить и жить, но тесности ради по причине занятой под Новую Сербию и Слободское поселение земли, и что в оном поселении командиры не от Войска Запорожского, а в других быть под командою, кроме Войска, не приобвыкли, выход свой удерживают, и для того ея императорскаго величества Войско всеподданнейше просит: Новосербского ведения и записавшихся в пикинеры людей из запорожских земель, где они ныне жительствуют, свестъ в другие отдалнейшие от границы места внутрь, а вышеписанным в Польше и в Волощине поженившимся запорожским козакам дозволить на тех местах или где Войско Запорожское заблагоразсудит, селиться и как им, так и в Малой России поженившимся козакам запорожским и их детям и наследникам, яко они на своих наследных и купленных землях живут, употребляемы ж бывають от тамошних командиров тамо в таковой командирации, что им снести с трудностию, а они к службе воинской по их искусству могут быть всегда исправными. Всемилостивейше повелеть им быть под ведением и командою Коша Войска Запорожского Низового, которые також и выходящие с Польши и Волощины запорожские козаки могут равную с Войском Запорожским во время воинского случая отправлять службу».*

Пластунівського, Платнірівського, Іванівського, Донського та Крилівського⁴¹. Скоріш за все, що тут масмо справу із внутрішнім розколом всередині Війська, коли частина козацтва окремих куренів або свідомо саботувала всі заходи «примиренської» політики військового керівництва, або ж так же свідомо була усунена тим самим керівництвом від участі в законодавчих ініціативах Війська.

Формулюючи низку своїх побажань, а фактично претензій, до уряду, які здебільшого стосувалися вирішення територіальних суперечок, грошового обігу, ВЗН було достатньо далеким від справжнього розуміння того, які ж саме «козацькі питання» обговорюватимуться під час роботи Комісії. А обговорюватись мали проекти, які б лягли в підвалини майбутнього суспільного устрою держави. Бачення цього майбутнього владою та запорожцями докорінно різнилося. В чому ж саме?

В традиційній уяві запорозького козацтва, окремі групи тогочасного суспільства належали до «*духовного, рицарського, посполитого стану*»⁴². Звісно ж, що козацтво мало вважатися станом «рицарським», тобто шляхетним. Так обстояли справи на українських землях. Подібний стан речей був традиційним не тільки для Запорозжя і Гетьманщини, але й для всіх європейських земель доби пізнього Середньовіччя та раннього Нового Часу. Не була виключенням і російська держава. Виключенням було саме козацтво, як явище, яке несповна вписувалася в традиційні схеми держави.

Бажаючи значно спростити дещо плутані соціальні структури імперії, уряд Катерини II здійснив спробу «розставити по полицях» всі ті різноманітні прошарки боярства та дворянства, духовенства й міщанства, служилих людей та селянства, які складали тогочасне суспільство. В процесі роботи Законодавчої Комісії були розроблені проекти, які в подальшому мали регламентувати права всіх підданих, а також узаконити їх розподіл по станах. Всі ці проекти неодноразово змінювалися, доповнювалися, мали по кілька редакцій текстів. Згідно остаточних із них, всі російські підданці мали належати до трьох «родів людей» – вищого, середнього та нижчого.

Верхівку суспільства, його перший, «вищий рід» мали становити люди «благородні». Благородством вважалася метафізична чеснота, наявність якої вирізняла її носія від решти людей, та яка дарувала особливі права та привілеї. Благородство бувало двох видів – спадкове та таке, яке заслужили від монарха своїми подвигами чи іншими вчинками. Все благородне людство імперії складалося з князів, графів, баронів та загалу дворянства⁴³. Фактично, таке трактування шляхетного стану не містило жодних елементів революційності, а лише мало узаконити той стан речей, який повівся ще з часів реформ Петра I.

До так званого «середнього роду» (другого) людей пропонувалося віднести три категорії: 1) вчених, митців та священнослужителів (*«упражняющиеся в*

⁴¹ РГАДА, ф. 1258, оп. 1, д. 105, лл. 488 об. - 490 об.

⁴² РГАВМФ, ф. 233, оп. 1, д. 14, л. 46. З універсалу гетьмана Пилипа Орлика до Війська Запорозького Низового та всього українського народу, 1711 року.

⁴³ РГАДА, ф. 1258, оп. 1, д. 220, ч. 1, лл. 62-62 об.

науках и службах»); 2) купців, фабрикантів, мореплавців та власників суден («торгующие»); 3) ремісники, міщани та звільнені кріпаки («упражняющиеся в разных приличных мещанству работах»)⁴⁴.

І, нарешті, третій, «нижчий рід» людей складали землероби (однодворці та інші люди «старых служб»; іноземні колоністи; чорносошні, економічні, палацові та заводські селяни; державні селяни; ямщики; кріпаки) та кочівники (представники народів, які не займаються землеробством та платять *ясак*)⁴⁵.

Питання про те, де ж тут місце козацтва, мабуть було несповна зрозумілим не тільки для депутатів від козацького населення імперії, але й головним «диригентам» Законодавчої Комісії. Врешті-решт, спробу визначитися з їх місцем у соціальній структурі держави було здійснено, розробивши «Проект законів о правах войск казачьих», яким, фактично, було піднято питання про існування «четвертого роду» людей⁴⁶.

Цей «Проект», попри те, що дію його не було впроваджено по відношенню до ВЗН, аж до кінця його історичного існування, безсумнівно, справив неабиякий вплив на подальший перебіг подій, оскільки не тільки продемонстрував військовому керівництву подальші сумні перспективи примусової зміни традиційного устрою війська, але й підштовхнули його до рішучих дій щодо зміцнення власних позицій у регіоні.

Загалом проект складався з п'яти розділів та одного доповнення. Перший з розділів був присвячений питанням, так би мовити, «теоретичним», які стосувалися того, чим же є козацтво, та які саме спільноти до нього відносяться. Автори дійшли того висновку, що козаками є люди, головним призначенням яких є оборона кордонів Російської імперії, та участь, спільно з регулярними військами, у всіх війнах, які ця держава веде (підкреслювання наше – В.М.). Своє походження козаки вели від представників різноманітних етносів та соціальних прошарків. У мирний час головними заняттями козаків є різноманітні промисли – мисливство, рибальство, скотарство та землеробство, якими вони займаються на власних, військових землях. Соціальна належність козачого стану викликала непевність у законодавців – відзначалося, що вони, з одного боку, є воїнами, з іншого, ж чимось середнім між міщанством та селянством. Безперечно «козаками» мали вважатися представники козацьких військ (Запорозького, Донського, Волзького, Яїцького та ін.) і тих, які оселені по різних місцевостях не військами, але полками та компаніями (хоперські, астраханські, чугуївські та ін.)⁴⁷.

⁴⁴ Ibid. – Л. 267 об.

⁴⁵ Ibid. – Л. 370.

⁴⁶ Ibid. – Лл. 413-427, 428-442. Маючи дві редакції цього проекту, будемо розглядати більш пізню з них (лл. 413-427), яка є плодом численних редагувань та виправлень на вимогу козацьких депутатів.

⁴⁷ Ibid. – Лл. 414-414 об., 415: «Глава I. Означает, что есть казацкие войска и как оные разделяются».

Загальними засадами існування козацького стану проголошувалася особиста свобода козацтва, підпорядкованість козацьких військ та їх вояків особисто монархам та імперським законам. Козацтво мало поповнювати свої лави переважно за рахунок включення нових поколінь козацьких же дітей, однак війська мали право приймати на службу й сторонніх – вільних, ні від кого незалежних людей, які б мали при собі відповідні документи. Гарантувалося збереження козацького стану в разі виходу у відставку за віком чи станом здоров'я. Козаки мали право найму вільних та кріпаків (тільки з документами), а також восьмирічного утримання у рабстві полонених нехристиян (у тому разі, якщо вони не бажають хреститися). І, нарешті, кожен козак мав право досягти своєю службою довічне та спадкове дворянство⁴⁸.

До обов'язків козацьких військ належала необхідність у постійній (а не тільки під час війни) наявності певної кількості вояків для прикордонної та загальноармійської служби, утримання себе (обмундирування, озброєння, амуніції та коней) власним коштом. В обмін на свою вірну та сумлінну службу козацькі війська отримувала в загальне користування землі та угіддя для традиційних занять та промислів⁴⁹. Відзначимо, що для запорожців подібна урядова візія була новою і незвичною, особливо якщо враховувати той факт, що козакуванням на Запорожжі ще й у другій половині XVIII ст. вважалася просто скотарство традиційна «уходницька» діяльність: риболовля, мисливство, в яких була зайнята більшість населення Вольностей, іменувалося нічим іншим, як «козацькою службою», тоді як з точки зору держави такою вважалася лише охорона кордонів та прийняття участі у військових виправах імперії⁵⁰. Усвідомлення військової служби державі та Війську, як головного призначення козака, закріплюється у свідомості окремих верств запорозького козацтва, вельми й вельми поступово, насамперед, серед «статечних» січовиків. Лише за часів Нової Січі вислів *«справляя козацтво»* починає синонімічно вживатися для засвідчення участі того чи іншого козака у форпостній службі та військових виправах під час російсько-турецьких воєн⁵¹.

Окремим розділом визначалися права козацьких старшин. Зазначалося, що старшинами є ті з козаків, хто своїми чеснотами та службою з-поміж інших заслужив старшинство. Хоча козацькі старшини й не мали рангів відповідних армійськими, однак мали право входити у ті ж громадські місця, куди й решта офіцерства, а також бувати при дворі. Як відзнаку особистих заслуг на війні чи у мирний час, старшини могли клопотатися про отримання ними обер-офіцерських

⁴⁸ Ibid. – Лл. 415 об. - 418: *«Глава II. Об общем праве казацких войск».*

⁴⁹ Ibid. – Лл. 418 об. - 420: *«Глава III. Права казаков означенных в первой главе, жительствующими целыми войсками».*

⁵⁰ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 76, л. 6.

⁵¹ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 6, л. 147 об.

чинів та спадкового дворянства. Як особи, наділені рисами «благородства» вони звільнялися від тілесних покарань, поширених на рядове козацтво⁵².

Доповнення до проекту стосувалося засад існування та діяльності військових урядів – Канцелярій. Вони мали поділятися на дві експедиції – цивільну та військову, й підпорядковуватися, відповідно, Правлячому Сенатові та Військовій Колегії. Більшість служителів канцелярій призначалися «згори», однак деякі другорядні посади залишалися виборними⁵³.

Фактично, за основу «Проекту» було взято опис устрою найбільш «адаптованого» до імперських реалій козацького війська – Донського. Не можна, звичайно, сказати, що розпланований урядом майбутній соціальний устрій козацьких військ був просто таки нестерпним. Ні. В проекті було досить багато продуманих та зважених пропозицій. Важливим було інше – остаточно мали зникнути основи козацького народоправства, військові землі від цього часу переставали бути споконвічною власністю самих військ, а розглядалися як своєрідне ленне пожалування держави за вірну службу, соціальна диференціація всередині самого козацтва поглиблювалася через поступовий рух старшини в бік дворянства.

Одним із найбільших подразників було й те, що законодавці таки знайшли, нарешті, куди ж саме, до якого з «родів» їм віднести козацтво. Як того й слід було очікувати, ним став найпринизливіший для «лицарської» гідності третій, нижчий рід.

Депутат в Комісії від ВЗН, Мусій Скапа з цього приводу, робив подання до підкомісії, яка працювала над укладенням зводу прав шляхетських, вимагаючи вивести Військо (цілком!) з «третього» до «першого» роду. Наголошувалося на винятковому становищі запорожців, їх «давнині» та на тому, що Військо *«всегда в числе шляхетства, а не черносошных, пребывало»*⁵⁴. Підстави для такої точки зору, безперечно, існували. Власне походження з «козачого звання» Гетьманщини, Слобожанщини чи Правобережжя сприймалося самими запорожцями як певний доказ «шляхетності» не тільки за способом життя, але й за народженням. У тому випадку, якщо котрийсь із запорожців походив саме з козацької, а не селянської чи міщанської родини, він неодмінно намагався не тільки зробити цей факт публічним, але й задокументувати його⁵⁵. Про згадану обставину козаки ніколи не забували нагадати в процесі документальних зносин з офіційною владою, як наприклад вже після ліквідації Січі робили численні шукачі офіцераства з числа колишньої запорозької старшини. Семен Білий,

⁵² РГАДА, ф. 1258, оп. 1, д. 220, ч. 1, лл. 422-423 об.: «Глава V. Права войсковых старшин всех казаков».

⁵³ Ibid. – Лл. 423-427 об.: «О войсковых правительствах (дополнение)».

⁵⁴ РГАДА, ф. 1258, оп. 1, д. 227, ч. 4, лл. 246-247. Опубліковано: Материалы Екатерининской законодательной комиссии (1767 – 1769). – Часть 8 // Сборник Русского исторического общества. – СПб., 1894. – Т. 32. – С. 296-297.

⁵⁵ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 18, л. 22 (атестат товариша Дінського куреня Федора Демеша, за підписанням колишнього кошового отамана Пилипа Федорова, від 7 грудня 1778 р.).

наприклад не тільки вказує свою належність до старшини Переяславського полку, але й апелює до свого родового імені, знаного і шанованого на Гетьманщині – Руденків⁵⁶. Так само чинять і інші – Петро Гнойовий («из малороссийских старшинских детей»)⁵⁷, Йосип Сопілка («сын выборного козака»)⁵⁸ та Клим Перепілка («из польской шляхты»)⁵⁹. Крім того, впадає в око значний доплив на Січ представників дрібної гетьманської і слобідської старшини після 1764 – 1765 рр., у яких урядом було здійснено серію заходів із реформування козацьких полків у полки гусарські, пікінерські, драгунські та карабінерні⁶⁰. Очевидно що, для частини козацтва, шанси якої на отримання армійських чинів та подальшу мобілітацію були мізерними, єдиною альтернативою виглядав вступ до ВЗН, в якому їх старшинське (для них – шляхетне) походження, ні у кого не викликало сумніву.

Попри саму детальну розробку проекту закону про права козацьких військ, на практиці його втілено не було. Уряд встиг зробити лише кілька кроків у напрямку його реалізації. Так, 20 грудня 1768 р. Катериною II було підписано наказ до Малоросійської колегії, згідно якого всі козацькі війська, які перебували у відомстві цієї колегії (йшлося про ВЗН, оскільки інших військ не було), мали у цивільній частині керуватися та судитися згідно «малоросійських прав та статутів», а у всіх справах належних до військової частини – підлягати дії «Військового уставу» та «Військового артикулу» Передбачалося якнайшвидше поширення текстів цих юридичних документальних комплексів серед запорозького козацтва, та впровадження їх у дію вже з 1769 р., однак обставини воєнного часу відклали реалізацію указу на пізніший термін – по закінченню війни з Османською імперією⁶¹.

Попри те, що втілення згаданого «Проекту» було відкладено на кілька років, невдоволення самих широких верств козацьких спільнот запланованим реформуванням та майбутнім статусом військ, зрештою стало поживним середовищем для зародження та визрівання кількох бунтів/повстань, які сколихнули козацькі окраїни Російської імперії на початку 1770-х років⁶².

В колі тогочасних протиурядових виступів донських і яйцьких козаків, дії керівництва ВЗН по поверненню собі споконвічних запорозьких земель та

---

⁵⁶ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 311, лл. 73-73 об., 75: чолобиття запорозького полкового хорунжого Семена Білого (Руденка) з проханням про присвоєння йому армійського офіцерського чина.

⁵⁷ Ibid. – Лл. 85-85 об.: чолобиття значкового товариша Петра Гноєвого.

⁵⁸ Ibid. – Л. 146: атестат полкового осавула Йосипа Сопілки, з Канівського куреня.

⁵⁹ Ibid. – Лл. 114-114 об., 118: чолобиття полкового старшини Кліма Перепілки.

⁶⁰ Ibid. – Лл. 73-73 об., 75, 85-85 об., 143-143 об., 146.

⁶¹ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 76, лл. 126-126 об.

⁶² РГАДА, ф. 6, оп. 1, д. 413, лл. 1-1 об.: так, наприкінці 1772 р., перед початком повстання на Яїку, Омелян Пугачов агітував військову «голотву» до того, аби всім піти «під турка» на р.Лабу, що на Північному Кавказі, акцентуючи на тому, що після закінчення війни яйцям життя від уряду та місцевої старшини не буде.

переведення їх населення під юрисдикцію Коша, сприймалися і трактувалися вищим і місцевим імперським командуванням не інакше як «буйство»⁶³.

Питання про необхідність ліквідації Січі, або, як мінімум, арешту її вищого керівництва чергового разу стало на порядку денному відразу ж по закінченні війни, у травні 1774 р., коли на кількох засіданнях перед імператрицею висловили необхідність «*учинить решительное по сему положению*». Та відмовилася, зробивши наголос на вірній службі Війська Запорозького у минулу війну. Надалі, впродовж цілого року на засіданнях придворної Ради з запорозького питання плани ліквідації чи бодай реформування Запорожжя не обговорювалися, попри сотні скарг від вищого командування Новоросійської, Слобідсько-Української та Київської губерній на дії запорожців із переведення поміщицьких підданців і військових поселенців згаданих губерній до Вольностей⁶⁴.

Ситуація докорінно змінилася у квітні 1775 р. коли з Києва було отримано чергову реляцію П.Румянцева відносно намірів кошового отамана П.Калнишевського перейти, разом зі всім військом, у турецьке підданство. Зважаючи на це, до столиці терміново було викликано П.Румянцева і на черговому засіданні Ради 7 травня 1775 р. було вирішено зайняти всю територію Запорожжя, заарештувати всю січову верхівку, а в перспективі й взагалі розпустити ВЗН⁶⁵. Долю Запорозької Січі було вирішено – вранці 4 червня 1775 р. угруповання російського війська під командуванням П.Текелії підійшло до Січі...

«Ліквідація Запорозької Січі», як прийнято називати цю подію в історіографії не може розглядатися виключно як військова операція з зайняття козацької столиці. Фактично, вона розтяглася на кілька років й складалася, насамперед, з комплексу заходів, спрямованих на уніфікацію адміністративно-територіального устрою Запорожжя та всіх боків життя його населення згідно з загальноімперськими нормами.

До першочергових завдань російського командування в регіоні відносилось поступове взяття під контроль всього населення Вольностей та уніфікація його суспільного устрою згідно загальноімперських норм. Дуже показовими в цьому відношенні є інструкції-настанови щодо першочергових заходів у цій сфері, видані командирам на місця вже впродовж перших місяців літа 1775 р. Другим пунктом цієї інструкції наказувалося не ламати різко старих порядків на Запорожжі, а нові запроваджувати поступово та обережно, аби не викликати соціального вибуху. Кілька наступних пунктів (§§ 6 і 8) стосувалися порядку облаштування прийшлого люду та викорінення бурлаків, які у великій кількості тинялися запорозькими степами та знаходили притулок по зимівниках. Значну увагу було приділено якнайшвидшому одруженню колишніх січовиків (§ 22):

⁶³ ЦДІАК України, ф. 220, оп.1, спр. 476, арк. 1-2.

⁶⁴ РГИА, ф. 1146, оп. 1, д. 3. лл. 188-188 об., 190-190 об., 199, 203 об., 265, 269.

⁶⁵ Ibid. – Лл. 290, 294 об.

додатковою мірою їх заохочення стало віддання виморочного майна померлих неодружених козаків тим із їх товаришів, які візьмуть шлюб⁶⁶.

Настанови, щодо якнайскорішої зміни традиційного соціального устрою населення Запорожжя, сформульовані у згаданих інструкціях, на практиці реалізувалися в результаті прийняття управлінських рішень. При цьому слід відзначити, що функції контролю й допомоги місцевим командирам у зборі та оповіщення мешканців колишнього Запорожжя відносно тих чи інших урядових настанов, необхідних до виконання, покладалися на місцевих священослужителів православної церкви⁶⁷.

Дослідження документальних комплексів, що відклалися в процесі документообігу між похідною канцелярією Г.Потьомкіна та російськими військовими командирами південного краю, дозволяє сповна проаналізувати основні напрямки реалізації соціальної політики імперського уряду на запорозьких землях. Так, можна стверджувати, що великою проблемою для російського командування на місцях стало дисперсне розміщення, а, відтак, й фактична непідконтрольність, запорозького населення на теренах колишніх Вольностей. Окрім 15-20 великих військових слобод, таких як Старий і Новий Кодаки, Тритузне, Петриківка та інших, решта його була розпорошена по зимівниках, розкиданих по степах на відстані щонайменше у 5-10 км один від одного⁶⁸. Лише у Великому Лузі налічувалося до 600 зимівників⁶⁹. Зрозуміло, що сподіватися за таких умов поставити під контроль всіх зимівчан було справою марною. Єдиним, можливим для влади, рішенням здавалося переведення мешканців зимівників до державних слобод, розташованих неподалік від магістральних шляхів або ж від вже існуючих фортець і шанців. Чутка про

⁶⁶ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, лл. 173-178 об. (ордер новоросійського губернатора М.Муромцева коменданту Новосіченського ретраншементу П.Норову з настановами відносно управління землями колишнього Запорожжя, від 27 липня 1775 р.; ця настанова складалася з 23 пунктів, та, фактично, послугувала основою для всіх наступних інструкцій, виданих командирам колишніх запорозьких паланок (повітів) – Горлинському, Корчагіну, Крамніну та ін.).

⁶⁷ ДІМ, КП. 166459 / АФД. 137, арк. 97 зв. (з інструкції Азовської губернської канцелярії командирові Кальміуської паланки (повіту) секунд-майору Горлинському, від 11 листопада 1775): наказувалося після прибуття на місце «*дать знать пристойною уважностію и духовному чину с тем что в церкви по литургии Божией имеет быть опубликован состоявшейся высочайшей Ея Императорского Величества манифест*» (про ліквідацію Запорозької Січі – В.М.).

⁶⁸ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, лл. 181-182 об. (рапорт новоросійського губернатора М.Муромцева князю Г.Потьомкіну, від 10 серпня 1775 р.).

⁶⁹ Ibid. – Лл. 440-440 об., 441 (рапорт азовського губернатора В.Черткова князю Г.Потьомкіну, від 11 жовтня 1775 р., із переказом опису Великого Лугу, складеного командиром Консьководської паланки (повіту) Титом Корчагіним). Щоправда більшість із них були тимчасовими, в яких жили лише з кінця червня і по жовтень; стаціонарних зимівників, за більш пізніми свідченнями того ж Корчагіна, було лише 139 (рапорт командира Кінсьководського повіту поручика Т.Корчагіна до Азовської губернської канцелярії; початок грудня 1775 р.) – ДІМ, КП. 166478 / АФД. 156, арк. 82-82 зв.

можливий згін зимівників спричинила самостійний відтік їх населення: на кінець серпня 1775 р. 4106 зимівчан заявили головному російському командирові на теренах колишніх Вольностей ВЗН П.Текелії про свій намір покинути регіон та повернутися на попередні місця мешкання, до внутрішніх губерній (Малоросійської і Слобідсько-Української)⁷⁰.

Як свідчать матеріали службового листування військового та цивільного керівництва Азовської і Новоросійської губерній, ані важкість практичної реалізації плану з переселення зимівників, ані його можливі негативні наслідки, не зупинили вище керівництво в особі Г.Потьомкіна, який в будь-яку ціну бажав покінчити з рештками запорозької традиції: впродовж 1776 – 1777 рр. переважну більшість зимівників на території колишніх Вольностей було ліквідовано, а їх населення переведено на мешкання до державних селищ⁷¹.

Разом із цим, компаративний аналіз службової документації Азовської і Новоросійської губернських канцелярій (періоду 1775 – 1783 рр.) та військової канцелярії Чорноморського козацького війська (1790 – 1800-і рр.), дають змогу стверджувати, що соціальні структури, притамані населенню запорозьких зимівників, достатньо часто реанімувалися колишніми запорожцями в умовах послаблення контролю з боку державної влади. Після переселення чорноморців на Кубань, значна частина козацького населення розселилася по хуторах-зимівниках, а не в курінних селищах. Ліквідація зимівників у Чорноморії розтяглася без малого на двадцять років. Серед основних причин, які спонукали уряд до цього, фігурували ті ж самі, що й за часів Нової Січі: невиконання їх мешканцями громадських повинностей і військової служби, а також укриття втікачів, дезертирів та іншого подібного, «непевного» елементу⁷².

Чимало зусиль було докладено місцевою російською адміністрацією до зміни співвідношення питомої ваги одружених і неодружених серед колишніх запорожців. Це цілком зрозуміло, оскільки, найбільш лояльною групою всередині запорозького козацтва, урядові здавалися одружені запорожці – «гніздюки». В цьому випадку візія урядовців і справді мало розходилася з дійсністю⁷³. «Прив'язані» родинами та господарствами, ці з запорожців і справді були найменш схильні до переходу в турецькі володіння, участі в гайдамацьких виправах та такого іншого. Обов'язкове одруження якомога більшої кількості

---

⁷⁰ Ibid. – Лл. 259-259 об. (рапорт генерал-поручика П.Текелії князю Г.Потьомкіну, від 29 серпня 1775 р.).

⁷¹ Ibid. – Лл. 368, 378-378 об.

⁷² ГАКК, ф. 250, оп. 2, д. 149, лл. 6-7 (постанова Чорноморської військової канцелярії від 30 травня 1811 р. – «О переводе хуторских жителей в куренные селения»).

⁷³ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 6, л. 148. Показовим є фрагмент з атестату, виданого в червні 1775 р. генерал-поручиком П.Текелієм старшині П.Рябому: «...как оной Рябой по тем одобрениям, так особо имея фамилию в местечке Самаре и щитаясь уже в тамошнем обществе почтеннейшим старшиной над всеми женившимися фамилиатными запорожцами, заслуживает особенного пред ними уважения, для того и дал ему Рябому открытой лист...».

запорожців здавалося представниками російського уряду чи не найкращим засобом до викоренення «гультяйського» духу на теренах колишнього Запорожжя. Козаки всіляко заохочувалися до обзаведення родинами, отримуючи матеріальну допомогу у розмірі 3-5 крб. на розбудову господарства. Командири повітів (паланок) з числа російських офіцерів, щомісячно рапортували азовському та новоросійському губернаторам відносно кількості колишніх січовиків, які вступили до шлюбу. Зведені відомості відправлялися самому князеві Г.Потьомкіну який особисто переймався проблемою⁷⁴.

В результаті подібної, цілеспрямованої корекції соціальних процесів, упродовж перших 5-15 років після 1775 р., значна кількість січовиків створює власні родини. Намагання російського уряду, який за часів правління Катерини II звів ідеї популяціонізму та фізіократії в ранг державної доктрини, докорінно зламати практику січового «целібату», а також й зусилля докладені до цього, все ж таки досить швидко почали давати потрібний державі ефект.

Найбільш прикметною рисою цього процесу, згідно матеріалів майнових описів і церковних відомостей був значний розрив у віці чоловіків і дружин (в середньому 15-25 років), зумовлений достатньо пізнім вступом до шлюбу колишніх запорожців⁷⁵. Вважаємо за доречне проілюструвати це на конкретному прикладі родини козака Титарівського куреня Василя Заруби: наприкінці 1775 р. цей 52-річний (!) січовик одружується на 32-річній жінці та в шлюбі з нею, у період з 1776 до 1792 рр., з інтервалом у 1,5–2 роки, народжують дев'ятеро дітей (8 доньок та 1 сина). Після відродження Війська вірних запорозьких козаків ця родина вливається до складу чорноморської громади⁷⁶. Приклад вельми характерний і далеко не поодинокий.

Також впадає в око поширена практика включення до складу подібних, нещодавно створених, сімей осіб які не були кровними родичами – зазвичай, січових *товаришів* голови родини. У останній чверті XVIII ст., аж доки не зійшло з історичної арени покоління справжніх січовиків, споконвічні форми «життя гуртом» виключно чоловіків зберігалися у чистому вигляді: й як тимчасові або тривалі соціально-професійні об'єднання (ватаги козаків-рибалок при

---

⁷⁴ Ibid. – Л. 184. Наприклад, 23 лютого 1776 р. азовський губернатор В.Чертков доносив Г.Потьомкіну, що з моменту ліквідації Січі, на теренах підпорядкованої йому губернії одружилось 238 колишніх запорожців, в тому числі один старшина.

⁷⁵ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 18, лл. 79, 110-112.

⁷⁶ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 243, л. 186 («Ведомость о числе народа в слободах поселившася сколько в какой семье в них мужеска и женска полу душ. 1793» – лл. 132-263).

«неводах»)⁷⁷, й як мешкання по хуторах-зимівниках неодружених товаришів/побратимів⁷⁸.

Паралельно із процесом трансформації гендерно-соціальної структури запорозької громади, відбувалися процеси подальшої диференціації колишньої запорозької старшини від козацького загалу та інкорпорації її до складу регіональної, південноукраїнської групи російського дворянства.

Слід відзначити, що попри ліквідацію російською владою ВЗН, арешт і заслання його керівництва, репресивні заходи по відношенню до всієї запорозької старшини не входили до планів вищого виконавця волі імператриці в регіоні – князя Г.Потьомкіна. Багатьох старшин він знав особисто ще з часів російсько-турецької війни, коли командував угрупованням російських військ на Нижньому Дунаї. Своїм ордером від 18 липня 1775 р. він зажадав від П.Текелії докладних списків всіх запорозьких старшин і козаків, нагороджених золотими та срібними медалями, а також і тих які мали атестати від російського генералітету⁷⁹. Списки ці було складено в самий короткий термін і подано на розгляд князеві – всього 138 осіб⁸⁰. Кінцевою метою складення подібних списків було надання офіцерських чинів запорозьким старшинам.

Головною умовою надання офіцерського чину запорозькій старшині після припинення існування Січі, була сумлінна військова служба та неучасть у «буйстві» Коша, тобто у діях спрямованих на підрив влади російського уряду в регіоні⁸¹. У Російській імперії з часів Петра I надання штаб- і обер-офіцерського чина, фактично, являло собою отримання особистого або ж спадкового дворянства – нобілітацію. Документація Козацької експедиції (повиття) Військової колегії, випродукована впродовж 1776 – 1779 рр. дозволяє констатувати, що невдовзі після ліквідації Січі відбулося кілька масових

---

⁷⁷ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 172, лл. 5-50 («Ведомость учиненная сколько и где в каком месте на отведенной войску Черноморскому земле состоит селений, хуторов, неводов и в них мужеска и женска полу души, с различием военнотружущих, старшин, козаків и поселян. 1792»). Прикладом може слугувати «невод» козака Остапа Побіжка в урочищі Дерекьой, при якому постійно мешкало 17 неодружених чорноморців з різних куренів (л. 24).

⁷⁸ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 243, лл. 2-2 об. («Ведомость, сколько бывшаго запорожского звания неслуживших в нынешнюю войну в войске Черноморском казаков с их семействами переселилось на войсковую черноморскую землю и с каких мест значит ниже. Апреля 15 дня 1793 года»). Один з характерних витягів з цього документу, який може слугувати за ілюстрацію-підтвердження: хутір козака Батуринського куреня Дениса Богомаза, який мешкав разом зі своїм товаришем Дмитром Білоусом, та двома робітниками (причому з тональності викладення матеріалу у відомості, видно що обидва виступають як співвласники-компаньони й у справі володіння хутором, й у справі винайму робітників) (л. 2).

⁷⁹ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, л. 283.

⁸⁰ Ibid. – Лл. 284-286 («Именной список старшинам Запорожским, имеющим жалованные медали, и о службах своих от генералитета, штаб-офицеров, також и от своих старшин аттестаты»).

⁸¹ РГВИА, ф. 13, оп. 1, д. 141, ч. 2, л. 348.

нобілітацій запорозької старшини, найбільш масштабна з яких припадає на грудень 1777 р., коли за поданням князя Г.Потьомкіна імператрицею було нагороджено штаб- та обер-офіцерськими чинами 89 старшин⁸².

Разом із цим, не зупиняючись перед масштабною нобілітацією колишньої запорозької старшини, нагородження її чинами та землями, російський уряд, разом із цим, не вагаючись ізолював окремих її представників, які могли становити для нього загрозу. Збереглося чимало документальних підтверджень цього: варто було на початку березня 1776 р. пройти чутці, що запорожці Кальміуського повіту Азовської губернії готуються до втечі на Кубань, як губернатор В.Чертков негайно вислав старшину Якова Бершадського під нагляд коменданта колишньої Січі полковника П.Норова⁸³.

Процеси соціальної градації, пов'язані із нобілітацією колишніх запорозьких старшин, значно підсилювалися після реанімації владою військової організації колишніх запорожців – Війська вірних запорозьких козаків (Чорноморського війська) у 1787 р. Вже впродовж перших років існування відродженого війська, розподіл на старшинську і козацьку частини поглиблюється. Апеляція до власної «першості», яке є слідством благородства здобутого ратними подвигами, чітке відмежування військової старшини від решти козацтва стають звичними формулюваннями, які використовуються в процесі документальних зносин з імператрицею та іншими можновладцями імперії⁸⁴.

Переселення чорноморської громади на Кубань з одного боку стимулювало подальший етносоціальний розвиток цієї консорції, поглиблювало її здатність та самовідтворення та інституалізацію в якості окремої етносоціальної (субетнічної) групи в рамках українського етносоціуму, з іншої ж, сприяло якнайшвидшому відживанню традиційних для «старого Запорожжя» соціальних структур і рис громадського устрою.

Домінуючою формою родини у чорноморській спільноті станом на початок 1790-х років вже стає «мала сім'я» (батьки та їх діти). Спільне проживання в рамках однієї великої родини кількох родин близьких родичів (батьки-діти + одружені діти/племінники (сини/племінники з дружинами; доньки з зятями-приймаками); кілька братів зі своїми родинами) трапляються вкрай рідко⁸⁵, і

⁸² Ibid. – Лл. 349-349 об., 350-350 об. («Список уничтоженной Сечи Запорожской старшинам и чиновникам, которые всеподданнейше представляются за усердную их службу, к награждению чинами» від 29 грудня 1777 р.).

⁸³ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 6, лл. 201-201 об.

⁸⁴ РНБ ОР, ф. 609, оп. 1, д. 218, лл. 105-106 об. (чолобиття (копія) старшини Чорноморського козацького війська імператриці Катерини II, з проханням про відведення земель на Кубані. 1792 р.). Військовою старшиною у чорноморців, як і за часів Запорожжя, вважалися кошовий отаман, суддя, писар, осавул, полковники й сотники, полкові осавули й хорунжі, пушкар, довбиш та курінні отамани (л. 105 об.).

⁸⁵ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 55 (т. 1), лл. 12-81 об. («Ведомость учиненная коликое число находится на отведенной Черноморскому войску земле и в каком именно селении жителей с различием имеющих на службе козаков равно и о тех кои не имеют, с показанием

зазвичай є більше виключенням, аніж правилом⁸⁶. Включення до складу сім'ї племінників зазвичай було викликане запорозькою традицією брати на виховання хлопчиків-родичів; саме племінники відбували й козацьку службу у разі малолітства чи просто відсутності власних синів⁸⁷.

Інформативна наповненість звітної документації й матеріалів службового листування російських командирів початку 1790-х рр. дають підставу для тверджень про те, що в чорноморській громаді, яка була однією з прямих наслідниць громади запорозької, тенденція домінування «гніздюцьких» настроїв вже в перші роки інституалізації Чорноморського Війська, здобула тих крайніх форм, коли частина заможного одруженого козацтва взагалі воліє позбутися свого козацького стану, не бажаючи поділяти з рештою громади тягот переселення на нові місця та необхідності приймати участь у військових виправах⁸⁸. Відзначимо також, що російські урядовці у більшості випадків не перешкоджали таким козакам, вбачаючи в них елемент, корисний і для цивільної колонізації регіону⁸⁹. Покажемо, є те, що у більшості подібних випадків такий

мужеска и женска полу души, и с объяснением их наций значит под сим. Июля . . . дня 1790 году»).

⁸⁶ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 243, лл. 22-71 об. («Ведомость сколько продолжающих в нынешнюю войну в войске Черноморском службу старшин и казаков с их семействами, с разных мест на войсковую землю переселились. 1793»). Прикладом подібного виключення може слугувати родина братів Пискунів – Юхима (48), Савки (45) та Григорія (40), яка разом з ними, їхніми дружинами та дітьми налічувала 16 осіб. Вік дружин (від 25 до 35 років) та дітей (всі народжені після 1775 р.) вказують на те, що всі три брата належать до генерації «старих» запорожців-рицарів, які одружилися лише після ліквідації Січі. Нехарактерний формат родини міг бути наслідком економічних чинників, міг повторювати форми родинного життя засвоєнні від батьків на «волості», а міг й просто пояснюватися бажанням братів жити купою.

⁸⁷ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 55 (т. 2), лл. 213-224 («Ведомость учиненная селению Гнилому состоящему на войсковой семье с отметкою казаков на службе состоящих и мужиков по их нациям с различием мужеска и женска полу души»). Показовою в цьому відношенні є опис родини козака Тараса Ступака (60), який разом із дружиною Ганною (55), дітьми – Пантелеймоном (9), Оверком (4) і Мартою (1) та двома тридцятирічними племінниками – одруженим Микитою та холостим Дмитром, переселився у Подністров'я з Новомосковського повіту; вік племінників, які станом на 1790 р. відбували військову службу в кінній команді Поповицького куреня, передбачає можливість їх присутності на Січі до 1775 р.

⁸⁸ РНБ ОР, ф. 609, оп. 1, д. 218, лл. 101-102 (лист В.Каховського до В.Попова від 28 серпня 1792 р.): «все казаки бывшие на действительной службе идут в Фанагорию охотнейше. Не служившие же, перешедшие из Екатеринославской губернии под видом службы и устроившие здесь свои дома и имеющие лошадиные, рогатого скота и овечьи заводы, не все идут».

⁸⁹ РНБ ОР, ф. 609, оп. 1, д. 213, лл. 75-76 (лист В.Каховського до В.Попова від 12 серпня 1792 р.): «в проезд мой в Аджибей [з Дубоссар – В.М.] заеду я к г. Чепеге, поговорю с ним о сем и постараюсь кончить дело в пользу сего нового края. Не премину говорить с ним так в не принуждении идти с ним женатых и зажиточных черноморцев, желающих остаться в сей области».

«гніздюцький» елемент було сконцентровано в «сухопутних» командах Чорноморського Війська, в той час як у командах «морських» переважали неодружені козаки, які й виступали носіями традиційної «лицарської» ментальності⁹⁰.

У чорноморців зовнішні шляхи наповнення Війська остаточно переходять у легітимну з точки уряду площину планових переселень вже з початку ХІХ ст. Громада перестає відчувати гостру потребу у прийнятті втікачів для підтримання чисельності. Численні втікачі які прямують до Чорномор'ї з українських губерній, з наївною надією отримати козацький стан, ретельно відловлюються розставленими по кордонах військових земель поліційними командами з числа самих чорноморців (при цьому старанність останніх не викликає зауважень навіть у сторонніх спостерігачів з числа російських можновладців). Разом із цим, попри те, що сама чорноморська громада станом на початок ХІХ ст., вже мала цілком легітимні шляхи наповнення (в тому числі й зовнішні), в народній уяві по всіх українських землях, все ще продовжували існувати дещо застарілі уявлення про збереження чорноморцями січової моделі соціального устрою. Так, ще й у 1802 р. Степан Морачевський, священник одного з сіл Таращанського повіту Київської губернії, розповідав селянам про нібито читаний ним наказ, згідно якого селяни мали віддавати своїх синів чорноморцям⁹¹.

Якщо, на підставі аналізу документальних і наративних джерел, порівнювати соціальні процеси, що відбувалися в найбільшій з пост-запорозьких громад – чорноморській, із аналогічними процесами всередині іншої козацької спільноти – задунайської, то стає зрозумілим, що консервація архаїчних, січових рис соціального устрою була в ній набагато сильнішою. Однак, для їх підтримання і збереження був відсутній необхідний демографічний потенціал.

Значна віддаленість Задунайської Січі від етнічних українських земель стояла на заваді достатнього притоку людності. Це видно хоч би з того, що за оцінками російських розвідників початку ХІХ ст. (1804 р.) загальна кількість козаків оцінювалася у 3000. Явний регрес, якщо згадати, що за часів Нової Січі, кількість Війська коливалася в межах 8000-12000 козаків. З вказаної кількості задунайців-«буткалів» половина була нежонатими «лицарями» (1500)⁹². При тому, що

⁹⁰ РГАВМФ, ф. 245, оп. 1, д. 79, лл. 12-12 об (рапорт лейтенанта П.Пустошина адміралу М.Мордвінову від 15 липня 1792 р.). згадуваний морський офіцер, який на флагманській бригантині «Благовещение» в серпні 1792 р. командував переходом чорноморської флотилії на Тамань, незадовго до початку походу зауважував: «...некоторые из черноморцов, особливо конные, те, которые живут с женами домами, в слободах, не очень охотно думают идти на определенную им в Тамане землю, служащие же на лодках полковники и старшины, желают в Тамань и всячески стараются уговаривать казаков...».

⁹¹ РГИА, ф. 1286, оп. 1, 1802 г., д. 62, л. 12. Відзначимо також явну еkleктичність подібних чуток, оскільки далі той же священник розповідав про те, що віддаватися у чорноморці мають не тільки діти, але й дорослі поміщицькі селяни, вірніше ти із них, хто вмів теслювати та має теслярські інструменти. Останнє пояснювалося просто – вони потрібні чорноморцям для того, щоб будувати... Чорноморський (sic!) флот.

⁹² РГИА, ф. 1286, оп. 1, 1804 г., д. 237, лл. 14-14 об., 15, 20-20 об.

тенденція до збільшення питомої ваги одруженого елемента (відповідно до цього й жінок), який селився у розташованому неподалік Січі селищі – Раї (від тур. *raya* – посполиті), була постійною, питання про остаточне витіснення традицій січового celibату було лише питанням часу⁹³.

Згубні наслідки подібного стану речей для воєнного потенціалу Буткальського війська чудово розуміли не тільки січовики-задунайці, але й турецький уряд, який докладав зусиль для збільшення буткальської громади. У південноукраїнські губернії та в Чорноморію розсилися емісари-агітатори. Кожен з новоприбулих на Січ отримував 50-60 левів підйомних грошей, з суми, яка спеціально надсилалася турецьким урядом Кошу для вербівлі. Вірогідно саме цим фактом пояснюється те, що найбільші скупчення втікачів на території південного краю Російської імперії спостерігалися у дністрових плавнях, у прикордонному Тираспольському повіті Херсонської губернії⁹⁴. Втім, подібні намагання могли лише трохи погамувати процеси остаточної втрати основ січового устрою й перетворення його на реліктовий залишок, що зрештою і сталося.

5.2. Соціальні рухи у середовищі запорозької громади: гайдамацтво

Недостатній рівень дослідженості політичної та соціальної історії Запорожжя XVIII ст., не дає змоги однозначно й у повному обсязі відповісти на питання про витоки та характерні риси гайдамацького руху в середовищі запорозької громади часів Нової Січі. Тема ця залишається розробленою слабо. Разом із цим, «критична маса» джерел з історії запорозького козацтва, виявлених у архівосховищах Російської Федерації, Польщі та України та введених до наукового обігу, їх інформаційне наповнення, дозволяють окреслити шляхи подальшого наукового пошуку та висвітлити окремі аспекти діяльності здобичницьких ватаг запорозького козацтва, відомих під узагальненою назвою гайдамаків, впродовж 1710-х–1780-х років.

Одним з них є питання про соціальну сутність і мотивації гайдамацтва, оскільки цілком очевидним є той факт, що у багатьох задокументованих випадках прагматичний здобичницький фактор відверто й показово домінував над міркуваннями національними, релігійними чи то класовими.

Студіювання першоджерел наводить, зрештою, на думку про те, що цей напрямок у гайдамацтві сприймався сучасниками як прояв здобичницької діяльності саме запорозького козацтва.

⁹³ Ibid. – Лл. 4-7, 20-20 об.

⁹⁴ РГИА, ф. 1286, оп. 1, 1804 г., д. 248, л. 1-2 об., 4-4 об., 5 (рапорт херсонського військового губернатора А. Розенберга імператору Олександру I та його ж рекомендація (*предписание*) цивільним губернаторам Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній від 15 серпня 1804 р.).

Не можна сказати, що наявність здобичницьких мотивів у гайдамацькій активності запорожців не була помічена українськими істориками XIX – XX ст. При цьому вони або абсолютизувалися, ставилися у головний кут дослідження, як от у А.Скальковського⁹⁵, або ж лишень констатувалися, без детального розгляду, як у дослідженнях Д.Мордовцева та В.Антоновича⁹⁶. У працях істориків радянської доби проблема здобичницької течії у гайдамацтві старанно оминалася, оскільки не вкладавалася у загальноприйняті концепції класової і національно-визвольної боротьби українського народу⁹⁷. Лише в українській діаспорній⁹⁸ та сучасній українській історіографії⁹⁹ можна зустріти оцінки гайдамацтва як соціального бандитизму. Показовим при цьому є те, що всіма згаданими дослідниками гайдамацтво сприймалося як явище, яке зародилося в глибинах українського етносоціуму достатньо пізно – на початку XVIII ст., та чия поява на світ була прямо пов'язана з драматичними подіями польсько-українського протистояння, зокрема з боротьбою селянсько-козацьких мас Правобережжя проти іноземного панування, остронь від традиційного запорозького здобичництва.

Час появи перших писемних згадок про гайдамацтво не випадково припадає на першу чверть XVIII ст. – час широкомасштабних заходів польського, російського й турецького урядів з делімітації кордонів та налагодження прикордонної служби та паспортного контролю на теренах Північного Причорномор'я (1700 – 1705, 1711 – 1714 рр.). За таких умов традиційні «молодецькі» (тобто, здобичницькі) виправи підданців кожної з сторін неминуче починають розглядатися не просто як акт агресії проти сусіда, але ж і як вияв непокори по відношенню до влади країни, підданцями якої вони були.

Розпочинаючи розгляд інформативних можливостей актуалізованих документів і наративів з історії запорозького гайдамацтва, ми не можемо обійти увагою питання стосовно часу появи та смислового навантаження як термінів «гайдамацтво» й «гайдамаки», так і того явища та соціальних груп січового козацтва, яке вони характеризували.

---

⁹⁵ Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733 – 1768. – Одесса, 1845.

⁹⁶ Мордовцев Д.Л. Гайдаматчина: Историческая монография. – СПб., 1870; Антонович В. Предисловие // АЮЗР. – Ч. III. – Т. III: Акты о гайдамаках (1700 – 1768). – К.: В Университетской типографии, 1876. – С. 1-128.

⁹⁷ Дмитриев А. Гайдаматчина: Из истории классовой борьбы на Украине в первой половине XVIII в. – М., 1939; Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734 – 1775. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961; Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні в 20–60 рр. XVIII ст. – К., 1965 (тут нами згадано лише основні праці найбільш авторитетних істориків тієї доби, присвячені гайдамацькій проблемі).

⁹⁸ Kohut E. Zenon. Myths Old and New: The Hajdamak Movement and the Koliivshchyna (1768) in Ricent historyography // Harvard Ukrainian Studies. – 1977. – Vol. I. – № 3. – P. 359-378.

⁹⁹ Швидько Г.К. Гайдамаччина // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 88-89; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – С. 480-490.

Починаючи з середини XVI ст., для означення дій запорозьких здобичників, за формою відповідних гайдамацьким, польською стороною, здебільшого, використовувався термін «*lotrstwo*» або «*lotrostwo*», похідний від «*lotr*», «*lotry*»¹⁰⁰. Він зберігає своє поширення й впродовж практично всього XVII ст., використовуючись у дипломатичній документації з акцентуаціями на кшталт «*lotrstwo kozackie*» та тому подібними¹⁰¹. Використання словосполучення «*swawolne kupy*» по відношенню до ватаг запорожців-здобичників, які, незважаючи на постанови польського уряду, «гуляли» степом до Буджаку включно, зустрічаємо серед матеріалів польсько-кримського дипломатичного листування ще з першої половини XVII ст.¹⁰²

Побутували вони й у XVIII ст.: достатньо часто в рапортах і листах командирів польського війська, фігурують зневажливі терміни для означення запорозьких ватаг і самих запорожців-здобичників – «*kupa*», «*hultaji*» та тому подібні¹⁰³. Так, 3 серпня 1714 р. у листі до очаківського паші Абди польський гетьман Сенявський скаржився на «*swawolne kupy kozactwa z niemalą szkodą wypadaiuce*» з території Очаківського степу (Едисану) у Польську Україну¹⁰⁴.

Інституалізація терміну «гайдамак» (але ж не явища як такого!), як це можна простежити на матеріалах службового листування польських посадовців, відбувається за часів перебування ВЗН у підданстві кримських ханів з династії Гіреїв. Самі ранні звістки про *гайдамакування* запорожців у польських володіннях датуються 1714-м¹⁰⁵ і 1715-м¹⁰⁶ роками. Напади на польське прикордоння в зазначені часи мали характер регулярних, добре організованих рейдів: на початку 1720 р. польський посланник в Туреччині радив королеві Августу відправити на польсько-турецький кордон по Дністру кілька досвідчених

¹⁰⁰ BCz, rkps. 611, k. 297-301 (лист турецького султана Сулеймана до польського короля Сигізмунда II Августа від 21 червня 1563 р.): султан висуває претензії з приводу грабунку козаками князя Дмитра Вишневецького купців у околицях Очакова.

¹⁰¹ Ibid. – k. 413-415 (лист каймакана Мехмеда-паші до польського короля Сигізмунда III . 1618 р.), k. 445-451 (лист турецького султана Мурада IV до польського короля Владислава IV . 1635 р.).

¹⁰² BCz, rkps. 2058, k. 211-212 (лист польського короля Владислава IV до кримського калги, брата хана Бахадир-Гірея (між 1637 та 1641 pp.)).

¹⁰³ AGAD, AR, dz. II, № 2543, k. 1.

¹⁰⁴ РГАДА, ф. 89, оп. 4, 1714 г., д. 5, л. 1 об.

¹⁰⁵ BCz, rkps. 5769, k. 33-33 v., 37 (лист полковника де Бойена з Білої Церкви до коронного гетьмана А.-М.Сенявського від 3 червня 1714 р.). Повідомляючи про обставини нападу та грабування запорозькою ватагою Умані й Стеблова, де Бойен відзначав нерадивість тамтешніх гарнізонів, які: «...*daly sobią napaść y 30 kony ukraść od Haydamakow...*».

¹⁰⁶ BCz, rkps. 5762, k. 205-207, 209-210 v. (листи офіцера Бернатовича з Іванкова до коронного гетьмана А.-М.Сенявського від 9 і 15 квітня 1715 р.): «...*poslal wczora do JM Pana regimentarza... przytym trzech Haydamakow...*» (йдеться про запорожців-здобичників, захоплених у полон). Основний зміст двох листів стосується нападів запорозьких ватаг під проводом Головка, Гребенчука та Маслака на польські володіння на Правобережній Україні, а також на кримських татар (зокрема, ватагою Головка було пограбовано ханського посла до російського фельдмаршала Б.Шереметьєва).

комісарів, які б організували викорінення гультяїв («*kup ludzi swywolnych*», «*kup exorbitantow*»), аби, за його влучним висловом, з таких іскор, які між кордонами жевріють, не сталося якогось більшого інциденту¹⁰⁷.

Часті дипломатичні зносини з цієї проблеми спричинилися тому, що за співзвучністю тюркського дієслова *hajdamak*, яке означало акт розбою, грабежу, з терміном тюркського ж походження *козак*, яке на той час вже давно використовувалося в українській, польській, російській та інших мовах, слово *гайдамак*, увійшло до повсякденного вжитку для означення явища прикордонного здобичництва в цілому. Подібна версія має повні підстави для свого існування, оскільки чітко прослідковується за матеріалами польсько-турецького дипломатичного листування з приводу набігів запорожців на польські володіння з метою захоплення здобичі та ясиру¹⁰⁸.

В часи свого виникнення терміни *гайдамак*, *гайдамацтво* та інші похідні, не вживалися для оцінки антипольської боротьби правобережного козацтва чи то селянства, означаючи виключно здобичницькі рейди запорожців на польську територію¹⁰⁹. Лише з другої половини XVIII ст. починається епоха вільного й самого широкого трактування терміну «гайдамак» польськими можновладцями. В широкому розумінні «гайдамаками» іменувався будь-який елемент, прямо або потенційно ворожий до них, однак обов'язковою умовою була й безпосередня чи опосередкована приналежність/зв'язок із Запорожжям, вірніше з ВЗН. У широкому розумінні під подібний трактament підпадало все українське населення і не тільки воно. Фактично, терміни «запорожець» і «гайдамак» у шляхетському оточенні Речі Посполитої сприймалися якщо й не як синонімічні, то вже точно як споріднені між собою ментально¹¹⁰.

¹⁰⁷ BCz, rkps. 495, k. 279-280 (реляція польського посланника королю Августу з Ясс, від 13 січня 1720 р.).

¹⁰⁸ BCz, rkps. 606-IV, k. 492. Витяг з листа буджацького сераскіра до великого гетьмана коронного, 1720-і роки (мова турецька; транслітерація латинкою): «...*haidamak raifasi negione raji olduklari...*».

¹⁰⁹ BCz, rkps. 5762, k. 209-210 v. (лист Бернатовича до А.-М.Сенявського 15 квітня 1715 р.): впродовж донесення про захоплення в полон кількох запорожців, автор листа зауважує – «...*z tych trzech watażnikow ieden umar z wielkiego pobicia, tych wszystkich ne naszi lapali, ale sami chłopy ze wsi Sobotowy za Smilą... nie tak bezpiecznie kozacy, będą ważyć się rozbiac, kiedy sami chłopy na nich czatuia...*».

¹¹⁰ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 304, ч. 1, л. 41. Показовим у цьому відношенні є епізод з пізніх гайдамацьких часів – з 1787 – 1788 рр., коли управитель маєтку князів Олександра і Йосифа Любомирських у Балті, шляхтич Календа, звинуватив у гайдамацтві, пограбував майно і навіть продав у рабство туркам (!) 25 родин волохів. Підставою для звинувачення їх у «гайдамацтві» став факт служби у Війську Запорозькому Низовому і у відродженому Чорноморському козацькому війську голів сімейств; гадасмо за доцільне привести тут цитату з документу (рапорт отамана Чорноморського козацького війська Захара Чепіги князю Г.Потьомкіну-Таврійському від 9 листопада 1788 р.) – «*бывшие в старой Запорожской службе козаки волохи..., по внушительному им войска верных козаков собранию поступили по прежнему в службу... – шляхтич Коленда повлекши на оных приличие слова гайдамак, неповинно ограбил...*».

Досить швидко вживання терміну *гайдамак* переймає не тільки польська, але й російська сторона, оскільки здобичницькі рейди запорозьких ватаг з території Кримського ханства починають турбувати південні й східні окраїни українських земель – Гетьманщину і Слобожанщину. Причому такою мірою, що з метою запобігання наскоків запорозьких «харцизів» або ж «гайдамаків (документи тієї доби вживають обидві назви як синонімічні), відбувається зведення по кордонах нових фортифікацій та заселення їх все тими ж «черкасами», себто українськими козаками¹¹¹. При цьому напади ці не були абстрактними військовими діями проти тих же російських військ розташованих в українських землях, об'єктом їх ставало українське населення.

Маємо чимало подібних задокументованих випадків, в тому числі й у формі его-джерел, зокрема, в текстах судово-слідчих документів російського прикордонного командування – «*расспросных речей*» і «*сказок*». Найбільш ранні із них відносяться до самих початків перебування ВЗН у підданстві Гіреїв – 1711 – 1713 рр. Він є досить характерним: група молодиків з прикордонних містечок Орла, Кишеньок, Китайгорода тікає на Січ у Олешках; там вони живуть зо два роки – рибалять у Великому Лузі, беруть участь у військових виправах січовиків на Північному Кавказі, однак, очевидно, все це не приносить головного, заради чого так різко змінили звичний плін життя – багатства. Важко знайти іншу виправдану мотивацію, окрім звичайної жаги наживи для дій коли запорозькі здобичники вирушали на промисел не в чужі польські чи кримські краї, але на свою малу батьківщину, в землі українські. Приєднавшись до гайдамацької ватаги запорожців, хлопці, в якості поводитирів, ведуть її «на промисел» саме в рідні краї. Відгін коней, грабежі, захоплення бранців... Підігнати їх під ранжир «національно-визвольної боротьби» не виявляється можливим, тим більше, коли відсіч їм дають ті ж українські гетьманські козаки¹¹².

Зрозуміло, що гайдамацькі напади на власне українські землі багато в чому були зумовлені самими обставинами перебування в кримському підданстві. Питання про вплив ногайсько-татарського здобичництва на особливості здобичництва запорозького за часів кримської протекції все ще залишається малодослідженим. Як вже йшлося, маємо звістки (переважно з рапортів російських військовослужбовців вищому командуванню) про те, що саме в цей період серед частини запорожців поширюється практика захоплення ясиру в Гетьманщині та Слобожанщині, з метою його подальшого продажу в Криму. Не думавмо що до неї залучалися широкі верстви козацтва – скоріш за все то була

¹¹¹ РГАДА, ф. 9, отд. II, оп. 4 (ч. 3), кн. 94, лл. 179-181.

¹¹² РНБ ОР, ф. 905, оп. 2, Q-347, лл. 1-1 об., 2 (копія з «розпитів» запорожців Федора Волошенка, Якова Лисого, Олексія Красновиченка та Якова Безрученка, захоплених під час грабунків у травні 1713 р.).

прерогатива виключно січового маргінесу, яка до того, ж мала приховуватись від більшості Війська¹¹³.

Втім, і заперечувати той факт, що особливого розмаху здобичницькі виправи січовиків набувають саме під час, та в перші роки після перебування під владою Гіреїв, не доводиться. Очевидно, що практика работоргівлі на території турецько-кримських володінь, яка зберігалася впродовж всього XVIII ст. ставала принадою для окремих запорозьких маргіналів. Показово, що й після 1775 р., коли частина січовиків «йде до басурмана», випадки захоплення ясиру «турецькими» запорожців знову фіксуються: лише у першій половині 1780 р. згадується три випадки захоплення гайдамаками молодих жінок з ціллю їх продажу в Очакові, причому ніде інде, як в одному з найбільших з колишніх запорозьких військових селищ – Гарді-на-Бузі¹¹⁴.

Попри наявність подібних одіозних проявів здобичництва в запорозькому середовищі, вони, очевидно, несхвально сприймалося всією січовою громадою. Повернення ВЗН під російську протекцію у 1734 р. поставило гайдамакування подібного, людоловського, штибу не тільки поза законом польської, турецької чи російської держави, але ж й за межами запорозького звичасвого права. Заборони кошової адміністрації, однак, не завжди ставали на перешкоді діям достатньо потужних у військовому відношенні груп гайдамакуючих січовиків.

Гайдамацька активність запорозького козацтва на польському й турецькому прикордонні стала справжнім каталізатором створення потужних масивів службової документації військових і дипломатичних відомств Речі Посполитої, Османської і Російської імперій, здебільшого представлених матеріалами службового листування та розпорядчо-звітною документацією. Інформаційний потенціал зазначених джерел, виявлених і введених до наукового обігу в процесі проведення дослідження є надзвичайно потужним і дозволяє реконструювати основні напрямки й специфіку діяльності запорожців-гайдамаків за часів Нової Січі.

Вже впродовж першого десятиріччя після повернення ВЗН в російське підданство, гайдамацькі ватаги починають не просто здійснювати рейди вглиб польської території, але й влаштовувати там сезонні табори, часом надзвичайно добре укріплені¹¹⁵. Про масштаби й характер запорозьких виправ на польсько-

¹¹³ РГВИА, ф. 20, оп. 1, д. 31, лл. 1, 13. Так, маємо звістки від 23 листопада 1730 р. про захоплення запорозько-татарською ватагою ясиру в містечку Тарановці Полтавського козацького полку.

¹¹⁴ АВПРИ, ф. 90, оп. 90/1, д. 882, лл. 1-1 об., 11-11 об. Очевидно, що нападники стереглися небезпеки викриття, оскільки у всіх випадках хоча й вдягалися на турецький штиб, а також натирали обличчя порохом або пов'язували хустками, таки розмовляли українською і мали чуприни-оселедці. Зрозуміло, що до подібного маскараду їм слід було вдаватись лише в тому разі, якщо їх добре знали в тих селищах, на які вони нападали.

¹¹⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 126, д. 2596, лл. 1-8. Так, вже у 1743 р. майже три сотні запорожців отаборилися на острові Березовому, який лежав на плавневій, багnistій ділянці нижньої течії р.Тясмина, поблизу села Ведмедівки. Оскільки територія та була польською, між російським і польським дипломатичними відомствами точилося кількамісячне листування,

турецькому прикордонні яскраво свідчить випадок який мав місце наприкінці 1737 р.: більше сотні городових козаків під командою шляхтича Скоржевського йшли понад кордоном, переслідуючи гайдамацьку ватагу. Коли ж вони їх наздогнали, з'ясувалося, що ті встигли долучитися до ще однієї запорозької партії. Числено запорожці настільки переважали польську міліцію, що опиратися було марно: останнім наказали спішитись й відійти від коней, після чого розстріляли; врятуватись вдалося лише кільком козакам, які й повідомили про те, що трапилося. Гайдамацька ж ватага, чисельністю в півтисячі ще кілька тижнів гуляла біля Летичева «*plondruia tam okolicznie*»¹¹⁶.

За часів Нової Січі, необхідність спільних дій, під час війн, з російськими військами, під началом російських же воєначальників, практично унеможливлювала традиційне здобуття «козацького хлібу». Можна було за їхнім наказом взяти участь у диверсійному рейді по тилах турецького війська, взявши багату здобич, в тому числі й для себе, однак вже не можна було на власний розсуд «пошарпати жидків» у сусідній Польщі¹¹⁷.

Не кращими були справи для гайдамаків й у мирний час – здобичницькі виправи запорожців на турецькому прикордонні після укладення чергового миру з турками однозначно сприймалися вищою російською владою як прояви «разбоя, воровства и грабежа», а в загальному розумінні – *гайдамацтва*¹¹⁸. Під категорію гайдамацтва підпадало й скоєння грабунків на території самих Запорозьких Вольностей¹¹⁹.

Спостерегаючи інституалізацію гайдамацтва як явища, вірніше процес перетікання традиційного степового здобичництва – «харцизства», – в якісно нову стадію, треба бути свідомими того, що витoki його коріняться не лише в гіпертрофованій схильності запорозьких козаків до «прикордонного спорту», їх також треба шукати в реаліях тогочасного життя, які часто перетворювали вихід

яке, власне кажучи ні до чого не призвело. З настанням холодів запорожці самі покинули острів, полишивши полякам лише рештки укріплень.

¹¹⁶ BCz, tkrp. 2886, k. 189 (повідомлення з Летичева від 29 листопада 1737 р.).

¹¹⁷ РНБ ОР, ф. 1000, оп. 2, д. 874, лл. 2-3, 24: «некоторым запорожским козакам, кои в Польше грабительства делали, учинена экзекуция, и из них приведец повешен» (виписка з денного журналу, що вівся при штабі фельдмаршала Б.-Х. фон Мініха, від 11 серпня 1739 р.).

¹¹⁸ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 1, ч. 2, лл. 55, 62, 64-66 об. (грамоти імператриці Єлизавети Петрівни Війську Запорозькому Низовому від 14 квітня 1746 р., 3 лютого й 8 квітня 1747 р., з вимогою припинити козацькі наскоки на ногайські й татарські улуси, польські володіння, а Кошу активніше переслідувати гайдамаків). Те що під гайдамацтвом у даному випадку розуміється не тільки рейди в Польську Україну, але й «луплення» татар, видно хоч би й з настанов Війську: «в турскую сторону... ездить и ходитъ смирно, по войсковым паспортам невооруженою рукою, ... и не посмеет уже никто другой без того себя Запорожским козаком называть, меньше ж гайдамацкие продерзости на оных затевать» (л. 65 об.).

¹¹⁹ РГАДА, ф. 248, оп. 115, д. 16, л. 5. Наприклад, 25-річного запорожця Михайла Бережного (Вовка) на початку 1771 р. було засуджено на довічну каторгу в Сибіру за «девятикратные воровства лошадей, скота и пожитков у жителей запорожских зимовников».

«на великий шлях» на єдинну можливість бодай чогось досягти в житті для сотен і тисяч козаків.

Велика кількість біографічного матеріалу, який відклався в матеріалах судових слідств по гайдамацьких справах, що велися адміністрацією Коша, цивільним і військовим командуванням російських і польських прикордонних губерній, спільними комісіями по розслідуванню прикордонних конфліктів, дозволяє не тільки узагальнити велику кількість фактичного матеріалу, але й зробити певні висновки аналітичного характеру.

Шлях до гайдамацької ватаги у кожного був своїм, окремим, втім глибинна психологічна мотивація безсумнівно тотожною, дуже схожою. Внутрішній психологічний дискомфорт, викликаний змінами звичного способу життя; негативні почуття як до справжніх, так і до удаваних винуватців цього; невдоволення власним соціальним статусом і майновим статком... До цього слід ще додати відсутність міцних родинних чи соціальних зв'язків у середовищі, в якому відбувалася початкова соціалізація особистості, спричинену смертю рідних, відсутністю умов чи бажання до створення власної родини...¹²⁰

Середній вік абсолютної більшості членів гайдамацьких ватаг впродовж всього XVIII ст., як свідчать данні судово-слідчої документації, коливався в діапазоні 20-30 років¹²¹. Соціальний склад – сірома, яка окрім праці на рибальських заводах чи то наймитування по зимівниках не цуралася й більш легкими способами здобуття коштів¹²². Вистачало серед запорожців-гайдамаків й звичайних шукачів пригод. Авантюрна вдача багатьох із членів гайдамацьких ватаг цілком виразно проглядає навіть за сухими рядками вироків – окрім тривіальних грабунків зустрічасмо навіть згадки про афери із фальшивими документами і самозванство¹²³.

¹²⁰ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 315, ч. 1, лл. 34-35 об. (протокол допиту турецького запорожця Ничипора Карагуля, присланий при рапорті генерал-поручика П.Текелія князю Г.Потьомкіну-Таврійському 10 травня 1784 р.). Життєвий шлях цього запорожця є досить показовим. Народився він у м.Келеберді Полтавського полку у 1734 р., в козацькій родині. Після смерті батьків, у двадцятирічному віці подався на Запорожжя. Тут рибалив, чумакував. Під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. служив на запорозькій морській флотилії. Накопичив певні кошти, які використав після 1775 р., осівши хутором на р.Ігулі. Мав достатньо худоби, робітників. Так тривало шість років, після чого Карагуль розпродав все майно і почав пиячити (причини такої різкої зміни життєвих пріоритетів не вказує). Як скінчилися гроші, подався на турецький бік, де пристав до гайдамацької ватаги Тягуна, яка мала за базу власний курінь на Тилигульському лимані. Ходив на грабунки у польські та російські володіння, аж поки його не схопила прикордонна сторожа з донських козаків.

¹²¹ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 3а., лл. 29-31, 86-106; РГАДА, ф. 248, оп. 115, д. 16, лл. 2-4, 7.

¹²² РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 315, ч. 2., лл. 82-82 об.

¹²³ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 3а, л. 104. Так було у випадку з козаком Пилипом Канівцем (називався також Йосипом Приблудою/Заблудою), який здійснював із своєю ватагою крадіжки та грабунки на території Запорозьких Вольностей та Новоросійської губернії,

Зрозуміти нам те, як же усвідомлювали гайдамацькі виправи безпосередні їх учасники, ми, знову ж таки можемо не тільки на матеріалах тогочасної судово-слідчої документації, але й завдяки зразкам гайдамацького фольклору, які дійшли до нас. Характерною в цьому відношенні є пісня «Плач гайдамака в тюрмі». Сюжет її є цілком «шлягеровим»: молодого запорожця-гайдамаку, який ходив «погуляти» до Польщі, схоплено та кинуто до в'язниці (очевидно польської, оскільки сам він передбачає скору та люту смерть, чого, як ми знаємо, не практикувала по відношенню до гайдамаків російська сторона). Осмислюючи свій короткий життєвий шлях, він із сумом констатує – «*Годі мені козакувати, / Годі птахом в полі літати*». Тобто, поняття гайдамачити та козакувати, як бачимо вступають цілком тотожними, синонімічними. Втім, цілком заборонена, кримінальна сутність подібного козакування, очевидно не є секретом для гайдамаки, оскільки трохи нижче він підводить рису, яка може розглядатися як своєрідна моральна оцінка власних діянь, фактично самовирок – «*Сам собі причина, / Що такою смертю вмираю...*»¹²⁴.

Той факт, що більшість грабунків з боку Запорозжя, відбувалася від непідконтрольного Кошу елементу не викликає сумнівів. Численні ватаги заробітчани, які ходили в Крим на «аргатування» (від тюрк. *argat* – наймит) на соляні чи інші промисли, не гербували часом і здобичництвом. Достатньо висока концентрація в їх рядах асоціального елементу лише сприяла цьому¹²⁵. Показовим в цьому відношенні є те, що й в самому гайдамацькому пісенному фольклорі слова *бурлака* – *сіромаха* – *гайдамака* вживаються синонімічно¹²⁶. Суто здобичницька мотивація гайдамацьких виправ чітко простежується й за фольклорними джерелами, як, наприклад, у пісні з «уманського» циклу (запис А.Скальковського), в якій дві тисячі бурлаків, зайнятих на запорозьких риболовних заводах П.Бугу й Дніпра, приходять висновку – «*...годі нам рибу ловити... / ...підемо жидову й ляха палити...*»¹²⁷.

Січова «сірома» подібного ґатунку хоча була постійним головним боєм не тільки для поляків чи татар, але й для Коша ВЗН, хоча за певних обставин досить успішно використовувалася ним же для виконання різноманітної «брудної роботи», якої намагалося уникати статечне курінне козацтво. Переслідуючи гайдамаків із числа січової сіроми, військова старшина, тим не менше, часто сама

представляючись зустрічним (в тому числі й жертвам) то запорозьким полковником, то сотником Придубського полку, то поручиком вірменських ескадронів. У архіві Коша Нової Запорозької Січі зберігаються 2 справи повністю присвячені розслідуванню «діянь» Приблуди-Канівця впродовж 1773 – 1775 рр. (ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 329, 331).

¹²⁴ СРБІИРАН, ф. 200, оп. 2, д. 188, л. 13 об. (пісня запису А.Скальковського, датована ним же 1768-м роком).

¹²⁵ АВПРИ, ф. 123, оп. 123/1, 1744 г., д. 2, л. 6 об.

¹²⁶ СРБІИРАН, ф. 200, оп. 2, д. 188, л. 11 (пісня про Уманські події 1768 р.).

¹²⁷ Ibid. – Л. 11.

була таємним організатором здобичницьких виправ, причому виключно з корисних міркувань¹²⁸.

Відомі випадки, коли з дозволу військового керівництва на грабунок до татарського степу вирушали ватаги, які приганяли табуни по кілька тисяч коней. Під час перетину кордону, чи безпосередньо на Січі, гайдамаки арештовувалися та без зволікань каралися на горло. Свідки-виконавці йшли у небуття, коні на продаж, або у зимівники. В такий спосіб були нагромаджено значні первинні капітали таких відомих запорозьких старшин-багатіїв, як Петро Калнишевський, Микола Касап, Іван Глоба, Іван Чугуєвець та Василь Пишмич¹²⁹. Втім, подекуди, хоча й нечасто, проти старшини, яка виступала організатором гайдамацького промислу, розпочиналися карні справи: у 1751 р. до смертної кари, з заміною довічною каторгою, було засуджено одного з курінних отаманів – Олексія Ляха, та осавула Кіндрата Біду¹³⁰, а на початку 1756 р., було викрито бугогардівського полковника Тарана – його було взято «на гарячому»: схоплено кількох гайдамаків з вирядженої ним ватаги, а також знайдено у нього речі, пограбовані у новосербського поручика Константінова¹³¹.

Послуги «гайдамацького» елементу були не зайвими для Коша й під час проведення більш серйозних заходів, наприклад для відстоювання земель Військ від зазіхань, зокрема для «наїздів» на поселення Новоросійської губернії, які мали місце в 1760 – 1770-х роках. Впродовж 1775 – 1776 рр. відбулося розслідування місцевою російською адміністрацією (Азовська губернія) подій десятирічної давнини – нападу запорозької команди з 250 козаків, на чолі з старшинами Гелехом, Паралічем, Куликом і Гараджею на форштадт Олексіївської фортеці Української укріпленої лінії, пограбування майна та вбивства двох ландміліціонерів-одnodворців. Спочатку акція планувалася виключно як звільнення від зайд загарбаних запорозьких земель, або ж переведення їх під юрисдикцію Війська, однак на певному етапі старшини, на яких було покладено її здійснення, не змогли утримати ситуацію під контролем. Сірома, яка чисельно переважала, звела все до тривіального грабунку та смертовбивства. Саме до цього апелювали згадані старшини, виправдовуючи свої дії та обґрунтовуючи свою непричетність до вбивств і грабунків. Достатньо м'яке покарання – послух у монастирях Білгородської губернії для трьох із них, і виправдання полковника

¹²⁸ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 793, лл. 78-78 об., 79. Наприкінці жовтня 1750 р. у Білевській фортеці, адміністративному центрі Української лінії, козак Харківського полку Влас Титаренко, який повертався з Січі, показав за собою «слово и дело». За його словами, перебуваючи в зимівнику одного з курінних отаманів Григорія Лобуря, на р.Базавлуці, під час посиденьок він чув розмови про те, що колишній кошовий Василь Сич і колишній отаман Брюховецького куреня Передрій дозволяють запорожцям, особливо бідним, озброюватися та йти до Чорного Лісу, а звідти у Польську Україну за здобиччю.

¹²⁹ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 78, лл. 13, 16 об.

¹³⁰ РГАДА, ф. 248, оп. 126, д. 2659, л. 26.

¹³¹ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1579, л. 691: донесення гетьмана К.Розумовського в Правлячий Сенат від 22 січня 1756 р.

Гараджі, свідчать на користь того, що часто-густо старшина була просто не в змозі керувати здобичницькими прагненнями сіроми та змушена була йти в неї на поводу¹³².

Неправильним було б сформулювати для себе уявлення про гайдамацтво 1750-х років як про явище покликане до життя виключно здобичницькою діяльністю запорозьких люмпенських низів, які тільки й були спроможні, що шарпати ногайські улуси та панські маєтки, а після цього дуванити здобич та пиячити. Як «партія» всередині січової громади, він, безперечно мав не тільки безпосередніх фігурантів, але й своїх ідеологів, у тому числі з числа курінної та військової старшини, січових дідів. Саме цей прошарок в середині гайдамацького руху був автором проєктів повернення під кримську протекцію, створення альтернативної військової організації запорожців під владою ханів, або ж, взагалі заснування паралельної «гайдамацької» Січі. Звичайні вияви гайдамацького руху тих часів – напади й ухід від погоні, дійсно були лише видимою верхівкою цього соціального явища, причому формували цю верхівку саме низи. Справжні поводи руху здебільшого залишалися в тіні, однак, подекуди, їх присутність була більш ніж відчутною, як за формами свого вияву, так і за наслідками.

Ліберальне ставлення Коша до гайдамаків мало й інше пояснення. Невдоволення січової сіроми примиренською політикою адміністрації Кошу, зокрема, переслідуванням гайдамаків на вимогу російського уряду, загрожувало вилитися у серйозні заворушення, що й сталося у червні 1756 р. Очевидно, певна напруженість відчувалася вже у лютому, а тому старшина вирішила не доводити сірому до кипіння прийняттям жорстких заходів проти гайдамаків. Тим більше, що пошуками «козацького хліба» займалися широкі верстви січовиків.

Про розмах гайдамацтва-здобичництва у середовищі січових запорожців може свідчити «Реєстр» складений військовим судом польської Української партії у таборі під м. Роскопицями у вересні 1757 р. та надісланий до російського Сенату: на сіми аркушах цього документу було подано прізвища та імена 474 запорожців, з конкретною вказівкою на приналежність до того чи іншого куреня. Відомості, що склали основу цього реєстру було отримано від захоплених на території Річчі Посполитої гайдамаків, під час проведення слідства. У середньому кількість звинувачених у гайдамацтві коливається у межах 10-12 козаків у кожному курені, що складає приблизно 3-6% від загальної кількості членів. В той же час помітна і певна нерівномірність поширення цього соціального явища по

---

¹³² Дніпропетровський історичний музей ім. Д.Яворницького (ДІМ), КП. 7457 / АРХ. 14740, арк. 245-246 зв. (ордер князя Г.Потьомкіна азовському губернатору В.Черткову від 24 грудня 1776 р.). Показовий момент – самі звинувачені старшини свідчили про наступне: *«во оной драке учинившиися смертоубийства произошли от находившейся тогда толпы бродяг которых необузданное своевольство не признавая никакой власти стремилось на грабеж и корысть, от чего их воздержать ничто не сильно было».*

курнях: від 1-2 (Уманський та Шкуринський курінь) до 29-33 козаків (Васюринський та Кисляківський)¹³³.

Гайдамацький промисел мав чіткий сезонний характер, активізуючись у теплий час, та практично припиняючись взимку. Де ж гайдамаки перебували зиму? Проблема ця для них самих стояла настільки, гостро, що відомий навіть випадок, коли група з 50 запорожців-гайдамаків, не витримавши жахливих умов мешкання та голоду, добровільно з'явилася у лютому 1756 р. на Січі з проханням пробачити їм провини¹³⁴. Наявність «*подземных воровских убежищ*», про які згадується у документах, навряд чи могла б задовольнити гайдамакуючий елемент у суворий зимовий час – «схрони» слугували базами та притулком влітку та консервувалися до наступного сезону¹³⁵.

Оскільки гайдамацькі ватаги формувалися ситуативно, кожен з їх учасників сам мав подбати про зимову стацію: січовий курінь, зимівник у запорозькому степу, слобода на «волості», всі вони ставали притулком для численної сіроми. Найбільш безпечними із них мали вважатися зимівники, оскільки тут безпека потрапити під пильне око адміністрації та бути викритим була значно меншою, аніж у крупних селищах. Частка здобичі, припасена ще з літа та передана власникові зимівника забезпечувала дах та їжу аж до весни.

Відповідно до цього, саме зимівники й стають об'єктом прискіпливішої уваги збоку російської та січової адміністрації. Так, починаючи з середини грудня 1755 р., на вимогу командира російських військ у Новосербському поселенні, генерал-майора І.Глебова, Кіш сформував спеціальні команди на чолі з «надійними» старшинами, які об'їжджали всі зимівники на землях Вольностей ВЗН з метою виявлення та арешту всіх безпаспортних бурлаків, які зимували по зимівниках. Втім, ефект від цього був невеликий, через пасивне ставлення до подібних ініціатив з боку основної маси запорожців, про що Глебов і скаржився до Правлячого Сенату¹³⁶. Додатковим заходом мав стати перепис населення

¹³³ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1591, лл. 120-127. Згідно цього реєстру, навесні 1757 р. до гайдамацького промислу в Польщу рушило з січових куренів козаків: Ведмедівського – 14; Канівського – 24; Поповицького – 13; Тимошівського – 8; Джерелівського – 13; Левушківського – 19; Пластунівського – 15; Незамаївського – 6; Уманського – 2; Переяславського – 7; Кушівського – 14; Сергієвського – 5; Коренівського – 8; Дядьківського – 6; Платнерівського – 20; Крилівського – 15; Щербинівського – 7; Мишастівського – 9; Донського – 7; Дерев'янківського – 1; Титарівського – 5; Батуринського – 4; Конелівського – 15; Кисляківського – 33; Стеблівського (не вказано, з якого саме Вище-, чи Нижче-Стеблівського – В.М.) – 11; Калниболоського – 7; Шкуринського – 1; Васюринського – 29; Величковського – 14; Іркліївського – 18; Рогівського – 10; Іванівського – 13; Пашківського – 6; Мінського – 6; Брюховецького – 10; Корсунського – 13. Окремо вказані «молодики з Великого Лугу» – 9, а також мешканці військових слобод Кодака – 5, Романкового – 1 та Каменського – 4. Крім того приналежність до того чи іншого куреня ще 51 козака, встановлено не було.

¹³⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1579, лл. 786-787.

¹³⁵ Ibid. – Л. 599 об.

¹³⁶ Ibid. – Лл. 625-628.

зимівників разом із господарями та робітниками. Після видачі хазяям зимівників «білетів» на кожного з мешканців, ті могли законно відлучатися з зимівника лише з документом на руках. Прийом нових мешканців без документів суворо заборонявся, а всі зайди мали б під караулом відправлятися в Січ для слідства¹³⁷. Надання житла гайдамакам, утримання у себе вдома награбованого, прийняття його в подарунок – всі ці діяння розглядалися владою як співучасть та відповідно каралися. Маємо навіть випадок відправлення в монастир на довічне каяття коханки одного з гайдамаків¹³⁸.

За результатами роботи в 1750 р. спільної польсько-російської прикордонної комісії у гайдамацьких справах, польською стороною було розроблено ряд рекомендацій цивільному й військовому командуванню прикордонних воєводств, зокрема Брацлавського¹³⁹. Першочерговим заходом вбачалося видання універсалу яким би заборонялося всім мешканцям воєводства Брацлавського, Подільського та Київського їздити до Січі та до Гарду, з метою скупки там речей награбованих гайдамаками¹⁴⁰. Заборона пересувної торгівлі пояснювалася тим, що вона прямо була пов'язана з гайдамаччиною. Тому й наказувалося, аби купці, які привозили з Запорожжя рибу на продаж, торгували нею лише в містечках на самому кордоні, й ні в якому разі не заглиблювались вглиб польських володінь більше ніж на милю: паралельно з торгівлею вони примічають добробут шляхти чи інших хазяїв та слугують таким чином приводцями гайдамаків¹⁴¹. Тим же універсалом наказувалося затримувати всіх безпаспортних волоцюг, які нишпорили краєм та передавати їх до найближчих фортець. Війти мали провести люстрацію маєностей, доповісти про результати її в Брацлавську прикордонну комісію та пильнувати, аби ані в містечках, ані по селах не було «*wagebundow*» (мандрівних ченців).

Значно сприяв розвиткові гайдамаччини, на думку авторів «Пунктів», й фактор «трьох кордонів» (йдеться про зону сходження кордонів Речі Посполитої з Османською та Російською імперіями): гайдамаки, щойно переходили на російський бік, почували себе у повній безпеці, а переслідувати їх там не дозволяли полякам російські вояки. Тож, необхідно було клопотатися перед російським урядом, аби й вони відловлювали гайдамаків та передавали їх на комісію. Також треба було списатися з кримським ханом та просити, аби татари

---

¹³⁷ Ibid. – Л. 690.

¹³⁸ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 3а, лл. 89 об., 103-103 об.

¹³⁹ AGAD, AR, dz. II, ks. 46, k. 345-349 «*Punkta ktore do aszekurowania kraju pogranicznego polskiego od najazdow i rabunkow z Siczy z Gardu y innych mieysc zaporozkich sciagaja sie spisane z roznych scizlych perquiszcyi o indaqacyi tudziez z kontepat haydamakow na Kommisszyi wdzstwa Braclawskiego stawionych roku 1751 d. 5 januariy et ad resolutionen 20 JMP Krakowskiego Hetmana W. Koronnego podane*».

¹⁴⁰ Ibid. – k. 345.

¹⁴¹ Ibid. – k. 346.

посилили контроль за своїми територіями¹⁴², оскільки гайдамаки з Гарду йдуть на кримський бік, на Мигію¹⁴³, а звідти вже чинять напади на польські володіння.

Слушною видавалася польським можновладцям й практика викорінення гайдамацьких ватаг за допомогою таких же самих гайдамаків, апробована ще на Саві Чалому. Тому всі регіментарі партії Подільської та Української отримували наказ не поспішати відразу страчувати впійманих гайдамаків, але ж відшукувати серед них таких, які б добровільно погоджувалися стати мисливцями на гайдамаків (оскільки вони як ніхто інший знають їхні звички, а багатьох і особисто). Таких наказувалося командирами козацьких загонів ставити по фортецях та прикордонних форпостах¹⁴⁴.

Тверезий погляд на становище українського козацтва в краї не міг не переконати польських можновладців у тому, що занепад козачини прямо впливав на успіхи гайдамаччини. На початку 1751 р. коронним гетьманом було сурово наказано старості чигиринському аби він не переводив тамтешніх городових козаків до чиншової категорії: зі скасуванням козацтва загине не тільки Чигирин, але й весь край, оскільки з падінням Чигирини відчинено буде прямий шлях гультайству, тобто гайдамаччині¹⁴⁵. Збереження за козацтвом Польської України його станових прав, на думку польських урядовців, передбачало їх неодмінну участь в обороні кордонів. Пропонувалося спеціально виданим наказом зобов'язати їх нести таку службу, при цьому посилити їх командами самі небезпечні місця. До форпостної служби слід було залучати як тих, що мешкають у прикордонних староствах, так і з глибини краю – Корсуня, Білої Церкви, Чигирини, Черкас, Сміли, Богуславу та інших місцевостей (бажано було б, аби й князі Любомирські теж долучили своїх козаків до прикордонної служби)¹⁴⁶. Незадовільний стан охорони кордонів Речі Посполитої пояснювався й відсутність достатніх джерел фінансування: ще Конституцією 1736 р. було встановлено призначати пенсію офіцерам, які нестимуть прикордонну службу у воєводстві Київському, однак вона, ця пенсія не виплачувалася жодному офіцерові й через

---

¹⁴² Ibid. – к. 346. Саме кримські володіння у «три-кордонній» зоні раз у раз фігурували у донесеннях польських прикордонних командирів, як свого роду «прохідний двір» для гайдамацьких ватаг з Запорожжя. У зв'язку з цим польські ж можновладці самого високого рангу й просили представників ханського уряду вжити заходів задля убезпечення Польської України від гайдамацьких нападів з кримського боку.

¹⁴³ СПБІИРАН, ф. 200, оп. 2, д. 188, л. 1. Центральне гайдамацьке поселення в гирлі Мигійського Ташлику, очевидно так і не набуло остаточно рис справжньої Січі, оскільки в гайдамацькому фольклорі, зафіксованому О.Скальковським у другій чверті XIX ст. Січчю ніколи не називається, фігуруючи як просто *Мигія* (пісня про знищення цієї гайдамацької *січі* у 1761 р. запорозькими командами направленими від Коша): «*Чом Мигія не славна була, / Поки в Мигії баталії не було*».

¹⁴⁴ AGAD, AR, dz. II, ks. 46, k. 347.

¹⁴⁵ Ibid. – к. 349.

¹⁴⁶ Ibid. – к. 349.

без малого двадцять років. Тож не дивно, що елементарно бракувало бажаючих пов'язати свою долю з військовою службою на прикордонні¹⁴⁷.

Аби уявити собі загальну атмосферу кінця 1750-го року, на який припав чи не найбільшій сплеск гайдамацької активності, звернемося до даних, наданих двома російськими розвідниками, писарем та військовим товаришем Лубенського полку – Микитою Григоровичем та Михайлом Лазоревичем. У останніх числах жовтня ті відвідали Умань, Ладижин, Брацлав, Вінницю, Янів, Печери, Соколовці та ще багато містечок у Польській Україні. Тамтешня влада вживала неабияких заходів для боротьби з гайдамацькими ватагами, які переходили з російського боку. У великих населених пунктах стояли залоги по 300-700 вояків з надвірних козацьких міліцій. На прикордонні переслідуванням гайдамаків займалися липканські хоругви (*липкани*, або *липки* – польські татари), які вважалися найбільш ефективними у справі такого роду. В цілому, методи боротьби з гайдамацтвом, відрізнялися особливою жорстокістю: брацлавський губернатор, розлючений вбивством гайдамаками, у власному маєтку у Соколовці двох своїх братів, влаштував під містечком «судилище». На великій лісовій галявині, вздовж шляху, ним було споруджено шибениці та палі на яких знайшло свій кінець кількасот запорожців, а то й просто місцевих мешканців, запідозрених у симпатіях до гайдамаків¹⁴⁸.

Головною причиною розмаху гайдамацтва польські можновладці вважали недостатньо жорстку систему паспортного контролю на прикордонні. Так, коронний гетьман Браницький на початку 1752 р. надіслав до російської амбасаді у Варшаві пропозицію опублікувати всім підданцям Російської імперії про необхідність обов'язкового отримання паспортів у разі перетину кордонів. У разі їх відсутності польські прикордонні командири залишали за собою право покарання всіх безпаспортних осіб. Особливо жорсткими діями поляки відзначалися по відношенню до запорожців, яких у разі затримання, навіть без доведення їх участі в гайдамацьких ватагах, карали на горло¹⁴⁹.

6 квітня 1752 р. Правлячий Сенат видав чергову постанову, яка була покликана вгамувати розмах гайдамацтва. Згідно неї, всі особи, які брали участь у рейдах на Польську Україну та були захоплені, спочатку мали бути покарані в присутності польських комісарів, а потім заслані на довічну каторгу у Рогервік. «Покарання» передбачало ніщо інше, як биття батогами, таврування та виривання ніздрів¹⁵⁰. Не розуміючи соціальних мотивів гайдамацької активності запорозького козацтва, прикордонне російське командування вдовольнялося суро

¹⁴⁷ Ibid. – к. 347. На кінець 1750 р. у воєводстві налічувалося четверо офіцерів-прикордонників, які вже за віком покинули службу, однак пенсії вони так і не отримували. Рекомендовано було клопотатися перед канцлером про сплату цим чотирьом та забезпечення пенсією в майбутньому тих, що служать зараз (з метою стимуляції їх ревної служби).

¹⁴⁸ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 846, лл. 20-22 об.

¹⁴⁹ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1069, лл. 1, 2-5 об.

¹⁵⁰ Ibid. – Лл. 1-1 об, 7-8 об.

репресивними діями, традиційно нарощуючи кількість військ у прикордонному регіоні перед початком кожного нового «гайдамацького сезону» (тобто, перед настанням тепла)¹⁵¹.

Оскільки зазвичай з Січі на гайдамацький промисел козаки йшли невеличкими партіями – до 5 чоловік, подібні невеликі партії гайдамаків часто ставали легкою здобиччю для російської прикордонної стражі або команд гетьманських козаків. Процедурне зняття показань із захоплених гайдамаків у таких випадках, дозволяє простежити сукупність соціальних зв'язків всередині здобичницьких ватаг, виокремити спонукальні мотиви їх дій. Розглянемо це все на конкретному прикладі: 14 жовтня 1750 р. поблизу від Новомиргорода, на 15-й версті Січового шляху, командою полковника Миронова було затримано четверо піших гайдамаків, які прямували з Січі у Польщу «на промисел»: Матвія Обертаса, Трохима Румянченка, Лаврентія Клименка та Петра Губченка. Всі вони були запорожцями. Чотири козака – чотири долі. Яким був шлях кожного від батьківської хати до запорозького куреня, та далі до острога? Чому покинули звичне рибальство та чумакування, як зійшлися разом? Порівняльний аналіз автобіографічних розповідей кожного з них, без сумніву, дозволить з'ясувати це. Почнемо розгляд життєвого шляху кожного у тій самій послідовності, в якій знімалися показання з кожного у острозі містечка Крюкова.

Першим із гайдамаків, який дав свідчення, був Матвій Обертас, Данилів син, 32 років. Він народився у 1718 р. в селі Дергачі Харківського полку. Жив там до 1740 р., поки не помер його батько (матір він втратив у дитинстві). Після смерті останнього пішов на Січ, де жив при Незамаївському курені, в наймах у козака Василя Бородавки. Після двох років наймитування (1740 – 1742), став чумакувати й шість років поспіль ходив у Крим за сіллю (до 1748 р.), а потім ще два роки ловив рибу на косах Азовського моря. Зі звичним плином життя було покінчено наприкінці липня 1750 р., коли він, будучи на Січі, пристав до ватаги з семи козаків, яка збиралася на гайдамацький промисел до Польської України. Пішли... У містечку Чечельнику на Уманщині вкрали по коню кожен, але ж навздогін кинулася польська козацька міліція. Під час схватки поляки вбили ватага Грицька Келебердянца та ще двох козаків. Решта спромоглася відірватися та перейти через кордон на російський бік. Матвій перебрав на себе функції отамана та повів трьох своїх товаришів у Гард-на Бузі. Там вони продали своїх коней, та залишилися «погуляти». Досвід першого походу «на промисел» здався Обертасові вдалим. Він вирішив виступити у ролі «ватага» та загітував п'ятьох інших запорожців іти з ним. Коли ватага керована Обертасом дійшла до Новомиргорода, їм зустрілася ще одна ватага запорожців-гайдамаків, але вже не

¹⁵¹ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 846, лл. 44-44 об.: донесення київського генерал-губернатора І.Леонт'єва Правлячому Сенату відносно превентивних заходів до викорінення гайдамаччини на Задніпровщині (15 грудня 1750 р.): *«хотя де гайдамаки от посыланных за ними команд и по нынешнему зимнему времени ныне укываютца, но по весне и в лето такого же или вяцаго от них воровства и от соседних сторон дальнейших в том жалоб ожидать надлежит»* (л. 44).

така аматорська, як обертасова – 30 кінних козаків. Ті запропонували «пішому воїнству» приєднатися до них та навіть дали їм по коню. У складі цієї партії М.Обертас з друзями перейшли кордон. Поблизу села Телепиного гайдамаки відігнали стадо корів у 200 голів, та переправили його на російський бік, до Новомиргорода. Однак тут їх наздогнав загін із трьохсот гетьманських козаків. Обертас разом зі «своїми» п'ятьма козаками ретирувався разом із кіньми, порахувавши, що вони їх вже «відпрацювали», та знову подалися в Гард. Подальша схема дій була вже відома: коней продали, а виручені гроші почали «дуванити» по шинках. Щойно ті закінчилися, виникла потреба знову йти на гайдамакування. Цього разу Обертас підмовляє згаданих вище трьох козаків та веде їх вже добре відомим йому шляхом. Однак, коли перейшли прикордонну річку Вись, випав сніг. Розуміючи, що по слідах, та ще й без коней, їх можуть легко упіймати, Обертас веде свою ватагу назад, на російський бік. Аби обсушитися після переходу броду, розклали вогнище, яке й побачив загін російських драгунів. Подальше відоме – арешт, острог, допит¹⁵².

Другим із допитаних був Румянченко Трохим, Родіонів син, 30 років, який народився у 1720 р. у містечку Галичі Переяславського полку. Його мати вмерла коли він ще був немовлям. Батько ж наймався до людей по різних селищах полку. Так тривало, аж поки Трохимові не виповнилося двадцять. У 1740 р. він із села Литвинове Лубенського полку пішов на Запорожжя. На Січі два роки (1740 – 1742) жив у Шкуринському курені, в наймах у козака Василя Коляди. Наступні вісім років свого життя (1742 – 1750), він рибалив у інших козаків за половину. Наприкінці серпня 1750 р. у Гарді йому зустрівся М.Обертас, який і підмовив його йти «на промисел». Перший похід виявився для нього й останнім: не встигнувши нічого здобути, він потрапив до рук російської сторожі¹⁵³.

Дуже подібною була й, згідно його свідчень, доля двадцятирічного Лаврина Клименка. Він народився у 1730 р., у селі Федорівці Миргородського полку, де й жив до 1744 р. Після смерті батька пішов на Січ. Там жив при різних козаках у Незамаївському курені та ловив рибу за половину (1744 – 1747). Після того ще три роки жив у Коренівському курені (1746 – 1750) за наймита. Навесні 1750 р. пішов робітником на рибальський завод в урочищі Вербовому на р.Інгулі, де й працював. Наприкінці серпня пристав до М.Обертаса, який набирав козаків у ватагу. Навіть не встигнувши «сходити» в Польщу, був схоплений¹⁵⁴.

Таким самим новачком у гайдамацькій справі був і Губченко Петро, Андріїв син, 30 років. Цей народився у 1720 р. у містечку Ромнах Лубенського полку, де й жив до 1738 р. Коли йому виповнилося 18 років, пристав до запорожця Івана Тригуба та пішов на Січ. Рік прожив у Тригуба в Рогівському курені, а після цього перейшов до Сергієвського куреня, в якому жив «за товариша» між козаків та років з шість поспіль (1740 – 1746) ловив рибу на Буго-Дніпровському лимані. Надалі покинув рибальство та став чумакувати, чим і займався наступні чотири

¹⁵² Ibid. – Лл. 7-7 об.

¹⁵³ Ibid. – Лл. 7 об. - 8.

¹⁵⁴ Ibid. – Лл. 8 об. - 9.

роки (1746 – 1750). Навесні цього року пішов рибалити на р.Інгул, а у серпні, на свою біду, спокусився пристати до ватаги М.Обертаса¹⁵⁵.

Як бачимо, попри індивідуальність кожного, життєві долі всіх чотирьох членів згаданої гайдамацької ватаги багато в чому були подібні: всі четверо були вихідцями з соціальних низів козацької та посполитої верств Гетьманщини та Слобожанщини; соціалізація в дитинстві та юнацтві пройшла в неповних сім'ях або взагалі за відсутності обох батьків; всі вони не мали визначеного соціального статусу та економічного статку на Запорозжжі; всі четверо розглядали гайдамацький промисел як можливість вирватись із замкненого кола життєвих обставин, у яких опинились.

Можливість зазирнути за завісу діяльності не «аматорських» гайдамацьких ватаг, подібних до «ватаги» М.Обертаса, а по справжньому великих військових груп запорожців-здобичників, керованих до того ж січовою старшиною, дають автобіографічні матеріали відомого запорозького ватажка Марка Мамає¹⁵⁶. Вони є тим більше цікавими для нас, оскільки фольклорна традиція населення «трикордонної зони» у пониззі Південного Бугу, де сходилися російські, польські та кримські (турецькі) землі, не тільки ув'язала із його іменем назви ряду місцевостей поблизу від Мигії, але й вперто пов'язує саме з його особою народні образи з зображенням козака-бандуриста, широко відомі під назвою «Мамаїв» саме з середини XVIII ст.¹⁵⁷

Легендарний Мамай (Марко, Григоріїв син), народився у 1710 р. у Чигирині, однак зростав у сотенному містечку Потоках Миргородського полку. Маючи 19 років від народження Мамай одружився, однак досить скоро кинув молоду дружину та подався з Гетьманщини на Запорозжжя. У 1730 р., коли Січ ще була під кримським ханом, він пристав до запорожця Кліша, який сидів зимівником на р. Татарці. Згодом, як запорожці повернулися у російське підданство, Мамай перебрався до іншого зимівчанина Карася, який жив поблизу від Січі. Тоді ж він став справжнім запорожцем, був прийнятий до Щербинівського куреня та отримав прізвисько Огир. Мамай здебільшого полював та рибалив, віддаючи перевагу саме цим заняттям перед іншими. Так минули ще 10 років. Після цього Мамай перебрався на Задніпровщину, до свого рідного дядька Івана Кулі, який жив у Цибулеві, та навіть вирішив трохи вгамуватися. Відшукавши свою жінку, яку не бачив більше 15 років, він знову зійшовся з нею. Подружжя перебралось до села Уховки, в якому Мамаї прижилися, а Марко навіть 2 роки поспіль був за отамана громади¹⁵⁸.

У 1748 р. звичний плін життя раптово добіг свого кінця, коли до Мамає у гості навідався його рідний брат Грицько, а з ним ще п'ятеро запорожців.

¹⁵⁵ Ibid. – Лл. 9-9 об.

¹⁵⁶ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1245, лл. 3-6 об. («*Экстракт сочиненной в Киевской губернской канцелярии из распросных речей вора и разбойника прозванием Мамаея, которой в Запорожской Сечи при лантмилицкой команде спрашиван»*).

¹⁵⁷ Левченко М. Гайдамацький кут // Киевская старина. – 1882. – Т. 5. – С. 348.

¹⁵⁸ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1245, лл. 3-6 об.

Змовившись з двома з них – козаками Мишастівського куреня Іваном Смертю та Якимом Гуртовим, Мамай пішов у сусіднє «польське» село Рацеве на грабунок. «Рейд» був не дуже успішним: по бідних селянських хатах вдалося натрусити лише всякого краму – сорочок, хусток та тому подібного. Повернувшись на російський бік, Смерть та Гуртовий залишили весь цей непотріб Мамаю, а самі знову пішли до Польщі. Більше Мамай їх не бачив (подейкували, нібито їх таки схопили та стратили)¹⁵⁹.

Ця маленька «пригода» сколихнула Марка, в якому знову прокинувся дух гультайства. Мамай кинув жінку й господарство, та знову подався на Січ, до рідного Щербинівського куреня. Тут він знову пробує «знайти себе» на рибальських заводах, однак ненадовго. Раз скуштувавши «козацького хліба», Мамасві вже важко було забути його смак. Весною 1750 р., після Великодньої седмиці, Мамай-Огир, з відома курінного отамана Федора Тарана, разом із іншими шістьма козаками свого куреня, зі зброєю подався «на промисел». За ватага був сам Мамай. Привівши свою ватагу до Чорного Лісу, він долучив до неї ще кількох мешканців м.Цибуліва, з числа своїх знайомих. Ватага, яка вже налічувала 14 осіб, перейшла на польський бік. У Андрусівці гайдамаки пограбували шинкаря-сврея, взявши чимало речей та грошей. На зворотному шляху, під час переходу кордону, ватагу перестрів кирилівський сотник Григорій Рудь з командою козаків та хотів відібрати собі награбоване, однак гайдамаки були налаштовані войовничо, а тому Рудь мав ретируватися ні з чим¹⁶⁰.

Перейшовши кордон, ватага пішла до лісу Чути, де отаборилася та почали дуванити здобич й прогулювати її, вимінюючи на горілку в навколишніх селах. Поблизу від себе мамасві гайдамаки уздріли іншу ватагу запорожців, під орудою запорожця Якова Комличка з Батуринського куреня. Ватага була значна – 50 козаків. Мамай зі своїми людьми приєднався до них. Всі разом рушили до м.Ведмедівки, причому за поводири їм був послужник тамтешнього монастиря Кіндрат. Там їх чекали, зав'язалася стрілянина, під час якої одного з нападників було вбито. Ватага відступила, однак таки встигла захопити з собою селянську худобу – 10 волів та 30 овець. Повернувшись на місце попереднього табору в Чуті, гайдамаки два тижні поспіль пирували, вимінюючи у мешканців навколишніх селищ худобу та речі на горілку¹⁶¹.

В процесі подібного відпочинку до гайдамацької ватаги Комличка приєдналося ще кілька десятків запорожців із різних куренів, в результаті чого її кількість зросла до 90 осіб. Зміцнена ватага рушила в рейд до містечка Мошни, шлях до якого зайняв 4 дні. Тут гайдамаки напали на подвір'я уніатського монастиря, та хоча й наразилися на збройну відсіч, спромоглися таки пограбувати ченців. Відступивши до Дніпра, ватага побіжно надібала кінський табун у 50 голів, який і відігнала, після чого розділилася на дві частини. Одна з них, у 40 козаків, в якій здебільшого були поранені козаки, погрузилася на задалегідь

¹⁵⁹ Ibid. – Лл. 3-3 об.

¹⁶⁰ Ibid. – Лл. 3 об. - 4 об.

¹⁶¹ Ibid. – Лл. 4-5.

підготовлені байдаки, та рушила рікою на Низ, а інша (50 козаків) кіньми пішла берегом. Спустившись до Калантаївки, де була російська прикордонна застава, гайдамаки знову з'єдналися та перейшли кордон. Командирові російської варті подарували доброго коня і він «заплющив очі» на перехід ватаги¹⁶².

Заглибившись на кілька десятків кілометрів вглиб російської території, гайдамаки отаборилися в Чорному Лісі. Розпочався традиційний поділ здобичі... У розпалі «дувану» до табору завітали гості з Січі – ватага здобичників у 150 козаків, керована отаманом Іркліївського куреня Гаврилом Лисим. Обидва загони злилися. Ще кілька разів гайдамаки ходили на польську територію, маючи за базу ліси Ясковці та Трушковці, та повертаючись з великою здобиччю. Для самого Мамаєва гайдамацький сезон того року перервався, коли його у серпні схопили запорожці з команди Гордія Полоза, надіслані з Січі на прикордоння спеціально для боротьби із запорозькими ж гайдамаками¹⁶³.

Однак Мамаєві вдалося зрештою втекти з-під варті та ще кілька років «гуляти» зі своєю ватагою на Запорожжі, Задніпровщині та в Польській Україні, з часом ставши одним з улюблених персонажів фольклорної прози та народного живопису.

Констатуючи той факт, що від гайдамацьких нападів часто-густо потерпало й українське населення, не можемо не погодитися, що головним їх об'єктом, насамперед, був елемент іудейський та католицький (уніатський): *«за починенные в Полской области многие разбои жидов и ляхов, и забратие их пожитков умышленно», «за умерщвление жидов», «за последовавшие в Полской области в разных местах разбои и воровские насилные разграбления жидов»* – такими є стандартні формулювання у винесенні вироків запорожцям, засудженим за гайдамацтво¹⁶⁴.

Фактично, основою вибору потенціальних об'єктів гайдамацьких виправ ставали непрості міжетнічні колізії у відносинах українського й єврейського населення Польської України. Зрозуміло, що анти-іудейські настрої, які опанували згадані землі мали під собою цілком реальне підґрунтя та жевріли ще з часів Хмельниччини, спалахуючи раз по раз у слухну мить.

Надзвичайно цікавим, з огляду на з'ясування ідеологічних засад гайдамацького руху, є документ, датований 1744-м роком – «універсал», виданий одним із гайдамацьких ватажків на півночі Київщині¹⁶⁵. Особа

¹⁶² Ibid. – Лл. 5 об. - 6.

¹⁶³ Ibid. – Лл. 6-6 об.

¹⁶⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 126, д. 2659, лл. 23-26, 54-55, 80-81, 138. Дані взято з *«Статейных списков»* колодників, відправлених на каторгу в Рогервік з Гетьманщини та Запорожжя (1751, 1752, 1755 рр.).

¹⁶⁵ Хоча видову належність документу – універсал, в тексті самого документу не вказано (очевидно в заголовку справи його було включено архівними працівниками), всі формальні ознаки саме універсалу присутні: стилізована інтитуляція – *«Jasnie Oswieconym Jasnie Wielmoznym ... Panam dianitoram Wielkiego X.L. na tribunal gówny kadencji Wilenskiej z Woiwodstwa ziem i powiatow zgromadzonym zyczliwe swe usługi zasylam»*; датум й локум,

«гетьмана», який видав «універсал», заслуговує на увагу, бодай з декларації його походження й повноважень – «*Wasko Woszczylo, wnuk Bohdana Chmielnickoho, Ataman i Wielki hetman wojskowy*». Мета виданого «гетьманом Вошилом» універсалу – заклик «*na wykorzenienie narodu żydowskiego, a na oborone Chrescianstwa*». По тексту універсалу йдеться про нестерпні муки й насильства (*gwalt*), які терплять християни від жидів. Лунають в універсалі й «традиційні» мотиви пролиття іудеями невинної (тобто дитячої) крові. Автор універсалу вказує на те, що його й самого невірні колись намагалися вбити у старостві Грищевському, однак Бог не тільки уберіг його від юдейської злоби, але й зробив знаряддям свого Промислу, кінцевою метою якого є покарання нечистивого народу. Мордування жидів, яке має статися, «гетьман» Вошило трактує як «Святу війну». Застерігаючи народ від грабунків шляхти, він, також, рекомендує не чіпати регулярного коронного війська. Своє міфічне військо «гетьман» посилає виконувати наказ у «добра Борисівські» та аж до Бересття (під проводом якогось «майора Анципка»). «Війську» наказувалося не брати жодних провіантів, окрім жидівських¹⁶⁶.

Втім, абсолютизувати релігійну складову не варто. Часто-густо жертвами нападників ставали й православні одновірці, які, проте належали до інших етносів – болгари, волохи, серби, росіяни¹⁶⁷. Варто, мабуть, погодитися з тим, що ксенофобія в цілому, таки була одним із визначальних факторів у виборі потенційного об'єкту нападу, навіть у тому випадку якщо особистісні мотиви скоєння злочину у потенційного нападника були відсутні.

Інформаційний потенціал введених до наукового дослідження документів і наративів дозволяє дослідити територіально-географічний аспект запорозького здобичництва впродовж усього XVIII ст., зокрема проаналізувати роль та місце окремих прикордонних регіонів в процесах інституалізації гайдамацтва. Терени підросійської Задніпровщини посідали особливе місце в запорозькому гайдамакуванні. Це й не дивно, адже серед верств населення найбільш прихильних до прикордонного здобичництва, в першу чергу слід зарахувати мешканців слабо заселених «Задніпровських місць» (територія сучасної Кіровоградської області), які після 1733 р. чергового разу перейшли під російську владу. Спорідненість населення Задніпровщини з Запорожжям – як за способом життя, так і за прямими родинними зв'язками, неодноразово відзначали представники російської влади різних щаблів. Найбільш характерні та показові характеристики: «*без малейшей отмены Запорожцы*», «*одним промыслом с*

знову ж таки, стилізовано під гетьманські універсали кінця XVII й початку XVIII ст. – «*Datt roku 1744. W obozie*». Наприкінці від руки намальовано гербову печатку, всередині якої стоїть: «L : S».

¹⁶⁶ AGAD, AR, dz. II, № 2659, k. 1.

¹⁶⁷ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 3а, лл. 89, 98-98 об., 115 об. (дані взято з «Відомостей» Новоросійської губернської канцелярії про колодників, засуджених за різноманітні злочини та відправлених на каторжні роботи на Дніпровську укріплену лінію у 1774 р.).

запорожцями промышляють, или же в их промыслах им способствуют и участвуют» і тому подібні¹⁶⁸.

Якщо до 1751 – 1752 рр. територія Задніпровщини слугувала, здебільшого, базою гайдамацьких виправ, то після заснування Нової Сербії, примусового згону українського населення південніше та вселення балканських колоністів, ці землі самі стають ареною дій гайдамаків. Разом із цим, говорити про притаманність їм рис «національно-визвольної боротьби» можна лише в окремих випадках, та й те досить умовно. Переважно об'єктами нападів гайдамаків ставали хутори новосербського офіцерства, але ж ніяк не їх рядових і незаможних співвітчизників. Це й зрозуміло – у перших було що взяти.

Впродовж трьох років з моменту заснування Нової Сербії, гайдамаками було пограбовано більше 20 офіцерів корпусу. Згідно традицій граничарського народоправства, 20 листопада 1755 р. 49 обер-офіцерів Новосербського корпусу зібралися на раду (*консиліум*), заради того, щоб обговорити проблему викорінення гайдамацтва. Результатом ради стало створення «приговору», в якому досить тверезо аналізувалися причини поширення цього явища на теренах Нової Сербії. Головною причиною слід було вважати озлоблення колишніх населеників цих місць, які впродовж 1751 – 1753 рр. змушені були переселитися південніше, до селищ новозаснованого Новослобідського козацького полку. Велика кількість серед них осіб пов'язаних із Запорожжям та власне запорожців, не могли не активізувати гайдамацьких виправ. Добре знаючи місцевість, рівень заможності того чи іншого з новосербських офіцерів, гайдамаки робили свої вилазки надзвичай продуктивними та дошкульними для останніх. Спосіб захисту ті вбачали лише один – організувати з військових корпусу постійну команду у 300 осіб, яка б постійно займалася розшуком та переслідуванням гайдамаків на території Нової Сербії, що й було зроблено¹⁶⁹. Показово, що при цьому «гайдамацька» карта активно використовувалася у й великій політиці¹⁷⁰.

Можна стверджувати, що впродовж всього досліджуваного періоду до занять гайдамацтвом, у здобичницькому його розумінні долучалися не тільки козаки Війська Запорозького Низового, але й самі широкі верстви населення прикордонної зони, причому не обов'язково вони були козаками, ба навіть й українцями. Як це видно з тих же оцінок російського командування, що знайшли своє відображення у тогочасній документації, гайдамацтво – явище вкрай неоднорідне як етнічно, так і соціально. Гайдамаками постають і двоє сербських гусара, які пограбували пасіку в Чорному Лісі, були схоплені на гарячому та засуджені саме за гайдамацтво, і двоє хлопців-українців, які були в наймах у

¹⁶⁸ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 76, л. 8.

¹⁶⁹ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1579, лл. 597-601.

¹⁷⁰ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1574, л. 706 об. Так, Правлячий Сенат, своєю постановою від 12 жовтня 1755 р. рекомендував коменданту новозбудованої фортеці Святої Єлизавети генерал-майорові Івану Глебову, настійливо доводити сусіднім турецьким командирам, що фортецю зведено виключно заради «обселения пустых наполненных гайдамаками ворами мест».

новосербського офіцера у шанці Вілагош (Деріївці) та «навели» на дім свого наймача ватагу запорожців-здобичників¹⁷¹. Подібних свідчень «інтернаціональності» гайдамацтва-здобичництва у регіоні чимало. Зокрема, маємо випадки участі у гайдамацьких наїздах на Польську Україну новосербських гусарів, сербів за національністю (травень 1753 р.). Причому, в оцінці як польської, так і російської сторони, їх дії були оцінені саме як гайдамацтво (без акцентування на етнічній чи конфесійній їх належності)¹⁷².

Говорячи про участь неукраїнського населення Південної України у гайдамацтві-здобичництві, варто, мабуть, навести приклад, який досить прозоро демонструє переважно соціальне а не етнічне його забарвлення. Так, з другої половини 1750-х років гайдамацькі виправи на задніпровському прикордонні вступають у якісно нову фазу, набуваючи рис добре налагодженого та керованого вмілою рукою промислу. Людиною, яка спромоглася поставити під контроль значну кількість здобичницьких ватаг, направити їх енергію по визначеному ним самим руслу, став... головний командир Новосербського корпусу генерал-поручик Іван Хорват. Причетність офіцеру його рангу до гайдамацтва була доведена не відразу¹⁷³.

Першого разу факти «патронажу» гайдамацьких ватаг Хорватом та іншими вищими офіцерами Новосербського корпусу виявилися восени 1757 р., коли при рапорті генерал-майора І.Глебова до Правлячого Сенату було отримано копію з протоколу допиту військовим судом Української партії, схопленого поляками гайдамака Василя Винниченка, російського підданого. Вони відразу стали предметом закритих слухань у Секретній експедиції Сенату.

З'ясувалося, що двадцятирічний В.Винниченко був уродженцем слободи Палієве Озеро (російська частина Балти, або Говтви), який навесні 1757 р. найнявся у Новомиргороді працювати на цегляний завод, що належав комісарові канцелярії Новосербського корпусу Василю Акацатову. Три місяці поспіль Винниченко працював, отримуючи по 5 коп. на день, аж поки його не викликав на відверту розмову хазяїн. Той спитав, чи не набридло йому рвати жили на заводі, якщо можна легко й швидко розбагатіти. Те ж саме питання було задане й ще двом молодим робітникам. Отримавши схвальну відповідь, комісар видав їм по коневі, вогнепальну та холодну зброю, та велів їхати до мастку І.Хорвата – слободи Генералки поблизу від Новомиргорода. Там якраз формувалася гайдамацька ватага. Ватагом був запорожець Шрам із Личківського куреня. Кілька січовиків з того ж куреня становили ядро ватаги. Решту склали такі ж новачки як і сам Винниченко з товаришами. Здебільшого то були уродженці

¹⁷¹ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1579, лл. 687-687 об.

¹⁷² РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1574, лл. 47-47 об.

¹⁷³ РГАДА, ф. 10, оп. 3, д. 370 – «Следственное дело о злоупотреблениях генерал-поручика И.Хорвата. 1763 – 1764 гг.» Справа містить десятки доведених фактів не тільки скупки краденого, навмисного непереслідування гайдамаків за частку здобичі, але й власне організації Хорватом гайдамацьких ватаг із запорожців і відсилки їх на промисел до польських володінь.

прикордонних селищ, як російських, так і польських – Виски, Плетеного Ташлику, Лисянки та інших. Всього у ватазі було 21 чоловік. Впродовж липня-вересня 1757 р. керована Шрамом ватага кілька разів ходила на грабунок до Польської України. Грабували кого прийдеться – свреїв-корчмарів, звичайних селян, православного попа, в якого до цього був робітником один із гайдамаків, православні й уніатські церкви, католицькі костьоли... Здійснивши черговий рейд, ватага зі здобиччю поверталася на російську територію. На кордоні, у Петроострівському шанці, у неї було «вікно» – новосербський прапорщик-прикордонник. За відповідну частку награбованого він не тільки безперешкодно пропускав ватагу, але й надавав їй свій хутір для відпочинку. Визначена задалегідь доля здобичі відразу ж йшла до І.Хорвата, В.Акацатова та інших офіцерів-концесіонерів¹⁷⁴.

З часом почали додаватися нові факти, що підтверджували зв'язок Хорвата з гайдамацтвом. Наприкінці березня 1758 р. під час переслідування гайдамацької ватаги, яка поверталася з промислу в Польській Україні, одного гайдамака було поранено та схоплено форпостною командою гетьманських козаків. На превеликий подив останніх, в процесі допиту з'ясувалося, що захоплений був сотником Новослобідського козацького полку Юрком Табанцем. Не менш вражав і склад ватаги, якій вдалося відірватися від переслідування: сотник того ж полку Мовчановський, прапорщики Хорватового гусарського полку Булацель та Іванов, унтер-офіцери та рядові цього ж полку. На грабунок всі вони йшли з відома І.Хорвата, який мав свою долю в здобичі¹⁷⁵.

Втім, здобич далеко не завжди була кінцевою метою: гайдамацькі ватаги стають для Хорвата зручним знаряддям «вирішення» прикордонних конфліктів з польською стороною. Так на весні 1758 р. ним було сформовано ватагу виключно з запорожців (80 козаків), яка мала напасти на маєтки польських губернаторів у Балті та Крутах. Напад мав стати помстою за утримання останніми кількох сот родин волохів, які йшли для поселення в Нову Сербію, однак були силоміць посаджені на землю по маєтках згаданих губернаторів¹⁷⁶. Однією рукою плекаючи «свої» запорозькі гайдамацькі ватаги, новосербське керівництво другою вело жорстку боротьбу з викорінення непідконтрольного їй гайдамацького елемента. Так, влітку 1760 р. І.Хорват особисто очолив каральну експедицію проти двох гайдамацьких ватаг, які отаборилися в лісі Чуті¹⁷⁷.

Відзначимо, що згідно документальних свідчень, сербські виходці брали безпосередню участь у гайдамацьких виправах запорожців й під час подій 1768 р.: у першій половині грудня російськими командами, які переслідували гайдамаків у районі Сміли та Жаботина, було розбито одну з ватаг. На превеликий подив переслідувачів серед запорозьких козаків, з яких переважно складалася ватага, перебував капітан Чорного гусарського полку, серб за

¹⁷⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1591, лл. 64-69.

¹⁷⁵ Ibid. – Лл. 46-52.

¹⁷⁶ Ibid. – Лл. 197.

¹⁷⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1592, лл. 540-541.

національністю Станкович і близько десяти гусарів його полку, які ще восени були послані до Польщі з певною місією, однак дещо забарилися, оскільки вирішили «покозакувати»¹⁷⁸.

Якщо не цуралися гайдамакувати сербські офіцери, причому самого високого рангу, то що вже казати про простих смертних? Залюбки вдавалися до гайдамацького промислу й звичайні мешканці прикордонної зони – селяни державних слобід. Розжитися худобою, реманентом, грошенятами... Сусіди, родичі, куми – члени подібних ватаг зазвичай були пов'язані між собою низкою різноманітних соціальних зв'язків¹⁷⁹. Тож, гайдамацтво-здобичництво було добре налагодженим й організованим промислом, з якого мали зиск не самі лише запорожці. Як вид козацького промислу, себто здобичництво, годувало багатьох. Очевидно саме цим пояснюється його популярність в самих широких верствах запорозького козацтва впродовж всього XVIII ст., вміння пристосовуватись та виживати за несприятливіших умов.

«Гультяйський» елемент складав базу гайдамаччини на Півдні й після ліквідації Січі. Розслідуючи можливість заворушень колишніх запорожців напровесні 1776 р., російське командування Азовської губернії відзначало, що найбільш небезпечними для нього ні в якому разі не є «статечне» козацтво, яке відбувало раніше військові служби, мало господарство та родини. Найбільша небезпека походить від бездомної сіроми, яка традиційно зимує по хуторах, працюючи за самі лише харчі, а по весні збирається у ватаги по навколишніх лісах та прямує на грабунок до польських чи татарських володінь. Показовим фактом є те, що подібних зборищ побоювалося не тільки російське командування, але й осіле запорозьке населення, яке зазначало, що непогано було б продовжувати практику розгону люмпенських ватаг, започатковану ще Кошем¹⁸⁰.

Після того, як значна частина запорожців після руйнування Січі опинилася на турецькій території, елемент схильний до гайдамакування знову взявся до звичної справи. При цьому об'єктом виправ частіше всього ставали прикордонні селища на російському боці, без огляду на етнічну чи конфесійну належність їх мешканців. Запобіганням гайдамацьким наскокам переймалася підчас не тільки російська, але й турецька адміністрація, яка щиро намагалася ліквідувати цей чинник напруження у відносинах з сусідами¹⁸¹.

¹⁷⁸ РГАДА, ф. 124, оп. 6, д. 149, лл. 1-1 об.

¹⁷⁹ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1591, лл. 57-57 об., 58.

¹⁸⁰ ДІМ, КП. 38197 / АРХ. 208, арк. 6-7 зв. (рапорт командира Личківського повіту секунд-майора Краміна азовському губернатору генерал-майорові В.Черткову від 16 лютого 1776 р.). Одружені запорожці Барвінкостинківського повіту навесні 1776 р. через своїх депутатів висловлювали губернаторові занепокоєння через брак військових команд, які б могли протистояти гайдамакам, тим більше що у них самих ще влітку 1775 р. владою було конфісковано всю зброю, позбавивши можливості самостійно впоратися з цією напастю.

¹⁸¹ РГАДА, ф. 15, оп. 1, д. 185, лл. 27, 29-29 об.: рапорт генерал-майора Я.Репніна князеві Г.Потьомкіну-Таврійському від 1 березня 1786 р., в якому переказується тест листа до нього від очаківського паші, з викладенням планів спільних дій проти гайдамаків.

Здобичницькі рейди «турецьких» запорожців впродовж перших років по ліквідації Війська, поширювалися не лише на російські, але й на польські землі. Так, на самому початку 1778 р. запорозькі ватаги значно «пошарпали» містечко Летичів, вирізавши до сотні його єврейських і польських мешканців і пограбувавши їх майно. Показово, що головні фігуранти-винуватці у тогочасній урядовій документації, як і на початку століття, продовжують зватися гайдамаками, без огляду на їх підданство та походження¹⁸².

Чисельність гайдамацьких ватаг з «турецьких» запорожців, які здійснювали рейди на російському боці кордону, зазвичай коливалася у межах 20-30 осіб. Соціальний склад – сірома, яка окрім праці на навколишніх рибальських заводах не цуралася й більш легкими способами здобуття коштів¹⁸³.

Серед задунайців-буткалів практики традиційного здобичництва-гайдамакування січової доби зберігалися довше, аніж у тих же чорноморців¹⁸⁴. Риси «фронтирної» території, які сповна зберігала дунайська Дельта впродовж всієї першої чверті ХІХ ст., слабкість централізованого контролю з боку турецького уряду, стан перманентної війни з некрасівськими козаками-старообрядцями, в сукупності, створювали надзвичайно поживне середовище для консервування подібних практик.

Відродження, за ініціативою князя Г.Потьомкіна-Таврійського, Війська вірних запорозьких козаків (Чорноморського війська) викликало занепокоєння у багатьох польських можновладців, які вбачали в цьому небезпеку активізації гайдамацьких нападів на терени Речі Посполитої¹⁸⁵. Й дійсно, ситуативно створені з козаків-чорноморців гайдамацькі ватаги, як і за січової доби, створювали неабияку напруженість у відносинах військової адміністрації з сусідами. При цьому у якості потерпілих фігурують і одновірці – православні¹⁸⁶.

¹⁸² АВПРИ, ф. 89, оп. 89/8, д. 507, лл. 1-7.

¹⁸³ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 315, ч. 2, лл. 82-82 об. (рапорт генерал-поручика П.Текелія князю Г.Потьомкіну від 14 серпня 1785 р.): повідомляв про обставини пограбування француза Фабера, на маєток якого вночі напало 25 гайдамаків, які поранили кількох прислужників, піддали тортурам дружину й тещу цього купця, та вкрали майна на 5000 крб.; у нападниках впізнали робітників рибальського заводу, колишніх запорожців, які перед цим втекли до турків.

¹⁸⁴ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 530, л. 32 (повідомлення Бузької військової канцелярії отаманові Чорноморського війська Бурсаку, від 4 березня 1808 р.): турецького запорожця-буткала Петра Цимбала, який, разом з іншими, перейшов на російський бік, затримали для проведення слідства за фактами його гайдамакування у Молдавському князівстві – грабінництво та конокрадство.

¹⁸⁵ AGAD, АКР, pudlo 90, к. 152. Показовим в цьому відношенні є стурбований тон листів польського короля Станіслава-Августа до Г.Потьомкіна (листопад 1789 р.).

¹⁸⁶ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 72, лл. 57-57 об. (лист до військового судді А.Головатого молдавського боярина [...], від 20 червня 1790 р.): в лісі поблизу від селища Стешкани, що належало боярину, оселилася ватага з сімох чорноморців-дезертирів, яка дошкуляла населенню постійними грабунками.

З свого боку російські урядовці докладали максимум зусиль для того, щоб начисто викоринити дух «гультьяйства», вдаючись для цього не тільки до дій репресивного характеру, але й до засобів ідеологічного впливу, зокрема до пастирських повчань. Так, коли чорноморцям було пожалувано землі на Кубані, у центральному поселенні (коші) на Дністрі – у Слободзії, 15 серпня 1792 р. відбулися збори всіх козаків і поселян для публікації імператорської грамоти та молебну подяки. Урочисте богослужіння провів особисто катеринославський архієпископ Амвросій, який вїхав до Кошу супроводжуваний гарматним салютом¹⁸⁷. Намагаючись використати традиційну релігійність запорозького козацтва, цей ієрей у своїй проповіді, окрім всього іншого, спробував відвернути серця чорноморців від їх «гультьяйства» січової доби¹⁸⁸.

Поступове згасання гайдамацтва розтяглося не тільки на всю останню чверть XVIII-го, але й до початку XIX ст. І російському, й турецькому урядам, в сферу впливу яких потрапили дві найбільші з пост-січових запорозьких спільнот – чорноморська й задунайська, довелося докласти чималих зусиль до викоринення здобичництва в козацькому середовищі, переорієнтовуючи його виключно на військово-службові функції.

5.3. Характерні риси етосу запорозького козацтва

Наприкінці викладення змісту даного розділу дисертаційного дослідження слід відзначити, що інформативні можливості актуалізованої джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. дають можливість для дослідження не тільки таких об'ємних, «магістральних» тем, як соціальний устрій чи то соціальні рухи, але ж і для реконструкції основних рис історичного етосу січової громади.

Під «етосом», у нашому випадку, слід розуміти сучасну дефініцію, прийняту в широкому колі гуманітарних наук (соціології, психології, етиці, філософії), яка означає стиль життя конкретної суспільної групи, орієнтацію її культури, прийняту в ній ієрархію морально-ціннісних норм.

Наукова новизна продемонстрованого нами інформаційного потенціалу введених до наукового обігу джерел полягає в тому, що проблеми, пов'язані з розглядом такої специфічної складової соціальної історії запорозького козацтва,

¹⁸⁷ РНБ ОР, ф. 609, оп. 1, д. 218, л. 101.

¹⁸⁸ РГАДА, ф. 18, оп. 1, д. 314, л. 1-2 («Краткое поучение Верному Черноморскому воску, пред начатием благодарственного молебствия о многолетнем здравии Ея Императорскаго Величества за высочайшия милости оному явлению. Сказывано в войсковой, что в Слободзее, Большой Руфе-Троицкой церкви, Амвросием архиепископом Екатеринославским. Августа 15 дня 1792 года»). Показовим є наступний фрагмент його проповіді: «*Потщитесь тамо оправдать высокое надеяние Всеавгустейшей Монархини. Да сохранит ваше бодрствование покой других. Ваше благоразумие да воздержит приученныя к хищению чуждых соседей руки*».

якою є його історичний етос, розглядалися в дослідженнях попередників майже виключно на основі залучення фольклорних джерел. Час їх фіксації, у більшості випадків, відстояв від часів існування історичного Запорозжя щонайменше на півстоліття, а відтак неминучою була аберація часу й оточення, коли у більшості випадків стиль життя, норми поведінки січовиків, оцінювалися особами, більшість з яких не мала безпосереднього відношення до Запорозжя.

Актуалізація широкого кола документальних і наративних джерел, виникнення яких було сінхронним існуванню самого низового козацтва, або ж козацьких спільнот-наступниць – чорноморської та задунайської, дозволяє з великою долею вірогідності визначити основні світоглядні орієнтири й моральні установки запорожців XVIII ст., дослідити специфіку життєвого стилю й поведінки козака-запорожця, простежити причини й напрямки їх зміни.

Очевидно, що засадничим, базовим, рівнем історичного етосу запорозького козацтва було усвідомлення ним історичної місії ВЗН, його ролі та місця у житті тогочасного суспільства. Приватне й офіційне листування вищих посадовців Коша у завершальний період існування Нової Січі, а також фіксація їх особистої позиції сторонніми особами (насамперед, російськими урядовцями) дають нам змогу дослідити ці фундаментальні основи запорозького етосу.

В характеристиках самої запорозької старшини самооцінка є цілком зваженою, реальною та такою, що відповідала дійсності – перш за все, вони вважали Військо захисником всього православного, а ширше й всього християнського світу від ісламської загрози.

Показово, що подібні вислови зустрічаємо у висловлюваннях різних запорозьких чільників впродовж кількох десятиріч XVIII ст. *«Себя считают быть щитом противу неверных»*, – такого висновку доходить голова Малоросійської колегії П.Румянцев після розмови з військовим суддею П.Головатим у 1765 р.¹⁸⁹ Інший військовий суддя – Микола Касап, сімома роками пізніше, у 1772 р. у своєму листі командирові Дніпровської лінії генерал-майору Василю Черткову, оскаржуючи захоплення військових земель, акцентував на неприпустимості цього *«по знатным сего Войска заслугам которыми завжде великие бусурманские погромляючи силы гордое их прагенение на кровь христианскую до конца затлумилы и набеги их татарские грудмы своими сперлы»*¹⁹⁰.

Слід зауважити, що не в останню чергу подібні погляди формувалися під впливом проповідей, запорозького духовенства, причому як в січовий, так і в пост-січовий періоди. Показовою в цьому відношенні є оцінка «вірного запорозького» козацтва, зроблена добре відомим з запорозької історії духовником – Кирилом Тарловським, відомим також під прізвиськом «дикого попа»: *«...Христолюбивое и верное воинство!»*¹⁹¹.

¹⁸⁹ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 76, л. 4 об.

¹⁹⁰ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 95, ч. 3, лл. 222 об. - 223.

¹⁹¹ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 37, л. 5 (лист ієромонаха Кирила (Тарловського) кошовому отаману Війська вірних запорозьких козаків З.Чепізі від 15 березня 1789 р.).

Треба відзначити, також відзначити, що саме такому усвідомленню історичної місії Запорожжя сприяли не тільки засадничі світоглядні імперативи самого січового товариства, але й оцінка його діяльності вищими сюзеренами – російськими монархами – від Петра I і до Катерини II включно. Тексти царських/імператорських грамот ВЗН традиційно насичені тематичним образами християнсько-мусульманського протистояння з акцентуванням на місії Запорожжя як традиційного захисника православ'я¹⁹².

Взагалі ж то, тема козацької слави, козакування як найбільш гідного способу служіння Богові й Вітчизні, лейтмотивом звучить в листуванні між собою колишніх січовиків, та й просто осіб, причетних в той чи інший спосіб до старого Запорожжя. Так, колишній запорозький старшина Василь Колотнеча, на той час вже російський дворянин і поміщик, у своєму листі 1792-го року до А.Головатого, поздоровляючи його та все Військо з милостями від імператриці, висловлював своє задоволення з приводу того, що *«еще козацкая слава не изгубла, а процветает»*¹⁹³. Колишній курінний отаман (ще з січової доби) П.Плохій, готуючись до прийняття чернецтва, відписує кошовому чорноморців З.Чепізі: *«свидетельствую мой всенижайший поклон всему Войску за козацтво, а я вечно остаюсь в монастыре...»*¹⁹⁴.

Відзначимо при цьому, що традиціне запорозьке усвідомлення того, що ж саме вважати козакуванням, у чому полягає ця «козацька слава», кардинально відрізнялося від урядового розуміння «козаччини» й «служби козацької».

Звитяга (молодецтво) було обов'язковим елементом поведінки козака-січовика, особливо для представників його молодшої генерації – молодиків. Ведення небезпечного рибальського або мисливського промислу в глибині території сусідів-ворогів, відгін коней і худоби, захоплення здобичі – всі ці діяння були конче необхідними, без них не можна було сподіватися на повноцінне визнання курінними братчиками. Причому підтвердження цього можна віднайти і в документах досліджуваної доби, а не лише в пізнішому фольклорі. Маємо кілька згадок про участь саме молодиків з Великого Лугу в гайдамацьких ватаг, що шарпали польські володіння¹⁹⁵, або ж у заснуванні тими ж молодиками куренів на кримській землі¹⁹⁶.

¹⁹² РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 1, ч. 2, лл. 6 об., 10: *«во знак своей к нам подданической верности в защищение нашей православныя христианския кафелическия веры и Святого Креста»* або *«верные наши подданные против неприятелей Наших и Креста Христоваго врагов... мужественные и ревностные службы и действия показали»* (грамоти імператриці Анни Іоаннівни від 18 червня 1735 р. і 14 січня 1737 р.).

¹⁹³ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 126-а (т. 2), лл. 262-263 (лист від 9 жовтня 1792 р., з Павлограда).

¹⁹⁴ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 117 (т. 1), л. 131 (лист від 3 жовтня 1791 р., з Кисляківки).

¹⁹⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1591, л. 127.

¹⁹⁶ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 1, ч. 2, лл. 35 об. - 36. У турецько-кримських документах вони звичайно зветься *джюрун*, або *гюрун*, тобто джурами, молодиками (з скарги хана Селім-Гірея II імператриці Єлизаветі Петрівні на Військо Запорозьке Низове (1747 р.)).

Погляд на здобичництво як на справу гідну справжнього козака був притаманним не тільки січовій сіромі, але й самій високопосадовій старшині. Звісно ж, що подібне трактування звитяги, молодецтва, хоробрості здавалося носіям державницької традиції викривленим, гідним осуду¹⁹⁷. Звертаючись чергового разу до вже знаного нам донесення П.Румянцева (1765 р.), не можемо обійти увагу його характеристику військового писаря Глоби, який на його думку був «образом не рыцарства, а разбойничества, как лутчим к достижению богатства, ...весьма пленен...»¹⁹⁸.

Показовим моментом цієї ремарки російського високопосадовця є те, що вона містить в собі свідчення західноєвропейських привнесень романтизованого ідеалу воїна-служителя на ментальну площину російського імперського простору. Зазначимо також, що в пост-січовий період запорозької історії, під впливом зовнішніх чинників, подібний же, ідеалізований погляд на характер і зміст «козацької служби» поширюється як в колах козацьких, так і в колах близьких до нього¹⁹⁹.

Розглянувши складові історичного етосу січової громади, які характеризують погляд запорожців на сенс буття кожного з них та Війська в цілому, його відносини з оточуючим світом, з головними фігурантами навколишньої реальності, не можна обійти увагою й ті його складові, якими визначалися поведінкові стереотипи на рівні «внутрішньому», а саме ті, які регламентували погляди на характер січової козацької громади, на стандарти ставлення козаків один до одного.

Наскільки це видно з автентичних епістолярій, все Військо розумілося як «братство», причому у всі періоди свого історичного існування. Належність до єдиного «січового братства», домінувала, виходила на перший план, по відношенню до належності до різних генерацій січовиків. Так, колишній запорозький кошовий П.Федорів, у своїх листах звертається до чорноморських старшин (які за його отаманства були ще зовсім молодими козаками), не інакше як «брати», або «братчики»²⁰⁰.

---

¹⁹⁷ РНБ ОР, ф. 588, оп. 1, д. 1812, л. 6 об. Як зауважував анонімний новоросійський поміщик: «Храбростью они называли все то, что могли отнять у своих соседей, что усугубляло их богатство».

¹⁹⁸ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 76, л. 5 об.

¹⁹⁹ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 126-а (т. 2), лл. 336-337 об.: тогочасні епістолярії донесли достатню кількість велми характерних свідчень на користь цього: так, приятель А.Головатого, відомий український просвітник XVIII-го століття, Ф.Квітка, який був вчителем сина Головатого, розпочинаючи в листі малоприємну для чорноморського керівництва розмову про гайдамакування їхніх підлеглих – чорноморців у Катеринославському намісництві, зауважував: «та ще батьку, поговоримо лиш ми і о козацкой славе, бо слава бувасть двояка» (лист від 28 жовтня 1792 р., з Харкова).

²⁰⁰ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 73, лл. 6-6 об. (лист колишнього кошового отамана Війська Запорозького Низового П.Федорова до отамана й судді Чорноморського війська – З Чепіги й А.Головатого, від 7 квітня 1790 р., з Самарського Пустинного монастиря).

Фольклорна традиція запорозького козацтва при цьому не йде врозріз з даними письмових наративів: старші генерації запорозьких козаків все одно сприймаються як складова частина запорозького «братства». Використовуючи термінологію означення кровного рідства на кшталт «батьки» й «діди», по відношенню до старших генерацій запорозьких козаків, ті ж запорозькі барди в своїх думках, в якості маркерів для відокремлення однієї генерації від іншої користуються як нам здається не стільки конкретними одиницями виміру часу (роками, чи десятиріччями), а радше, історичними епохами (добою Гордієнка, себто початку XVIII-го століття, чи кримської протекції, або когось іншого). Наприклад у пісні-жалю, складеній після 1775 р. згадується «...присяга, що мусили батьки цариці Ганці вчинити», тобто генерація «батьків» – генерація козаків кримської доби, оскільки йдеться про події 1734 р.²⁰¹ Так само зрозуміло, що у випадку, коли в пісні, час створення якої припадає приблизно на той же 1734 р., йдеться про те, що «...треба нам Кошем стати, де діди, батьки сиділи...», чи про те, що «...нехай же ми будемо служити як батьки й діди служили...», під «дідами/батьками» слід розуміти генерації запорожців періоду 1654 – 1709 рр.²⁰²

До коло «соціальної компліментарності» при цьому потрапляють не тільки попередні й нинішні генерації козаків-запорожців – за тогочасними епістоляріями простежується ідея «великого козацького братства». Принаймні незаперечним є факт її існування на рівні вищої старшини таких козацьких військ як Чорноморське й Бузьке: побратимами були Захарій Чепіга та Петро Скаржинський²⁰³.

Констатуючи усвідомлення самими широкими верствами запорозького козацтва ідеї «козацького братства» всередин Війська та за його межами, розглянемо механізми реалізації цієї ідеї на практиці. Оскільки ВЗН від початку свого існування являло собою конфедерацію січових куренів, розгляд практичного втілення концепції «січової сім'ї», як важливішої складової історичного етосу запорозького козацтва слід починати саме з рівня куреня.

Як це виходить з документальних свідчень часів Нової Січі, кодекс «курінної честі» вимагав обов'язкового надання допомоги побратимові у разі необхідності – заступництва за нього у тому випадку, коли він того потребує. У такому разі козаку куреня гуртувалися, виступаючи потужною силою проти другої сторони. Жовтнем 1750 р. (20 число) датовано досить показовий випадок, який мав місце на Січі: четверо драгунів із ландміліцької команди Новосіченського ретраншементу образили козака Мінського куреня. Трохи згодом за нього вступилося вже 50 (!) козаків з його куреня, які під час бійки покалічили кількох

²⁰¹ СПБИИРАН, ф. 200, оп. 2, д. 188, лл. 19 об., 20-20 об.

²⁰² Ibid. – Л. 10 об.

²⁰³ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 117 (т. 1), л. 104 (лист П.Скаржинського до З.Чепіги, від 15 жовтня 1790 р.) – удавано ображаючись на З.Чепігу за те, що той давно не писав йому, П.Скаржинський нагадує: «*позабулись, что мы с вами колись побратались, як в Касперовке напивались*».

російських вояків та одного вбили²⁰⁴. Інцидентами подібними до описуваного рясніють й аннали пост-січової доби, відколи, власне, розпочинається відлік чорноморської історії²⁰⁵. Зауважимо, що у даному випадку поведінка запорожців/чорноморців не особливо вирізнялася на загальному фоні поведінкових імперативів мешканців решти українських земель, які в повсякденному житті здебільшого керувалися ветхозавітним принципом «око за око», воліючи розбиратися зі своїми образами та кривдниками самі, без судових позивів²⁰⁶.

Одним із найбільш ревно дотримуваних принципів запорозького етосу був принцип невидачі будь-якої особи, яка шукала притулку й захисту на Запорожжі. Причини достатньо суворого дотримання цього принципу витікала з особливостей формування й наповнення Війська – нехтування ним автоматично призвело б до звуження людського потоку на Низ та послаблення потужності й впливу запорозького козацтва. Невидача втікачів була «святим правилом» для запорожців не тільки у XVII ст., але й у більш пізні часи, коли для решти козацьких спільнот, наприклад для тих же донців, формула «с Дону выдачи нет» давно вже перетворилася на поетичну легенду.

Прикладів тому існує багато: наприклад під час протиборства донських та запорозьких козаків за землі у Північно-Східному Приазов'ї, у квітні 1746 р. стався випадок, коли команда донського старшини Туроверова намагалася захопити та від конвоювати до Черкаська 18 бурлак із числа біглих росіян та українців. Цьому наміру збройно протистояв запорозький полковник Таран, який не віддав втікачів на поталу, незважаючи на те, що знав, що діє всупереч імператорським наказам²⁰⁷. За трохи пізнішими даними (1761 р.) у Війську Донському існувала спеціальна команда, яка займалася затриманням втікачів з внутрішніх губерній на кордонах і всередині військових земель. Команда ця налічувала 348 козаків (2 % від загальної кількості Війська – 17161 стройових козаків і старшин)²⁰⁸.

На Запорожжі ж практика видачі втікачів так і не набула поширення. Хоча в документах Коша 1772-го року і згадується спеціальна команда під орудою полковника Сніжка, яка мала б займатися виявленням всякого роду безпаспортних бурлак та їх конвоюванням на попередні місця мешкання, її

²⁰⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 846, лл. 18-18 об.

²⁰⁵ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 117 (т. 2), л. 353 (лист військового судді А.Головатого до кошового отамана З.Чепіги, від 17 жовтня 1792 р.): повідомляючи на Кубань про події у старому коші – Слободзії, той достатньо яскраво описує сутичку на побутовому ґрунті – «... солдат козакови нашоу обрубил пальцы, а наши, поправивши, убили солдата...».

²⁰⁶ РГАДА, ф. 1445, оп. 1, д. 56, лл. 1-1 об.; настанова П.Румянцева Малоросійській колегії від 19 листопада 1777 р. з вимогою повторних публікацій наказів населенню українських губерній про неприпустимість самосудів, смертовбивств та мордобойв під час вирішення спірних питань.

²⁰⁷ РГАДА, ф. 20, оп. 1, д. 54, ч. 2, лл. 44-44 об.

²⁰⁸ РГВИА, ф. 13, оп. 1, д. 100, л. 243.

робота з боку російського командування традиційно оцінювалася як незадовільна²⁰⁹. Вельми показовим для характеристики ставлення січовиків до всього, що було пов'язано з переслідуванням та видачею втікачів є й випадок, датований тим же, 1772-м роком: коли козакам-«дунайцям» з команди І.Мандри, що стояла влітку того року під Ізмаїлом, було наказано прийняти участь у гонитві за кількома молдаванами, які втекли з земляних робіт, згадуваний запорозький полковник навідсіч відмовився виконувати наказ²¹⁰. Очевидно, що принцип «невидачі» належав до одного з найдавніших у традиційному запорозькому етосі.

Життя на прикордонні диктувало правила поведінки не тільки всередині козацької громади, але й по відношенню до своїх реальних або потенційних ворогів. В умовах перманентної степової війни краще було мати «свого» серед «чужих». Ще й на середину XVIII ст. зберігалася практика побратимства між запорозькою старшиною та ногайсько-татарськими мурзами та офіцерами турецьких прикордонних фортець, відома за джерелами більш раннього періоду. У тому разі якби в полон, наприклад, до ногайців потрапив запорожець, його «побратим» обов'язково викупив би його, і навпаки. Неабияка раціональність подібної практики призводила до того, що до неї подекуди долучалося й російське офіцерство, яке проходило службу на прикордонні²¹¹.

Продовжуючи аналізувати інформаційний потенціал актуалізованої джерельної бази у справі реконструкції основних рис традиційного запорозького етосу, ми не можемо обійти увагою питання про одну із засадничих норм за якою відбувалося віднесення того чи іншого запорожця до «справжніх» січовиків – «лицарів», чи то до «гніздюків». Йтиметься про ставлення суспільної думки січової громади до проблеми сім'ї та шлюбу, та, відповідно, до цього, на поділ всіх козаків на «білу» й «чорну кість» – на холостих і одружених.

Те, що згідно січової традиції запорожець одружений вважався, за своїм соціальним статусом, значно нижчим за холостого, простежується не лише в усній традиції, але й за письмовими джерелами. Ось, наприклад, в якій тональності військовий суддя М.Касап висловлюється з приводу запорожців, які оселилися у форштадті Олександрівської фортеці: *«разные женатые казаки и обыватели, оставя свою должность и самые жилия и лакомясь на прибыли, утесняя холостых запорожских казаков...»* (підкреслення наше – В.М.)²¹². Цілком виразно відчувається, що сам суддя, другий після кошового військовий старшина, вважає «гніздюків» у порівнянні з нежонатими «лицарями» не тільки

²⁰⁹ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 95, ч. 3, л. 219.

²¹⁰ РГАВМФ, ф. 212, оп. 4, д. 139, л. 8 (рапорт полковника І.Мандри обер-інтендантові М.Рябініну від 17 липня 1772 р.). дослівно, відповідь була наступною: *«на которой приказ вашему высокородию репортую, что Войско Запорожское, в команде моей находящееся, не для таковых случаев, как ваше высокородие приказывают сюда призвано, но единственно для случая военного».*

²¹¹ РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1579, лл. 431-431 об.

²¹² РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 95, ч. 3, л. 223 об. Лист командирові Дніпровської лінії В.Черткову від 29 вересня 1772 р.

менш вартісною категорією, але й верствою зараженою пошестю користолюбства, начебто не притаманною холостим січовикам.

Показовою для характеристики ставлення січовиків до інституту шлюбу є й «справа» військового товариша Василя Хорбата, який влітку 1776 р. подав чолобитну князеві Г.Потьомкіну з проханням вдовольнити його претензії і повернути частку конфіскованого майна останнього військового писаря Івана Глоби. Суть справи полягала в наступному – з часу своєї появи на Січі у 1761 р. і впродовж наступних 10 років він був «товаришем» Глоби. Спільно вони володіли зимівником, до якого згодом додався ще й млин. Все йшло як треба, аж поки у 1771 р. Хорбат не взяв та й одружився. Здавалося б, що тут такого? Однак укладений ним шлюб став кінцем їх дружби і співпраці. Дізнавшись про одруження товариша, Глоба не на жарт обурився, розірвав духовні узи «товаришування», апелюючи до того, що *«мне с тобой в товарищах быть ни за способно, потому что я пан, а с мужиком мне товаришить не можно»* (!)²¹³. Як слідство, Хорбат втратив не тільки товариша, але й частку майна, оскільки Глоба вбачав у одруженні товариша без попередження особисту образу собі. Тут можна було б, звичайно, розміркувати про особливості несамовитої вдачі Глоби, про можливий наклеп із боку Хорбата, однак не треба забувати одного – Глоба був одним із вищих військових старшин, тобто людиною публічною, кожен крок і вчинок якої був на виду. Слід признати, що розрив його з Хорбатом цілком вкладався в рамки січової традиції, а тому останній і мав чекати аж 5 років поки зміг висунути свої претензії на Глобу вже представникам нової влади, яка дуже несхвально дивилася на практику «січового целібату».

Серед чи не найбільш характерних норм історичного запорозького етосу, культивованої поколіннями січовиків слід також назвати «простоту». Під «простотою» тут слід розуміти як простоту поведінки, так і простоту побуту. Традиційна модель поведінки «запорожця» вимагала маскування під козака-нетягу навіть високо освічених старшин штабу Петра Калнишевського та Івана Глоби. Подекуди ця поведінкова модель відігравала роль своєрідної маски простацтва, за якою можна було й сховатися при нагоді. Ось як змальовує обставини своєї бесіди зі згаданими особами (військовим отаманом та суддею) граф П.Румянцев (1765 р.): *«кошевой под видом грубого казака довольно вежливо, а писарь под видом вежливаго и знающаго обстоятелствы дел, грубыми казацкими терминами отвечали, что оне... заключают всю свою должность токмо в верности Вашему Императорскому Величеству...»*²¹⁴.

Зневага до благ матеріальних (як явна, так і нарочита, удавана) була однією з обов'язкових складових січового «лицарського» етосу. Добробут, статок, комфорт, хоча й не заперечувалися взагалі, однак і не відносилися до числа традиційних чеснот, якими мав бути наділений запорожець. Розставатися з грошима та майном, у разі потреби, слід було легко, що всі носії «запорозької

²¹³ ДІМ, КП. 74238 / АРХ. 14531, арк. 112-112 зв.

²¹⁴ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 76, л. 4 об.

ментальності» й демонстрували раз по разу. Достатньо характерною в цьому відношенні є поведінка козаків, які влітку 1776 р. збиралися «йти під турка» – тотальний розпродаж майна за безцінь, віддача його сусідам чи взагалі пожертвування на церкву²¹⁵.

Нехтування матеріальним у січовиків часто приймало крайні форми – нарочите, удаване, на межі з блюзнірством, воно надовго запам'ятовувалося очевидцям²¹⁶. Втім, існувало воно рівно стільки, скільки існував традиційний соціальний устрій. Щойно, як наприклад у чорноморців, місце колишньої корпорації неодружених чоловіків посідає «класичний» соціальний устрій «волості», основою якого є мала сім'я, зневага до матеріальної частини буття відходить у область історичної пам'яті та фольклору. Останню обставину не без задоволення констатували сторонні спостерігачі з числа російських можновладців, що докладали значних зусиль до спрямування засад життя чорноморської громади в «легітимне», з точки зору імперії, русло²¹⁷.

Звісно ж, що ступінь здатності до дотримання козацької «простоти» був абсолютно різним серед козацтва в цілому. Очевидно, що умовна, ментальна межа розподілу, проходила по тонким матеріям вдачі – вродженій та сформованій під впливом оточення, особистих схильностей та уподобань і такого подібного. «Простота» за часів існування Січі розглядається як необхідна чеснота самими широкими верствами козацтва, після її ліквідації достеменно швидко виходить з ужитку, особливо серед старшинської частини Війська. В той час, як одні з запорозьких старшин після 1775 р. заходилися насаджувати слободи, збирати

---

²¹⁵ ДІМ, КП. 74232 / АРХ. 14531, арк. 116 (рапорт командира Барвінкостініківського повіту (паланки) секунд-майора Крамніна до Азовської губернської канцелярії від 16 червня 1776 р.): «*козаки продают свой скот дешевою ценою и отдают в долг ис половины с тем что естли де мы живы будем то отдашь нам половину, а естли каким случаем пропадем, то отдай на церковь, а другия говорят мы все бросим, а что надо заимеем где ни будь, а себе оставляют по двое лошадей*».

²¹⁶ РНБ ОР, ф. 550, оп. 1, Q IV-410, л. 33 об. («*Хождение в Иерусалим из Москвы старца Леонтия в 1701 – 1703 годах*»): «*...казаки палеевщина и свальбы покинули, а все голудба беспортошная, а на ином и клока рубахи нет, страшны зело и черны, что арапы, а лихи что собаки из рук рвут, они на нас стоят дивятца, а мы и втрое, что таких уродов от роду не видывали...*».

²¹⁷ РГИА, ф. 1286, оп. 1, 1804 г., д. 246, лл. 2-9 об. (рапорт херсонського військового губернатора А.Розенберга імператорові Олександрю I про результати інспекційної поїздки Півднем): «*...проезжая к Екатеринодару и оттуда, видел довольно многолюдные селения – жители обзаведшиеся домами и хозяйством, представляют не то уже странное общество, которое прежде в бывшей Сечи Запорожской составлено было. Люди осемьянившись не те уже марнотратцы, которые все что ни собрали, каким бы то образом ни было, расточали. Они теперь, по видимому, трудолюбивее... Поступившие в сформированные полки казаки, люди самые видные и крепкого сложения, и хотя разноцветно, но пристойно одетые. Офицеры большею частию молодые, старающиеся друг перед другом себя отличить...*» (л. 8).

атестати та подавати чолобиття на ім'я імператриці та князя Потьомкіна²¹⁸, інші не менш хоробрі й заслужені, махнувши рукою на «нові порядки», пропивали по шинках свої золоті медалі, розпродавали оздоблені, багаті зимівники чи просто їх кидали, та йшли під турка-бусурмана, у повну безвість, йшли туди де було трохи більше можливості зберегти козацький спосіб життя, дух старого Запорозжя²¹⁹.

Не випадково, що подібний поведінковий стиль виглядав алогічним і підозрілим в очах російської адміністрації, яка воліла робити ставку на елемент не просто заслужений, заможний і статечний, але й практично начисто позбавлений «запорозького» погляду на життя і життєві цінності. Звітна документація місцевих російських командирів вищому військовому командуванню, датована першими часами по ліквідації Запорозької Січі, дає змогу простежити поведінкові моделі колишніх запорожців – носіїв «січового духу». Ось, наприклад, як описує свої перші відвідини Великого Лугу поручик Тіт Корчагін, призначений в листопаді 1775 р. командиром Кінсьководського повіту: по приїзді до Олександрівської фортеці він зажадав побачити свого попередника – запорозького старшину Твердого. Зустріч відбулася не скоро – Твердий демонстративно уникав зустрічі з російським офіцером, а коли таки з'явився, то відразу ж відхрестився від необхідності звіту про збір податків серед колишніх січовиків, мотивуючи це своєю неписьменністю. Корчагіну на залишалося нічого іншого, як зібрати *«из ближайших мест дутчих и зажиточных людей, Великого Лугу жителей»*, повідомити їм про свій вступ на посаду, замість Твердого, та почати формувати «команду» обираючи з числа згаданих осіб отаманів над зимівчанським населенням²²⁰.

Не буде перебільшенням сказати, що як для самого козацтва, так і для оточуючого його світу, надзвичайно важливим було не тільки те як поведився той чи інший запорожець, а й те як він виглядав ззовні, які речі його супроводжували по козацькому життю.

²¹⁸ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 311, лл. 2-158: чолобиття й атестати Максима Комлика, Герасима Спичака, Івана Головатого, Петра Старого, Семена Жея, Василя Донця, Мокія Гулика, Василя Вовка, Антона Шульженка, Костянтина Шнурчевського, Омеляна Барабаша, Андрія Зеленського, Івана Неживого, Антона Шлома, Павла Великого, Микити Довбні, Гаврила Письменного, Семена Білого, Микити Кравчини, Івана Копійки, Степана Курила, Петра Гнойового, Івана Малого, Петра Чернявського, Степана Шапошника, Федора Водолаги, Івана Білого, Степана Самсики, Кліма Перепілки, Корнія Куропаського, Степана Жидка, Івана Вербця, Степана Розлаги, Олексія Шульги, Василя Супереки, Якова Чинбаря, Давида Півненка (Кучердученка), Йосипа Сопілки, Семена Бойка; ДІМ, КП. 74268 / АРХ. 14561, арк. 195-198 – чолобиття й атестати полкового старшини, колишнього писаря Личківської паланки Василя Чернявського.

²¹⁹ Див. Розділ 2.1, в якому йдеться про життєвий шлях полковників Герасима Колінки (Коленка) та Івана Сухини, одних із перших кошових отаманів Буткальського та Чорноморського козацького військ.

²²⁰ ДІМ, КП. 166478 / АФД. 156, арк. 81-84 (рапорт командира Кінсьководського повіту поручика Т.Корчагіна до Азовської губернської канцелярії; початок грудня 1775 р.).

Особливою прикметою, за якою запорожця (чорноморця/задунайця) впізнавали отчуючі, безперечно, був чуб-«оселедець». Це й не дивно, оскільки сам факт поголення голови на запорозький штиб розглядалося як акт своєрідної ініціації, долучення конкретної особи до січової громади, що підтверджується як документальними джерелами²²¹, так і наративними²²².

Значення запорозької чуприни-оселедця як символу належності до козацької громади зберігалося тривалий час. Так, колишні запорожці скаржилися у 1796 р. на дії таврійських і катеринославських поміщиків, які не тільки перешкоджали їм записуватися в чорноморці, але ж і силоміць позбавляли права носити «оселедці», в такий спосіб ніби символічно переводячи їх з козацького до селянського стану²²³. Практично синхронно у часі десятки поміщиків катеринославського намісництва скаржаться на зухвалі пограбування з боку гайдамацьких ватаг, основу яких складають чорноморці. Коли ж їх намагаються запевнити в тому, що то є не справжні чорноморці, а звичайні гультаї (оскільки чорноморці всі вже переселилися на Кубань), постраждали в якості головного доказу «*уличают тем, что в чупрынах*»²²⁴.

Вірогідно, що не просто «гарним тоном» у справі дотримання споконвічних січових традицій, але ж і цілком ширими, не удаваними, в чомусь навіть щемливо сентиментальними, є задокументовані сучасниками (а не тільки фольклорні) зразки ставлення запорожців/чорноморців, до своїх не одушевлених і навіть

---

²²¹ BCz, rkps. 3840, k. 200 (лист подільського воєводи В.Ржевуського до маршалка надвірного С.Мнішка від 2 лютого 1762 р.): «...*wypadali corocznie z Siczy hajdamacy, których zowią watażki albo komendanci hajdamaków. Ci sobie dobierali w dziecięcero więcej naszych z Polski hultajów, pijaków, nawet i szlachtę, seledce im golili i na hajdamaków przeformowywali...*».

²²² Мигрин И. Похождения или история жизни Ивана Мигрина, черноморского казака. 1770–1850 гг. / Сообщ. Г.И. Мигрин // Русская старина. – 1878. – Т. 23. – № 9. – С. 6: «...*донесли Головатому, что я еще кобянюсь. «А, бисов сын! – сказал он, – обреть ему швыдче голову по-казачьи; тогда он будет уже нашим». Таким образом мне остригли волосы, отрезали длинную мою косу (тогда носили еще косы) и оставили только одну косичку напереди, называемую «чуприна», – и я стал черноморцем...*».

²²³ ГАКК, ф. 250, оп. 1, д. 26, л. 61-62 об. (копія рапорту одного чорноморського старшини таврійському губернатору С.Жигуліну, від 13 лютого 1796 р.). дослівно звучало так: «...*многие помещики... отдают в рекруты, отрезают чупрыны, бьют безчеловечно, отправляют в тюрьмы, несмотря ни на какие их доказательства...*».

²²⁴ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 126-а (т. 2), л. 337-337 об. (лист Ф.Квітки до А.Головатого, від 28 жовтня 1792 р.). В цьому ж листі Квітка запевняє Головатого, що завжди намагається захищати чорноморців від неправдивих звинувачень, причому робить це досить дотепно: всім тим, хто вважає чубатих грабіжників чорноморцями він відповідає, що от, наприклад, Василь Мирович, засуджений у 1764 р. на смерть як державний злочинець (за невдалу спробу звільнити з ув'язнення в Шліссельбурзі Іоанна VI Антоновича) носив косу – то що ж, тепер всіх тих, хто носить коси вважати «Мировичами»?

«неживих» товаришів чи то подруг – коня, зброї, люльки²²⁵, навіть до традиційного запорозького вбрання. Стосовно останнього можна стверджувати, що специфічний одяг (свого роду dress-code) як маркер, що визначав приналежність до корпорації побутував у пост-січових козацьких громадах ще впродовж майже півстоліття після ліквідації Запорозької Січі. Щоправда, дотримувалися його здебільшого представники старшого покоління, які самі були запорожцями²²⁶.

---

²²⁵ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 15, л. 4 (Лист до кошового отамана Війська запорозьких вірних козаків З.Чепіги від А.Бекшикова, від 15 серпня 1788 р.): згідно наказу самого ж кошового, спеціально відряджений козак віз йому «його» (!) люльку.

²²⁶ ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 855, л. 18: ще й у 1823 р. чорноморець П.Дробязко, під час перебування на богомоллі у Києві, одягається «по-запорозьки».

Висновки

Можна стверджувати, що конкретні напрямки дослідження соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. зумовили опрацювання науковцями відповідних тематиці комплексів джерел. Поширення протягом кінця XVIII – першої половини XIX століття офіційного погляду на запорозьке козацтво як на деструктивну, анархічну силу, визначило як представництво, так і характер джерельної бази досліджень. Дослідницька увага приділялася джерелам, які було випродуковано органами центральної влади – головним об'єктом історичних, археографічних та джерелознавчих студій ставали актова документація та матеріали офіційного листування.

По справжньому наукове вивчення та дослідження соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. розпочинається зі студіями А.Скальковського. Історичні й археографічні розвідки цього дослідника фактично започаткували традиції ґрунтовної архівної евристики, заклали основи едиційної археографії та окреслили напрямки актуалізації джерел з історії Запорожжя. Виявлення (фактично порятунок), систематизація та введення цим вченим до наукового обігу матеріалів кошового архіву Нової Запорозької Січі дозволило як йому самому, так і наступним дослідникам створювати аналітико-синтетичні праці з окремих аспектів соціальної історії січової громади, в тому числі із археографічно-джерелознавчим акцентуванням.

Заснування й діяльність таких осередків історичної науки, як Одеське товариство історії та старожитностей, Київська археографічна комісія, архівних вчених комісій (зокрема, Катеринославської), суттєво збільшили кількість історичних досліджень проблеми. Практична діяльність редакційних колегій друкованих часописів згаданих наукових товариств, а також таких як «Основа», «*Киевская старина*» («Україна») та інших подібних, реалізована шляхом публікації наукових здобутків, не тільки сприяла консолідації дослідницького загалу, але й стала каталізатором подальших наукових пошуків. Саме на сторінках цих часописів з'являється велика кількість археографічних робіт з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.

Провідною темою у дослідженні соціальної історії Запорожжя XVIII ст. впродовж усього століття наступного, XIX-го, є гайдамацька проблема. В працях істориків державницької течії цей соціальний рух розглядається як негативний вияв анархічної, егалітарної сутності козацтва. Виникнення національних традицій історіописання та започаткування українських наукових шкіл в історичній науці активізували процеси наукового пошуку та сприяли значному розширенню джерельної бази. Змінюються ідеологічні акценти: в працях В.Антоновича, Д.Яворницького та ін. гайдамацтво позиціонується як етап визвольної боротьби народу в цілому (козацтва і селян). Відповідно до цього, дослідники масово звертаються до джерел особового походження – тих, які

містять інформаційний шар, що відображає індивідуальний досвід творення історії на рівні пересічних фігурантів цього процесу.

Поширення на початку ХХ ст. в суспільних науках марксистських теорії та практики активізувало дослідження соціально-економічної історії. Серед дослідників, що оперували в дослідженні історії Запорозжя ХVІІІ ст. відповідним позитивістським інструментарієм, помітним явищем стала археографічна діяльність Н.Полонської-Василенко. Підхід цієї дослідниці багато в чому можна вважати новаторським: першочерговим завданням джерелознавчих досліджень Н.Полонська-Василенко вважала не тільки евристичну та едиційну роботу (з подальшим проведенням історичної критики документу), але й створення історичних реконструкцій на основі актуалізації інформативних можливостей досліджуваних джерел.

Втім, закріпитися цим інноваціям у повсякденних дослідницьких практиках не вдається – з 1930-х років порушується комплексність дослідження соціальної історії запорозького козацтва. Науковий інтерес до січового періоду сприймається як вияв буржуазного націоналізму та всіляко переслідуються. Відповідно до цього, археографічна та джерелознавча робота гальмується. Дослідження соціальної історії Запорозжя впродовж наступних сорока років стає можливим виключно в контексті дослідження проблем «антифеодальних народних рухів», зокрема гайдамацького. Згідно із традиціями офіційної радянської історичної науки, кількість археографічних розвідок за з даної проблематики поживалюється в ювілейні роки – наприклад до двохсотріччя Коліївщини.

Впродовж 1940 – 1980-х років студії з соціальної (соціально-економічної) історії запорозького козацтва уможливаються, однак центральними темами стають такі як соціальне розшарування всередині січової громади на базі економічної нерівності, інституалізація «капіталізованого» старшинського прошарку та тому подібні. Класичним взірцем праць того періоду можуть вважатися дослідження В.Голобуцького. Збереження позитивістських дослідницьких практик сприяло розширенню джерельної бази досліджень за рахунок джерельних комплексів, до того часу актуалізованих неповною мірою (наприклад, фондів Державного архіву Краснодарського краю). Разом із цим, характерною прикметою часу став також вибірковий підхід до джерел, їх фільтрація за принципом відповідності канону.

Зміна дослідницької парадигми, спричинена лібералізацією та подальшим демонтажем радянської державної та ідеологічної систем наприкінці 1980-х – початку 1990-х років, сприяла поживаленню вивчення соціальної історії запорозького козацтва на якісно нових методологічних засадах. На сучасному етапі дослідницьких студій з соціальної історії запорозького козацтва ХVІІІ ст. чільне місце належить працям Ю.Мицика, А.Бойка, О.Бачинської, О.Олійника. Поживалення археографічної роботи конкретизувалося появою праць Г.Швидько, Ю.Мицика, В.Грибовського, І.Синяка.

На сучасному історіографічному етапі головним чинником, що суттєво уповільнює розробку соціальної історії запорозького козацтва, як дослідницького напрямку, залишається низький рівень актуалізації комплексу джерел з історії Запорозжя XVIII ст. в цілому. Подібний стан речей пояснюється тим, що в центрі уваги історіографії та джерелознавства XIX – початку XX ст. перебували матеріали до військової й політичної історії запорозького козацтва XVIII ст. Радянська історіографія й джерелознавство були сфокусовані на джерелах соціально-економічної (фактично – економічної) історії Запорозжя та історії соціального розшарування та класового протистояння всередині січової громади.

В результаті подібних, односторонніх підходів до вивчення проблеми сформувався усталений комплекс актуалізованих джерел, що перетворився на традиційну джерельну базу всіх досліджень з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. Решта джерел залучалася безсистемно, у вигляді вкрапель окремих документів, використаних поза контекстом їх генетичних витоків й логічно-інформативних зв'язків. У результаті цього розробка проблеми джерельної бази соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. в історіографії була ускладнена одиничністю історично сформованих, цілісних корпусів джерел з історії Запорозжя.

Відтак, принципово новим дослідницьке завдання сучасного етапу є комплексне осмислення історичної ролі запорозького козацтва як суб'єкта соціальних, політично-правових і культурно-побутових відносин на півдні України, яке, в свою чергу, вимагає подолання традиціоналізму у виборі джерел дослідження, цілісної реконструкції джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. і вирішення проблеми повноти та репрезентативності джерельної бази.

Проведення такого дослідження має базуватися на наукових принципах об'єктивності, історизму та багатофакторності, із застосуванням сукупності загальнонаукових, міждисциплінарних, а також загальних і спеціальних джерелознавчих/історичних методів та прийомів джерельної критики. Комбіноване використання зазначених методів дає змогу дослідити історичні особливості виникнення, руху та фондування документальних джерел, з'ясувати специфіку утворення й функціонування наративних і фольклорних джерел, розробити напрями реалізації інформативних можливостей джерельної бази з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.

Початок правління Петра I для ВЗН ознаменувався спробою поступового втягнення Січі в систему загальнодержавного адміністративного управління через посилення гетьманської влади на Запорозжі. Спроби уряду залучити запорозців до регулярної військової служби, обмежити зовнішній приток людей до Війська та зафіксувати зовнішні кордони Вольностей сприяли зростанню антиросійських настроїв козацтва, намагання його уникнути включення до централізованої системи адміністрування. Слідством уніфікаторської політики російського уряду став вихід Війська з-під його протекції у 1709 р.

Найбільш прикметною рисою османсько-кримської системи адміністрування стосовно запорожців, за часів їх перебування в підданстві Гіреїв (1709/11 – 1734), був колективний васалітет Війська від того чи іншого кримського хана. Найближчі родичі та наступники ханів – калга-султан, нурадин-султан, ор-бей та ін. також мали важелі впливу на січовиків. Управлінські рішення стосовно Війська з кримського боку приймалися, зазвичай, колегіально – на засіданнях ханського уряду – дивану. Османська зверхність проявлялася в адміністративному контролі за ВЗН з боку провінційних правителів – бейлербеїв і санджак-беїв (румелійського; бендерського, очаківського). Майже чвертьвікова спроба запорожців органічно вписатися до державного організму Кримського ханства виявилася невдалою. Причини невдоволення ВЗН та наступного повернення запорожців у російське підданство корінилися у невизначеності їхнього статусу у військовій та політичній системі Кримського ханства, а також у невдоволенні запорожців широким комплексом несприятливих факторів економічного, внутрішньо- та зовнішньополітичного характеру.

З часу свого повернення під російську протекцію ВЗН намагалося здобути максимум самоврядності в адміністративній системі імперії. На практиці це мало бути реалізовано у підпорядкованості Січі монархам із мінімальною кількістю посередників, виборності військової старшини всіх рівнів, поширені паланкової системи управління на населення контрольованих Кошем територій – Вольностей. Впродовж перших трьох десятиліть існування Нової Запорозької Січі Кошу вдавалося зберігати відносну автономність Війська в системі адміністративної влади імперії. Такий стан речей став можливим завдяки системі колективного патронажу над Запорожжям з боку можновладців і вищих центральних установ Російської імперії: монархів, Правлячого Сенату, державних колегій – Іноземних справ і Військової, гетьмана, київських генерал-губернаторів. Ліквідація інституту гетьманства та передача ВЗН в підпорядкування Малоросійської колегії (1764) сприяли встановленню жорсткого адміністративного контролю над запорозьким населенням з боку уряду. Російська інтервенція на землях Запорозьких Вольностей, яка відбулася у червні 1775 р. остаточно розв'язала для імперського уряду проблему інкорпорації Вольностей Війська, взяття під політичний, військовий та фіскальний контроль його населення. Репресивні дії російського уряду на землях колишнього Запорожжя спричинили масовий відтік січовиків у турецькі (кримські та молдавські включно) володіння.

Значна частина запорожців опинилася. У перші 5-10 років їх перебування в турецькому підданстві, мало місце існування кількох «прото-військових» угруповань запорожців, частково або повністю контрольованих місцевими можновладцями Османської імперії – очаківського й хотинського пашів, молдавського господаря. З початку 1780-х, на тлі конфронтації з Російською імперією, турецький уряд розпочинає перебирання управління запорожцями від місцевої адміністрації в центр. В процесі російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. централізаторська політика Стамбулу конкретизується інституалізацією

Буткальського козацького війська. Від цього часу військова організація задунайських запорожців – буткалів – вписується в управлінську вертикаль Османської імперії на рівні як військового, так і цивільного адміністрування. Відведення Війську земель під оселення на Нижньому Дунаї, достатньо широка автономія, надана козацькій громаді з боку османських правителів сприяли консервації традиційних рис січової самоврядності.

Оскільки в перше десятиріччя по ліквідації Січі ані російський, ані турецький уряд, фактично, не спромоглися запропонувати запорожцям умови, на яких би вони могли нести військову службу, то близько 1000 козаків заступили на австрійську службу (1785 – 1790). Попри початкові обіцянки австрійського уряду, запорожцям не було дозволено відтворити власної військової організації – натомість їх було інтегровано до граничарських полків Славонської генерал-команди, підпорядкованої Військовій Раді у Відні. Неможливість ведення традиційного для запорожців способу життя та дотримання традицій козацького самоврядування в умовах централізованої системи управління в військових поселеннях Австрійської імперії, зрештою, призвела до відтоку запорожців із габсбурзьких володінь.

Інституалізація нової військової організації колишніх запорожців – Чорноморського козацького війська, у Російській імперії відбувалася в умовах боротьби за гегемонію у Північному Причорномор'ї, яку за правління Катерини II реалізовувала Російська імперія. Відтак, відродження Війська вірних запорозьких козаків (Чорноморського) для участі в російсько-турецькій війні 1787 – 1791 рр. змушено супроводжувалося частковою реанімацією окремих рис запорозького народоправства, зокрема виборністю середньої та нижчої ланки частин та паланкового устрою на військових землях по Дністру. Особистий патронаж над Війском князя Г.Потьомкіна-Таврійського, який був не тільки гетьманом козацьких військ імперії, але й президентом Військової колегії, якомога більше сприяв збереженню реліктів козацького автономізму. Подальша смерть гетьмана та переселення Війська на Кубань супроводжувалися процесом уніфікації його управлінських структур в адміністративну систему Російської імперії: відбувається підпорядкування цивільної частини Правлячому Сенату, а військової – Військовій колегії. Паралельно із цим старшинською верхівкою Війська остаточно скасовується інститут військових рад, натомість впроваджується правління тріумвірату Військового уряду.

Таким чином, упродовж XVIII ст. ВЗН, а також пост-запорозькі війська та групи козацтва постійно ставали об'єктом уніфікаторської політики з боку урядів держав Центрально-Східної Європи – Російської держави/імперії, Османської (Кримського ханства) та Австрійської імперій. В системі адміністративної влади згаданих держав запорозьке козацтво переважно відігравало роль інструменту військово-політичного тиску, а відтак включалося в жорстку управлінську вертикаль, без права на збереження традиційного козацького самоврядування. Ці процеси спричинили поступове розмиття, а згодом й зникнення старих січових засад козацького устрою та самоврядування, а, відтак, і традиційних форм

соціального устрою цієї пост-запорозької козацької громади. Найбільш сприятливі можливості для його збереження давала управлінська система Османської імперії – країни, яка була найбільш децентралізованою, на тлі решти монархій Центрально-Східної Європи.

Визначальним фактором впливу на специфіку утворення документальних джерел з соціальної історії запорозького козацтва наприкінці XVII – у першій третині XVIII ст. був низький рівень підконтрольності ВЗН монархіям-сюзеренам і відсутність чіткої регламентації документальних зносин між ними, який сприяв консервації незмінних з середньовіччя систем діловодства та видової належності продукованих документів.

За часів Нової Січі (1734 – 1775 рр.) відбувається впровадження російських спеціалізованих систем діловодства – військової, дипломатичної, судово-слідчої – в управлінських і справочинних практиках кошової та паланкових канцелярії, яке було виявом більш загальних процесів уніфікації Запорожжя до складу Російської імперії. Следством цього стали якісні зміни у видовій належності корпусу документальних джерел з соціальної історії запорозького козацтва.

Практика фіксації кількості населення Вольностей ВЗН та встановлення над ним поліцейного і фіскального контролю, які здійснювалися гетьманським та імперським урядами сприяли появі нових різновидів облікової документації – реєстрів, відомостей, списків і переліків. У останній чверті XVIII ст. урізноманітнюються вже форми фіскальної облікової документації, та з'являються нові, зокрема, церковного обліку.

Поширення на Запорожжя дії загальноімперського законодавства, в комплексі з впровадженням системи фіксованих лінійних кордонів, спричинили продукування представницьких комплексів судово-слідчої документації у гайдамацьких справах – реєстрів, екстрактів, інструментів й ін. Найбільшою інформативністю вирізняються «протоколи» допитів запорожців-гайдамаків, які стали результатом справочинства різноманітних фондоутворювачів – Коша, Київської губернської канцелярії, спільних прикордонних судів. Після 1775 р. продукування документів даного виду різко зменшується.

Під впливом російського військового діловодства відбувається й активне використання засвідчувальної документації, насамперед, атестатів. Попри те, що випродуковані кошовою канцелярією атестати мали ряд функціональних відмінностей від загальноприйнятих в регулярному російському війську, їх інформаційний субстрат є достатньо представницьким.

Актуалізовані на сьогоднішній день писемні наративи за темою дослідження репрезентовано кількома жанровими різновидами: мемуарами (переважають спогади та щоденники); описами та подорожніми записками; приватним листуванням; оповідними вкрапленнями в текстах публіцистичного та документального (функціонального) спрямування. Напрямки створення наративних джерел з соціальної історії запорозького козацтва з кінця XVIII та впродовж XVIII ст. були детерміновані загальним плином історичних процесів, що відбувалися на теренах Запорожжя, та комбінованою сукупністю відносин і

взаємовпливів січової громади з рештою контрагентів. Факторами впливу на жанрову належність, ідейну спрямованість і тематичні сюжети текстів був комплекс ціннісно-світоглядних імперативів і політичних уподобань авторів – суб'єктів наратогенезу. Строкатий склад продуцентів наративних текстів, диференційований етноконфесійними і соціокультурними установками середовища, з якого походили автори, був поєднаний об'єктом описування – історичним запорозьким козацтвом досліджуваного періоду часу.

Поява наративних текстів з власне січового середовища (перша група) була зумовлена прагненням авторів зафіксувати найбільш визначні події в житті, свідками яких вони були та необхідністю сформулювати уявлення про запорозьку громаду в очах можновладців Російської імперії. Авторами виступають найбільш освічені представники військової старшини – кошові писарі: анонім 1734 р. і В.Чугуївець. Друга половина XVIII ст. ознаменувалася, також закріпленням практик особистісного, приватного листування в середовищі козацької верхівки. Епістолярії за темою дослідження здебільшого презентовані листами запорозької і чорноморської козацької старшини – Г.Лантуха, І.Білицького, П.Калнишевського, З.Чепіги, А.Головатого до різноманітних адресатів, що входили до їх комунікативного кола. Перетіканню в письмову форму усних оповідей нестаршинських груп запорожців – сіроми та гніздюків-зимівничан, відбувалося за двома напрямками: використанням їх текстів спеціалізованими системами документування, зокрема судово-слідчою та фіксацією сторонніми особами (в формі інтерв'ю).

Другу групу текстів репрезентують наративи, авторами яких є представники середовища хоча й неукраїнського, проте тісно пов'язаного з українськими землями – російського та польського. В «російській» складовій присутні два субстрати: перший представлений російськими військовими та чиновниками, які нетривалий час, побіжно, перебували на Півдні під час російсько-турецьких воєн чи для виконання дипломатичних доручень – О.Прозоровський, О.Нікіфоров, Р.Цебріков й ін.; до другого включаємо російське офіцерство (воно ж – «новоросійське» дворянство) іноетнічного походження, пов'язане з Січчю не тільки за родом своєї службової діяльності, але й за місцем проживання – К.Штофельн, В.Абаза, О.Пишчевич та ін. Для представників першої підгрупи характерне домінування сухого, майже службового стилю викладення матеріалу в тексті наративів, наявність сильної аналітичної складової і відносно слабкий рівень політичної та ідеологічної заангажованості авторів. Факторами, що зумовлювали появу наративів з «новоросійського» боку було, перш за все, намагання їх авторів донести до нащадків досвід їх адаптації в новому для них середовищі. Запорозькому козацтву, при цьому, зазвичай відводилася роль «агресивного середовища», негативні впливи якого, нібито, нівелювали мемуаристи.

Автори польського табору репрезентовані вихідцями з шляхетської верстви Польської України, які постійно зіткалися з запорожцями-гайдамаками, були гарно обізнані на їх звичаях і практиках – С.Закревський, У.Радзівіл, Я.Ліпоман,

Є.Кітович та ін. Мотивацією створення мемуарних текстів – переважно спогадів та щоденників, польськими авторами була, з одного боку, потреба в автоглюорифікації себе як борців із запорозькою гайдамаччиною, з іншого ж вони мали слугувати своєрідними мартирологами жертвам «козацького свавілля» (особливо це стосується текстів, викликаних до життя подіями 1768 р.). У цілому ж, саме для представників даної групи авторів характерною рисою є як найбільша упередженість в оцінках запорожців, так і найкраща обізнаність стосовно реалій соціального устрою Запорожжя XVIII ст.

Третю групу наративів становлять тексти, авторство яких належить іноземцям. Умовно їх можна поділити на дві підгрупи: а) описи Запорожжя зроблені дипломатами і військовими, які особисто перебували в Російській імперії; б) описи зроблені особами, які контактували з запорожцями за межами українських земель, після 1775 р. Першу представлено текстами К.Рондо, К.Манштейна та Л.Сегюра, другу – описом фон Гендльовіка. Для оповідних текстів даної групи характерним є «етнографізм», зосередженість на екзотичних і курйозних подробицях соціального устрою січової громади, слабе розуміння тогочасних запорозьких реалій і надмірна довіра до власних, не завжди неупереджених, інформаторів.

Розглянувши особливості створення/виникнення та побутування усних наративів у середовищі запорозького козацтва у XVIII ст., ми можемо констатувати наступне: серед жанрів усних наративів, найбільш широко побутував на Запорожжі слід відзначити усну історію, окремі жанри прози – як фольклорної, так і реалістичної (перекази, анекдоти, чутки) а також історичні пісні. Поширення «усних історій» та історичних пісень серед січової спільноти було викликане, насамперед, потребами тих важливих соціальних функцій, які вони обслуговували – формування корпоративної історичної пам'яті та маркерів автоідентифікації, посилення міжгенераційних зв'язків тощо.

Фольклорна та фольклоризована проза (анекдоти, чутки) здебільшого стояли на периферії згаданих процесів й, або, були покликані обслуговувати релаксаційні потреби січовиків, являючи собою імпровізоване театральне дійство, або ж слугували індикаторами соціальних процесів які мали місце в середовищі січової спільноти (очікування зовнішніх загроз, змін стану та ін.).

Процеси створення та розповсюдження окремих різновидів усних наративів – історичних пісень та анекдотів, як свідчить російська урядова документація (зокрема, матеріали судово-слідчі), хоча й можна вважати такими, що були плодом колективної творчості січової громади, у окремих випадках мають чітку авторизованість (наявність конкретних авторів та виконавців з числа самих же січовиків).

Таким чином, матеріали до соціальної історії запорозького козацтва, що зберігаються у сховищах архівів, музеїв та бібліотек України, здебільшого представлені документальними джерелами, які були випродуковано впродовж XVIII – на початку XIX століття канцеляріями адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії на півдні України (губерній, намісництв, областей,

провінцій), а також військовими канцеляріями ВЗН та Гетьманщини. Саме тому характерною рисою актуалізованих джерельних комплексів є домінування документів службового справочинства. Наративи є поодинокими та представлені здебільшого епістоляріями. Архівні зібрання за темою дослідження, які нині зберігаються на території нашої країни є залишковими фрагментами колись потужних документальних комплексів. Головними причинами їх втрат стало фізичне нищення через військові дії, недбале зберігання, а також цілеспрямовані вилучення на користь центральних архівних установ Російської імперії.

В архівосховищах Російської Федерації, як внаслідок діяльності конкретних фондоутворювачів – канцелярій державних установ різних рангів та конкретних історичних осіб, так і за рахунок часткових вилучень джерел українського походження (які відбувалися впродовж всього XVIII ст.), було зібрано вельми представницький комплекс документів з соціальної історії запорозького козацтва. Серед документальних джерел, за видовою належністю найбільш повно представлено актови, судово-слідчі та розпорядчо-звітні документи, що пояснюється специфікою відносин центральної влади російської держави з січовиками. Разом з цим, достатньо потужною є й наративна складова актуалізованої джерельної бази, репрезентована описами, мемуарами й епістоляріями.

Архівні та бібліотечні зібрання Республіки Польщі містять велику кількість документальних і наративних матеріалів за темою, зосереджених, здебільшого в фондах, які виникли внаслідок діяльності дипломатичного відомства Речі Посполитої та його представництв в Османській (з Кримом включно) та Російській імперіях, а також у фондах особового походження – родинних архівах магнатів Замоєських, Мнішків, Потоцьких, Радзівілів, Сангушків, Чарторийських й ін. Документальні джерела з соціальної історії запорозького козацтва репрезентовано переважно матеріалами які безпосередньо стосуються гайдамакування запорожців на східних окраїнах Речі Посполитої впродовж всього XVIII ст. Найбільш повно представлені матеріали службового листування дипломатичних і військових відомств і можновладців Польщі, Росії і Туреччини в питаннях що стосувалися згаданої проблеми. Серед наративів переважають спогади представників польського шляхетства другої половини XVIII та початку XIX століття; основною темою, знову ж таки, є історія запорозького гайдамацтва.

В архівних, музейних і бібліотечних установах Турецької Республіки зберігається значна кількість матеріалів, які безпосередньо стосуються соціальної історії ВЗН XVIII століття. Документи, час виникнення яких припадає на роки перебування запорожців у кримській протекції – 1709–1734 рр., – здебільшого, представлені листуванням турецьких султанів і їхніх візирів із кримськими ханами, що стосувалися різноманітних аспектів відносин мусульманських правителів зі своїми християнськими підданцями-козаками. Документи, які хронологічно відносяться до часів Нової Січі (1734 – 1775), репрезентовані, головним чином, матеріалами дипломатичних зносин турецького, російського й польського урядів з приводу гайдамацьких виправ запорожців на прикордонні.

Джерела, які було випродуковано після 1775 р. – з моменту переходу частини запорожців в турецьке підданство, представлені матеріалами службового листування військового й фіскального відомств Османської імперії, а також звітно-розпорядчою документацією, що циркулювала між кошем Буткальського козацького війська та різноманітними турецькими урядовими установами й можновладцями.

Історичні архіви Хорватії і Сербії включають до свого складу фонди військових і цивільних установ прикордонного регіону Австрійської губернії – Військового Кордону. Ці матеріали, переважно, виникли в процесі документування управлінських рішень центральної та місцевої влади імперії Габсбургів по відношенню до населення двох регіонів – Бачки та Банату. За видовою належністю переважають актові джерела та службова звітно-розпорядча документація. В них зберігається цінна інформація з соціальної історії запорозького козацтва у XVIII столітті, перш за все тієї його гілки, яка після ліквідації Запорозької Січі здійснила невдалу спробу інтегруватися до соціального організму ще однієї з прикордонних спільнот євразійського Великого Кордону – граничар.

У процесі класифікації документальних і наративних джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., усі вони були класифіковані за походженням, видовою належністю та функціональною спрямованістю.

Розподіл актуалізованих документальних джерел за походженням та віднесення їх усіх до кількох відповідних груп – українські (запорозькі, гетьманські, чорноморські), російські, польські, турецькі/кримські та австрійські надав можливість вирішити проблему як репрезентативності джерельної бази в цілому, так питання стосовно питомої ваги кожної із них .

За видовою належністю всі документальні джерела з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. були віднесені до трьох груп – актові, справочинні та обліково-статистичні документи.

Актові документи розподілені на законодавчі – грамоти, маніфести та накази, універсали; засвідчувальні – атестати, паспорти, свідоцтва. Попри відмінності в походженні та складі, всі актові джерела за темою дослідження споріднені функціонально, оскільки встановлювали певні правові стосунки між контрагентами.

Справочинні документи за їх функціями було віднесено до кількох різновидів – адміністративно-розпорядчих: ордер, пропозиція, інструкція; інформаційно-звітних: рапорт, донесення, промеморія. Головним призначенням справочинної документації є засвідчення прийняття та виконання управлінських рішень у відносинах між індивідумом і соціумом, окремими соціальними групами, соціальними структурами та державою.

Облікові (обліково-статистичні) документи за функціональною ознакою розподіляються на матеріали: фіскально-поліційного – реєстри (реєстри), відомості, переписи, іменні списки, та церковного – сповідні книги, обліку козацького та посполитого населення в регіонах розселення громад січовиків.

Писемні наративні джерела, що стосуються соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., було класифіковано за етнічним і соціальним походженням їх авторів, видовою належністю та функціональною ознакою.

За своєю функціональною спрямованістю всі джерела особового походження розподіляються на такі, які покликані забезпечувати широку зовнішню комунікацію їх автора, та на ті, які створені з метою забезпечення його автокомунікації і міжгенераційного зв'язку в межах його родинного оточення. Першу групу репрезентують: «сучасні історії» з-під пера представників верхівки російського дворянства та польської шляхти, які контактували із запорожцями – О.Прозоровського, В.Абази, У.-К.Радзівілла, Є.Кітовича та ін. Друга представлена мемуарами-автобіографіями та щоденниками осіб, які належали до українського козацтва (запорозького, чорноморського, гетьманського) – Л.Яценка-Зеленського, І.Мігріна, та південноукраїнського дворянства – О.Пішчевича, С.Текелія та ін.

Усі писемні наративи, за своєю видовою належністю, було віднесено до трьох основних підгруп: 1) наративи-описи (оповіді); 2) мемуари; 3) приватні епістолярії. Описи переважно представлені текстами оповідного характеру – «історіями», «записками», «журналами» та ін., авторство яких належить як запорозьким козакам – насамперед, військовим писарям, так і офіцерам російського війська, академічним вченим і мандрівникам-іноземцям, які побували в південноукраїнському регіоні під час російсько-турецьких війн XVIII ст. Мемуари – «сучасні історії», автобіографії, щоденники, та матеріали приватного листування репрезентують наративний здобуток представників всіх без виключення соціальні групи краю – як запорозьких козаків і їх нащадків, так і решту контрагентів – компліментарних і антагоністичних.

Атрибуцію документальних джерел за темою дослідження було здійснено за допомогою методу формулярно-клаузульного аналізу. Абстрактний формуляр документальних джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. – актових, справочинних і облікових, у не залежності від їх походження, зазнав великого ступеню уніфікації та набув універсальних рис, що підтверджується результатами проведеного порівняльного аналізу їх клаузул. Загальною тенденцією розвитку конкретного формуляру окремих різновидів документальних джерел (особливо обліково-статистичних) було ускладнення структури *narratio* за рахунок введення додаткових рубрик. Для індивідуальних формулярів документів характерним було збереження автентичних рис, притаманних їм у залежності від установ-продуцентів: найбільша індивідуалізація спостерігалася в формулярах документів випродукованих козацькими військовими канцеляріями.

Аналіз формуляру наративних джерел із соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., на відміну від джерел документальних, потребує вузькоспеціальних методів – граматично-дипломатичного та текстологічного. Його проведення дозволило з'ясувати специфіку формування індивідуального та конкретного формулярів мемуарів та епістолярій. Зокрема, було встановлено, що

найбільший ступінь формалізації мають різновиди писемних наративів, які також являли собою частину спеціалізованих систем документації – автобіографії-«допити», або розвивалися під відчутним впливом перенесення в приватну сферу практик ведення офіційного документообігу – приватне листування козацької старшини.

Класифікація та атрибуція актуалізованої джерельної бази дозволяє на рівні тенденції визначити: а) специфіку видозмін у корпусі документальних джерел унаслідок уніфікації систем документообігу між козацькими канцеляріями та їх контрагентами; б) регіональні особливості видової належності актових, справочинних і облікових документів; в) механізми детермінації видової належності наративних джерел їх функціональними властивостями; г) трансформації, що відбулися в абстрактному формулярі окремих різновидів документальних джерел упродовж досліджуваного періоду; д) напрямки формування індивідуального формуляру джерел особового походження – автобіографій, спогадів, епістолярій.

Унікальна первинна інформація офіційної документації центральних і місцевих установ, військових канцелярій козацьких військ, у поєднанні з потужним інформативним потенціалом наративів, допомагає дослідити основні напрямки трансформації традиційного соціального устрою запорозького козацтва впродовж усього XVIII ст. В основі соціальної структури низової козацької громади, з самих часів її виникнення, лежала корпорація (конвіксія) неодружених чоловіків-рицарів, яка наповнювалася за рахунок постійного допливу нових членів з сусідніх українських земель (для XVIII ст. – переважно з Гетьманщини та Слобожанщини). Сімейне, одружене козацтво та посполите селянське населення, що перебувало у колективній васальній залежності від усього ВЗН, інституціалізуються в якості окремих складових та інкорпорується до складу запорозького соціуму відносно пізно – на зламі XVII-XVIII ст., та не відіграють провідної ролі. Починаючи з часів Нової Січі спостерігається тенденція до збільшення питомої ваги «гніздюків» і військових посполитих. На фоні поземельних суперечок з російським урядом, Кош розпочинає політику масштабної колонізації території Вольностей, в першу чергу за рахунок селянського, посполитого населення. Соціальна мобільність всередині запорозької спільноти, при цьому, є високою: за умови долучення до відправлення військової служби, посполиті переходять до козацького стану та звільняються від сплати податків на користь Війська. Політика запорозького керівництва в особі кошового отамана П.Калнишевського, спрямована на переформатування соціального устрою козацької громади, перетворення її на самодостатній соціальний організм, здатний до самовідтворення власними силами, не збігалася з урядовим баченням місця й ролі козацтва у соціальних структурах імперії. Спроба діалогу уряду Катерини II з елітами козацьких військ держави, реалізована в процесі діяльності Уложеної Комісії 1767 – 1769 (1774) рр. виявилася неконструктивною, оскільки продемонструвала полярність поглядів на соціальну сутність козацтва та шляхи його подальшого існування.

Слідством цього стала ескалація конфлікту та подальша ліквідація урядом ВЗН. Соціальні процеси, які протікали в середовищі колишніх запорожців після 1775 р. мають свої особливості в кожній з двох найбільших пост-запорозьких козацьких спільнот. В чорноморській громаді вони характеризуються відмиранням традиційних форм соціального устрою (зокрема прошарку неодружених козаків-рицарів), диференціацією рядового козацтва й старшини, та інкорпорацією останнього до складу російського дворянства. Задунайська (буткальська) козацька громада, навпаки, демонструє більшу консервацію традиційних рис соціального устрою січової доби, однак, їх тривале збереження стає неможливим через проблематичність допливу до спільноти нових членів.

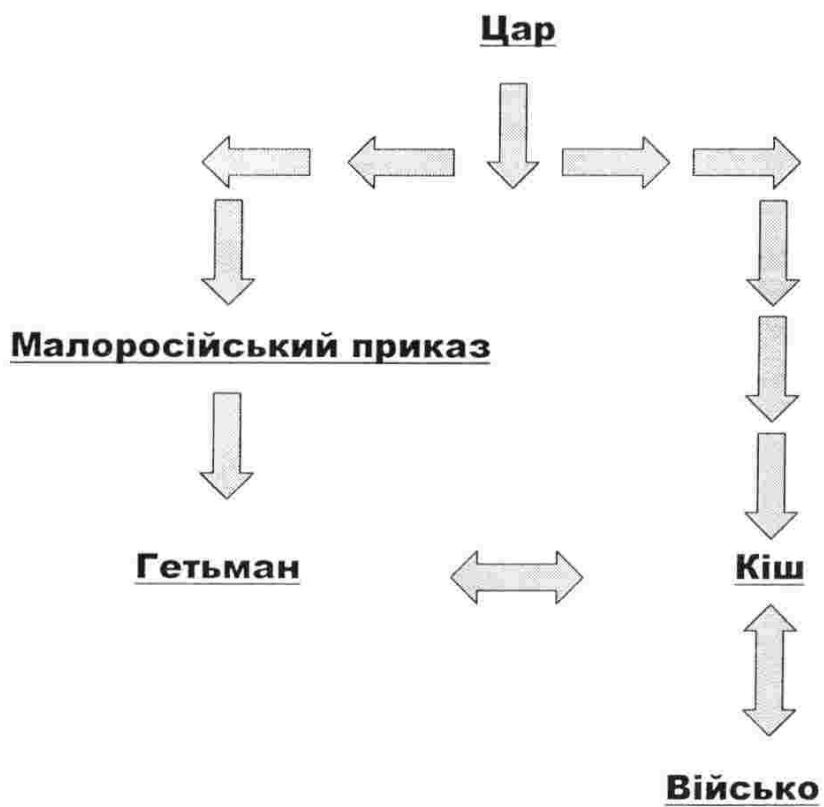
Всебічний аналіз актуалізованих комплексів джерел дає змогу стверджувати, що гайдамакування запорозького козацтва на польсько-російсько-турецькому прикордонні впродовж досліджуваного періоду часу, значною мірою було зумовлене традиціями здобуття так званого «козацького хлібу», які склалися в попередні історичні епохи. Інституалізація гайдамацтва як окремого вектору військово-політичних виправ відбулося за часів перебування Війська Запорозького Низового в кримській протекції, та має зв'язки з практиками татарсько-ногайського здобичництва. В більшості випадків гайдамакування-здобичництво було позбавлене національних, релігійних чи то класових (соціальних) мотивацій, являючи собою різновид соціального бандитизму. Фіксація державних кордонів Речі Посполитої, Османської та Російської імперій, введення карантинно-форпостної служби та паспортної системи на «трикордонні» поставили гайдамакування запорожців поза законом та сприяли його поступовому згасанню.

Широкі інформативні можливості досліджених документальних, наративних і фольклорних джерел допомогли з'ясувати, що колективні поведінкові моделі запорозького козацтва в досліджуваній період базувалися на комплексі засадничих принципів, які передбачали усвідомлення своєї високої історичної місії, а відтак й вимагали пристосування стиля життя до її виконання. Індивідуальні стратегії повсякденної поведінки формувалися у зв'язку з необхідністю дотримання низки умов необхідних для успішного внутрішнього розвитку січової консорції. В комплексі, етос запорозького козацтва XVIII ст., прямо витікав з специфічних умов життя січової спільноти на цивілізаційному кордоні, в умовах перманентної війни.

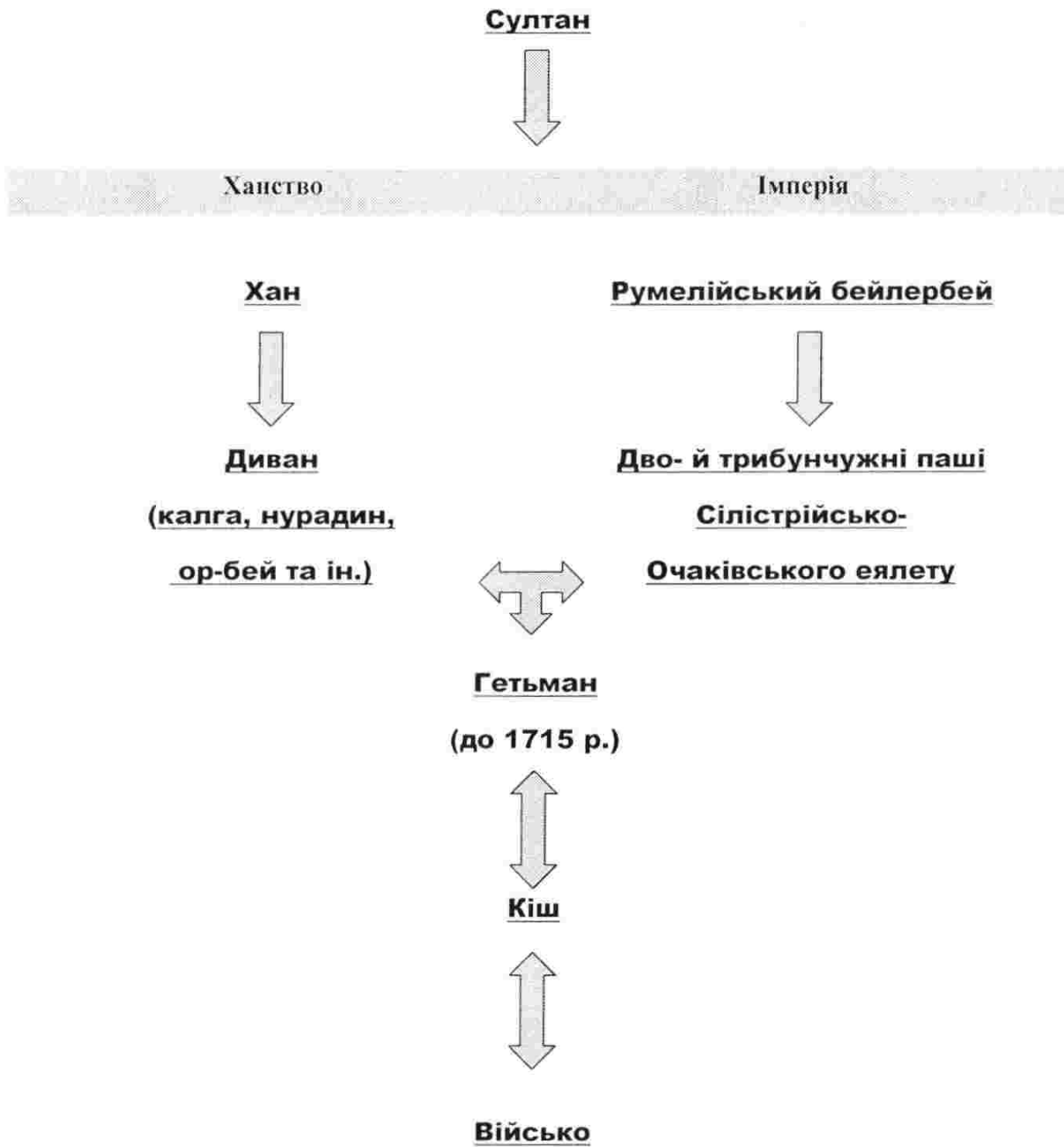
ДОДАТКИ

Додаток А

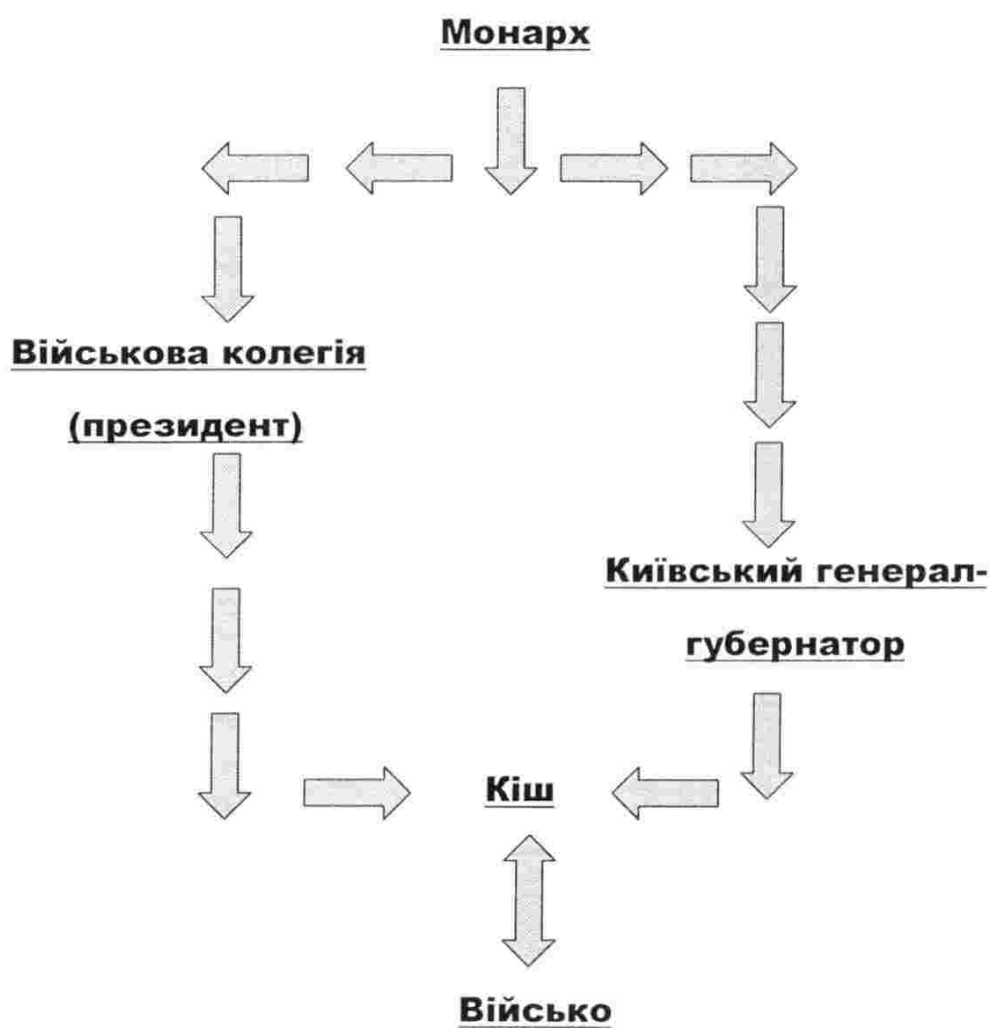
Військо Запорозьке Низове в системі адміністративної влади
Російської держави та Гетьманщини (1700 – 1709 рр.)

Військо Запорозьке Низове в системі адміністративної влади
Кримського ханства та Османської імперії (1711 – 1733 рр.)

**Військо Запорозьке Низове в системі адміністративної влади
Російської імперії за Нової Січі (1734 – 1741 рр.)**

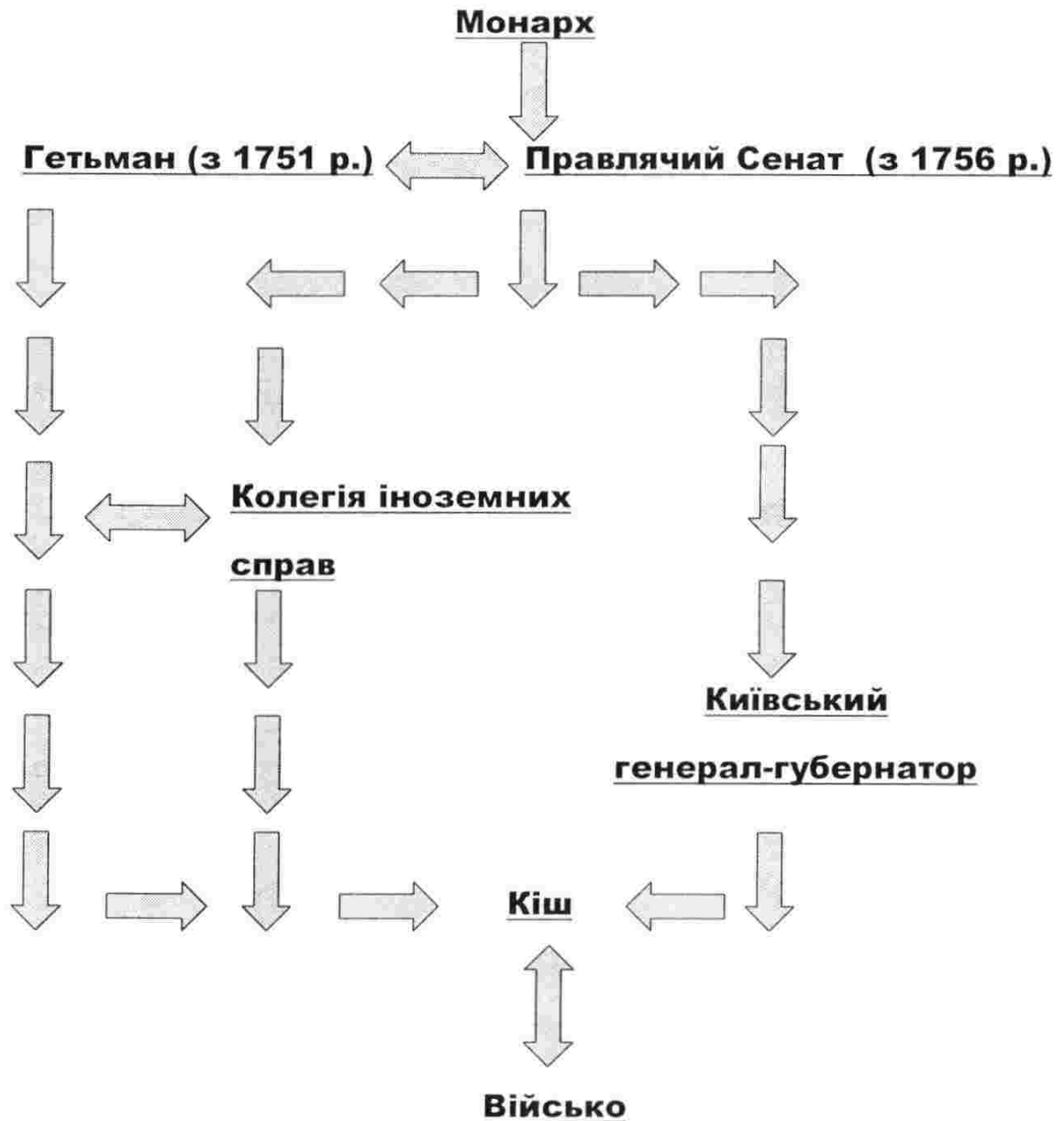

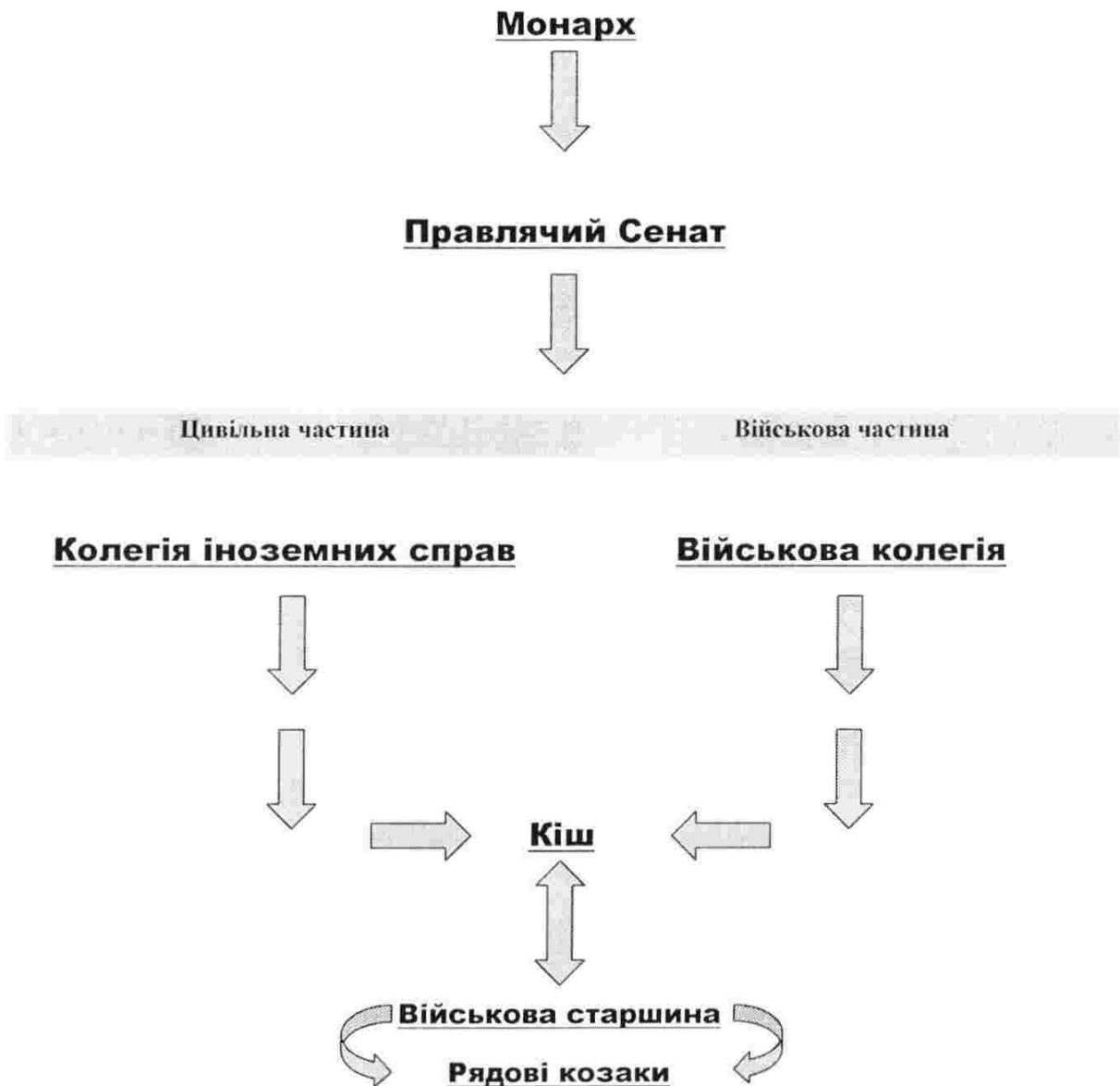
**Військо Запорозьке Низове в системі адміністративної влади
Російської імперії за Нової Січі (1742 – 1750 рр.)**

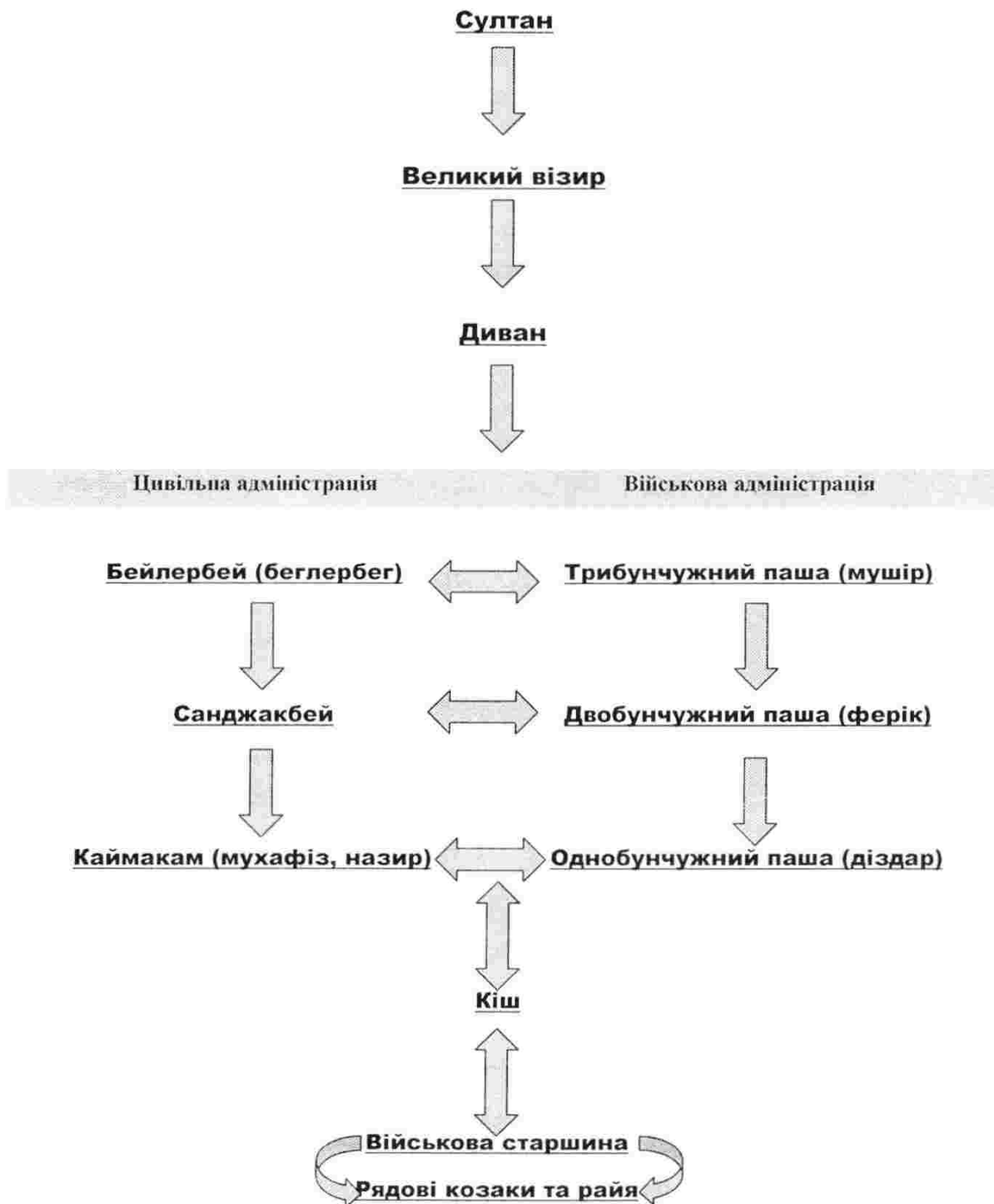
Військо Запорозьке Низове в системі адміністративної влади
Російської імперії за Нової Січі (1751 – 1764 рр.)

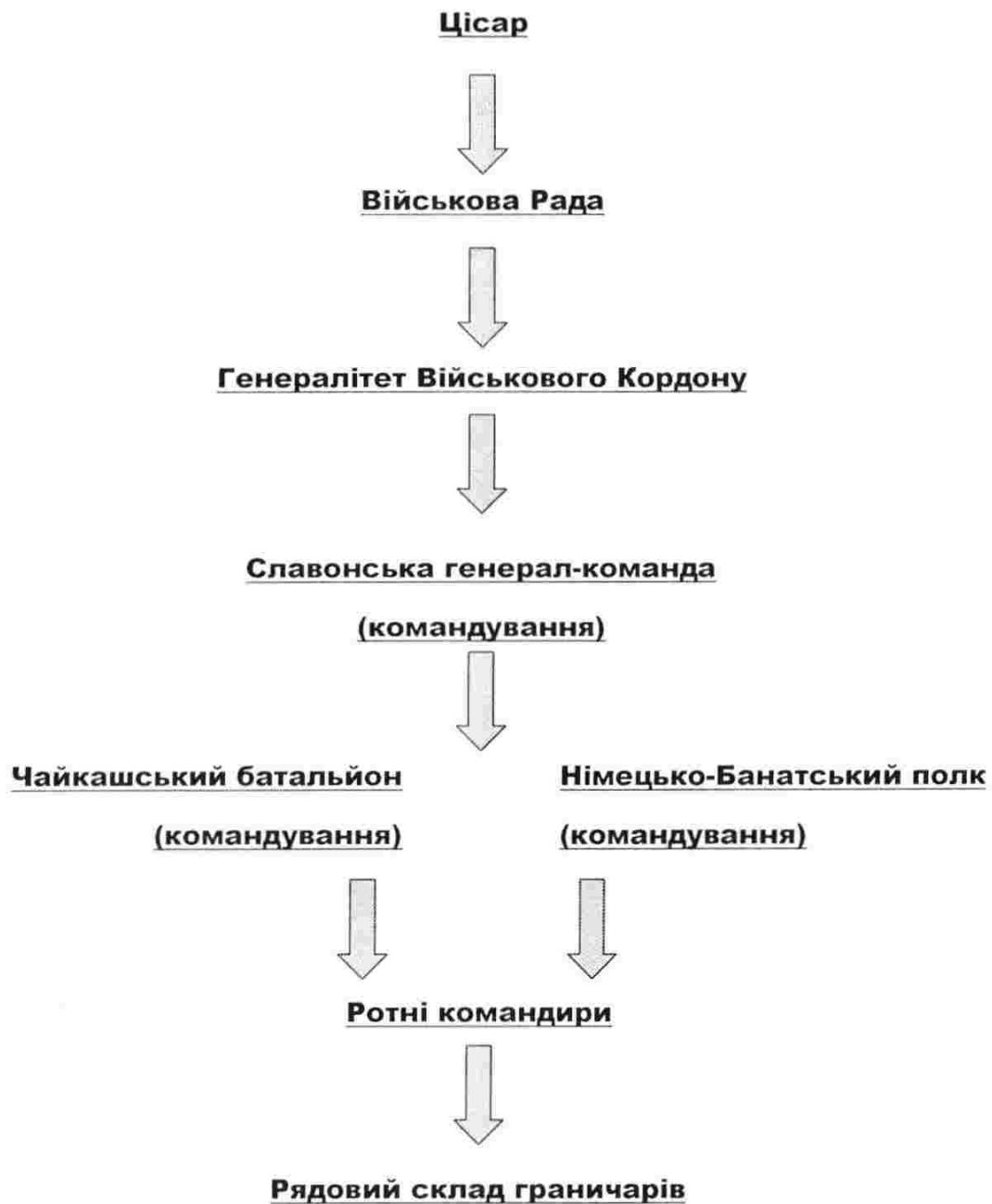
**Військо Запорозьке Низове в системі адміністративної влади
Російської імперії за Нової Січі (1764 – 1775 рр.)**

Буткальське військо в системі адміністративної влади
Османської імперії (кінець XVIII ст.)

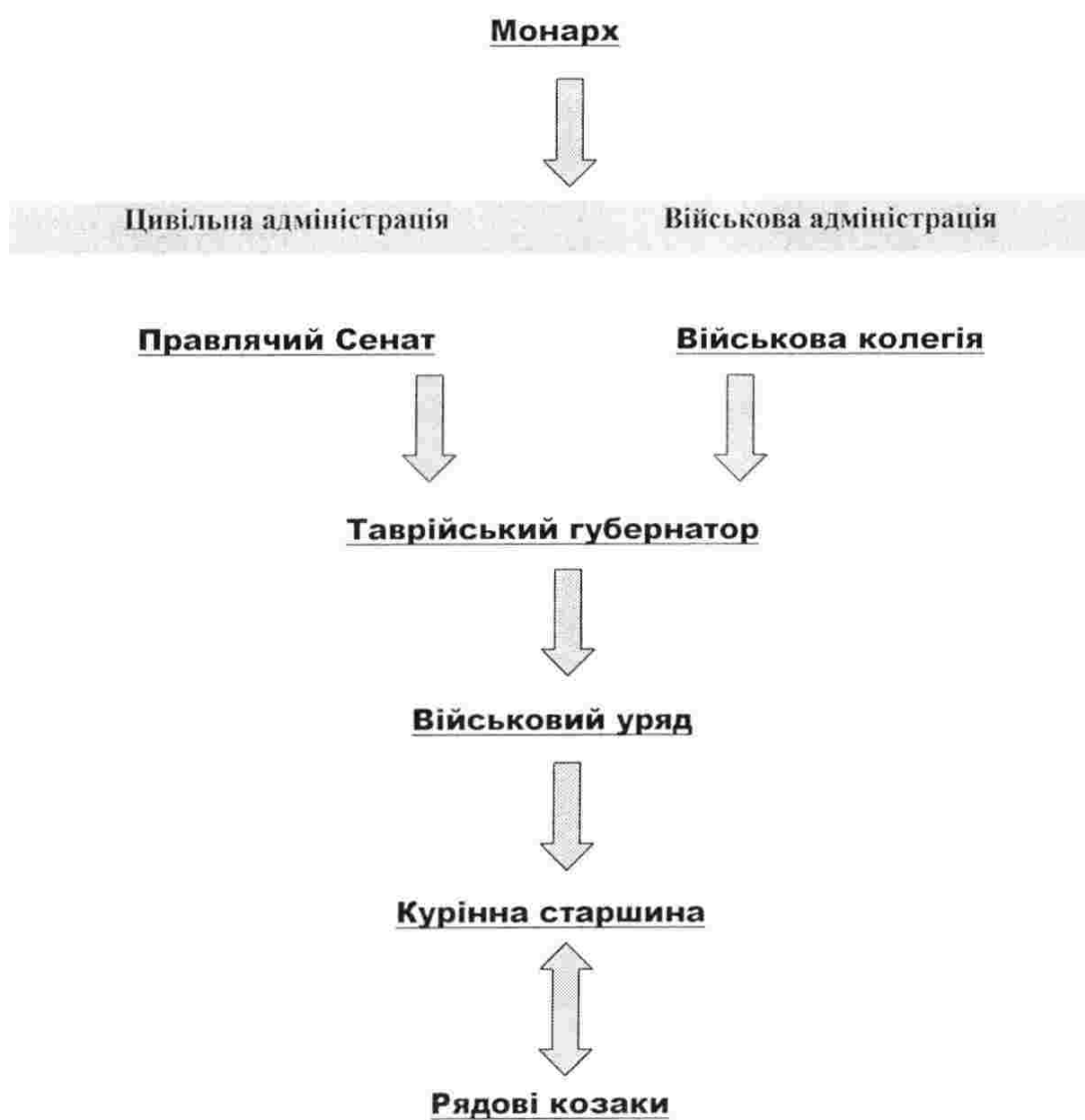
Адміністративне підпорядкування козаків-граничар
на Військовому Кордоні Австрійській імперії

**Чорноморське козацьке військо в системі адміністративної влади
Російської імперії (на Дністрі)**

**Чорноморське козацьке військо в системі адміністративної влади
Російської імперії (на Кубані)**

Список скорочень

АВ – Архів Воєводи
АВПРИ – Архів зовнішньої політики Російської імперії Історико-документального департаменту МЗС Російської Федерації
АКНЗС – Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775
Архів СПб ІРИ РАН – Архів Санкт-Петербурзького Інституту Російської історії Російської Академії наук
АЮЗР – Архів Південно-Західної Росії
БАД – Бібліотека Азійського департаменту
ВЗН – Військо Запорозьке Низове
ГАКК – Державний архів Краснодарського краю
ДААРК – Державний архів Автономної Республіки Крим
ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДАХО – Державний архів Херсонської області
ДІМ – Дніпропетровський історичний музей ім. Д.Яворницького
ЗООИД – Записки Одеського товариства історії і старожитностей
ЗНТШ – Записки Наукового товариства імені Шевченка
ИАП – Історичний архів м.Панчева
ІР НБУ – Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського
ЛЕУАК – Літопис Катеринославської вченої архівної комісії

НКМ – Нікопольський краєзнавчий музей
ОПИ ГИМ – Отдел письменных источников Государственного исторического музея
ОР РНБ – Відділ рукописів Російської національної бібліотеки
ПСЗРИ – Повне зібрання законів Російської імперії
РГА ВМФ – Російський державний архів Військово-морського флоту
РГАДА – Російський державний архів давніх актів
РГВИА – Російський державний військово-історичний архів
РГИА – Російський державний історичний архів
УІЖ – Український історичний журнал
ЦДАК України – Центральний державний історичний архів України (м.Київ)
ЧІОНЛ – Читання в Історичному товаристві Нестора-літописця
ЧОИДР – Читання в Товаристві історії і старожитностей російських
АГАД – Архів головний актів давніх
АКВ – Архів Коронний Варшавський
АР – Архів Потоцьких
АР – Архів Радзивілів
ВСз – Бібліотека Чарторийських
ВЈ – Бібліотека Ягелонська
ВОА – Державний Османський архів
ВОs – Бібліотека Осолінських
ВR – Бібліотека Рачинських
НДА – Хорватський державний архів
Ibid. – скорочення лат. *Ibidem* – «там само»

Наукове видання

Володимир Іванович Мільчев

**Соціальна історія
запорозького козацтва
кінця XVII – XVIII століття:
джерелознавчий аналіз**

Верстка та макетування: *Володимир Мільчев*
Художнє оформлення: *Володимир Мільчев (концепція),
Мирослав Добрянський (графіка), Володимир Лініков (дизайн)*
Коректор: *Любов Ващенко*

Здано до набору 17.03.2008. Підписано до друку 25.06.2008.
Формат 60x84 1/16. Різографія. Гарнітура Тайме.
Ум. друк. арк. 24,7. Обл. вид. арк. 23.
Тираж 400 прим.
Зам. № 24.

АА Тандем

